

GEOGRAFIA
CZASOW TERAZNIEYSZYCH.

TOM PIERWSZY.

GEOGRAFIA

CZASOW TERAZNIEYSZYCH

ALBO

OPISANIE NATURALNE y POLITYCZNE

Krolestw, Państw, Stanow wszelakich, ich rządów,
praw, rzemioł, handlu, przemysłu, przy-
miotów, obyczajów &c.

KU POZYTKOWI NARODOWEY MŁODZI

N W Y D A N A.

*Floriferis ut apes in saltibus omnia libant,
Omnia nos itidem depascimur aurea dista.*

Lucret. Lib. III.

TOM I.

B. J. W.

w WARSZAWIE
w Drukarni J. K. M. y Rzeczypospolitey
in Collegio Soc: JESU.

MDCCLXVIII.

1768

Chw

~~DUBLET~~
~~WARSZAWA~~

DUBLET B.KI U. WARSZ.
Do 4. 7. 9/1

20: X. 36 013

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
Im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

FUW0115121

J. 45385,

opm

57-210

D-4.1/90

JASNIE OSWIECONEY
JEYMOSCI PANI
z XIAZAT
PONIATOWSKICH
HRABINEY
BRANICKIEY
KASZTELANOWEY KRAKOWSKIEY,
HETMANOWEY W. KORONNEY &c. &c.

JASNIE OSWIECONA PANI.

 *godność pierwszeństwem honoru w
tey Koronie znakomita, zbior
przymiotow naywybornieyszych zupełny, cnot
Chrześcijańskich doskonały wizerunek, szczę-
śliwym związkiem w iedney Osobie TWHEY*
złą-

złączone są mi powodem, abym wychodzącej
ku pożytkowi młodzi narodowej CZASOW
TERAZNIEYSZYCH GEOGRAFII szukał za-
szczytu z wielkiego Imienia TWOIEGO.

Nierozbieram, za pierwszej karty otwar-
ciem z kąd na to dzieło większe może wypty-
nąć zalecenie, czyli z dostojności wraz z wy-
soką rodowitością, czyli z nabytych dosko-
nałości, y własną Twą pracą rozmnożonych
cnoty przykładów; to mam za pewne, iż
kiedy świat między nayprzednieyszymi TWE-
MI liczy pochwałami, żeś po Matce drogiey
Krwii y pobożności JAGIELLONSKIEY Dzie-
dziczka, pierwszego Senatora w Polsce,
a wielkiego w Europie Bohatyrą y Staty-
sty Corka, najlepszego z Krolow, prawdzi-
wego Oyczyzny Oycą Siostrą, żeś wielkiego
Wodzą, pierwszego w Senacie świeckim Mę-
żą,

żą, a wielkich w Oyczyźnie y za krajem
Przodków Dziedzicą y Następcy, godnie y
z zaszczytem starożytności długim wiekow
przeciągiem poprzedzającej, familią JA-
XOW BRANICKICH, kończącego Mał-
żonka, TY sama JAŚNIE OŚWIECONA PANI
takowe pochwały przez wspaniałość umysłu
y cnotę Chrześciańską za chlubne poczy-
tasz ozdoby, inny daleko trwalszey sławy
wszystkim życia TWEGO krokom bieg y kres
zamierzysz.

Cnota TWOJA na nieporuszonym Religii y
pobożności Chrześciańskiej gruncie zasadzona
zdrowey Filozofii światłem obiaśniona, miłość
bliźniego dzielna, ludzkość nad losem nędznych
ubolewająca y onym skutecznie pomocna, przy-
jemność wszystkim miła y przystępna, mądrość
chwalebna edukacją czytaniem nad każdą

rzeczą zastanawiającym się y poważnemi
nabyta rozmowami, spokojność myśli prze-
ciwności odważnym, a pomyślności oboję-
tnym sercem przyjmująca, wielkość umysłu
dobra rzetelne y stałe nad próżne pozory
świata przenosząca, y wszystkie zawady do-
onych osiągnięcia mężnie y bez umknienia się
od obowiązków stanowi swemu istotnych, u-
przątaiąca; hojność, nierozdzielna wspania-
łych umysłów towarzysząca, na nieszczęśli-
wych, zasłużonych, y ludzi zdatnych skutki
swe rozciągająca, częścią łask Pańskich sza-
funkiem, częścią zdrową radą, staraniem,
obroną, bliźniemu pomocna, wdzięczność na
uczynności y przysługi pamiętna, dobroć
między przymiotami Pańskiego serca pier-
wsza, y inne własności od Religii y Filozofii
do obyczajów stosowanej między cnotami
pra-

prawdziwemi umieszczone mocnym chwają
TOBIE tylko własney są dowodem, a pewnym
nieśmiertelney sławy w późną potomność wa-
runkiem.

Nic do tak chwalebnych zalet nienależy
wysoka TWOJA rodowitość, nic honor w
Ojczyźnie przodkujący, nic natura y oney
obfite dary; TWOJE to własne y osobiste
dzieło, dla którego prawdziwym cnoty jest
wyobrażeniem, pięknym płci żeńskiej za-
szczytem, wieków teraźniejszych ozdobą,
nieomylnym następującej potomności przy-
kładem, a starożytności swoje Heroiny na oł-
tarzach stawiającej zazdrością.

Będzież to polityczne Kraiopisarstwo łaskawie od CIEBIE JAŚNIE OŚWIECONA PA-
NI przyjęte, który mądrość, wielkie cnoty,
rostrópnosc, rozumnego życia przykłady

więcey Wierze prawdziwey honoru czynią,
skuteczniey młodź narodową nauczają, bar-
dziej oświecają Ojczyznę naszą, niż grun-
towne y uczone wielu Autorow pisma?
ofiaruje z chęcią do usług najpowolnieyszą,
z największym Osoby szacunkiem, a usza-
nowaniem dostojności iako najgłębszym

JASNIE OSWIECONEY PANI

nayniższy sługa

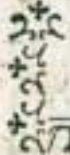
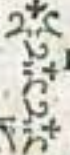
X. KAROL WYRWICZ

Re: Col: Nob: Warsz: S. J.

PRZE-

PRZEMOWA.

 P RZEMOWY od piszących no-
we, lub dawne księgi wy-
dających zwyczajnie dają
się dla zalecenia ich pracy, pism wy-
chodzących pożytku, lub nauk tako-
wym pismom za cel założonych za-
cności y szacunku. Moja iedyne tym
umysłem tę *czasow terażnieyszych* po-
przedza *Geografią*, aby pokazała za-
mierzenie oney y ułożenie, to jest ia-
kim końcem ją pisać przedsięwziętem,
y iakim kształtem rozłożyłem.

Przekonany w tey prawdzie że po-
żyteczne całemu narodowi ludzkie-
mu, lub szczegulnym onego podzia-
łem

łom wynalazki y pisma nie z wynalazcow y pisarzy zalecenia, ale z ludzi rozumnych, oświeconych y dobro-powszechnie kochających uznania, szacunku y ceny nabywają, nie odważyłem się moiej zalecać pracy, na tey gotow iedynie przestać nagrodzie, którą mi takowi przysądzą ludzie; ich samych pochwałą zachęcony, a z krytyki potrzebne przestrogi mający o dokończeniu przedsięwziętego Kraiopisarstwa y dalszych początkowych nauk do wiadomości politycznego świata służących zamyślać będę.

Za rzecz też cale niepotrzebną osądziłem, wywodzić Kraiopisarstwa pożytki y zacność, tę albowiem potrzeba pokazuje, a świat przyznaie oświecony. Powody zaś przelożyć przedsięwziętey pracy y rozłożenie, sędzę być y rzeczy przyzwoitością y powiannością Autora.

Teraźniejsi wwszystkich narodow Pisarze rozsądne mający zdanie y obywatele o dobro krajowe i troskliwi

za istotną potrzebę zakładają, wydanie ksiąg początkowych, w którychby nauki do młodego wieku przystosowane, sposobem jasnym, łatwym, krotkim, a iednakże dokładnym wyłuszczone, do zaszczerpienia w niezaiętych ieszcze złym nałogiem sercach, cnoty, przetarcia rozumu y formowania rozsądku były ułożone. Wszytkie narody tego powszechnie żądają, a żaden ieszcze, ile wiedzieć mogę, niewidzi u siebie Akademii publicznych y prywatnych w początkowe nauki ćwiczenia opatrzonych. Francuskiemi, Angielskiemi, Włoskiemi tak zarzuceni iescemy pismami, że iako dawnieyszych czasow trudno było dla ksiąg niedostatku, tak terażnieyszych dla onych mnogości, uczonym stać się człowiekiem. Właśnie tu można *Tacyta* odnowić skargę: *Ut multarum rerum sic literarum intemperantiā laboramus.* W tym ksiąg mnoſtwie, uczonych y uczących się nacisku schodzi na księgach dziecinnych iednym y drugim arcy-potrzebnych;

bnych; naypierwiej uczącym się, bo takowe książki skróciłyby młodzi pracę, uwalniając one od pisania, dałyby więcej czasu do ćwiczenia się w innych naukach, y zachęciłyby do czytania ksiąg obszerniej pisanych w tey samey materji; potym uczącym, którzy gotowe mając lekcyje, lepiej przygotowałiby się do wykładu onych, iednostayny uczenia sposob zachowaliby, y ucząc drugich sami by się doskonali.

Własnym moim doświadczeniem o takowych ksiąg nieuchronney przekonany potrzebie, dla pożytku powierzoney dozorowi memu młodzi, szukałem ich w cudzych krajach, alem oprócz Filozofii y Matematyki znaleźć niemogł; winnych nauk podziałach iedne niedokładnie, drugie nazbyt krotko pisane, niektóre wiek młody y onego pojęcie przenoszące, inne domowych dzieiow wyzukanemi szczegulnościami zawalone, a obcych narodow naywalniefze odmiany zamilczaiące, niektóre dla wielo-

ści

ści tomow, przeciągu wieku do czytania, a znacznych potrzebujące nakładow były mi powodem, abym się na wyciągnięcie treści nauk w kraju naszym naypotrzebnieyszich z sławnych Pisarzow odważył.

Nie własna miłość, lub chęć nabycia tytułu Autora, lecz publiczna usługa y obowiązana sumnieniem powinność dania iak naylepszey edukacyi y ułatwienia do niej środków do wydania ksiąg początkowych, a w szczegulności Kraiopisarstwa mię nakłoniły. Ten iedyny jest pracy moiej koniec, to zamierzenie.

Każdą księgę nie materya tylko w niej rozwiedziona, ale bardziey iefzcze kształt, rozłożenie, y iasny do pojęcia wykład zalecają. Pisma Autorow te są, moim zdaniem, nayszacowniefsze, które pożytek kraju sobie zamierzywszy, do kształtu rządu, praw używania, narodu skłonności, państw położenia stosują się. Inaczej, przynajmniey niektóre książki, aby przynosiły pożytek, mają być układane

ne

ne dla wolnych, inaczej dla monarchicznych, a inaczej dla despotycznych krajów; Narody wojenne od handlowych nadmorskie lub wyspiarzkie od śródek lądu zabierających, ubogie od bogatych, południowe od północnych, rękodzielni się bawiące od rolniczych, iako skłonnością, powołaniem, położeniem, zabawami się różnią, tak różnego potrzebują oświecenia. Teraznięsi (bez mała niewszyscy) Kraiopisarze, których pisma w różnych językach po wskrzeszeniu w Europie nauk, na świat wyszły, ziemię, iey podziały, szczególności, zabudowane na niey miasta, porty, twierdze, w miastach publiczne gmachy, kosztowne domy, wspaniałe Monarchow pałace, niedobyte zamki, opisać starali się; moim przedsięwzięciem y staraniem było każdego państwa granice, położenie, głównieysze miasta namieniwszy, obrocić się do opisanja płodu ziemnego, narodu przyrodzonych skłonności, przemysłu, nauk, praw mieyskich y politycznych,

rzą-

rzędu, porządku sądow, y sprawiedliwości sprawowania, y bardziey dać poznać rozumu ludzkiego wynalazki, niż ciekawe natury widowiska, przemysłne bogactwa, niż przyrodzone, przymioty, prawa, rząd narodow, niż krajow własności; słowem: bardziey ludzi, niż ziemię.

W szczególności pisząc nayıpierwey dla młodzi, którą urodzenie do praw stanowienia w Rzeczypospolitey przeznaczyło, wyłożyłem obszernie wolnych narodow rząd, prawa y sposob onych stanowienia, z historykow y politykow tychże państw obywatelow krotko zebrane, aby młodzi wcześnie rząd kraju swego poznawszy, mogli go porownywać z cudzoziemskim podobnego kształtu; w ustawach wady lub doskonałości upatrywać; prawa zamierzeniu rządu właściwe stanowić, dobro powszechne nad szczególne zyski przenosić, swobody y wolności iedynie na poddaniu się rozumowi y prawu gruntować.

Ze bogactwa rzetelne każdego narodu wypływają z porządnego rolnictwa, pomnażają się handlem, zatrzymują się w kraju domowemi rękodzielni: zdało mi się państwodemnie opisanym głębiej roztrząsać kraio- wy płod, kupieństwo, warsztaty, aby dostatecznie onych bogactwa, przemysł, fizyczna y polityczna możność, ekonomia, iednego od drugiego narodu dependencya, niedostatek lub obfitość były poznane y przeniknione; którą wiadomość w przydłuższych trochę wyłożyłem przypiskach, aby uczącey się młodzi pytań tylko y odpowiedzi, na ktore ta księga dla łatwiejszego pojęcia jest rozłożona, pamięć się nieobciążała; a nauczyciele rzecz zupełną y wykład do objaśnienia kwestyi krotko przełożonych mieli przygotowany.

Lubo ta *Geografia* dla biorącey pierwszastkowy polor młodzi na świat wychodzi, ku pożytkowi iednak różnego stanu y powołania ludzi zmierz.

W zie-

W ziemi położeniu y wewnętrznym warsztow iey składzie, znajdzie obfitą uwag materyą Fizyk, w opisanu sfery niebieskiej y ziemskiej, w naznaczonych podług ostatnich Akademii Paryskiej obserwacyi, długości y szerokości Geograficznejey Astronom, w pokazanych handlu rodzajach y początkowych prawdach kupiec, w różności rządów y właściwych im maxymach polityk, w prawie na swoje rodzaie podzielonym prawnik, w namienionych państw odmianach Kronikarz, w naznaczonym praw źrzodle prawodawca, nakoniec Filozof, ktorego powinność jest rozciągać myśl na całą rzeczy przyrodzonych ogólność, z odmian państw y upadku, z praw y rządów niedoskonałości, z maxym polityki zawodnych y odmiennych iey z odmianą interesu y okoliczności prawideł, wniesie y osądzi, że rozumu ludzkiego usiłowania, przemysł, obrot y wynalazki nieskończonym podlegają omyłkom, wadom, y słabości.

ba

JU-

z *Maryą Amelią* Krolewną Polską. Naywyższe Mistrzostwo jest na zawsze przyłączone do korony. Kawalerowie, których jest 60, wywodzą rodowitość swoją z 4 pokoleń, noszą w krzyżu obraz *S. Januariusza* po biskupiu ubranego w ręce lewey trzymającego Ewangelię, nad której wierzchem ampułka z krwią jego daje się widzieć, a w prawey pastorał Biskupi. Na każdym rogu krzyża lilia ma napis: *In sanguine fœdus*. Krzyż Kawalerski z prawego ramienia pod lewą rękę spuszczoney, wisi na wstędze morowej cielistej na znak męczeństwa *S. Patrona*, suknie zdobi gwiazda srebrną haftowaną. Ubiór Kawalerów w dni Orderu uroczyste jest: płaszcz morowy purpurowy złotemi liliami haftowany z dwiema długimi ze złota y jedwabiu wstęgami. Między ustawami Orderu trzy są znaczniejsze: 1) obowiązują się Kawalerowie bronić wiary *S. Katolickiey Rzymskiey* z ostatnim fortuny y życia niebezpieczeństwem. 2) Nigdy między sobą niepoiedynkować. 3) Zabiegać pojedynkom między temi, którzy nie należą do Orderu.

ORDERY NIEMIECKIE. (a)

I) Order *Złotego Runa*, którego naywyższe Mistrzostwo przywłaszcza sobie Cesarz z domu *Austriya*.

(a) Dawne Ordery Niemieckie zaniedbane abo wygasłe.

I Order Kawalerski *S. Geriona* ustanowiony od *Fryderyka II* Cesarza r. 1190: Kawalerowie Niemieccy obowiązani byli zachować regułę *S. Augustyna*, nosili suknie białe z krzyżem koloru piaskowego. Obacz *Fayna théâtre d'honneur*.

II Order *Niedzwiedzia czarnego* na cześć *S. Ursa* od *Fryderyka II* Cesarza r. 1213 w Opactwie *S. Galla* ustanowiony.

stryackiego jako dziedzic y następcę *Xiążąt Burgońskich*, z których ieden imieniem *Filip* dobry roku 1429 ten Order ustanowił; przywłaszcza y Krol

wiony dla Szlachty Szwajcarskiej zawdzięczając iey pomoc sobie daną w osiągnięciu Cesarstwa: Opat *S. Galli* uczyniony wielkim onego Mistrzem, miał moc rozdawać ten Order. Kawalerowie na końcu złotego łańcucha nosili niedzwiedzia na krzyżu złotym czarno-smalcowanym. Szwajcarowie nabywszy mieczem wolności, zgladzili ten Order.

III Order *Kawalerów S. Jerzego* na *Karyntyę* od *Rudolfa I* Cesarza r. 1278 abo 1280 ustanowiony.

IV Inny Order *S. Jerzego* ustanowił, alio tenże sam odnowił *Fryderyk III* Cesarz uczyniwszy Opata *Millestadzkiego* naywyższym onego Mistrzem. Order ten Zakonny składał się z Kawalerów y Kapłanów ślubem czystości y postuśczeństwa obowiązanych, którzy Opata wolnemi obierali głosami, a panujący Arcy-Xiążę potwierdzał. Tak sam *Fryderyk* jako Panowie Niemieccy wielkimi ten Order opatrzyli dochodami. *Jan Sibenhirter* godny tego Orderu Mistrz nową go przyozdobił zaletą ustanowiwszy r. 1493 Bractwo *S. Jerzego*, do którego wolno było wpisywać się wszystkim bez różnicy stanu, powołania y urodzenia. Jednych Braci była powinność wojować, drugich zamki budować, okolo narzędzia, sprzętów y innych potrzeb wojennych pracować &c. Kawalerowie, którzy byli nad Bracią przelożonemi, nosili na sukniach naprzód czerwony, potym za dozwoleńiem Cesarza *Maxymiliana I* krzyż złoty, który im pozwolił także nosić u *Kapelusza* kołka złoty, nazywać się Kawalerami koronowanemi y przyśodził przodkowanie przed wszystkimi innemi Kawalerami. Tak piękny y pożyteczny Kawalerski związek w krotkim upadł czasie. Gdy z przyczyny nowej *Marcina Lutera* nauki domowa w Niemczech powstała wojna, naprzód Cesarz, potym za jego przykładem inni panowie Niemieccy, dobra Kawalerów opanowali, naostatek Opactwo *Millestadzkie* samo jedno z bogatych pozostało dzierżaw od *Ferdynanda II* Cesarza na inną fundacyę było obrocone. *Bolsundus in Actis SS.* w miesiącu *Kwietniu* dokładną o tym Orderze daje wiadomość.

Król Hiszpański, dowodząc że Mistrzostwo tego Orderu raz od *Filipa I* Króla Hiszpańskiego do korony Hiszpańskiej przyłączone, wiecznymi czasami

V Order *Papa w Szachach* (Fou) ustanowiony od *Adolfa* Hrabiego Kliwskiego r. 1380. Kawalerowie nosili na płaszczach *Papa Szachowego* srebrnem haftowanym. Nie wiadomo jak długo ten trwał związek, o którym wspomina *Schoeneberg* w *Historji Orderów Rycerskich t. II p. 223.*

VI Order *Smoka wywroconego* ustanowiony r. 1418 od *Zygmunta* Cesarza na pamiątkę potęplonego na zborze powszechnym Konstancyjskim kacerstwa *Jana Husa* y *Henonima Prądnika*. Kawalerowie w dni uroczyste nosili płaszcz szarłatny na kamizoli atłasowej zieloney, a na niej łańcuch złoty podwojny ogniwa krzyżem Patriarchowskim mający powiązane, utrzymujący Smoka wywroconego z skrzydłami obitemi smalcowanymi w różno kolory, które wyrażały przynęty od Kacerzów zwyczajnie używane do zwiedzenia wiernych. Konfederaci Antypurkiego wyznania podczas wojny o religią w Niemczech podniesionej brali za hasło smoka podniesionego przeciwko Kościołowi Rzymskiemu. *Favin* théâtre d'honneur & de chév.

VII Order *Trupiej głowy* dla Dam y Kawalerów od *Sylwiusza Nimroda* Xiążęcia z Wirtembergi Oleśnickiego r. 1652 ustanowiony. Kawalerowie y Damy nosiły na wstędze białej głowę trupią w węzle czarnym z napisem: *memento mori.* Ustawy Orderu zabraniały Damom gry wielkich, sukien bogatych y niepotrzebnych kosztów na koronki, klejnoty &c, nakazywały zaś po śmierci każdej Kawalerki na wstędze Orderowej nosić przez rok wstęgę czarną z wyrytym na niej imieniem zmarłej. Za każde przestępstwo naznaczone były grzywny, które w wielki piątek rozdawano na ubogich.

VIII Order *Zgody* ustanowiony r. 1660 od *Ernesta* Margrabi na Barycie Brandeburskiego: krzyż na wstędze czerwoney na pierśiach wiszący y gwiazda na lewej ręce do sukni przylżyta znakiem są czy były Orderu.

IX *Eleonora* Cesarzowa pierwej 6 lat przed ustanowieniem Orderu *Gwiazdowego* dla zaščzepienia pobożności Chrześcijańskiej w sercach Dam dworu Cesarzkiego ustanowiła

czasy przy niej zoltaie. Oba Monarchowie poważny ten rozdaia Order. Skarb jednak Orderowy to jest: różne relikwie, Ordery dawne, papiery

wiła była Order *Niewolnic cnoty* przyjąwszy na się urząd wielkiej Przeoryszy. Ustawy pobożnego tego związku liczbę Dam naznaczyły 30, które obowiązywały się nosić zawsze znak Orderu, którym było słońce złote wieńcem otoczone laurowym z napisem: *Sola ubique triumphat;* w cnotcie y pobożności osobliwym ćwiczyć się sposobem, a nadewszystko zachować się w skromności, która największą żeńskiey płci jest okrają.

X Order *Rzetelności Niemieckiej* r. 1690 ustanowiony od *Fryderyka* Xcia Saskiego Gotańskiego.

XI Order *Wierności* dla Kawalerów y Dam ustanowiony od *Krystyny Ewerhardiny* żony *Augusta II* Króla Polskiego.

XII Order *Wirtemborski S. Huberta* ustanowiony r. 1702 od *Karola-Fryderyka* Xiążęcia: wstęga orderowa jest ponfowa.

XIII Order *miłości bliźniego* ustanowiony roku 1708 od *Elżbiety - Krystyny* żony *Karola VI* Cesarza na wyieździe z Wiednia do Barcellony dla złączenia się z swym mężem o tron Hiszpański dobijałym się. Krzyż złoty z napisem *Amor proximi*, na wstędze ponfowej na pierśiach przypięty był znakiem Orderu.

XIV Order *Zacney Passyi* od *Jana - Jerzego* Xiążęcia Saskiego na *Weisenfeldzie* r. 1704 ustanowiony. Krzyż Orderowy na tarczy nakształt serca ułożoney miał na polu czerwonym początkowe ustanowiciela litery J. G. y był złotym otoczony łańcuchem białym smalcowanym na którego jednej stronie rozciągał się Niemiecki napis: *kocham honor, którego początkiem jest cnota.* Na drugiej herb Xięstwa Kwerlurskiego z napisem: *Związek zacney Passyi ustanowiony r. 1704.* Święty *Jan Chrzciciel* był dniem uroczystym Orderu, którego Kawalerowie zbierali się do Dworu w sukniach niebieskich złotem haftowanych, zasiadali na radzie w potrzebach swego związku, a po niej każdy według swey możności dawał żołnierzom niedolężnych wojska Xiążęcego.

piery &c, są u Cesarza złożone w kaplicy Orderu tego własnej w Bruxelli. Łańcuch Orderowy na dni uroczyste jest złoty, którego ogniwa składają się ze skałek płomienistych, y krzemieni w kształt litery B, ułożonych z napisem na nich rozciągniętym *Ante ferit, quam flamma micat*, Baranek lub Złote Runo wiszące na łańcuchu, ma napis: *Præmiun non vile laborum*. We dni nieuroczyste noszą Kawalerowie ten Order na wstędze ponfowej.

II.) Order *Zołnierski Maryi-Terezy* ustanowiony d. 7 Marca r. 1758 od Cesarzowy-Królowy panującej na pamiątkę sławnego zwycięstwa nad Prusakami przy *Chotemiczu* niedaleko *Kollina* d. 18 Czerwca r. 1757 odniesionego. Kawalerowie dzielą się na Kawalerów krzyża wielkiego, krzyża małego y urzędników Orderowych.

III.) Order *Austryacki Krzyża Gwiazdowego* ustanowiony r. 1668 dla Dam wyśokiej rodowości od *Eleonory* Cesarzowej Wdowy *Ferdynanda III* na pamiątkę Religii Krzyża S. ocaloney od pożaru, którym pałac Cesarzowski spłonął. Kawalerki noszą na wstędze czarnej na lewej stronie pierś krzyż na orle dwugłównym Cesarzkim rozciągnięty z napisem: *Salus Et Gloria*, Cesarzo-

XV. Order *Czułości* na cześć *Karola VI* Cesarza od *Ernesta Augusta* Xiążęcia Saskiego na Weymarze d. 2 Sierpnia r. 1732 ustanowiony: na krzyżu orderowym złotym ośm graniastym zielono smalcowanym Sokoła biało smalcowanego cztery ozdoby bryllanty. Pierścien złoty na którym krzyż wisiał y przez który wstęga ponfowa brzezi złotem haftowana mająca przechodziła, dyamentami był sadzony z napisem: *Vigilando ascendimus*.

XVI. Order *Saski S. Henryka* roku 1736 od *Augusta III* Króla Polskiego ustanowiony. Kawalerowie noszą krzyż na pieczętach na karmazynowej wstędze wiszący.

rzowa panująca jako najwyższa tego Orderu Miśtrzyni rozdaie go dwa razy na rok w dzień *Znalezienia y Podwyższenia S. Krzyża*.

IV. Order *S. Huberta* na pamiątkę bitwy wygranej r. 1444 od *Gerharda Xiążęcia Juliackiego* ustanowiony, a od *Jana-Wilhelma* Elektora *Woiewody Ryńskiego* r. 1709 odnowiony, daie się samym tylko Xiążętom y Hrabiom Rzeszy Niemieckiej, którzy krzyż w gwiazdę ułożony z napisem *Gotskim: In Trau Vast*, to jest: *stateczny w wierności* noszą na wstędze mienioney czerwonej brzezi mającej zielone. Tenże sam napis widzieć się daie na gwiazdzie, którą Kawalerowie noszą na sukniach.

V. Order *Bawarski S. Jerzego Męczennika* ustanowiony r. 1729 od *Karola-Albrychta* Elektora potym Cesarza na pamiątkę powstania jego z ciężkiej choroby; Kawalerowie pierwszego porządku, których liczba nieprzechodzi 24, nazywają się *Obrońcami Niepokalanego Poczecia Maryi Panny*, noszą krzyż na mienioney wstędze niebieskiej brzezi białej mającej. Na jednej stronie Orderowego krzyża *S. Jerzy* w Rycerskim ubierze zwycięża smoka; a na drugiej cyfra pod nitką Elektorską, wyraża imię Elektora ustanowiciela. Na każdym rogu krzyża orderowego są te litery: *J. U. P. E.* znaczące: *Justus Ut Palma Florebit*. Kawalerowie drugiego porządku abo *Kommandorowie* noszą gwiazdę na sukniach y krzyż na wstędze wąskiej, a prości Kawalerowie sam tylko krzyż.

VI. Order *Lwa* Hrabi *Woiewody Reńskiego* od *Karola-Teodora* Elektora panującego na pamiątkę skończonego dwudziestego piątego roku panowa-

wania jego dnia 2 Stycznia r. 1768 ustanowiony; Krzyż Orderowy złoty w płomieniu modro-smelcowany we środku ma lwa ukoronowanego z napisem *Merenti*. Na drugiej stronie ułożona z liter początkowych imion Elektorckich C. T. cyfra widzieć się daie z napisem: *Institut: ano 1768*. Wstęga biała morowa niebieska białe brzegi mająca z ramienia lewego pod rękę się prawą spuszcza, Gwiazda na sukniach jest srebrna. Liczba Kawalerow nie ma przenosić 25, która gdy się dopełni, niebędzie na potym ten order dawany tylko tym, ktorzy przez lat 25 domowi Elektorckiemu służyli.

VII Order *Orła czerwonego* abo *szczerości* *Barreyańskiego* ustanowiony r. 1705 od Margrabi *Krystiana - Ernesta*; Krzyż orderowy złoty biało-smelcowany noszą Kawalerowie na wstędze morowej ponsowej, a gwiazdę na sukni mającą *Orła czerwonego Brandeburskiego* z napisem: *Sincere & constanter*.

VIII Order *S. Anny* *Holsztyński* ustanowiony r. 1735 od *Karola-Fryderyka* *Xiążęcia Holsztyńskiego* na cześć *Anny Iwanowny* na ow czas *Monarchini Moskiewskiej*, y *Anny Piotrowny* małżonki orderu ustanowiciela. Krzyż orderowy złoty czerwono w płomień smelcowany ma na prawey stronie symboliczne wyobrażenie *S. Anny*, a na lewey litery *A. J. P. F.* znaczące nie tylko imiona trzech osob *Anny Iwanowny*, *Piotrowny* y *Fryderyka*, ale też napis: *Amantibus Justitiam, Pietatem, Fidem*. Wstęga orderowa jest czerwona z brzegami żółtymi, z ramienia prawego na lewy bok spuszczonea.

OR-

ORDERY MOSKIEWSKIE.

I Order *S. Jędrzeia Apostoła* ustanowiony r. 1698 od *Piotra I Wielkiego*. Krzyż orderowy złoty jasno-modro smelcowany, do którego *S. Jędrzey* jest przybity, leży na orle dwugłównym *Cesarzką* koroną przyozdobionym czarno smelcowanym, spony y dziob ze złota, a skrzydła rozpostarte mającym. Na czterech rogach krzyża orderowego są litery: *S. A. P. R.* początkowe słow: *Sanctus Andreas Patronus Russiae*. - Gwiazda do sukien przyszyta Krzyżem y tym *Rowieńskim* jest ozdobiona napisem: *za wery y werność*, to jest: *za wiarę y wierność*. Kawalerowie ten order w Moskwię najpoważniejszy noszą na wstędze mienioney niebieskiej z prawego ramienia pod lewą rękę spuszczoney.

II Order *Alexandra Newskiego* ustanowiony r. 1725 od *Katarzyny I*, na krzyżu ośmiograniastym czerwono smelcowanym wyobrażony jest *Car Alexander Newski* zmarły roku 1263 z napisem *Ruskim*: *Za trudy Ojczyzny*, to jest: *W nagrodę prac za Ojczyznę*. Na końcu czterech wiektzych rogów krzyża orły dwugłowne *Cesarzką* unoszą koronę. Wstęga ponsowa utrzymuje krzyż orderowy, a gwiazdę ośmiograniastą, którą Kawalerowie na lewey stronie sukni noszą, promienie srebrnem zdobią haftowane; nad gwiazdą korona *Cesarzka* w cyfrze zamyka imię *Anny Iwanowny* *Carowej*, która ten order odnowiła.

III Order *S. Katarzyny* ustanowiony r. 1714 na pamiątkę pokoju za sprawą *Katarzyny* żony *Piotra I* nad *Prutem* roku 1711 z *Turkami* zawar-

te-

tego. Krzyż orderowy biały czworograniasty na tarczy okrągłej złotej czerwono smelcowanej rozciąga się, na spodzie leży polkoła. Na drugiej stronie tarczy wyobrażenie jest *S. Katarzyny* siedzącej, suknią niebieską y różowym płaszczem przyodzianey, nad głową baldakinek złoty, a w ręce palmę zieloną trzymającej. Tarcze y brzegi krzyża dyamenty otaczają. Zwierzchnią iey część korona, a spodnią gwiazda ośmiograniasta dyamentami sadzoną zdobią. Z wstęgi orderowej czerwoney, wąskiej wychodzi węzeł, a na nim srebrnymi wyryty literami Ruski napis: *Za Lubow Otczestwa, to jest: Za Miłość Oyczyzny.*

ORDERY FRANCUSKIE. (a)

I Order *S. Michała* od *Ludwika XI* roku 1469 dla 36 Kawalerów ustanowiony, był wielce powa-

(a) Ordery w różnych Francyi Prowincjach przedtym ustanowione były:

I Order *S. Ampulki* według świadectwa niektórych Pisarzy od *Klodowusza* pierwszego Króla Chrześcijańskiego na pamiątkę zesłanego cudownie z nieba olejku do namaszczenia *Klodowusza* Króla ustanowiony. *Andrzej Favin* w *Théâtre d'honneur L. II p. 502 & seq.* mocnymi dowodami z rękopismów Opactwa *S. Remigiego* w Remach wybranymi usiłujący dawność y pewność orderu tego utwierdzić, świadczy: że *Klodowusz* 4 ustanowił Kawalerów Baronów nadawszy im dzierżawy poddane pod lenność kościoła Remieńskiego. Kawalerów powinność była w dzień koronacyi Królów Francuskich nieść baldakin nad Opatem Remieńskim przyносяcym Ampulkę z olejem do namaszczenia z kościoła Opackiego do Katedralnego. *Favin* w *Hystoryi swey Nawarskiej pag: 1328* mieni być ubiorem 4 Kawalerów Baronów płaszcz czarny kitaykowy, na którym krzyż złoty smelcowany miał na sobie figurę gołębicy w dziobie Ampul-

ważny do czasów *Franciszka II*, który gdy roku 1559 razem 18 Kawalerów tym przyozdobił orderem, zaczął być u godnych ludzi w pogardzie, a za

pulke Świętą trzymającej. Oprócz tego Baronowie nosili na pierśiach podobny krzyż na wstędze wiszący. Według jego na koronacyi *Ludwika XIII* 4 Baronowie sprawowali iestże swoją powinność; ale się myli, bo opisanie koronacyi tego Króla w t. I *Obrządków Francuskich* pag: 58 y 409, nietylko żadney wzmianki o Baronach Kawalerach nieczyni, lecz wyraźnie kładzie, że baldakin nad Opatem nieśli Mnisi klasztoru Remieńskiego. Mocniejszy iestże dowód na zbitie omylney powieści *Favina* bierze się z *Ustawy Ludwika młodego*, który r. 1179 porządek koronacyi Królów Francuskich przepisując, nakazuje aby 4 Mnisi w kapach nieśli baldakin nad Opatem Ampulkę *S.* przyносяcym.

Nie jest tu miejsce wywodzić lub zbijać cudowne z nieba zesłanie Ampulki. *S. Grzegorz* z *Turonu* y *Wenancysz Fortunat* godni wieku VI Pisarze żadney w życiu *S. Remigiego* o nię nieczynią wzmianki; *Hinkmar* bez mała trzema wiekami od nich późniejszy, *Aimoin*, *Flodoard*, y *Kronika Opactwa S. Bertyna* eud ten opisują.

II Order *Gwiazdowy* ustanowiony roku 1022 od *Roberta* Króla Francuskiego na cześć *Maryi Panny*, pod której obronę krolestwo ten Król pobożny oddał. Kawalerowie, których tylko było 30, nosili na łańcuchu złotym 3 rzędy ogniw mającym, białemi y czerwonymi na przemianę różami przeplatany, gwiazdę złotą 5 promieni wypuszczającą. Ubiór w dni uroczyste Kawalerów był, płaszcz adamaszkowy podszyty jasno-czerwonym adamaszkiem, z kamizolą tegoż samego bławatu y koloru; stronę lewą płaszczu zdobiła gwiazda złotem haftowana.

Jan I Król Francuski roku 1352 odnowił zaniedbany Order *gwiazdowy*, przydawszy do gwiazdy koronę z napisem: *Monstrant Regibus astra viam.* W postępie dalszego czasu tak wielka Kawalerów liczba się znalazła, że godni ludzie wstydzili się tego nosić orderu, y przytłomować od Królów Francuskich; a tak za ustanowieniem orderu *S. Michała*, upadł Order *gwiazdowy*.

a za czasem nikt go z przednich Panow nosić niechciał. Właśnie tu można rozumnie przypro-
wadzić Francuskiego polityka *de Sainte Palaye*
zda-

Według niektórych pisarzy *Renat* Xiążę Andegaweski zacząwszy się pisać Krolew Sycylijskim zaniedbany gwiazdowy order wskrzesił r. 1464 zamieniwszy gwiazdę na księżyc w nowiu. Kawalerowie na ramieniu prawym nosili księżyc złoty smelcowany, z którego wisiało tak wiele kłiwów nakształt pilastrow wyrabianych, ile Kawaler zaenych y mężnych dzieł uczynił. *Favin Heliot*.

III Order *Zybetowego Kota* [*de la Gnette*] ustanowiony roku 1234 od S. *Ludwika* Krola Francuskiego na pamiątkę małżeństwa jego z *Malgorzatą* pierworodną Corką *Raymunda Berengaryusza* Hrabi Prowanckiego, był w używaniu we Francyi do panowania *Karola V* Krola. Hasło orderu było: *Exaltat humiles*. Krzyż złoty liliami przyozdobiony wisiał na łańcuchu liliami przeplatany.

IV Order *Okrętosy* ustanowiony od S. *Ludwika* Krola Francuskiego roku 1262 dla zachęcenia Szlachty Francuskiej do wyprawy zamorskiej na nieprzyjaciół Krzyża S. w Afryce. Ten order z okolicznością y życiem S. Fundatora ustał.

V Order *Osły białego y Maryi Panny* ustanowiony od *Ludwika* nazwiskiem *dobrego* Xiążęcia Burbońskiego roku 1370 na cześć Boga y Maryi Panny dla 25 Kawalerów przedniey rodowitości. Ogniwa łańcucha orderowego figury szymbastey z brzegami zagiętymi zielono smelcowane rozwijały się w litie, a każda takowa figura była naznaczona jedną wielką literą słowa Francuskiego: *ESPERANCE*, na końcu łańcucha wisiała figura okrągła zielono y czerwono smelcowana, która zamykała obraz *MARYI PANNY* otoczony słońcem, nad głową 12 gwiazd, a pod nogami księżyc mający; pod figurą wisiał osiet zielono smelcowany.

VI Order *Sznurkowy* (*de la Cordeliere* to jest sznurka, którym Wdowy na znak stanu swego herb otaczaia.) ustanowiony od *Anny* Xiężny Bretańskiej, Krolowy Francuskiej roku 1498, która po śmierci pierwszego męża swego *Karola VIII*, godnego urodzenia y dowiedzionej rodowitości Wdowom sznurkiem złotym herb otaczać pozwołała. *Hermant*

zdanie: znaki honoru są państw moneta, niebezpieczna rzecz jest cenę ony zbyt podnosić, abo zbyt zniżać. Łańcuch orderowy składa się z konch

c

mor-

mant tey Monarchini przypisuje wynalazek otoczenia sznurkiem herbów wdowich, chociaż inni dawniejszym przyznają tę modę czasom; pewniejszy wynalazek *Annie* przywłaśczenia dzieiopisowia, to jest, że ona pierwsza rok na monecie, którego ta jest bita, kładła. *Abot de Baginghen* w *Traité des Monnoyes t. II. p. 41* kładzie, że pierwsza moneta rokiem od Narodzenia Chrystusa Pana datowana z rozkazu Xiężny Bretańskiej widzieć się dała roku 1478; jeżeli nie autora, to drukarza musi być tak gruba omyłka, ponieważ *Anna* nastąpiła po Oycu *Franciszku II* roku 1488, a w roku 1478 nietylko niepanowała, ale ledwie rok wieku swego miała, narodzona na początku r. 1477. Moneta rokiem bicia swego datowana, przypada na r. 1498. *Anna* tym wynalazkiem chciała wstawić swój ślub z *Ludwikiem XII* Krolew Francuskim przypadły na dzień 7 Stycznia r. 1498 podług zwyczajnego Francuzów liczenia lat od Wielkiej nocy.

Tak o Francuskich jako o innych wszystkich narodów Kawalerskich Orderach dokładną dali wiadomość *Favin* *théâtre d'honneur & de Chevalerie 2 vol: in 4* roku 1620, *Aubert de Mira* Dziekan Antwerpki *de Originibus Ordinum Equestrium*. *Jan Hermant* *Histoires des Ordres militaires de l'Eglise, & des ordres de Chevalerie de l'Europe. De la Roque* *Traité de la Noblesse. Belloy* *de l'origine de la chevalerie*. X *Piotr Helgot* *Histoire des Ordres monastiques, religieux, militaires 3 vol: in 4to*. X *Honorat* od S. *Maryi* *Karmelitz* boby: *Dissertations historiques & critiques sur la chevalerie 1 vol: in 4to* roku 1718, który to pismo wydał na prozbę Ministra Parmeńskiego przy dworze Francuskim mieszkającego dla wyprowadzenia y opisania orderu *Konstantyna W*, który umyślił był *Franciszek X*ę *Parmy* y *Placency* wskrzesić y onego najwyższym uczynić się Mistrzem. Xdz *Bernard Justiniani* opisał wszystkie ordery kawalerskie, których on do czasów swoich liczy tylko 92 w księdze Włoskim językiem napisaney: *l'Historie Chronologique del l'origine de gl' Ordini militari Et*, najlepsza uczonego tego pisma jest edycja w Wenecyi roku 1692, 2 Vol: in folio, Po

morfkich ze złota wyrabianych z sobą spoionych,
na których wisi obraz *S. Michała* strącającego dia-
bla z nieba do przepaści piekielney z napisem:

Im-

Ponieważ rzecz tu jest o rycerzach y rycerskich orde-
rach, materyi własność wyciąga początek onych pokazać
y zdania autorów, którzy o tym pisali, roztrząsnąć.

Rycerstwa dwoiaki jest znaczenie, raz to słowo znaczy
szlachetnego urodzenia znacność, w tym rozumieniu, o-
czyſty zwyczaj biorąc za przykład, ogulność szlachty Ko-
ronney y Litewskiej nazywa się: *Stansim Rycerskim*; zna-
czy też honor szlachetnego urodzenia człowiekowi nada-
ny; obu rodzajów ludzi dawniej nazywali łacianicy: *Mi-
lites*, to jest rycerzami tak tych, którzy z pokolenia szla-
chetnego rodowitość brali, iako tych, którzy od Krolow,
lub innego nazwiska udzielnych panow na znak dzielności
rycerstwa iakim zaszczytem ozdobieni byli. To słowo *mi-
les* według *S. Izydora* znaczyło: *quasi unus ex mille* y tak
szlachcie z urodzenia, iako rycerzom z ustanowienia słu-
żyło: *Entropiusz* mówiąc o *Romulu* własność tego słowa
tak tłumaczy: *mille pugnatores elegit quos à numero mili-
tes appellavit*. Poźniejszy czasow szlachetnego urodze-
nia ludzi nazwano *militēs*, a rycerzow ustanowionych *E-
quites*. *Fryderyk II* Cesarz rozumnie te dwa Rycerskie
rozdzielił stany w edykcie swym w Neapolu r. 1232 wy-
danym: *Ad militare honorem nemo accedat qui non sit de
genere militum*, urodzenie szlacheckie nazywa *genus mili-
tum*, a Rycerskie zaszczyty: *militaris honor*; iasniey ieszcze
ten uczynił podział *Karol II* Krol Neapolitański w edykcie
swym roku 1294 ogłoszonym, gdzie tak rozkazuje: *nullus
possit accipere militare cingulum, nisi ex parte patris sal-
tam sit miles*. Za istotną *Karol* założył kondycyą, aby o
rycerską ozdobę starający się, był przynajmniej z Ojca
szlachcicem.

Nie jest tu miejsce wywodzić początek szlacheſtwa, kto-
re z rządem monarchicznym y arystokratycznym powstało;
Rycerstwo dla zaszczytu szlacheckiego urodzenia, dziel-
nością y męstwem nabyte, a zewnątrz od Monarchow
ustanowionemi znakami ozdobione terażniejszy wywodu
jest zamierzeniem.

Pisa-

Immensi tremor oceanis, miasto łańcucha Kawale-
rowie używają wstęgi czarney.

cz

Lu-

Pisarze, którzy początek Rycerskich związkow y ozdob
starali się pokazać y naznaczyć, jedni od *Nemroda* pier-
wszego na świecie Monarchy tę godność wyprowadzali,
drudzy ustanowienie oney *Faraonowi* Krolowi Egypckiemu
złoty łańcuch na *Jozefa* Żydowina kładącemu przypisy-
wali, y Rycerzami orderowemi tak *Jozefa*, iako *Daniela*,
Zorobabela &c czynili; niektorzy tak piękny wynalazek
Rycerskich zaszczytow narodom grubym y dzikim, które
państwa Rzymskiego w Wieku IV y V kraie y prowincye
mieczem y ogniem spustoszyły, przyznawali, niektorzy na
ostatek byli zdania, y to ma być poczytane za nay-
gruntownieysze, że wszystkim związkom y ozdobom Ry-
cerskim początek dał stan Rycerzow Rzymskich od Senatu
y gminu Rzeczypospolitey Rzymskiej oddzielony.

Nie było y niemasz narodu na świecie cnotę szacującego,
ktoryby męstwa, odwagi, dzieł walecznych niezawdzięczał
y ludzi rycerskiego stanu życie za oyczyznę na niebespie-
czeństwa y śmierć samę niosących niepoważał, czeił y sza-
cował. Grecy, Kreteńczykowie, Niemcy, Gallowie, Ka-
puanie osobliwą cześć swym Bohatyrom wyrządzali, a
naybardziej Grecy, którzy po Bogach zaraz na oltarzach
mężnych stawiali ludzi. Sami jednak tylko potomnym
wiekom dali Rzymianie kształt y wzor porządkie ułożone-
go Rycerstwa.

Z dzieiow Starego Rzymu wiadomo, że *Romulus* pier-
wiałki narodu nad światem panować mającego na dwa po-
dzieliłszy stany: gmin y patrycyuszow, a z żołnierstwa 300
wylączył nayodważniejszych mężow, od Pulkwownika nad-
niemi przelożonego *Fabiusza Celer* nazwanych *Celeres*,
y po Senatorach stan im y miejsce naznaczył. *Tarkwi-
niusz* pyszny stan Rycerski 300 innemi pomnożył Rycer-
zami, a *Junius Brutus* zgładziwszy w Rzymie Krolewskie
rządy 300 z stanu Rycerskiego przeniósł do Senatu.

W następujących czasach stan Rycerski tak stał się i-
cznym, że musiano go dzielić na różne porządki, nayszla-
chetniejszy byli Rycerze: *Petra*, *Fabiani*, *Augusti* &c, na-
zwani.

Za

Ludwik XIV chcąc onemu dawną przywrocić powagę roku 1664 postanowił lub dawniejszą ustawę odnowił, aby nikt orderu *Ducha S.* bróć nie-

Za Cesarzow panowania, którzy od praw y zwyczajow dawnością poświęconych umknawszy się, dziwaństwa częstokroć za rządow y postępów swych prawidło zakładali, najwyższe Rzeczypospolitey dawney godności, y rycerskiego stanu ozdoby podłym ludziom do sprawowania dane, znikczemniały; nazwisko rycerza przedtym samym tylko za cnym obywatelom urodzeniem, cnotą, zasługami y dostatkami znakomitym pozwolone, rozpustnikom, włocegom samym nawet niewolnikom było dawane: siedm porządkow Rycerstwa Rzymkiego za Cesarzow można liczyć, do pierwszego należą Rycerze od Krolow Rzymskich ustanowieni; do drugiego *equites honorarii* to jest ci, którzy niemając potrzebnych do Rycerstwa zdatości, otrzymywali od Cesarzow wolność używania ozdob rycerskich, iako to nosić złoty pierścień; do trzeciego ludzie uczeni, którzy że się nazywali Rycerzami, dowodzi dawne prawo Rzymskie: *Lib: I. Cod: Theodof: de Professor:* do czwartego ludzie gminni bez zasług y zdatości przywileje rycerskiemu stanowi służące za pieniądze kupujący, o których *Arnobius* mówi: *Pecunia dabat annulos & priora loca in spectaculis;* do piątego niewolnicy łaską Cesarzow zaszczytzeni y nieprawnie do ozdob stanu Rycerskiego przypuszczeni, o których *Statius:*

*Mutavitque genus, laevaque ignobile ferrum
Exiit, & celso natorum acquavit honore.*

Do szóstego, celnicy y arondarze dochodow państwa publicznych, których *Plutarchus* w życiu *Lukulla:* *Harpas labores mortalium depascentes* nazywa; do siódmego, nastatek ludzie szlachetnym urodzeniem y dostatkami znakomici, którzy na żołnierskie poświęciwszy się życie, orężem y męstwem całość y honor oyczyzny utrzymywali.

W tym Rycerstwa Rzymkiego podziale, Rycerze od pierwszych Krolow Rzymskich ustanowieni nieiaki, dalekie jednak, do terazniejszych Rycerskich związkow mieli podobieństwo, a w ostatnim porządku położeni prawdziwym onych są początkiem, kształtem y wyobrażeniem. Ci tylko sami uroczystym obrządkiem to jest: odebraniem pier-

ście-

niemogli, któryby pierwey nie został Kawalerem *S. Michala,* dla czego dniem przed wzięciem orderu *Ducha S.* kandydaci onego przyjmują order *S. Mi-*

scienia złotego y konia od Cenforow, oraz wpisaniem do rejestru rycerstwa rycerzami się stawali, zacność, urodzenia z Oycy y Dziada wyprowadzali; pewny dochód z dobr dziedzicznych prawem opisany mieli: *cautum fuit, nequis huius ordini assereretur, neque jus annulorum daretur, nisi ipse ingenuus, pater & avus ingenui essent, cui sestertia quadringenta, quod peculium equestre habitum est, census fuisset,* to jest: podług *Budée, Bazinghen &c* zło: polskich 60,566 gr: 20. *Alex: ab Alex: genial: dic. lib: 2 cap: 29.* Nastatek do dopelnienia doskonałego podobieństwa pierwszego rycerza nakształt najwyższych terazniejszych rycerskich Mistrzow mieli: iako świadczy tłumacz napisow po grzebowych w Pizie znalezionych *Dissert: 2. Ordo Equestris quo Augusto blandiretur, Cajum Casarem Principem Juventutis, nempe Equitum appellavit. Qui titulus tum primum inventus fuit, quo secundus ab Augusto in Romano orbe Princeps designabatur.* Obacz *Histoire des Inscriptions* tom XIV y XX.

Tak mocny podobieństwa Rycerstwa terazniejszego do Rzymkiego grunt założywszy obaczmy iaki w nowey historyi y u narodow Chrześciańskich powstały Rycerstwa.

Wszystkie terazniejsze to jest po Erze Chrześciańskiej ustanowione Rycerskie nazwiska, zaszczyty y ozdoby pod czworaki mogą być podciągnięte rodzaj, do pierwszego należą *Rycerze Żołnierscy,* do drugiego *Zakonní,* do trzeciego *Orderowi;* do czwartego *Związkowi.*

Pierwszego rodzaju Rycerze nazywali się *Milites;* Monarchowie sami, ich Synowie, Xiążęta krwi krolewskiej, y nayprzedniejszego urodzenia inłodzież na rycerstwo tego rodzaju passowani bywali z wielkimi uroczystościami y obrządkami: co w szkołach doktorstwa, w lennościach inwestytury, to w woienym kunstwie passowania były na kawalerstwo. Zwyczaj ten nayscisley był zachowany od Francuzow, Anglikow, Włochow, Niemcow y Hiszpanow. Nikt o urzędy woystkowe ubiegać się, do igrzysk y gonitw Rycerskich wchodzić, do stołu wielkich panow siadać &c niemogli, chyba uroczyscie pierwey Rycerzem uczyniony.

Nikt

S. Michała, oprócz tey okoliczności ledwie kto z Szlacheckiey familii o on się ubiega. Sami go noszą lekarze, cyrulicy, architekci, malarze &c.

II

Nikt niebędąc Rycerzem passowanym niemógł innych na Rycerstwo passować, y chociaż Monarchowie y udzielni Xiążęta tę moc y obrządek do prerogatyw przyłączyli udzielności, nim do passowania swych Synow y wojskowych urzędników przyśląpili, od swych poddanych passowaniami być chcieli, zwłaszcza tych którzy swoję odwagę mężnemi światu zalecili dzielami. *Franciszek I* Krol Francuski przed bitwą przy *Marignan* r. 1515 chciał być passowanym od sławnego Kawalera *de Bayard*; *Henryk II* od Marszałka *de Biez*; *Filip Xzę* dziedziczy Burgoński od Marszałka *le Mainpre* przed batalią pod *Azincourt* r. 1415; *Saladyn* Sultan Egipski od *Hugona de Tabarie* Rycerza Francuskiego, swego branka &c.

Nayuroczytsze dni do passowania Kawalerow były obierane, jako to: zielone świątki, ogłoszenie pokoju, koronacya Krolow, onych gody małżeńskie, urek Krolewskich zamęcioie, dzieci urodzenie, hołda oddanie, samych Krolow na Rycerstwo passowanie, bitwy następujące; W tey ostatney okoliczności ostatniego Kawalera historia kładzie od Xcia *d'Anguien* przy *Crisfolles* roku 1544 passowanego, walecznego *de Montluc* potym Marszałka Francuskiego.

Obrządki passowania na Rycerstwo u różnych narodow y w różnych czasach były różne. Wszędzie jednak natym się kończyły, że Rycerza nowo passowanego, szpada y rycerskim pasem opasanego, w złotych ostrogach z kład *Equites aurati*, y płaszczu kawalerskim z prawey strony dla wolnego orężem władania rozciąym, a nad ramieniem prawym złotą haftką zapiętym, passujący płaszczem kilka razy z lekka dotykał, a potym oblatiał. Po tym obrządku zwyczajnie następowały Rycerskie gonitwy y igrzyska, które wzniecały w sercach Rycerskich męstwo, zreczność, odwagę, zemstę, okrucieństwo, zaloty &c y Rycerstwu upadek przyniosły y zniszczenie. Gdy albowiem *Henryk II* pod czas takowych igrzysk roku 1559 od Hrabi *de Montgomery* był raniony y z rany iedenastego dnia umarł, narod Francuski y igrzyska y Rycerstwo porzucił, którego po-

czą-

II Order *S. Ducha* ustanowiony roku 1579 od *Henryka III* Krola Francuskiego a pierwey Polskiego, na cześć Ducha Przenajświętszego, że w po-

czątek, ustanowienie, pożytki, ćwiczenia &c, opisał obszernie *de la Curie de S. Palaye* w *Histoire des Inscriptions*. Vol: XX p. 595. 847.

Do drugiego porządku należą Zakonni Rycerze z ustanowienia, praw przepisu y powołania swego, obowiązani nosić odzienie zakonne, żyć w spoleczności, posłuszeństwie y czystości, wojować przeciwko niewiernym, przeprowadzać y od rozbojników bronić pielgrzymow, chorym w szpitalach służyć y onych upatrywać. Tacy z ustanowienia swego byli, Rycerze Kalatrawscy ustanowieni r. 1157, *S. Jakuba* Kompostellańskiego r. 1175; Alkantarscy r. 1176; *Maryi Panny de Monteza* po zgladzeniu Rycerzow kościelnych ustanowieni r. 1316 w Hiszpanii; *Awitcy* r. 1162 *Chrystusowi* r. 1319 w Portugalii; *S. Krzyża* r. 1060 potwierdzeni roku 1255, *S. Jana* Jeruzolimskiego abo *Maltańscy* r. 1120, *Bazogrobscy* r. 1110, *Kościelni* r. 1112 zniesieni r. 1312; *Mont-Joye* nazwani w Hiszpanii *Mofrao* r. 1180; *Krzyżacy* r. 1191 w Jeruzolimie; *Mieczowi* r. 1204 *Infantach* &c. Wszystkie te Rycerstwa abo wygasły, abo od pierwiastkowych ustaw y obowiązkow odpadły y nazwisko tylko dawne noszą, a powinności niepełnią przepisanych, oprócz iednego Rycerstwa Maltańskiego.

W trzecim porządku powinni być szykowani Rycerze Orderowi od różnych Monarchow y różnych czasow ustanowieni. Początek Rycerstwa orderowego przypada na Wiek XII, trudno jednak naznaczyć czas, którego ustanowienie różnych Rycerskich Orderow poprzedzających Order Złotego Runa, stało się y przypadło. Ordery *Podwiązkowy* w Anglii, *Sloniowy* w Danii &c, w tych czasach poważne ntemają pewności, kiedy były ustanowione.

Ludwik de Mai w księdze swey: *l'Etat de l'Empire* mówi, że Monarchowie niemając dość dochodow na udarowanie ludzi zasłużonych, wymyślili Rycerskie ordery, które bardziey szlachetne umyśli zachęcają do dzieł znakomych, niż pieniądze y bogactwa. Piękny ten rozumnych Monarchow wynalazek cęną traci y w wzgardę popada, gdy się wielu osobom bez braku, bez zasług y cnoty, przez wzgląd na urodzenie, intrygi y wstawienia się, udziela.

w poniedziałek świąteczny d. 11 Maia roku 1573 *Henryk* był ogłoszony Krolem Polskim, a dnia 30 Maia r. 1574 w niedzielę świąteczną Francuskim. Wstęga orderowa morowa niebieska z ramienia prawego pod lewą rękę spuszczone utrzymuje krzyż złoty nakształt Maltańskiego z brzegami białe smelcowanemi. Panowie świeccy, że są Kawalerami *S. Michala* mają we środku krzyża z iedney strony wyrobiony krzyż orderowy *S. Michala*, z drugiey strony gołębicę. Pralaci zaś tym orderem ozdobieni z obu stron gołębicę. Kawalerowie tak duchowni, których jest 9, iako świeccy, y urzędnicy orderowi: Kanclerz, Proboszcz, Podskarbi, Pisarz &c, noszą na lewey stronie sukien gwiazdę srebrną nakształt krzyża Maltańskiego, ktorey środek zabiera gołębica głową na dol obrocana, a rogi lilie srebrnem haftowane. W dni uroczyste orderu iako to: w Ze-

slanie

Do czwartego y ostatniego porządku należą Rycerskie Związki, bez żadnych ustaw, opisania, praw od ludzi prywatnych na iedną rzecz z sobą zmiawiających się ustanowione. Tego rodzaju Rycerstwo stanowiły poróżnienia przednich domow w Krolestwach na różne fakcye podzielonych, buhny przeciwko zwierzchnośćom panującym podniesione, gonitwy y igrzyska Rycerskie, Maszkarady, do ziemi *S.* wyprawy, odważne zamiary y inne często chwalebne, czasem niegodziwe zamierzenia.

W takowym Rycerstwie własne znajduje miejsce za panowania *Zygmunta - Augusta* sławna w dziejach naszych *Rzeczpospolita Babińska* od *Stanisława Pszonki* dziedzica wsi *Babin* nazwaney w Wojewodztwie Lubelskim około r. 1568 początek biorąca, do rozumney y delikatney obyczajow krytyki ustanowiona. *Piotr Kaszewski* herbu *Janina* Sędzia Ziemi Lubelski żartobliwością swoją do wławienia *Babińskiej Rzeczpospolitey* na wielkiej *Pszonce* był pomocy, y po tego śmierci ją utrzymywał, a *Sarnicki* dokładnie ją *Annalium Polonic: Lib: VII* opisał.

Stanie Ducha S. Gromnice &c, Kawalerowie przyodziani w kamizole y spodnie białe, w płaszcz długie z czarnego aksamitu, noszą order na pierśiach na łańcuchu złotym, ktorego ogniwa wyrażają lilie, a spaja ją się z sobą literami *H. H.* srebrnemi koronowanemi, płomienie złote z obu stron łańcucha rozrzucone ozdoby onemu dodają. *Ludwik XIV* postanowił aby więkza od 100 nigdy niebyła liczba Kawalerow, ktorzy rodowitość swoię z 4 pokoleniow wyprowadzają, y tyśiąc talerow Francuskich rocznego mają dochodu. Autorowie *Słownika Encyklopedycznego* opisując ten order, ustanowienia onego trzy kładą przyczyny: że *Henryk III* w świątki się urodził, że Krolem Polskim był ogłoszony, y że następstwo na tron Francuski w niedzielę świąteczną mu się otworzyło; ci pisarze wszystkie materye do historyi ściągające się powierzchu y bez roztrząśnienia traktujący w dniu narodzenia *Henryka* pomylili się, bo ten Krol r. 1551 narodzony nie w miesiącu maju, na ktorego dzień 17, 18, 19 świątki w tym roku przypadają, ale d. 19 Września przyszedł na świat. Równie pomylili się uczeni pisarze kłegi: *L'Art de Verifier les dates* w dniu elekcyi *Henryka III* na krolestwo Polskie, kładąc ją d. 1 Maia; na ten dzień w r. 1573 przypadał piątek po Wniebowstąpieniu Pańskim; *Henryk* zaś III ogłoszony jest Krolem Polskim według *Bielskiego* temu obrządkowi przytomnego w poniedziałek świąteczny to jest dnia 11 Maia.

III. Order żołnierski *S. Ludwika IX* Krola Francuskiego ustanowiony roku 1693 od *Ludwika XIV* dla ludzi powołania Rycerskiego, na trzy się dzieli kłany, lub porządki.

W pier-

W pierwszym porządku *Ludwik XIV* nazna-
czył ośmiu Kawalerów *Krzyża Wielkiego*, do któ-
rych *Ludwik XV* prawnuł y następcę jego edyk-
tem r. 1719 wydanym dwóch przydał Kawale-
row. Ci na wstędze czerwoney koloru ogniste-
go z strony lewey na prawą spuszczoney, krzyż
noszą orderowy ośmiograniasty liliami złotemi
na kątach przyozdobiony: na iedney onego stro-
nie jest *S. Ludwik* Krol na kirysiu złotym, kro-
lewskim przyodziany płaszczem w ręce prawey
laurową, a w lewey cierniową z goździami na
polu czerwonym koronę trzymający, otoczony
napisem na smelcu modrym literami złotemi wy-
rytym: *Ludovicus Magnus instituit 1693*. Na dru-
giey stronie miecz ognisty ostrzem w koronę lau-
rową wchodzący, przewiązany pasem białym ry-
cerskim z napisem na polu modrym złotemi lite-
rami wyrytym: *Bellicæ virtutis præmium*. Na su-
kni zaś zwierzchniey y płaszczu noszą Kawalero-
wie gwiazdę złotem haftowaną.

Drugiego porządku Kawalerowie, których z
ustawy *Ludwika Wielkiego* było 24, a podług e-
dyktu *Ludwika XV* jest 29 nazywają się *Kommen-
doramiz*: noszą krzyż Kawalerski na wstędze szero-
kiey bez gwiazdy na sukniach y płaszczu.

W trzecim porządku są *Kawalerowie krzyża
małego*, których liczba nie jest opisana; noszą
krzyżyk złoty z obrazem *S. Ludwika* z iedney, a
mieczem płomiennym z drugiey strony na wste-
dze wąskiey z iedney dziurki do zapinania w su-
kniach do drugiey przewleczoney. Napisy na
krzyżyku tych Kawalerow też same się znaydu-
ją, które krzyż wielki zdobia.

W czwartym porządku mogą być położeni u-
rzędnicy orderowi: *Kanclerz*, *Wielki Dozorca*,
Wielki

Wielki Ceremoniarz, *Wielki Sekretarz y Pisarz*,
wszyscy Kawalerowie krzyża wielkiego. Urzę-
dnicy mnieysi: *Kommissarz*, 3 *Podskarbieh*, *Jal-
mużnik &c.*

Krol Francuski jest naywyższą tego orderu gło-
wą: *Delfin*, *Marzalkowie Francuscy*, *W. Admiral*
są Kawalerami z urzędow swoich.

Ludwik XIV dochodu rocznego naznaczył na
Kawalerow y urzędnikow 300,000 Liwrow Fran-
cuskich, a *Ludwik XV* podwyżzył tę summę do
450 tysięcy teyże monety, y tak ją rozporządził:
dla 10 kawalerow, między któremi zawsze po-
winni się znaydować 2 oficyerowie od floty, po
6,000 liwrow; dla 10 kommendorow po 4,000,
a dla 19 po 3,000 liwrow; dla 30 kawalerow ma-
łego krzyża po 2,000; dla 32 takichże kawale-
row po 1,500; dla 65 po 1,000; dla 54 po 800
liwrow, reszta dla urzędnikow y na potrzeby or-
deru potrzebne.

Według ustaw orderu tego kawalerowie po-
winni być wiary Katolickiey powszechney Rzym-
skiey, y gdy odbierają order zostawać w służbie
woyskowej korony Francuskiey &c.

IV Order *S. Łazarza* Zakonny ustanowiony
według niektórych pisarzow r. 1119 w ziemi *S.*
dla służenia pielgrzymom nawiedzającym miey-
scę męką Zbawiciela świata poświęcone, y bro-
nienia ich po drogach od Saracenow: *Alexander*
IV Papież potwierdził ten pobożny związek r. 1255
kazawszy im żyć według ustaw od *S. Augustyna*
przepisanych. Kawalerowie rugowani z ziemi *S.*
iedni osiedli we Włoszech, drudzy we Francyi w
dzierzawie *Boigny* przy *Aurelianie*, którą im Krol
Ludwik VII darował. Roku 1490 *Innocenty VIII*
Papież zniósł we Włoszech *Łazarzystow* abo ra-
czey

czy przyłączył do Kawalerów Maltańskich na ow-
czas Rodyjskich. *Leon X* na początku wieku XVI
przywrócił ich znowu, a *Grzegorz XIII* r. 1572
zjednoczył w Sabaudyi z Kawalerami *S. Maurycego*
nowo ustanowionemi od Xiążęcia *Emmanuela Filiberta*.

We Francyi r. 1608 ci Kawalerowie przyłączeni
byli za zezwoleniem *Pawła V* Papieża do Kawa-
lerów *Maryi Panny z góry Karmelu*, a w czasie
późniejszym osobliwemi od *Ludwika* we wszy-
stkich swych dziełach wielkiego, nadani przywi-
lejami, y nazwani Kawalerami *M. P. góry Kar-
melu y S. Łazarza*. Mogą się żenić y otrzymy-
wać pensye na Opactwach y innych beneficjach
kościelnych, dzielą się na kommandorow y ka-
walerow prostych. Pierwsi noszą krzyż czer-
wono y zielono smalcowany, złotemi 4 liliami
w kątach krzyża wyrobionemi ozdobiony, na
szerokiey wstędze purpurowey, drudzy krzyż
złoty nakształt medalu tymże samym kształtem
smalcowany na złotym łańcuchu przez 2 dziurki
do zapinania sukien przedziernionym. Tak na
wielkim, iako na małym krzyżu napis Francuski
wyraża hasło orderu: *Dieu & mon Roi*, to jest: *Bog
y mój Krol*. Jeden z Wnukow Krolewskich nay-
wyższym tego orderu jest Mistrzem.

V Order *Zasług Rycerskich* ustanowiony r. 1761
od *Ludwika XV* dla Officyerow wojskowych re-
ligii Protestantzkiej.

NAWARRA FRANCUSKA.

Nawarra Francuska, abo dolna odłączona
od Hiszpańskiej abo górney Pirenejskiemi górami
długa mil 8, szeroka 5, oblana rzekami *Niwą y
Bidu-*

Biduzą górzysta y nieurodzayna przyłączona z ty-
tułem Krolewskim do korony Francuskiej od *Hen-
ryka IV*. Miasto *S. Jean Pié de Port* nad *Niwą* jest
stołecznym tego kraiu, który płaci zwyczajnego
podatku co rok do skarbu Krolewskiego 6,860 L. F.
Wielkorządcy Krolewskiemu 7,714, a Namieśtni-
kowi 2,714. Inne dwa miasta są: *Saint-Palais*,
Grammont tytułem Xiążęcym y Parowstwem Fran-
cuskim r. 1648 ozdobione.

REGESTR TYTUŁOW

O Geografii w powszechności	I
O Geografii naturalney	7
O dawnym świecie	17
O nowym świecie	23
O oceanie, odnogach jego y przesmykach	24
O znaczniejszych wyspach	27
O krajach polarnych	30
O Atmosferze	32
O Geografii Astronomiczney	39
O Gwiazdach y Planetach	50
Przystosowanie sfery świata do globu ziemskiego	63
O szerokości y długości Geograficznej	66
O działach ziemi przez odmienne powietrza umiarkowanie	69
O działach ziemi przez climata	75
O działach	

Odziiale ziemi przez miary kraiopisarskie	77
O wielorakim używaniu globu	79
O Geografii polityczney	97
O wielorakim kształcie rządow	97
O panowaniu y państwie	118
O różności narodow względem ich obycz:	128
O wierach y sektach	130
O różności y obszerności ięzykow	168
O kolorach y postaciach ludzkich	169
O granicach y obszerności Europy	179
O państwie Papieskim	182
O państwie Krola oboiey Sycylii	192
O państwie Kawalerow Maltańskich	197
O państwie Cesarza Niemieckiego	199
O państwach lennych Rzeszy Niemiec:	233
O państwie Turckim	246
O państwach Monarchii Moskiewskiej	278
O Krolestwach Francuskim	289
Hiszpańskim	322
Portugalskim	345
Angielskim	369
Sardyńskim	467
Węgierskim	469
Szwedzkim	484
Duńskim	524
Pruskim	556
Regestr Materyi I Tomu	577

GEO-

GEOGRAFIA

CZASOW TERAZNIEYSZYCH.

W

C Co jest Geografia?

Ge Geografia abo nauka kraiopisarska jest

Op Opisanie Ziemi.

Co Co jest Ziemia?

Jest ta część świata z wody y ziemi złożona, na ktorey mieszkamy; Ziemia tak uważona jest celem Geografii w powszechności, ktora zabawia się na opisanii iey powierzchni, iey części zewnętrznych, y różnych iey związkow (a) tak

A z Nie-

(a) Związki Ziemi z Niebem są te: 1. Podniesienie bieguna nad horyzon abo *elevatio poli*. 2. Ukosisty pozorny bieg gwiazd nad horyzodem miejsca pewnego. 3. Długość y krotkość dnia naywiększa. 4. Klima y Zony. 5. Ciepło y zimno. 6. Wschód, apparencyja y przebywanie gwiazd nad horyzodem. 7. Przechodzenie gwiazd przez Zenith miejsca w szczególności. 8. Szybkość obrotu, ktora zachowuje każde miejsce czyniąc statecznie swoy obieg według Kopernika. Kalendarznicy przydają Domy Niebieskie, to jest miejsca właściwe dwunastu Znakom Zodyaka y Planetom panującym nad temi domami, lecz te wymyśli Astrologiczne w pogardzie są y w pośmiewisku u ludzi Uczonych wieku terażnieyszego.

Miedzy własnościami Ziemi dziewięć jest znaczney- szych: 1. Granica y wysokość miejsca każdego. 2. Figura. 3. Obszerność. 4. Gory y pagorki. 5. Wody, iako to morza, jeziora, źródła, rzeki &c. 6. Lasy y pusłynie. 7. Żyzność, abo iatowość gruntu. 8. Zupy y minery. 6. Zwywoły wszelkie.

Do własności ludzkich należą: 1. Postać, figura, farba Obywatelow każdego kraju, długość abo krotkość ich życia, pokarm. 2. Kunst y handle ktoremi się bawią y pożytki, ktore ztąd zbierają. 3. Cnoty każdego narodu y wady.

z Niebem, które ją otacza, iako z ludźmi, którzy na niej mieszkają.

Czy te związki nie dzielą Geografii na różne iey części?

Dzieli ją na Geografię naturalną, Astronomiczną y Polityczną.

Co jest Geografia Naturalna?

Jest opisanie prostej ziemi y wody ze względem na podział, który sama natura uczyniła na globie abo kuli ziemnowodney: na ląd, morze, góry, wyspy, pułwyspy, cieśniny &c.

Co jest Geografia Astronomiczna?

Geografia *Astronomiczna* jest opisanie różnych związków kuli ziemnowodney z Niebem, y tych skutków, które z takowych związków spływają na ziemię.

Co jest Geografia Polityczna?

Geografia *Polityczna* jest opisanie różnych rodzajów panowania ustanowionego na ziemi iakie są: Monarchie, Krolestwa, Rzeczypospolite, stany udzielne &c.

Czy nie może inaczey dzielić się Geografia?

Może 1. na Geografię *Fizyczną*, która ziemię nie względem części powierzchniowych, ale względem części wewnętrznych należących do iey istoty uważa. 2. Na Geografię *Historyczną*, która opi-

wady, umiejętność, pojętność, y stan, w którym zostają nauki. 4. Język narodowy. 5. Rząd polityczny. 6. Wiara y oney obrządki. 7. Miasta, porty y miejsca osobliwsze. 8. Przedniejsze odmiany w dziejach. 9. Ludzie sławni nauką, kunsztami żołnierskim y rzemieślniczemi, y onych wynalazkiem. Te trojakiemu rodzaju własności dają naturalny podział Geografii na trzy części. Własności ziemi będą wyłożone w Geografii naturalney. Własności Nieba w Geografii Astronomiczney, a własności każdego narodu w Geografii Polityczney.

CZĘŚĆ TRZECIA.

O Geografii Polityczney.

Co jest Geografia Polityczna?

Opisanie wszystkiego tego, co z wynalazku ludzkiego pochodzi, wyjąwszy wiarę Chrześcijańską, która chociaż należy do Geografii Polityczney, samym jednak Boskiego ustanowieniem jest dziełem. Y tak *Geografia Polityczna* opisuje różne rodzaje rządów y panowania, różność obrządków do wiary należących, języków, praw, obyczajów, postaci powierzchowney, koloru mieszkańców świata &c.

ROZDZIAŁ I.

Ō wiadomościach Politycznych wstęp czyniących do Państw opisania.

§ I.

Ō Wielorakim kształcie rządów.

Co jest rząd?

Jest pewny kształt sprawowania władzy najwyższey w każdym kraju. Bez rządu żadne ludzi zgromadzenie porządnie stać nie może, ani pełnić wzajemnie obowiązków z przyrodzenia abo dobrowolnego przyięcia wynikających.

Jaki jest początek rządu?

Gdy ludzie zebrali się do życia społecznego, dla takiego życia związków ustanowili rząd. Za ustanowieniem rządów poszło ustanowienie zwierzchności.

G

Zząd

Zkąd się uczymy sposobu dobrego rządzenia?

Z Polityki y znajomości praw.

Co jest Polityka?

Polityka jest nauka poznawania spraw y potrzeb Państw publicznych, abo roztropność podająca ludziom rządu państw sprawującym skuteczne środki do wykonania przedsięwziętych zamysłów.

Jaki jest koniec Polityki?

Polityka w swoim zamiarce zamierzeniu państw założenie, utrzymanie y rozszerzenie. Sprawą Polityki jest, Państwa obyczajnością y naukami polerować, chwalebne obyczaje zaszczeniać, porządek, obfitość y bogactwa do kraiu wprowadzać, bezpieczeństwo y szczęście utwierdzać.

Czy interes Państwa (Ratio Status) jest częścią Polityki?

Tak jest! Interes państwa abo maxyma utrzymująca całość Państw należy do polityki y jeden z nią ma koniec, to jest dobro powszechne y całość Rzeczypospolitey. Jako gwałtowna potrzeba, tak główny Państwa interes ma własne swoje prawa, którym wszystkie inne ustępują, nigdy jednak mu niewolno umknąć się od sprawiedliwości, środków się chwytając niesprawiedliwych, ponieważ żadne Państwo ani ratowane ani w całości utrzymane być niemoże, chyba przez sprawiedliwość. (a)

Co jest Prawo?

Prawo wielorako się bierze. Naprzód znaczy ustawę. Ustawa zaś jest prawidło ustanowione od zwierzchności Boskiej abo ludzkiej; każde
prawo

(a) Hoc verissimum sine summa iustitia Respublicam regi non posse Cicero Lib: Cap: 21.

prawo nakaznie, zakaznie, pozwala, karze, nadgradza. Nakazuje dobro, zakazuje złego, dozwala rzeczy obojętnych, karze występki, nadgradza posłuszeństwo y obowiązuje na czas przyszły, nie przeszły. (a) Prawa dzielą się na przyrodzone, które na rozumie wszystkich ludzi od Boga zasądzone są powszechnym prawidłem słuszności y sprawiedliwości; na prawa dane to jest nieprzyrodzone, a te dzielą się na prawa Boskie od samego Boga ogłoszone y prawa ludzkie od zwierzchności prawnej ludzkiej nakazane. Prawa polityczne przepisują pewny kształt rządu każdemu Państwu. Prawa fundamentalne Państw są pewne y nieodmienne każdego Państwa ustawy, które tak ma się przywłaszczone y przyrodzone, że żadną miarą odmienione być nie mogą, chyba za gwałtownym jakim wzruszeniem, któreby go z samego gruntu strzeżło, jakie przyhożą domowe wojny, abo zupełna pospolitego prawa przez nowego Pana y gwałtownego następcę odmiana.

Jaka nauka sprawuje Prawa umiętność?

Pożyteczna y arcy potrzebna nauka prawa przyrodzonego, Narodow. świeckiego y Kościelnego przynosi umiętność y wiadomość praw.

Co znaczy jeszcze to słowo Prawo?

Ga

Prawo

(a) Leges & Constitutiones futuris certum est dare formam negotiis non ad facta praeterita revocari Leg: 7. Cod: de Leg. Oprocz wyliczonych praw własności prawa powinny być przystosowane do obyczajów narodu, naród układać do ćwiczenia się w cnocie, powinny być jasne, dokładne, językiem oyczystym pisane y w małej liczbie. Prawa według okoliczności czasu mogą być odmienione, ale odmiana niepowinna być nagła. Prawa Państwota istotnie znosić, jest to samo co staro z pod gnachow fundamenta abo węgielne kamienie wyrzucać.

Prawo (jus) znaczy słuszności y niesłuszności prawidło, według którego każdy powinien czynić y wyrządzać drugiemu, co mu jest przynależyto.

Jaka jest różnica między prawem y prawami?

1) *Prawo* jest praw y ustawizębranie; *prawa* zaś są ustawy od zwierzchności dane dla czynienia dobrego y chronienia się złego; ztąd prawo przyrodzone, świeckie, kościelne, &c: toż samo znaczy co prawa przyrodzone, świeckie, kościelne, &c.

2) *Prawo* (jus) jest moc czynienia y dzierżenia pewnych rzeczy według praw; *prawa* znaczy także wolność czynienia ugruntowaną na prawie przyrodzonym, które pozwala wszystko to czynić, (a) co prawem danym nie jest zabroniono. Tak wzięte prawo różni się od praw, które przyrodzoną ścisłą wolność.

Co jest Prawo przyrodzone?

Prawo przyrodzone albo *wrodzone* jest światło rozumu, które każdemu człowiekowi tak w osobności, iako w towarzystwie żyjącemu pokazuje co jest dobrego, a co złego. To światło jest prawidłem, którym miarkować sprawy należy; jest y źródłem (b) wszystkich innych praw,

bo

(a) Staranie o utrzymanie towarzystwa ludzkiego sposobem zgadzającym się z światłem rozumu, które najbardziej zawisło na wstrzymaniu się od cudzej własności y dotrzymaniu słowa jest pierwszym źródłem wszelkiego prawa; Umowy któremi ludzie między sobą stanowią, co mają wzajemnie czynić, są drugim źródłem prawa. Początek abowiem y zamierzenie każdego prawa jest całość Państw y ubezpieczenie własności Obywatelów.

(b) Na prawie naturalnym fundują się wszystkie inne prawa ludzkie, iako to: Prawo Narodów, prawo Kościelne,

Świe-

bo rozeznając złe od dobrego, czyni człowieka zdolnym do pełnienia obowiązków stanu swego y prowadzenia życia rozumniemu stworzeniu przyzwoitego.

Co jest Prawo Narodów?

Prawo Narodów jest prawo ludzi w różnych Państwach żyjących y różnemi prawami rządzących się, jest prawo Monarchów y Udzielnych Stanów w niczym sobie wzajemnie niepodlegających, a tym prawem do zachowania pewnych przepisów obowiązanych. To prawo wynika z traktatów między Potencjami zawartych, oraz z zwyczajów jednego Narodu względem drugiego czynionych y zachowanych.

Ktore sprawy podpadają pod Prawo Narodów?

W Obrebie *prawa Narodów* zamykają się: 1) Poselstwa y wszystko to, co do nich należy 2) Prawa wojenne, y odwetowania, od których zawisło bezpieczeństwo Trębaczów, osób danych w zastawę, niewolników wojennych, całość krajów y Obywatelów naciachanych. 3) Przymierza pokoju długoletnie, albo na przerwanie wojny przez czas krótki zawarte, także obrazliwe y odporne, przyiazne y handlowne, na wymianę niewolników, poddanie albo wrocenie Zamków, Miast y krajów uczynione, listy wolnego przejścia &c. 4) Tytuły y porządek przodkowania między Monarchami, Ich prawa do różnych Państw.

Świeckie, pospolite, szczegulne, które nie innego nie są iak tylko prawo natury przystosowane do pewnego ludzi zgromadzonych stanu, y okoliczności w których zostają, iako *Grotius* mowi: *Jus naturale, pro certo rerum statu.* de Prin: Jur: nat: Cap: 3. Dostatecznemi tę prawdę objaśnił dowodami *Real w Scien: du Gov: t. I. p. 28. y t. III. pag: 11.*

Państw, preskrypcye albo dawność trzymania według prawa Narodów. Umowy y zwyczaje, które składają prawo Narodów, tak są pewne, uroczyście y poważne, że Monarcha otworzyć się nie gwałcający zaciągnąłby nienawiść całego świata y wizytłkich Potencvi obruszyłby na się orężem.

Co jest prawo świeckie albo cywilne?

Prawo cywilne: są ustawy od zwierzchności publiczney y prawney w każdym Państwie przepisane. nazywa się *cywilne*, że jest właściwe pewnemu Narodowi składającemu zgromadzenie Obywatelów, które łacinnicy słowem *civitas* wyrażają. *Prawo Staro-Rzymskie* jest prawidłem wszystkich Narodów (a) które własnych nie mają ustaw. *Prawo cywilne* dzieli się na prawo *pospolite y szczególne*, a tak i jedno iak drugie ielższe się dzieli na prawo *pisane y niepisane*.

Co jest prawo Staro-Rzymskie?

Prawo Staro-Rzymskie składa się z dekretów sądowych, nakazów y praw ustanowionych od dawnych Krolów, gminu, Senatu y Cesarzów Rzymskich; więc prawo *Staro-Rzymskie* nie innego nie jest tylko zebranie praw Krolowskich y na 12 tablicach napisanych, uchwał Senatu y gminu Rzymskich, nakazów dawnych Cesarzów nazwanych: *Constitutiones Principum*, z prawa Grego-

(a) Prawo Rzymskie jest własnym y powszechnym prawem Prowincyi Francuskich sądzących się *prawem pisanim*, wszystkich Państw Włoskich, Niemieckich, Hiszpańskiy Portugalii. W Polsce, w Anglii, Danii małą wzgląd na prawo Rzymskie w niedostatku prawa Ojczyistego. Na pochwałę prawa Rzymskiego trzeba słusznie mówić, że jest jedynym źródłem praw wszystkich rozumnie pisanych, y że w żadnym kraju w prawie biegłym y gruntownie uczonym być niemożna bez poznania zgruntu Prawa Rzymskiego.

ryańskiego, Hermogiańskiego, (a) Teodozjusza, (b) Justyniana Cesarza Instytucyi, Dygestów, Pandektów (c) z praw nazwanych *Novellae*

(a) Za czasu *Konstantyna W.* Cesarza dwaj Prawnicy *Gregorius y Hermogenes* zebrali, każdy z osobna, prawa, ustawy Cesarzkie od *Adryana* aż do *Dyoklecjana y Maximiana* Cesarzów; od imienia zbierających nazwane były te prawa: *Codex Gregorianus y Hermogenianus*; ponieważ nieurzędownie były zebrane inney powagi w sądzie nie miały nad te, którą im dawały ustawy Cesarzkie w nich wiernie wypisane.

(b) Teodozjusz młodszy Cesarz kazawszy ośmiu Prawnikom zebrać wszystkie prawa, ustawy, nakazy, Cesarzów Przodków swoich y swoje własne y na 16 Ksiąg one podzieliwszy według różności materyi, nazwał to zebranie od imienia swego *Codex Theodosianus* y po całym Państwie ogłosił r. 438. To praw zebranie miało być tak dokładne że *Teodozjusz* nie miał sam ani Cesarz zachodni *Walentynian III.* Zieć jego stanowić żadnego na potym prawa. Ten zakaz skutku nie wziął. Sam Cesarz dopełniając swoje praw zebranie albo *codicem* wiele nowych uczynił ustaw, które były nazwane *Novellae Constitutiones*. Tych nowych ustaw piędziesiąt iedną *Cujas* Prawnik Francuski z różnych pism zebrął y na czele Statutu *Teodozjańskiego* położył. *Walentynian III.* niektóre także z strony swojej dał prawa.

(c) *Justynian* Cesarz nowe praw Cesarzkich wydał zebranie od *Triboniana* sławnego Prawnika wypracowane r. 528. To zebranie składało się z trzech dawniejszych od *Grzegorza, Hermogenesa y Teodozjusza* wydanych y nazwane było *Codex prima redactionis*, dla różnicy od drugiego wydania w kilka lat potym uczynionego. Roku 533 wyszły na świat Instytucye *Justyniana* Cesarza na cztery księgi rozdzielone, to *Justyniana* dzieło jest treścią prawa Rzymskiego. Nasz Polak *Szymon Starewolski* przysłużył się Ojczyźnie urzonym tych ksiąg wykładem *Commentaria in Libros Institutionum Justiniani* drukowanym w Krakowie 1638 a przedrukowanym w Rzymie r. 1648. Roku 534 (inni kładą rok 533) pokazały się *Digesta* albo *Pandekty* pracą *Triboniana* z pomocą 16 Prawników zebrano

brane y na 50 ksiąg według materji prawnych rozłożone. *Digesta* abo *Pandekty* są zebraniem najpiękniejszych zdań dawnych Prawników Rzymickich z więcey niż 2,000 ksiąg wyciąguone, którym zdaniem *Justynian* Cesarz listem swym na czele *Digestow* położonym nadał moc y powagę prawa: patrz *l' Histoire de la Jurisprudence Romaine* przez *Terrason*. Tegoż samego roku *Tribonian* z rozkazu Cesarza poprawione wydał ustaw Cesarzskich zebranie pod tytułem *Codex repetita praelectionis*.

(a) Pokazałem wyżej co były *novellae Teodozjusza*, *Novellae Justiniana* są jego prawa y rozkazy po wydaniu Statutu abo *Codicis*, *Instytucji* y *Pandektow* ogłoszone, w których Cesarz zamknął te sądowe sprawy, które w pierwszych jego prawach niebyły dotknięte. Takowych nowych Cesarzskich ustaw niektorzy terazniysy Prawnicy liczą 168. *Teodozjusz* młodszy y *Walentynian III* Cesarze dla nauki prawa publiczną w *Carogrodzie* założyli szkoły, *Justinian* dwie inne prawa ustanowił szkoły, jedną w *Rzymie*, druga w *Berycie* w *Fenicyi*. Wszystkie zebrania praw *Justinianowych* były *Łacińskim* pisane językiem, które *Fokas* Cesarz kazał po *Grecku* wyłożyć, ustanowiwszy aby sam jeden język *Grecki* był używany w szkołach y sądach. Musiało do tego powodem być *Fokasowi* zaniedbanie na *Wschodzie* języka *Łacińskiego*, którego nikt już nie rozumiał nawet miernie za panowania *Maurycyego* Cesarza; *Patronowie* u Sądu prawa *Łacińskie* przywodziłi, których ani oni sami, ani *Sędziowie* nierozumieli.

(b) *Basilica* są prawa Rzymickie od *Justiniana* Cesarza wydane, a od *Bazylego* Cesarza zebrane y pewnym porządkiem rozłożone y skrócone. Za życia tego Cesarza dzieło doprowadzane było do ksiąg 40. Syn jego *Leon Filozof* ośmiadły roku 886 po śmierci Ojca tron wschodni, przydał ksiąg 20 y te prawa zawarte w księgach 60 od imienia Ojca swego nazwał *Basilica*. Dzieło to było roztrząśnione y porządnicy rozłożone za Cesarza *Konstantyna Porfirogeneta*, który ogłosić ono kazał r. 910 y od tego czasu prawa *Justiniana* były zarzucone, a *Basilica* stały się prawem powszechnym Państwa *Wschodniego* aż do zburzenia onego przez *Mahometa II*. r. 1453. Te prawa do

Co jest prawo szczególne (*ius privatum*)?

Prawo szczególne abo prywatne ma za cel sprawy szczególne Obywatelow wziętych w osobności, nie w powszechności; to jest każdego z osobna, nie wszystkich razem obywatelow narod cały czyniących.

Co jest prawo pospolite abo publiczne?

Prawo publiczne jest to, które jest ustanowione ku pożytkowi powszechnemu ludzi wziętych w powszechności za cały narod, abo ciało polityczne, przez co różni się od prawa szczególnego ściągającego się ku pożytkowi każdego obywatela w szczególności.

Jak prawo publiczne dzieli się?

Dzieli się na prawo publiczne pospolite to jest, które zakłada gruntowne ustawy pospolite wielu Narodom, y miarkuje sprawy, które te narody mieć mogą między sobą; y prawo publiczne szczególne, które jednego Państwa w szczególności zamyka ustawy publiczne y różni się tak od prawa publicznego pospolitego, iako od prawa właściwie szczególnego.

Co jest prawo polityczne?

Są pewne ustawy według których rządy każdego Państwa są sprawowane. To prawo ma jedno zamierzenie z prawem publicznym.

Co jest prawo pisane?

Prawem pisanym są pewne ustawy od zwierzchności prawnej, iako to: *Monarchow*, *Senatu* abo *gminu* dane y ogłoszone.

Co

nażych nieprzyżyły czasow. Prawnicy wielcy, a między niemi sławny *Cujas*, pracowali nad zebraniem onych z różnych pism dawnych; a roku 1647 *Fabrot* redem z *Aix* Prawnik *Francuski* wydał je w 7 tomach *in folio* po *Grecku* z tłumaczeniem *Łacińskim*. Wiele jednak jest miejsc niepełnionych dla niedostatku prawdziwego textu.

Co jest przywo niepisane?

Prawo niepisane pochodzi z zwyczajów do narodu wprowadzonych, które przez dobrowolne przyęcie obywatelów y zezwolenie zwierzchności najwyższej nabyły mocy prawa.

Ktore są prawidła powszechna prawa każdego?

Te trzy początkowe prawdy prawa przyrodzonego powinny być prawidłem y gruntem prawa każdego ludzkiego: (a) *żyć po części, nikomu krzywdy nieczynić, każdemu co mu należy oddawać.* Im bardziey prawa ludzkie do tych prawd zbliżają się, tym są doskonalsze y Państwu pożyteczniejsze.

Co jest prawo Kościelne?

Jest zbiór ustaw, których CHRYSTUS PAN dla całości wiary, utrzymania w czystości nauki obyczajney, iako też dla rządu Kościoła swego y karności kościelney pierwszy grunt założył, które Apostołowie, Ich Uczniowie, y Następcy przyięli, y sami według okoliczności y potrzeby czynili. Prawo dzisieysze Kościelne składa się z praw w piśmie S. danych, z ustaw Zborów, z Dekretów Papieskich (b) z zdań Oyców SS.

v zwy-

(a) *Juris præcepta sunt hæc: honestè vivere, alterum non lædere, suum cuique tribuere. Insti: de Just: & jure §. 3.*

(b) Prawo Kanoniczne dzisieysze składa się z części różnych zebrań, a te są 1) Dekret Gracyana Mniacha Benedykta *Concordantia discordantium Canonum*, nad którym on pracował w Klasztorze Bonońskim przez lat 24 od r. 1127 do r. 1151 zbierając Kanony y miejsca onych na pozor sporne z sobą godząc. Omyłki Gracyana poprawił Antoni Augustyn w Księdze swey *de emendatione Gratiani*. Jeżeli Dekret Gracyana był od Eugeniusza III Papięza potwierdzony, dostateczney niemal pewności. Papięzowie Pius IV y Pius V różnych zażyli uczonych lu-

y zwyczajów od dawności przyiętą y podanych, które są prawidłem wiary y karności kościelney.

Co jest nauka prawa (jurisprudencia)?

Nauka prawa jest wiadomość prawa czwora-kiego rodzaju; *Swieckiego* abo *Cywilnego* zawartego w statutach y dygestach *Justyniana*; *Kościelnego* w kanonach zborów y w dekretach Papieskich; *Lanego* z obowiązków Panów lennych, y z zwyczajów wynikającego; *Oyczystego* każdemu Państwu właściwego, iakie są *Konstytucje Seymowe* w Polsce.

Wielorakiemu rodzajowi są rządy?

Bo. lin. Justus Lipsius, a zdawnych *Hærodot*, *Aristoteles* y *Tacit* liczyli trzy rodzaje rządów: *Monarchiczny*, *Arystokratyczny* y *Demokratyczny*. *Polibiusz* liczył siedm trzy prawa: *Monarchią*, *Arystokracją* y *Demokracją*; trzy złe: *Tyranią*, *Oligarchią* y *Ochlokracją* y rząd złożony z pierwszych trzech. *Dyonizy z Halikarnassu*.

dzi do poprawy Dekretu Gracyana. 2) Grzegorz IX Papięz r. 1230 zebrać kazał Dekreta y ustawy z listów różnych Papięzów wybrane. Zebranie to było pracą *Raynolda de Pennafort*, który całe to dzieło zamknął w 5 księgach, a Grzegorz listem swoim dał mu moc prawa. To zebranie jest drugą częścią prawa Kościelnego. 3) *Bonifacy VIII* Papięz idąc za przykładem Grzegorza IX nowe uczynił zebranie r. 1297 Dekretów *Innocentego IV* y innych ustaw Kościelnych. Ta trzecia część prawa Kościelnego nazwana jest *Sextus* to jest *Sextus Liber Decretalium*. 4) *Klemens V* Następca *Bonifacego* zebrać kazał Dekreta Zboru Wiedeńskiego y swoje własne, które *Jan XXII* Papięz ogłosił r. 1317 pod nazwiskiem *Clementina*. 5) Tenże *Jan XXII* dał swoje własne ustawy nazwane *Extravagantes Joannis XXII*. 6) Nakoniec tegoż świętego *Jana XXII* y Następców Jego wyszły na świat ustawy nazwane *Extravagantes Communes*.

Co jest prawo niepisane?

Prawo niepisane pochodzi z zwyczajów do narodu wprowadzonych, które przez dobrowolne przyjęcie obywatelów y zezwolenie zwierzchności najwyższej nabyły mocy prawa.

Ktore są prawidła powszechnie prawa każdego?

Te trzy początkowe prawdy prawa przyrodzonego powinny być prawidłem y gruntem prawa każdego ludzkiego: (a) *Żyć poczciwie, nikomu krzywdy nieczynić, każdemu co mu należy oddawać.* Im bardziej prawa ludzkie do tych prawd zbliżają się, tym są doskonalsze y Państwu pożyteczniejsze.

Co jest prawo Kościelne?

Jest zbiór ustaw, których CHRYSTUS PAN dla całości wiary, utrzymania w czystości nauki obyczajney, iako też dla rządu Kościoła swego y karności kościelney pierwszy grunt założył, które Apostołowie, Jch Uczniowie, y Następcy przyjęli, y sami według okoliczności y potrzeby czynili. Prawo dzisieysze Kościelne składa się z praw w piśmie S. danych, z ustaw Zborów, z Dekretów Papieskich (b) z zdań Oyców SS.

v zwy-

(a) *Juris præcepta sunt hæc: honestè vivere, alterum non lædere, suum cuique tribuere. Insti: de Just: & jure S. 3.*

(b) Prawo Kanoniczne dzisieysze składa się z sześciu różnych zebrań, a te są 1) Dekret Gracyana Mnieha Benedykta *Concordantia discordantium Canonum*, nad którym on pracował w Kłafztorze Beneńskim przez lat 24 od r. 1127 do r. 1151 zbierając Kanony y miejsca onych na pazor sporne z sobą godząc. Otnyłki Gracyanu poprawił Antoni Augustyn w Kłafztorze swey *de emendatione Gratiani*. Jeżeli Dekret Gracyana był od Eugeniusza III Papięza potwierdzony, dostateczney niemalz pewności. Papięzowie Pius IV y Pius V różnych zażyli uczonych lu-

y zwyczajów od dawności przyjętych y podanych, które są prawidłem wiary y karności kościelney.

Co jest nauka prawa (jurisprudencia)?

Nauka prawa jest wiadomość prawa czworakiego rodzaju: *Swieckiego* abo *Cywilnego* zawartego w statutach y dygestach *Justyniana*; *Kościelnego* w kanonach zborów y w dekretach Papieskich; *Lennego* z obowiązków Panów lennych, y z zwyczajów wynikającego; *Oyczystego* każdemu Państwu właściwego, iakie są *Konstytucje Seymowe* w Polsce.

Wielorakiego rodzaju są rządy?

Bo lin, Justus Lipsius, a zdawnych *Herodot, Aristoteles y Tacit* liczyli trzy rodzaje rządów: *Monarchiczny, Arystokratyczny y Demokratyczny.* *Polibiusz* liczył siedm trzy prawe: *Monarchią, Arystokracją y Demokracją;* trzy złe: *Tyranią, Oligarchią y Ochlokracją y rząd złożony z pierwszych trzech.* *Dyonizy z Halikar-nassu,*

dzi do poprawy Dekretu *Gracyana*. 2) *Grzegorz IX* Papięz r. 1230 zebrać kazał Dekreta y ustawy z listów różnych Papięzów wybrane. Zebranie to było pracą *Raynunda de Pennafort*, który całe to dzieło zamknął w 5 księgach, a *Grzegorz* listem swoim dał mu moc prawa. To zebranie jest drugą częścią prawa Kościelnego. 3) *Bonifacy VIII* Papięz idąc za przykładem *Grzegorza IX* nowe uczynił zebranie r. 1297 Dekretów *Innocentego IV* y innych ustaw Kościelnych. Ta trzecia część prawa Kościelnego nazwana jest *Sextus* to jest *Sextus Liber Decretalium*. 4) *Klemens V* Następca *Bonifacego* zebrać kazał Dekreta Zboru Wiedeńskiego y swoje własne, które *Jan XXII* Papięz ogłosił r. 1317 pod nazwiskiem *Clementina*. 5) Tenże *Jan XXII* dał swoje własne ustawy nazwane *Extravagantes Joannis XXII*. 6) Nakoniec tegoż świętego *Jana XXII* y Następców Jego wyszły na świat ustawy nazwane *Extravagantes Communes*.

naflu, Cicero, Mörus, Machiawel, liczyli cztery: Monarchią, Arystokracją, Demokracją y rząd mieszany. Teraznieyfi niektorzy Politycy liczą Rusznie pięć, to jest: rząd Demokratyczny, Arystokratyczny, Monarchiczny, Despotyczny, y mieszany; ponieważ wielorakość rządów powinna się wymierzać wielorakością ustaw.

Co jest rząd Demokratyczny abo Gminowładztwo?

Rząd gminowładny jest (a) gdy pospolstwo Rzecz-

(a) Prawa fundamentalne każdego porządnego y do wolności przyrodzoney bardziey zbliżonego rządu Demokratycznego są te: 1) Czas y miejsce na ziazdy publiczne, powinny być prawem naznaczone, inaczey abo rada publiczna nigdyby się nie składała, abo składałaby się na różnych miejscach, od niektórych tylko osób, z kąd wyniknęłyby nieporządek, zamieszanie y faksye. 2) Prawidłem wszystkich obrad powinna być większość głosów od pewney liczby ludzi do rządu wybranych pochodząca, bez ktorey nie zdrowego stawić się niemoże, gdyż w wielkiej liczbie radzących ledwie może znaydować się iednomyślność. 3) Postanowieniu Demokracji potrzebna rzecz jest mieć urząd, któryby w potrzebie Seymy mógł składać nadzwyczajne y tegoż seymu do skutku przyprowadzał ustawy. 4) Gmin powinien być podzielony na pokolenia. Dawne Greckie Demokracje z tego podziału mocy nabierały y trwałości. 5) Wolny głos w obieraniu Urzędników jest prawem fundamentalnym wolności Demokratycznej. 6) Sposob obierania urzędników jest także prawem głównym Państwa Demokrackiego. Głosne wotowanie, abo losowanie są dwa sposoby wolnym narodem w obieraniu urzędów zwyczajne, pierwszy iednak jest właściwszy Arystokracji, drugi Demokracji. Politycy spor wiedą jezeli losowanie pożyteczne czy szkodliwe jest Rzeczomopolitym. Cicero Lib: I. & III. de Legibus kładzie między pierwzemi przyczynami upadku Rzeczomopolitey Rzymskiej wprowadzone tajemne przy schyłku iey, wolności losowanie. Solon chciał, aby w Atenach wszyscy Urzę-

Rzeczomopolitą sprawuie: taki rząd kwitnie dziś w Hol-

Urzednicy Woytkowi obierani byli głosnym wotowaniem, a Senatorowie y Sędziowie przez tajemne losowanie, które znając być niedostatecznym; zostawił każdemu wolność na placu publicznym dowodzić niesposobności obranych losowaniem Urzędników do sprawowania urzędów. Bez wątpienia głosne wotowanie jest pożytecznieysze w Demokracjach, ale rozumnieysi powinni dawać pierwsi swoje głosy, aby oświecili gmin prosty. 7) Nakoniec prawem fundamentalnym każdej Demokracji być ma; aby przy samym gminie moc zostawała prawodawcza. Zpożytkiem iednak Państwa Demokratycznego jest, gdy rada zaszczyconą powagą przyprowadzenia praw do wykonania ma moc doczesną czynić ustawy. Ustanowienie rządu Rzymskiego y Atenskiego cale w tey mierze zgadzało się z rozumem; Ustawy Senatu miały moc prawa przez rok ieden; po roku Gmin je potwierdzał abo odrzucał, Dion: Halikar Lib: IV & IX. Te są prawa istotne rządu Demokratycznego, do których wszystkie powinny szczególnie ściągac się ustawy. Obaczmy krotko które są właściwe środki do ucalenia tych praw y utrzymania wręczności rządu gminnego. Honor Monarchii jest duchem ożywiającym, a cnota Arystokracji y Demokracji. Miłość Oyczyzny y praw Oyczystych jest ta cnota tak potrzebna rządowi gminnemu, iak dusza do ożywienia ciała ludzkiego. Miłość Oyczyzny w Demokracji ruguie z serc Obywatelów miłość własnych pożytków, uczy przenosić dobro powszechnie iad szczegulne, prowadzi do dobrych obyczajów; a dobre obyczaje pomnażają też miłość Oyczyzny, która im dała początek. Z teyto wolnym narodem istotnie potrzebney cnoty formuie się miłość równości, równość zaszczenia mierność w życiu y majątkach, ta zaś tak miarkuie szczęście, pożytki, wygody y same nadzieie Obywatelów, że ieden nad drugiego większych sobie niezamierza rzeczy. Jeszcze miłość równości wraza każdemu Obywatelowi tę ambicyę, aby na równą wszystkim zdobywał się zdacność do słuzenia Oyczyźnie, y na iey obronę majątek, zdrowię y samo poświęcał życie. Edukacya od ludzi własnego kraju y podtymże samym rządem urodzonych mlodzi dana, a przykładem Rodziców umocniona tak znakomite y wolność ocalające zaszczenia cnoty. Wole

Co

Wolność każda Demokratyczna musi upadać, gdy równość zbytnia z natchmienia pychy do serc Obywatelów wkra-
da się; to jest: gdy każdy chce się zrownać; z tym pod
ktorego rząd wolnym poddał się obraniem; gdy miłość
Ojczyzny y praw zaczyna stygnąć; gdy edukacja publi-
czna jest zaniedbana; a domowa cudzoziemcom; maxym
rządu; zwyczajów, praw narodowych nie znającym, albo
ręką cnoty y umiejętności niemającym, powierzona;
gdy naiwności Obywatelów cel y zamierzenie odmie-
niana z istoty rządu naznaczone; gdy pycha, łakomstwo
ruguje z serc Obywatelów te cnoty, które są wolnego
rządu duchem y twierdzą. Wszystkie te prawdy grun-
tują się na dawnej y terażniejszej historii. Politycy
Grecy żyjący pod rządami gminnym trwałość swych Rzecz-
ypospolitych na samej zakładali cnoty; terażniejsi o-
nych całość y moc przypisują manufakturom, handlom,
intratom, podatkom, bogactwom, a nawet samym zbytkom.
Mylą się zaiste czasy y rzeczy przypadłości odmieniają się;
istota też sama trwa zawsze; zawsze cnota twierdzą będzie
wolności. Anglioy wieku przeszłego po okrutnym z *Kar-
olem I* obęysciu się, rządu chwycili się Demokratycznego,
ale że rządzący ludzie byli bez cnoty y poczciwości, naród
po wielu odmianach y scenach musiał powrócić do dawne-
go kształtu. *Sylla* krwią Rzym ipluskawszy, Dyktatorską
złożył władzę y dawną przywrócił wolność, lecz Rzym
resztą cnoty goniący niemógł iey dochować; aże co dzieła
miłość dobra powszechnego y dobre obyczaje upadały,
Rzym po krótkich panowaniach *Cesara*, *Tyberjusza*, *Ka-
sijuli*, *Klaudyusza*, *Nerona*, *Domicyana*, w cięższe wpadał
niewoli iazmo, tyranów gubił, tyranją umacniał. Niech
się wplnie itarody, które wolności swęj przeciwko mocnym
obroniwszy sasiadom chwałą męstwa y mądrym rządem
wstawily; potym do słabości y niewoli przyszły, przeyrzą
w swych obyczajach; w nich znaydą przyczynę swojej
odmiany &c.

Co jest rząd Arystokratyczny?

Rząd Arystokratyczny albo możnoźądstwo (a)
jest, gdy szlachetnieyszy y możnieyszy Obywatele
dla zacności urodzenia, lub dla wysokich zasług
bez

(a) Rząd Arystokratyczny powinien mieć prawa do
istoty swojej przystosowane, a te powinny wypadać z uwag
następujących: 1) w Arystokracji ponieważ możnieyszy
w wielkiej liczbie rządzą; zdania ich y rady niemoga
być tajemne. 2) Wotowanie przez los mieć miejsca nie-
powinno. Rzecz każda rozumem nie ślepym trafem ma
być stanowiona. 3) Gdy Szlachta liczna wchodzi do rady,
do Senatu należy materye publiczne do roztrząśnienia y
stanowienia Szlachcie przygotować y podawać, a gdy
Szlachta, na którą rzecz się niezgodzi, powinna spuścić
się na zdanie Senatu. W takim rządzie kształcie Ary-
stokracja będzie przy Senacie; Demokracja przy Szla-
chcie, a gmin albo lud proły nic niebędzie ważyl. 4) Po-
żyteczna wielce rządowi Arystokratycznemu rzecz jest,
aby gmin nie zostawał w ostatniej podłości. Tak w Geni
Bankiem S. Jerzego rządzi pospolstwo; w Wenecyi go-
dność Kanclerska zostawiona jest stanowi miejskiemu. 5)
Urząd Senatorski, ani żaden inny niepowinien być dzie-
dziczny, ani Senat powinien obierać Senatorów. 6) Nay-
nie doskonalsza Arystokracja jest, gdzie stań do rządów
niewchodzący zollaje w niewoli stanu rządzącego. 7)
Umysł skromny y umiarkowany rządzących jest duszą A-
rystokracji. 8) Wspaniałość tronów częścią jest pawagi
Krolewskiej, a skromność y ludzkość najmocniej utwier-
dza panowanie Arystokratyczne. 9) Cnotliwi Obywatele
błzczęśliwają y znacniają każdą Arystokracją. 10) Ary-
stokracja umyka się od prawdziwych rządów swego ma-
kym a zbliża się do Monarchii, gdy niektorzy z szlachty
przywłaszczają sobie zaszczyty szczególne, które na cały
stan Szlachecki nie ściągają się. 11) Zbytńia nierówność
między rządzącymi y rządzonymi wprowadza do Arysto-
kracji nierząd, y zamieszanie, a naybardziej zawissa na
nierównym placeniu podatków, a jeszcze gorzej gdy
szlachta cały ciężar zwała na lud pospolity. W Rzymie
stan pierwszy nawet poborcy niechtiał sprawować urzędu,
ładząc rzecz Ojczyźnie szczyfkodliwą, aby ci poborcy
bawili

bez dokładania się pospolstwa najwyższą w Państwie sprawią władzę, takim kształtem rządów zaszczyca się Wenecya, Genua, &c.

Co jest rząd Monarchiczny?

Rząd *Monarchiczny* jest gdy władza najwyższa zamyka się w samej (a) iedney osobie, ztym iednak

bawili się, którzy go stanowią, a tym bardziej gdy stanowiący podatki, sami od onych uwalniają się. 12) Ponieważ handel jest rzemiosłem ludzi równych; Szlachta Arystokratyczna sprawująca rządy powinna mieć handel sobie zabroniony. 13) Wielkie ubóstwo y zbyteczne bogactwa szlachty, równie są szkodliwe Arystokracjom. 14) W Arystokracjach prawo pierworodzin niema być dopuszczone; aby iedna familia gory nie brała nad drugą. Wszystkie sposoby wyniesienia stanu szlacheckiego nad innych w Monarchiach, zgubę przynoszą Arystokracjom. 15) Niezgody między familiami, uspokojone być mają, jeżeli trwają, pierwszą są przyczyną słabości albo upadku Państwa. 16) Arystokracja upada y niszcze pod rządem szlachty bez prawnym y gdy cnota wygaśnie w rządzących y poddanych. 17) Prawa w Arystokracji powinny najbardziej zmierzać, aby chęć panowania była umiarkowana, aby stan panujący krzywdy nieczynił ludowi pospolitemu, aby zwierzchność ustanowiona utrzymywała szlachtę w bojaźni y praw zachowaniu. Tym końcem ustanowiono Censorow w Rzymie, Eforow w Sparcie, Logistow w Atenach, Inkwizytorow stanu w Wenecyi. 18) Spósob wychowania y polerowania młodzi szlacheckiej, powinien być koniecznie w tym rządzie przepisany y prawemznaczony. Szrodek istotny do zachowania w całości praw Arystokratycznych y samej Arystokracji jest cnota, a najbardziej miłość Ojczyzny y skromność nie ta, która pochodzi z podłości umysłu y gnusności, lecz którą wraża cnota.

(a) Ustawy istotne Państw Monarchicznych powinny zmierzać, aby władza Monarchiczna niewzruszonemi była okryśloną prawami, ponieważ na tych zawisła stałość rządu y bezpieczeństwa obywatelów; aby urzędy najwyższej władzy podległe y od niey pochodzące Szlachcie były dawane; aby stany Duchowny, Szlachecki, Miejski były

iednak dokładem, aby ta moc iedynowładna była oycowska, zamierzała sobie pożytek poddanych, była umiarkowana zachowaniem praw fundamentalnych Państwa. Taki jest dziś rząd we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, Sardynii, Neapolu, Danii, &c.

Co jest rząd despotyczny albo samowładny?

Rząd *samowładny* jest (a) gdy najwyższa władza

H

dza

były podzielone, y osobliwemi zaszczycone przywilejami, aby stan osóliwy z ludzi uczonych y biegłych w prawie a nie wojskowych, był wyznaczony do czynienia sprawiedliwości y praw strzeżenia, y aby nowe prawa od Majestatu dane, od tego stanu były ogłoszone; a stare do skutku przyprowadzane. Szrodek istotnie potrzebny do utrzymania rządu Monarchicznego y który ten rząd czyni dziełem, jest honor albo pragnienie dystrykcji y przodkowania. Ta chęć arcy szkodliwa wolnym Narodom, dobre sprawuje skutki w Państwach Monarchicznych, y złączona z praw zachowaniem do znacznych dzieł prowadzi, wypełnia zamierzenie rządu y miejsce zastępuje cnoty. W Państwach wolnych przymiot dobrego Obywatela jest nierozdzielny od własności pocziwego człowieka; w Monarchicznych wszyscy niemal są Obywatele dobrzy; a mało ludzi dobrych, gdyż rząd ten (co jest wadą jego) bardziej potrzebuje uczynkow okazałych, niż cnotliwych, wielkich niż sprawiedliwych, mężnych niż rostopnych, pożytecznych niż pocziwych, y to jest prawdziwa przyczyna, dla czego obyczaje Narodow wolnych są daleko czystsze niż Monarchicznych, y dla czego zawsze Rzeczypospolite wolność traciły, gdy rozwięzłość życia przyjęły.

(a) Prawo istotne rządowi Despotycznemu przy iedney osobie zostawia władzę najwyższą żadnym prawa hamulcem niewstrzymaną, ktorey osoby niemoże być Namiestnikiem tylko ieden, ztąd to jest początek Wezyrow wszystkim Monarchom Wschodnim zwyczajnych. Jako cnota potrzebna jest w Rzeczachpospolitych, tak bojaźń jest iedyndym środkiem do utrzymania rządu Despotycznego. Surowość, y okrucieństwo wrodzone temu panowaniu w takiej bojaźni najsilniejsze narady utrzymuje, że ani myśli

dza żadnemi nieokreślona prawami od iedney panującego zawisła woli y upodobania. Taki kształt rządów znajduje się u Turkow, Persow y w Państwach Azyatycznych y Afrykańskich.

Co jest rząd mieszany?

Rząd *mieszany* jest gdy sprawy Państwa publiczne do różnych należą Stanow, iako w Anglii do Krola, Panow abo Izby Parlamentu gorney; y Pospolstwa abo Izby dolney; w Niemczech do Cesarza, Elektorow, Xiążat y Miast wolnych Cesarzkich; w Polsce do Krola y Panow z oddaleniem od spraw publicznych pospolstwa.

Dla czego czynisz różnicę między rządem Despotycznym y Monarchicznym?

Dlatego, że te dwa rodzaje rządów na różnych od siebie y istotnych gruntach się ustawach, różnych zażywają dla całości swey środków y są bardziey przeciwne sobie niż trzy rodzaje rządów uznane od wszystkich Filozofow, Politykow y Prawnikow.

Jaką

myśli y umysła do znacznego czego podnieść; ani własnych sił poznać niemoga. Gdyby Monarchia Despotyczna na iedną chwilę wierzgała zawsze nad głowami poddanych miecz spuścił; abo niemogł zniszczyć tych, których na pierwsze wyniosł dostojenstwa, zaraz cała Państwa machina upaść musiałaby y na drobne rozsyłałaby się kawałki. Dla tego w takim państwie pospolstwo ma iakie takie prawa y one mi się sądzi; a ludzie możni y na urzędach postanowieni od dziwaństwa zawisli Monarchy bez rozumu, bez cnoty bez wszelkich panującego chwalebnych przymiotow. Życie ostatniego poddanego w swej podłości ma bezpieczeństwo, nad głowami najwyższych Baczow miecz zawsze wisł dobyte. Uszczęśliwienie tedy y całość Państwa zawisły od życia Monarchy; a życie Monarchy od bojaźni w sercach poddanych wkorzenionej; którą edukacja zaszczerpia, a surowość kary za najmniejszy występki; byle się ieno Pańskiej osoby abo publicznej sprawy najcięższy tykał, utrzymuje.

Jaką czynisz różnicę między rządem despotycznym y prawolomstwem abo tyranią?

Tę istotną; że rząd *despotyczny* abo samowładny jest prawdziwym rządem zasadzonym na tey prawdzie y powszechnym wielu Narodow wschodnich mniemaniu, że całość ich majątkow y życia zawisła iedynie od najwyższej zwierzchności; *tyrania* zaś abo prawolomstwo jest nieporządne używanie iakiejkolwiek najwyższej władzy, y niebyło nigdy zażyczycone prawnością y ustawami rządow.

Co jest Oligarchia?

Oligarchia słowo Greckie znaczy małą liczbę, gdy możniejsi Panowie sobie przywłaszczają państwa rządy y prawnie ustanowione urzędy na siebie zabierają; taka nieprawność wciśnięta się do rządow Rzymskich; gdy trzey (a) możniejsi po dwa razy Senat Rzymski od spraw oddalili publicznych.

Co jest Ochlokracya?

Ochlokracya znaczy nierządne gminowładztwo, gdy w Demokracji pospolstwo niemogąc

H2

zniesć

(a) Dwa trzech Mężow panowania sławne są w historii Rzymskiej. Pierwsze było *Pompeiusza, Cesarza y Krassa*, drugie *Augusta, Marka Antoniusza y Lepida*. Rzymianie nieprawych tych Urzędnikow nazwali *Triumviri*: Znajdowali się w Rzymie inni *Triumviri* prawnie ustanowieni powne powinności urzędowe pełniący. R. 463 od założenia Rzymu ustanowieni byli *Triumviri Capitales* do strzeżenia Więźniow y exekucyi dekretow gardiowych; *Triumviri Menstales* przełożeni byli nad mennicą: Napis na medalach dawnych pokazuje granice ich urzędu. *III. A.A.A.F.F.* to jest: *Triumvir Auro, argento, ari, flando, feriundo*. *Triumviri adibus reficiendis* mieli staranie okolo naprawy Kościołow; *Triumviri Colonia deducenda* osady Rzymskie na miejsca naznaczone sprowadzili, porządek y prawa im przepisywali &c.

zniesć Urzędników od siebie obranych, moc najwyższą im odbiera y w zamieszaniu rzady sprawuje.

Co jest Anarchia?

Anarchia jest bezrządztwo, gdy w Państwie jakimkolwiek urząd niema tak wiele mocy y powagi, aby mógł poddanym rozkazywać y do zachowania praw Ojczyſtych zniewalać, a zatym każdy się sprawuje według ſwego upodobania bez podlegania zwierzchności y względu na porządek. Taki nierząd ma za prawo moc y gwałt. Każdy rząd w powszechności do despotycznej zmierza władzy, abo do Anarchii.

Który kształt rządów jest najdoskonalszy?

Od rady siedmiu Perskich Satrapow przed wyniesieniem na tron Perski *Dariusza I*, roku przed **CHRYSTUSEM 521** złożoney do dnia dzisiejszego, kwestya ta tak często roztrząsana do tych czas pod sporem została Polityków. (a) To pewna
że

(a) Żaden rząd na świecie nie jest tak doskonały, aby wielkim niepodległym przywarom. Kształt sam rządu, przymioty y własności Obywatelów, charakter y umysł panującego są trzy źródła, z których wypływają wszystkie rządu wady.

Rząd jest niedoskonały w sobie, gdy 1) Prawa nie są stosowane do obyczajów Obywatelów, do interesów Narodu, do położenia kraiu. 2) Gdy prawa dają Obywatelom powód do zamieszania wewnętrznego y sprzeczek z Sądami, a to bywa, gdy rząd jest ze wszystkim żołnierski, a Obywatele żyją zdobyczą oręża. 3) Gdy Prawodawca przez nadania y wolności uwziął pewny stan Obywatelów od podatków publicznych, y na tym uwolnieniu najeelniejszą zakłada znakomitość. 4) Gdy Monarcha chcąc utwierdzić mieczem nabyte panowanie ogolaca Miasta z mieszkańców, y wytraca obywatelów. 5) Gdy prawa jakimkolwiek sposobem zamykają co przeciwnego maksymom zdrowey polityki. Rząd

że każdy rząd ma swoje zalety y przywary, y nigdy niemoże być trwały ani doskonały, poki ludzie będą rządzili ludźmi.

Który kształt rządów jest najdawniejszy?

Ojcowſka władza jest najdawniejsza na wzór ktorey przy zgromadzeniu się ludzi do społecznego życia Krolewskie według *Platona* powstało panowanie. Najdawniejsze państwa, o których

Rząd staie się niedoskonały dla osoby panującego, gdy w Państwie Monarchicznym osoba panująca nie jest sposobna do rządu, niemając potrzebnych przymiotów, abo gdy one mając, panuje nad Narodem sobie od Boga powierzonym po tyranſtku nie po Ojcowſku; w Arystokracji gdy ſakcya y sztuczności przebiegami ludzie źli y głupi wchodzi do rady, a rozumni y poczciwi przystęp mają tam trudny; w Demokracji gdy ziazdy y Seymy polpoltwa są burzliwe y niespokoyne; a ludzie możnieyszy wdzierają się do Urzędów przed ludźmi zdolnymi one sprawować. Wada jest wielką rządu, gdy Sędziowie z strożów prawa stają się prawodawcami, y sądzą niewodług praw, ale według okoliczności. Na każdy rządow kształt, czyto Monarchiczny, czy wolny będą spływały zawsze wady panujących. Przymioty y własności Obywatelów ſzkodzą rządowi, gdy zwierzchności są poslušni bardziej dla urodzenia y bogactw one sprawujących, niż dla samey władzy do poslušenstwa obowięzującej. Niemniej rząd czyni niedostatecznym wrodzona Obywatelów skłonność do próżnowania y gnuſności, a brzydzenie się naukami, konfliktami y rzemieſtami. We wszystkich krajach rząd gwałt y uszczerbek cierpieć musi, gdzie Obywatele ani poslušniemi, ani wolnymi być nie chcą. Chcą żyć w wolności, a nie umiejąc iey używać noszą iarzmo niewoli, abo raczej iako mowi *Tacit: niemogą cierpieć ani doskonałej wolności ani prawdziwej niewoli*. Nakoniec trzeba być o tę przekonanym prawdę, że rząd zewszeh miar doskonały jest na świecie niepodobny. Szczęśliwiey Politycy nad wynalezieniem onego pracować niemogą, iak Chymicy na wynalezieniu kamienia mądrości abo sekretu złota robienia. Geometrowie na przemienieniu figury okrągley w kwadrat rowny; Astronomowie nad długością; &c.

rych z dzieiow wiedzieć można, iako to: Assyryjskie, Egypskie, Sydońskie, Sycyońskie, Ateńskie były iednowładne. Wszystkie Rzeczypospolite daleko później nastaly.

Jaki naypierwszy cel ma być rządu każdego?

Istotny wszystkich rządow obowiązek jest starać się o uszczęśliwienie poddanych swoich; wynajdując z iedney strony śródkj do ich wygod, bezpieczeństwa y spokoyności, z drugiey pomnażając w nich cnotę y sprawiedliwość. Dobro powszechnie każdego rządu powinno być naygłównieyszym prawem: *Salus populi suprema lex esto.*

§. II.

O Panowaniu y Państwie.

Co jest Panowanie?

Panowanie w dwoiakim może się brać rozumieniu, raz znaczy czas życia Monarchy rządu sprawującego, w tym rozumieniu mowiemy: na przykład za panowania *Augusta* Cesarza Zbawiciela świata się narodził; drugi raz znaczy sprawowanie rządow, abo moc udzielną y zwierzchność w Państwie iakimkolwiek naywyższą.

Co jest Panowanie wzięte za zwierzchność Państwa naywyższą?

Jest władza pełnomocna iedney abo wielu osobom powierzona, która mający według swego zdania może rządzić państwem y stanowić prawa bez dołożenia się y potwierdzenia inney władzy wyższej abo rowney. W iakimkolwiek rządzie pełnomocne panowanie jest iedno wszędzie y nierozdzielne, chociaż w Monarchiach na iednego zdaniu, a w Rzeczachpospolitych zwyczajniey na większości głosow zasadzony.

Wie-

Wieloraka jest władza pełnomocnego panowania?

Troiaka: władza *stanowienia praw, sądzenia y przymuszania* abo *karania*; z których trzech władz wszystkie w szczególności inne, iako to: (a) wypowiedzenia wojny, czynienia pokoju, zawarcia przymierzow, stanowienia urzędnikow, nakazania podatkow, bicia monety y naznaczenia oney ceny &c. do utrzymania porządku zgromadzeniu potrzebnego wypływają.

Jaki jest władzy pełnomocney początek?

Władza pełnomocna idzie prosto od Boga, (b) ktorego wszyscy na świecie Monarchowie są nami-

(a) Patrz *Real Science du Gouvernement Tom: IV. pag: 121.*

(b) Niektorzy Pisarze polityczni Angielscy, iako to: *Alexon Sidney*, y inni wolnych stanow Obywatele utrzymywali, że władza pełnomocna panujących początek brała od pospolstwa abo Narodu tym sposobem: że każdy człowiek mający z przyrodzenia prawo y moc według upodobania swego czynić y postępować, oraz bronić się przeciwko następującym na honor, życie, abo majątek przeniosł dobrowolnie toż prawo na iednę abo wiele osob. Na ugruntowanie tego swego mniemania wymyślili *kontrakt początkowy* między ludem y Panem. Anglicy tę naukę raz przytynowali, drugi raz odrzucali według okoliczności y potrzeby. Parlament Angielski r. 1661 ogłosił karę obrażonego Majestatu na tych, którzyby się iakimkolwiek piśmem ważyli następować na powagę y bezpieczeństwo Tronu *Karola II.* Roku 1689 po ustąpieniu *Jakuba II.* z Anglii Izba dolna Parlamentu za wniesieniem *Dolbena* osadziła, że Krol odpadł od Korony za zgwałcenie *kontraktu początkowego* między Nim y Narodem. Inaczej sądził Parlament Paryski według świadectwa *Bodina o Rzeczachpospolitych lib: 6. pag: 748:* Patron ieden za to, że przekładając sprawę śmiał twierdzić, iż Narod Francuski przeniosł całą władzę na osobę Krola, był od Parlamentu naganiony y z liczby Patronow wymazany.

Ta-

mieściami y mocy jego uczestnikami. Jakiegokolwiek panowanie jednego czy wielu, dziedzictwem, wolnym obraniem, czy mieczem nabyte zawsze Boskiego jest ustanowienia, zrządzenia y wynalazku.

Co jest Stan udzielny?

Każde zgromadzenie ludzi własnymi rządząc się prawami (a) jest *stanem udzielnym*.

Sta-

Takowy początkowy kontrakt od wielkich ludzi *Grocynsza, Puffendorfa, Bossusia, Blackmore* y innych tyśiąc jako Państw spokojności, a zatym Narodów uszczęśliwieniu y bezpieczeństwu przeciwny, jest słusznie odrzucony. Przodkowie nasi Polacy tak gorliwi o swoje wolności nie innego byli zdania, tylko że Królowie nasi, chociaż wolnie obrani, od samego Boga moc biorą panowania. Ogłoszenie Królów przez Prymasa pokazuje to zdanie Narodu: " W Imię Pańskie mianuję NN za Króla Polskiego y W. Xiążęcia Litewskiego; a proszę Króla Niebieskiego, aby chciał łaską swoją umacniać tego w sprawowaniu tak wysokiego urzędu, którego przed wieki przeczynił do Panowania nad tym Narodem &c. " Narod Szwedzki, który Królów sobie także wolnie obiera, tegoż samego jest zdania. Arcybiskup Upsalski do ukoronowanego Króla na Tronie siedzącego te mowi słowa: *Sto & retine locum tibi à Deo delegatum.*

Najmocniejszy y najświętszy tego zdania jest dowód z pisma Świętego. S. Paweł *Rom: 13.* mowi: *Omnis anima potestati us. sublimioribus subdita sit, non est enim potestas nisi à Deo, quae autem sunt à Deo, ordinatae sunt.*

(a) Stan udzielny nad którym zwierzchność panująca, iako mówią Prawnicy: nie dependuje tylko od Boga y miecza, to jest od żadney na świecie zwierzchności tylko od samego Boga Pana panujących. Mieć moc od miecza, znaczy, że zwierzchność najwyższa niepodlega żadnemu ludzkiemu, ale tylko Boskiemu sądowi, który zawisł na łosie oręza *Réal tom: IV. pag: 124.* Zwierzchność panująca nie jest pełnomocna w Państwach lennych, dalekoż bardzley holdowniczych y w Państwach pod protekcją innego państwa zostających.

Stany udzielne czy różnią się jedne od drugich?

Bez wątpienia: różnicę tę między niemi czynią prawa, maxymy polityczne, a naybardzley różność rządów.

Jaka jest różnica pochodząca z różności rządów?

Państwa podległe rządowi jednowładnym nazywają się *Monarchie, Cesarstwa, Królestwa* abo *Xięstwa udzielne*. Państwa które się rządzą rządem arystokratycznym abo demokratycznym nazywają się *Rzeczypospolite*.

Co są Monarchie?

Są państwa nad któremi panują Cesarze abo Królowie, inne wszystkie kraie mogą się nazwać imieniem powszechnym państwa, według różnych tytułów, któremi się zaszczyca zwierzchność nad temi panującą krajami.

Jakie są te różne panujących tytuły?

Państwa pod udzielną Xiążąt zwierzchnością zostające nazywają się *Xięstwa*, iakie są: *Toskańskie, Modenńskie, Parmeńskie, Kurlandzkie, &c.* Znaydują się niektóre kraie zostające pod rządem Arcy Xiążąt, Hrabów, Margrabiów, Langrabiów, &c. Takie kraie nazywają się: *Arcy-Xięstwa*, iako *Arcy-Xięstwo Rakuskie* abo *Austryackie* jedne na całym świecie; *Hrabstwa*, iakie są: wszystkie *Hrabstwa Niemieckie* samemu tylko Cesarzowi y Stanom Rzeszy Niemieckiej podległe. *Margrabstwa* iakie są: *Badenskie, &c.* *Landgrabstwa* iakie jest: *Haskie, &c.*

Jakie są jeszcze znaczniejszye państwa w Europie?

W Niemczech dziewięć jest *Elektoratów*, których panowie nazywają się *Elektorami* dla prawa im samym służącego do obierania Cesarza.

W Tur-

W Turczach są dwa *Hospodarstwa*. Wołoskie y Multańskie nad któremi panujący nazywają się *Hospodarami* abo *Woiewodami*.

Jaka jest różność między Monarchiami?

Niektóre z nich są dziedziczne, (a) a niektóre wolney elekcyi podległe. Państwa *elekcyjne* są w których Krola obiera zgromadzone pospolstwo abo znaczniejsi Panowie y Szlachta, iako jest

(a) Państwa dziedziczne dzielą się na zupełnie y nie-zupełnie dziedziczne. *Państwa zupełnie dziedziczne* (*regnum Patrimoniale*) które słowo iednak tu nie znaczy dziedzictwo po Oycu, lecz moc odkazania onego komu chcąc y naznaczenia Następcy są te, które dzierzający Pan według swego upodobania może następstwo po sobie stanowić, państwa swoje komu chcąc testamentem odkazać, dać, darować, sprzedać, zamienić y od własnego domu oddać. *Grotius lib: 2. cap: 3. num: 12.* wiele przykładów przywodzi tak rozrządzonych państw. *Historia Rzymska* wspomina o Krolestwach testamentem ludowi Rzymskiemu odkazanych, które testamenta dla siebie pożyteczne zawsze Rzeczpospolita potwierdzała. W terażniejszey *historii* mamy także przykłady takowego rozrządzenia: *Hubert Delfin Wiedeński* darował Delfinat Koronie *Francuskiej*. *Franciszek I.* Cesarz zamienił *Lotaryngią* na *Toskanią*. *Piotr Wielki* Car *Moskiewski* prawem od siebie ustanowionym zachował sobie y *Monarchom Moskiewskim* moc naznaczenia Następców na tron *Rosyjski*. *Prawnicy* trzy kładą okoliczności w których państwo staie się *doskonale dziedzicznym*. 1) Gdy takowe państwo mieczem jest nabyte. 2) Gdy *Naród* obierający dziedzicznego Pana, dał mu moc do zrzczenia się korony y oney przeniesienia na kogo innego. 3) Gdy Pan od *Narodu* obrany warował sobie moc zupełną do rozrządzenia państwa.

Krolestwa są niezupełnie dziedziczne ale w linii rodu po sobie następne, w których prawo następstwa Syna po Oycu jest ustanowione, y niemoże być od Oycy na kogo innego, iako tylko na Syna, abo na najbliższego z rodu przeniesione abo zostawione. Takowe następstwo gruntuie się na wolnym pierwszego Krola obraniu, o którym rostrópnie

jest w *Polszcze*. *Stany dziedziczne* są te, w których Krol abo iakakolwiek godnością zaszczycony Pan raz obrany państwo dziedzicznym prawem zostawie swoim potomkom, którzy iedni po drugich następują y od poddanych przylegę wierzności odbierają.

Państwa sprzymierzone czy różnią się od Państw skonfederowanych?

Różnią się: *Państwa sprzymierzone* są te, które łączą siły swoje na wojnie obraźliwey abo dla własney obrony podierey, iako czynią *Kantony Szwajcarskie*; *Państwa skonfederowane* są, które nie tylko łączą siły swoje na wojnie, lecz rady y rządy mają spolne. Takie państwa są: *Stany Niemieckie* y *Hollenderskie*, *Polska* z *Litwą*.

Co jest Potencya?

Potencya nazywają się wszystkie państwa czy to *Monarchiczne*, czy *Arystokratyczne*, czy *Demokratyczne*.

Co znaczy głowa ukoronowana?

Samych tylko *Cesarzow* y *Krolow*; *Papież* dla najwyższej a tey iedynowładney zwierzchności duchowney w całym *Chrześcianstwie* pierwsze bierze miejsce. *Rzeczpospolite* w powszechności

Pnie domyślając się trzymać należy, że obywatele to obraute uczynili pod tym warunkiem, aby godność y moc panowania spadała na nymbliższego z rodu; takowe następstwo zastępuje miejsce wolney elekcyi. *Jus ab electione familiae captum succedendo continuatur, quare quantum prima electio tribuit, tantum desert successio.* *Grotius de jur: bel: & pac: Lib: 1. Cap: 1. num: 10.* W takowym następstwie następujący na tron nic niebierze od przodka swego, y właściwie mówiąc, nie jest onego dziedzicem, ale tylko następcą. Takie są *Krolestwa*: *Francuskie*, *Węgierskie*, *Hiszpańskie* &c, chociaż prawo następstwa w nich jest różne.

chności są niższe niż Królowie, są jednak niektóre: iako Wenecka y Hollenderska, którym równość z głowami w Europie ukoronowanymi jest przyznana, (a) którym honorem zaszczyca się y Wielki Mistrz Maltański.

Wielorakie są Potencye na świecie?

Są dwojakie: *udzielne* abo *żadney* niepodlegające zwierzchności; y *dependujące*: te ostatnie dzielą się na *potencye lenne* y *potencye holdownicze* daninę placące.

Wieleż jest potencyi Europejskich?

Jest ich w liczbie 36: to jest 24 udzielnych, 8 lennych, 4 holdownicze.

Ktore są udzielne?

1) Papież. 3 Cesarstwa: 1) Niemieckie, 2) Turckie, (b) 3) Moskiewskie. 10 Koron: 1) Polska, 2) Francuska, 3) Hiszpańska, 4) Portugalska, 5) Angielska abo W. Brytanii, 6) Węgierska, 7) Szwedzka, 8) Duńska, 9) Pruska, 10) Sardyńska. 9 Rzeczypospolitych: 1) Wenecka, 2) Hollenderska,

(a) Posłowie Weneccy od czasu dawnego miejsce mieli po Posłach Królów. Posłom Hollenderskich *Henryk IV* Król Francuski pierwszy z Monarchów z taką czcią kazał przyjmować, z jaką przyjmowani bywają Posłowie Koron. *Ludwik XIII* zakazał czynić dla nich tych honorów, a *Ludwik XIV* na zawsze im oneż przywrócił. Posłowie Wielcy Mistrza y Zakonu Kawalerów Maltańskich idą po Posłach Weneckich y Hollenderskich. Posłowie Elektorów Niemieckich we Francyi muszą ustępować Posłom Weneckim y Hollenderskim, ale u Dworu Cesarzkiego chcą mieć miejsce przed nimi y cześć zwyczajną Posłom Koron. *Patrz Art: 3. Kapitulacyi Niem: z Karolem VI, Karolem VII, Franciszkiem I. Józefem II.* Posłowie Szwajcarcy nie są porównani z Posłami głów Koronowanymi.

(b) Tym rozłożeniem potencyi Europejskich żaden nie stanowi się porządek przodkowania między potencjami, którego do tych czas prawo narodów ieszcze nieustanowiło.

ska, 3) Genueska, 4) Szwajcarska, 5) Liga Gryzońska, 6) Walecka, 7) Genewska, 8) Lukiecka, 9) Święto-Maryńska. 1 Xzę Parmeński. (a)

Co to są Potencye lenne?

Są te, które dziedzicznym na miecz prawem trzymają swoje państwa pod obowiązkiem oddania przysięgi wierności y hołdu tej Potencyi, od ktorey swoje państwa przez inwestiturę biorą.

Ktore są Potencye lenne w Europie?

Stolicy Apostolskiej: Król Neapolitański.

Rzeszy Niemieckiej to jest Cesarza y Cesarstwa: Stany skonfederowane Niemieckie w szczególności, iako to: Elektorowie Duchowni y Świeccy, Xiążęta, Hrabiowie &c. Korona Czeska, Xięstwa Mediolańskie, Mantuańskie, Modenckie, Sawoyskie, Monferackie, Piemonckie, Niderland Austriacki &c.

Korony Polskiej: Xięstwo Kurlandzkie y Semigalskie.

Korony Sytylijskiej: W. Mistrz Maltański Kawalerów S. JANA Jerozolimskiego.

Coż są holdownicze państwa?

Są to Potencye, które oprócz przysięgi wierności, placą każdego roku daninę w pieniądzech, zbożu, abo innych rzeczach, y są obowiązane podczas wojny służbę odprawować wojsną.

Ktore są takowe w Europie?

Jest ich 4, wszystkie Sultanowi Turckiemu daninę placące: 1 Han Tatarski, 2 Hospodar abo Wo-

(a) Klade tu Xiążęcia Parmeńskiego między Potencjami udzielnymi, ponieważ ten Pan czyni się niepodlegającym lenności, przywodząc na stronę swoje Artykuł VII traktatu Akwisgrańskiego, mocą którego trzy Xięstwa Parmeńskie, Placentyńskie y Gwaftalskie trzyma, że w nim żadney wzmianki nieuczyniono o lenności. *Rlat t. II. p. 495.*

Woiewoda Wołoski, 3 Hospodar Multański, 4 Rzeczpospolita Raguzañska, która płaci także daninę Papieżowi y Wenetom.

Wiele y które są potencye Azyatyckie?

Jest znaczniejszych 23 udzielných, a nad 20 lenných abo raczej holdowniczych.

Potencye Azyatyckie udzielne są: 1) Monarchia Moskiewska panuje nad Tartaryą wielką północną. 2) Sultán Turecki nad Natolią, Dyarbekiem, Armenią, Syryą &c. 3) Cesarz Indostañski, abo W. Mogul, 4) Cesarz Chiński, 5) Cesarz Japoński, 6) Kontańz abo Wielki Han Kalmucki, 7) Wielki Lama Tatarski, 8) Krol W. Tybetu, 9) Hanowie Tatarów Usbeckich, 10) Krol Perski, 11) Krolowie Syamski, 12) Laozański, 13) Peruañski, 14) Arakański, 15) Azemitański, 16) Typrański, 17) Kalikutański y inni mnieyszi Krolowie Malabarscy, 19) Achemeński na wyspie Sumatrze, 20) Wielki Kandy abo Cesarz Ceylański, 21) Krol Maldywski, 22) Narod Arabski, 23) Kompania Indyjska Hollenderska &c.

Potencye holdownicze są *Sultana Tureckiego* Xiazęta Georgianscy: Gurielski, Imiretański, y Mingreliański.

Krola Perskiego Xiazęta Georgianscy: Kaketański y Kardueliński.

Cesarza Chińskiego Krolowie: Kokonorski, Tufański, Koreański, Tonkiński, Kochinchinński, któremu holduje Krol Kambojski.

Cesarza Indostañskiego Krolowie: Wisapurski, malego Tybetu, Karnaty, Golkondy y Państwa leżące nad brzegiem Koromandelskim.

Krola Syamskiego Krolowie: Ihorski, Kwedański, Patański, Jambinński na wyspie Sumatrze.

Komi-

Kompanii Indyjskiej Hollenderskiej Krolowie: Kononorski, Moluccy y wysp Sádzkich.

Wiele y które są potencye Afrykańskie?

Jest znaczniejszych 32 udzielných, a 15 holdowniczych.

Potencye udzielne są: 1) Sultán Turecki panuje nad Egiptem, Barką y stroną północną Abechu; 2) Cesarz Abissyński abo W. Negus, 3) Cesarz Monopotamski, 4) Cesarz Monomugański, 5) Cesarz Marokański. Krolowie: 6) Adelski, 7) Magadoxański, 8) Melindański, 9) Mongolański, 10) Mawrukański, 11) Mombazański na wyspie, 12) Senarski abo Fungu, 13) Sudański, 14) Dekiński wszyscy trzej w Nubii, 15) Lubański, 16) Cymbebazański nazwany *Mátaman*, 17) Angolski, 18) Kenganski, 19) Anzikański, 20) W. Jaga abo Krol narodu Jagazow, 21) Loangański, 22) Biafarski, 23) Beniński, 24) Dahomański panujący nad Dahamą, Juidą, Adrą &c. 25) Popoński, 26) Kotoński, 27) Państwa Gwineyckie nad złotym brzegiem, 28) Krol Tombucki, 29) Mandyngański, 30) Krol Burny wszyscy trzej w Nigrycyi, 31) Krol Portugalski panuje nad obszernemi dzierzawami w Bengweli, nad Mozambikiem, 32) Narod Hottentotow.

Potencye holdownicze są: *Sultana Tureckiego* Rzeczypospolite Algierska, Trypolitańska, Tunetańska.

Rzeczypospolitey Tunetańskiej: Krolestwo Torkańskie.

Rzeczypospolitey Trypolitańskiej: Rzeczpospolita Syowańska przy granicach Egiptu.

Krola Senarskiego Krol Dangalski.

Krola Tombuckiego Krol Agady.

Cesarza Abissyńskiego Krolowie: Kambatu, Dankali, Gingiry &c. *Krola*

Krola Portugalskiego Krolowie: Pempy, Montafianu, Kwiloi, Zofali, Juby y Rzeczpospolita Brawańska.

Ktore są potencie Amerykańskie?

W Ameryce niemasz państw znacznych pod rządem y mocą ziomek tamecznych zostających. Cudzoziemcy ktorzy tam osiedli: są Hiszpani, Francuzi, Portugalczycy, Hollendrzy y Duńczykowie.

§. III.

O różności Narodow względem ich obyczajow.

Co są obyczaje?

Obyczaje w powszechności są pewne praktyki w ktorych różne ćwiczą się narody.

Co są obyczaje w szczególności?

Obyczaje powagą zwierzchności prawney ustanowione abo ustawy sposob prowadzenia życia społecznego nakazujące nazywają się prawami; Praktyki zaś od woli narodow zawisłe y w zwyczaj wprowadzone nazywają się obyczajami; Religia każdego kraiu jest częścią obyczajow.

Czy narody różnią się iedne od drugich różnością praw y obyczajow?

Tak jest: przez prawa y obyczaje narody polerowne różnią się od narodow grubych, dzikich, blakających się, rozproszonych y ludoiedzcow.

Ktore narody nazywasz polerownemi abo politycznemi?

Wszystkie te, ktore żyją pod rządem politycznym, ktore mają obyczaje prawem umiarkowane,

wane, sposob życia przyzwoity, w naukach y kunsztach są wyćwiczone. Takimi narodami wszyscy niemal są Europejscy obywatele, chociaż iedni drugich bardziej celują grzecnością y obyczajnością.

Ktore narody nazywasz grubemi?

Wszystkie narody są grubemi, ktore żyją bez ustanowionego kształtu rządow politycznych chociaż mają nieco obyczajności y niedoskonałą niektórych pożytecznych kunsztow wiadomość. Takimi narodami są w stronie północney mniejszey Tartaryi mieszkający, Tatarowie Azyatyccy Monarchii Moskiewskiej y Cesarstwu Chińskiemu hołdujący, Usbekowie, Tatarowie wielkiego y małego Tybetu, Nahajscy, Kubańscy, Czerkascy &c. w Arabii Bengebrowie y Beduinowie.

Ktore narody nazywasz dzikiemi?

Dzikiemi narodami nazywają się ci ludzie, ktorzy w grubey nauk y kunsztow niewiadomości zostają y obyczajow żadnym prawem okryślonych nie mają. Do takich narodow liczby należą w Europie Lapończykowie, w Azyi Samoiedowie, w Afryce Jagałowie, Bororowie y Hotentotowie mieszkający w Kastreryi. W Ameryce wszystkie narody zwłaszcza do tychczas wolne y żadney Europejskiej potencji niepoddane.

Co są ludzie blakający się?

Ludzie blakający się są ci, ktorzy ani domow ani osiadłości stałych nie mają, lecz z iednego mieysca na drugie przenoszą się, pod namiotami abo w chatach pastuszych na polach abo między taborami mieszkają. Wielu Tatarow Azyatyckich tak wolnych iako hołdujących takie życie prowadzą.

Których ludzi nazywają rozproszonemi?

Narody rozproszone są, które niemając kraiu żadnego w szczególności sobie właściwego, między innymi mieszkają narodami, iacy są Żydzi, Cyganie y niektorzy ludzie Azyatyccy za nauką Zoroastra idący.

Co są ludzie (Antropophagi)?

Są ludzie karmiący się mięsem ludzkim, mają do tychczas znaydować się w stronie południowej Afryki y po niektórych miejscach Ameryki.

§. IV.

O Wiarach y Sektach.

Wiele znayduie się Wiar na Świecie?

Sama jedna tylko prawdziwa jest wiara Katolicka powszechna Rzymska, inne iakiekolwiek wiary są wynalezione od ludzi Sekty albo fałszywe Religie.

W wielu rodzajach zamykają się wszystkie wiary świata.

We czterech, które są: 1) wiara Chrześcijańska albo Chrześcijaństwo, 2) wiara Żydowska, 3) Turcka, 4) Pogańska, która zamyka wszystkie sekty tak bałwochwalskie iako fantastyczne.

Na wiele części powszechnych dzieli się wiara Chrześcijańska?

Na trzy: na wiarę katolicką Rzymską, na odszczępiństwo albo sekty Syfmatyckie y na kacerstwo albo sekty Protestańskie.

W których państwach panuje wiara Katolicka?

Kwitnie ona sama jedna we wszystkich Włoskich, we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, w Czechach, Niderlandzie Austryackim, w różnych pań-

państwach Rzeczy Niemieckiej, iako to: Austryi Bawaryi, trzech Elektoratów Duchownych, Biskupstwach y Opactwach Katolickich, w siedmiu Kantonach Szwajcarskich, w Walezyi, w znaczniejszych częściach Krolestw Polskiego y Węgierskiego, w osadach za Europą leżących Hiszpańskich, Portugalskich y Francuskich; jest dopuszczona w Państwach Pruskich, w Persyi, w Turcyi, w Irlandyi &c. Nakoniec światło prawdziwej wiary po wszystkich świata częściach jest rozniešione.

Wylisz sekty odszczępięskie?

Jest onych znaczniejszych 8: 1) Grecka, 2) Moskiewska, 3) Syryjska, 4) Jakobitow Georgińska, 5) Ormiańska, 6) Egypaska albo Kopska, 7) Abissyńska, 8) Nestoryńska.

Które są sekty Kacerzkie albo Protestańskie?

Znaczniejsze są: 1) Luterska, 2) Kalwińska, 3) Nowokrzęscow, 4) Socynińska albo Aryańska, 5) Kwakierow.

Czym się różnią Odszczępięcy od Protestańców?

Odszczępięcy są ci, którzy oddzieliwszy się od społeczności Kościoła Rzymskiego niebyli od tegoż Kościoła potępieni iako Heretycy, chociaż niektorzy z nich wpadli w wielkie błędy y tym się różnią od Heretyków, którzy odpadli od iedności kościoła za błędy swoje byli wyklęci.

Jak szeroko rozciąga się religia Grecka?

Odszczępięstwa Greckiego początek przypada na wiek IX za sławnego Patryarchy Carogrodzkiego Focyusza, zupełne zaś od iedności Kościoła Rzymskiego odpadnienie stało się w wieku XI za Patryarchy Michała Cerularyusza. Odszczępięcy Grecy mają 4 Patryarchow Carogrodzkie-

grodzkiego, Alexandryjskiego, Antyocheńskiego y Jerozolimskiego; przy wolności wiary swojej w wielkiej znawdują się liczbie w Turcyi Europejskiej, Azyatyckiej, w Egypcie, na wszystkich wyspach Archipelagu, w niektórych Prowincyach Austriackich, Weneckich; nie uznają przodkowania Stołicy Rzymskiej, ani pochodzenia Ducha S. od Syna, mają za Heretyków tych, którzy ich w czynieniu krzyża S. nienasładują kładąc rękę pierwę na ramię prawe niż na lewe.

Wiara Moskiewska w których kwitnie krajach?

W państwie Moskiewskim jest wiarą panującą y zachodzi w Polsce na Ruś czerwoną, Ukrainę, na Ruś białą, czarną, y niektóre miejsca w Litwie y Kurlandyi, nie różni się od odszczepieństwa Greckiego, nabożeństwo y Msza odprawuie językiem Słowiańskim y od roku 1589 niepodlega zwierzchności Patriarchy Carogrodzkiego. Od tego czasu aż do roku 1703 Moskale własnych swych mieli Patriarchow, ktorego roku gdy *Adryan X* Patriarcha Moskiewski umarł, *Piotr I* Car Moskiewski tę godność kościelną zniósł y na iey miejsce Zbor abo Synod do rozśadzenia spraw duchownych z 14 Palatow, Archiereiow y Władykow ustanowił roku 1718 nadawszy mu tytuł *Najświętszego* Patriarchy przedtym służący y kościelne prawa przepisałszy.

Jaka jest treść y rozległość wiary Georgianśkiej?

Wiara *Georganśka* ledwie się różni od Greckiej, całą zabiera Georgią, ma swego Patriarchę mieszkającego w *Teflis*; *Mingrelianie* wybiwszy się z podwładzy *Georgianow* ustanowili własnego Patriarchę. Wiara jednak tych dwóch narodow jest taż sama. Duchowieństwo tameczne

czne jest tak proste, że nawet Biskupi czytać nieumieją y mizą z pamięci odprawuie. Pierwsza u nich spowiedź odprawuie się przed ślubem.

Naczym zawisła wiara Syryjska, Jakobitow y iaka iey rozległość?

Jakobitowie nazwani są od *Jakoba Zangali* Mnicha Eutychiana, który wieku VI poświęcony Biskupem błędy opowiedał Eutychianśkie w Mezopotamii y Armenii, że różne Syryjskie *Eutychesa* sekty do niego się przyłączyły, Grecy nazwali je od imienia iego Jakobitami. Wyjawwszy, że dwóch natur w *CHRYSZUSIE* nieprzypuszczają, od Greków w istotnych wiary artykułach nieroznią się. Patriarcha ich mieszka w Klasztorze nazwanym *Safran* dwa dni iazdy od *Dyarbeku* y rozciąga władzę swoją duchowną na Syryę y *Dyarbek*, to jest dawną Mezopotamią.

Wiara Ormiańska iakiej jest obszerności?

Kwitnie ona w oboiej Armenii, w Persyi, w niektórych Prowincyach Turcyi Azyatyckiej. Ormianie Perscy mają swego Patriarchę w *Edchimiadzinie* (a) Klasztorze o mil dwie od *Erywannu*.

(a) *S. Grzegorz* nazwany *Oswieciiciel* z familii Królów Ormiańskich poświęcony na Biskupstwo Edessy od *S. Leoncynusza* Biskupa Cesarśkiego, nawrocil do wiary Chrześcijańskiej *Tyrydata* Króla y z nim Rzym nawiedzil, gdzie od *Sylwestra* Papieża pierwszym ustanowiony byl Patriarchą Ormiańskim r. 311. *Nierses II* dwudziesty pierwszy Patriarcha po *S. Grzegorzu* odpadł r. 510 od społeczeństwa Kościoła Rzymskiego przez wprowadzenie błędów Eutychianśkich. To pierwsze odszczepieństwo trwało lat 112 pod siedmiu Patriarchami. *Jezus* Patriarcha złożywszy Zbor narodowy w *Erzerum* r. 622 powrocil do iedności kościoła Rzymskiego, która w lat 105 pod 5 Patriarchami, zerwana od *Jana IV* nazwanego *Dotzni* roku 727. To drugie odszczepieństwo w lat 135 potępiwszy y odrzucałszy

wanu. Turcy zaś mają swego własnego w Mieście Cylicyjskim *Sis*. Wierzą oni z kościołem Greckim, że Duch S. nie pochodzi od Syna y z Eutylianami jednę tylko naturę wyznają w **CHRYSTUSIE**; oprócz pierwszych trzech zborów żadnych innych nieprzyimują. obrazom żadney czci niewyrządzaia, kzyż S. iednak mają w u-

szano-

ciwszy *Zacharyasz* I odnowił społeczeństwo z Stolicą Apostolską r. 862. Od tego czasu Kościół Ormiański oddawał posłuszeństwo Rzymskiemu przez lat 450; na początku wieku XIII Ormianie wpadli po trzeci raz w odstępstwo. Roku 1336 Xiądz *Barthomey Mały* Dominikan z Bononii odciągnawszy od błędów Heretyckich *Jana Kerna*, przykładem jego wielu, ale nie wszystkich, do jedności z kościołem Rzymskim przyprowadził Ormianow, y ustanowił kongregacyą Katolicką *Braci zjednoczonych* przyłączoną potem do Zakonu OO. Dominikanow, oprócz niektórych Klasztorow we Włoszech, a mianowicie w Genui. *Konstanty V* Patriarcha na Zborze Florentyjskim roku 1439 z całym narodem Ormiańskim przez wysłanych tam czterech Posłow przyjął naukę Kościoła Rzymskiego. Bez mała wszyscy następcy *Konstantyna V* w tym samym do Stolicy Apostolskiej zostawali przywiązaniu do końca wieku przeszłego. Ostatni Ormiański Katolicki Patriarcha był *Nahobiel* prześladowany y z Stolicy Patriarchowskiej ztrącony od *Stefana* Arcybiskupa Juljeńskiego kaeerskim iadem zarażonego, po którego śmierci utraconą odzyskał godność y do śmierci ją sprawował, po nim na stolicę Patriarchowską nastąpił na początku wieku teraźniejszego *Alexander* Arcybiskup Juljeński wielki Katolikow nieprzyjaciel y prześladowca, który przyjął na Zborze Florentyjskim z kościołem Rzymskim jedność zerwał, y ze wszystkim od niego odpadł. Człowiek ten niemniej złośliwy jako obłudny piśał list do *Klemensa XI* nazywając go Namieśnikiem Chrystusowym y Biskupem powszechnym, ale nieczcerość jego y obłudność w Rzymie poznana gniew słuszny y wzgardę odniosła. *Voyages d'un Missionaire Paris 1730. p. 537.* *Tavernier* liczy 47 Arcybiskupow, a 150 Biskupow pod zwierzchnością Patriarchy Ormiańskiego *Edchimiadzińskiego* zostających.

znanowaniu. Nieprzyimują czyśca, za dusze iednak zmarłych modlą się y msze odprawiają, trzymają że ani dusze sprawiedliwych do Nieba, ani niesprawiedliwych do piekła niedostają się przed dniem sądnym, zwierzchności Stolicy Rzymskiej nieuznają, chociaż Papieża Pasterzem powszechnym y Namieśnikiem **CHRYSTUSA PANA** być mieniają. Z pomiędzy Sakramentow wyrzuciają bierzmowanie y ostatnie pomazanie. Do komunii przypuszczają dzieci przed wzięciem rozumu. *Ormianie* w jedności kościoła Rzymskiego zostający mają dwóch Arcybiskupow, iednego we Lwowie (a) w Polsce, władzę swoje

(a) Xiądz *Niesiecki* w Herbarzu swoim tom: r. pag: 94. twierdzi że około r. 1200 Ormianie od Xiążąt Ruskich na Ruś byli sprowadzeni. Nie jedno Ormianow na Ruś sprowadzenie z historyi dowodzi się. Pierwszy raz przyzwani byli od *Teodora* Zary Xiążęcia Ruskiego około roku 1062 dla dania odporu *Bolesławowi* Smiałemu Ruś pustoszącemu, jako przywilej od tegoż *Teodora* im dany dotąd zupełnie y z pieczęcią nienaruszoną w *Archivum* Lwowskim narodu Ormiańskiego świadczy dochowany. *Leu* abo *Leon Danilowicz* Xiążę Ruskie założywłszy Lwow około roku 1200 osiadłych po różnych Rusi niewyścach Ormianow do nowo założonego od siebie miasta sprowadził y za obywatelow poczytał.

Drugie Ormian na Ruś, do Polski y Litwy przyście było za *Władysława Jagiello* Krola Polskiego y *Witolda W.* Xiążęcia Litewskiego około r. 1390 gdy sławny *Timur-Bek* według nas *Tamerlanes* wielką część Azji podbiwszy Armenią y Perją zawiolał. O tym powrotnym do Polskich krajow przyściu Ormian dokładną znajdziemy wiadomość w Xiędzu *Krusińskim in Scholiis ad Pradi: belli Persici pag: 122 &c.*

Ormianie na Ruś około r. 1062 sprowadzeni byli Katolikami ponieważ na ten czas naród Ormiański w jedności zostawał z kościołem Rzymskim, od ktorey iednak napotym odpadli. Ostatnie Ormian Polskich z Kościołem Rzymskim

swoję duchowną na całą Ruś, Podole, Wołoską ziemię y Ormianow w Moskiewskim Państwie ośiadłych rozciągającego, drugiego w Mieście *Abrener* w Persyi.

Co za treść y rozległość wiary Koptow?

Wiara *Koptow* od Miasta *Kopte* (a) podług niektórych nazwana, w samym tylko znajduję się w Egypcie, w istotnych artykułach zgadza się z Jakobitami, ma własnego Patriarchę następcę sławnego *Dyoskora*, który pisze się Patriarchą Alexandryjskim y mieszka w *Kairze*.

Gdzie się znajdują wiara abo raczej sekta Nestoryańska?

Sekta *Nestoryańska* od *Nestoryusza* Patriarchy Carogrodzkiego w wieku V, imię wzięwszy rozkrzewiła się w krajach wschodnich, w Syrii, ziemi Chaldayskiej, Tartaryi, Palestynie, a około roku 650 wniosła naukę Chrześcijańską, według mniemania niektórych, do Chin. (b) Dotychczas Ne-

skim zjednoczenie przyprowadził do skutku *Mikołaj Toroswicz* pierwszy z Ormian Polskich Arcy-Biskup Lwowski, za staraniem y pracą Xiędza *Pidon* Paryskiego Teatyna, który od Kongregacyi *de propaganda fide* do Polski wysłany, w Kamieńcu Podolskim r. 1666 z rzeczonym Arcy-Biskupem tak zbawienne wydoskonalił dzieło y kłogi Ormiańskie z kacerzkich oczyścił błędów. *Ditt. de Mor. edit. 1759.*

(a) O tym mieście wzmiankę czynią *Strabon* y *Plutarch*. Inni twierdzą że Chrześcijanie Egypcy od Greków *Koptami* byli nazwani; mają oni własny swoy język nazwany *Koptski* ale go nie używają tylko w Liturgii y paciierzach kościelnych. Ci odzszczępiency nie raz przyjęli ipoleczność z kościołem Rzymskim y zaraz powracali do swego odzszczępienia.

(b) Na dowód tej prawdy przywodzą niektórzy znalezioną w Chinach w Prowincyi *Chen-si* tablicę kamienną, na której wryte były charakterem Syryjskim imiona 70 Misyonarzow z ziemi Judzkiej przybyłych dla opowiedania

Nestoryanie znajdują się w zachodniej Armenii, w Syrii, w Persyi, w Indyi z tej strony rzeki *Gangesu*, gdzie ich właściwie Chrześcijanami *S. Tomasz* nazywają. Mają dwóch Patriarchow: pierwszy mieszka w klasztorze *Elkong* przy mieście *Mosul*, pisze się Patriarchą Seleucyjskim abo Bagdackim y rozciąga władzę swoją na Dyarbek, część Persyi y Indyi. Drugi w Persyi w Prowincyi *Aderbilanie* abo dawney małej Medyi zwany *Antropatena*. *Nestoryanie* dwie w Chrystusie uznawają osoby y *MARYI* Pannie tytułu niedają Matki Boskiej, lecz tylko Chrystusowej, w innych wiary swej artykułach zgadzają się z Grekami.

Jak jest obszerna sekta Abissyńska?

Sekta *Abissyńska* (a) panuje w *Abissynii*, nie-
roźni

nia Ewangelii y krotkie zebranie artykułow wiary Chrześcijańskiej. To pilno pokazywało datę r. 782. Dowodzą rzetelniej tej rzeczy z rękopisow Arabskich, które się znajdują w Bibliotece Rzymskiej XX Jezultow. Inni iednak rękopisem y historią o tablicy kamiennej odrzucają. To pewna, że gdy *Michał Roger* Neapolitański Jezuita roku 1581 pierwszy z Misyonarzow do Chin dostał się, żadnego śladu niepostrzegł Chrześcijaństwa zaszczeplonego. *Xiędz Marfy w Hist. Now. toia: I.*

(a) Wiara Chrześcijańska w tym obszernym kraju zaszczeplona była około roku 330 od *Frumencyusza* rodem z Tyru, którego na Biskupstwo *Abissyńskie* poświęcił *S. Atanazy*. Około r. 550 Kościół *Abissyński* odzadł od prawowiernego Patriarchy Alexandryjskiego, a peddał się pod zwierzchność Patriarchy *Koptow*. Około r. 1557 Misyonarze Jezuiti sprowadzeni od Portugalczykow do *Abissynii* tak szczęśliwie pracowali, że dwóch Cesarzow iednego po drugim y wszystkich niemal Panow do społeczności z Kościołem Rzymskim przyprowadzili. Narod iednak w powszechności upornie trwał w odzszczępieniu y bunt podnosił częste, które gdy Cesarzowi na ow czas panują-
cemu

roźni się od Koptow chyba w niektórych obrządkach.

Jak obszernie rozciągają się sekty Protestańskie albo Dyssydenckie?

Między wszystkimi sektami *Luterska* y *Kalwińska* w niektórych krajach są wiarą panującą.

Gdzie panuje sekta Luterska?

Lutersko panuje w Szwecyi, Danii, we wszystkich niemal państwach Niemieckich północnych, obszernie się rozciąga w Prusiech Brandenburskich y Polskich, w Kurlandyi, w Węgrzech, ziemi Siedmiogrodzkiej, Turcyi, Hollandyi, &c. y ma wolność swych obrządkow w Polsce. *Marcin Luter* rodem Sas roku 1517 powstał na odpusty y wypowiedział wojnę Kościołowi Rzymskiemu.

Gdzie sekta Kalwińska jest wiarą panującą?

Sekta *Kalwińska* panuje w Anglii, Hollandyi, czterech Kantonach Szwaycarskich w *Urychu*, *Bazyli*, *Szasuzie* y *Bernie*, a przez część w Kantonach *Glaris* y *Appenzel*, w Rzeczypospolitey *Genewskiej*, w znaczney części *Gryzonow*, w *Hassyi*,

cemu *Susnejos* uprzykrzyły się, dawne obrządki *Jakobitow* są przywrócone, a *Misyjonarze* od następcy jego *Basilida* do *Indyi* odeśłani, ci zaś którzy owczarni swej opuścić niechcieli, męczennką odnieśli koronę. W całej *Monarchii* oprócz *Patryarchy*, który nazywa się *Abuna* żadnego nie ma Biskupa. Patrz *X. Marfy Histo: Moder: t. XI. pag: 186.* *Abisyni* wszyscy co rok w dzień trzech Królów chrzest obrządkiem kościoła Greckiego odnawiają, który dzieciom męskiej płci dają w 40 dni po ich urodzeniu, a białej płci w dni 80; po pierwszym chrzcie zawsze dale się kommunia. Wrownym u nich jest ulżanowaniu *Niedziela* jako y *Sobota* na pamiątkę starego zakonu. Dzwonow kamiennych albo drewnianych używają do wzywania ludzi na nabożeństwo, tańce przy muzyce na znak nabożeństwa w kościołach im są dozwolone &c.

w *Hassyi*, w osadach Angielskich y *Hollenderskich* za Europą leżących. Toż samo *Kalwiństwo* rozszerzyło się w *Węgrzech*, w krajach *Palatyna Ryńskiego*, w ziemi *Siedmiogrodzkiej* y jest dopuszczone w *Polszcze*.

Wiara Kalwińska czy jest wszędzie jednostronna?

W *Anglii* dzieli się na *Prezbiterańską* y *Biskupią*: *Prezbiterańska* jest ścisła y właściwie *Kalwińska* sekta podlegająca zwierzchności *Starcow* y *Fararzow*. Sekta *Biskupia* jest też sama sekta *Kalwińska*, lecz co do obrządkow y karności kościelney bardzo kościołowi *Rzymskiemu* podobna; ma ona swych *Biskupow*, *Kanonikow*, *Kapłanow*, *Plebanow* y nakładła *Liturgii*. Część dawnego prawa kościelnego y dekretow *Papiejskich* na rozkaz *Grzegorza IX* zebranych, nabożeństwa publiczna y sposob udzielenia *Sakramentow* niemal tenże sam co y w *Kościele Rzymskim* od tej sekty jest zatrzymany y do tychczas dochowany.

Jaka jest wiara Socynianow?

Sekta *Fausta Socyana* narodzonego w *Siennie* roku 1539 nieprzyznawa *Bostwa Chrystusowi* Panu, znosi grzech pierworodny y potrzebę niepochybną chrztu S.; za prawidło wiary stanowi rozum ludzki. Ta zaśzczepiona w *Polszcze* od *Fausta Socyana*, wygnana z tamtąd była r. 1658, teraz w samey tylko ziemi *Siedmiogrodzkiej* publicznie swoje odprawuje nabożeństwo.

Powiedz mi początek, treść, rozległość kacerstwa Nowokręcenow?

Według powszechnego mniemania kacerstwa tego wynalazcami byli *Tomasz Munser* (a) y
ni.

(a) Ten to jest Nowokręcenow *Patryarcha*, który *Chłopow*

Mikołaj Storck oba *Lutra* uczniowie. według nauki Nowokrzędców chrzest dzieciom niepowinien być dawany przed wiekiem rozsądnym, a gdy przedtym wiekiem jest dany, powinien być powtórzony, ponieważż dzieci, aby mogły ważnie y pożytecznie tę przyjąć tajemnicę, mają mieć doskonale rozeznanie dla poznania obowiązku swey wiary. *Maniflowie* sekta Nowokrzędców osiadła po różnych miejscach w *Hollandyi*, *Niemczech* y *Polszcze*.

Zkąd bierze początek y na czym zawisła sekta Kwakierow?

Kwakierowie nazwani drżący, że pod czas słowa Bożego z domniemanego swego objawienia drża. Kacerstwo to początek bierze od *Jerzego Foxa* Anglika prostego Szewczyka. Kwakierowie niemają żadnych świąt, chrztu y komunii, najprzednieysze nabożeństwa swego ćwiczenia zakładają na głębokich myślach, rozważaniach y zachwyceniach, ięczeniach, wzdychaniach, ktore oni mniemają być skutkiem ducha wewnętrznego ich ożywiającego y w nich mówiącego; języków umiejętność, gładkość mowy y wszystkie nauki lekce wazą. Tytuły cześć czyniące odrzucają, równie do Króla iako do najpodlejszych ludzi mówiąc, słowa *ty* używają, podatki płacą niebadając się na jaki koniec one są nakazane, suknie poospolicie noszą czarne z prostą

zro-
pow *Niemieckich* zapaliwszy do buntu nocne z nich zebrał wojsko y puścił *Nienicy*. *Wojna Chłopska* zaczęła się r. 1524, a skończyła się w roku następującym przez porażenie y rozproszenie uzbrojonego Chłopsstwa. *Wilhelm de Furstenberg* gławne to odniósł zwycięstwo, Chłopów tego na placu 50,000 według innych 100,000. *Herzt* buntu *Blunser* z poradcami swymi *Pfeyferem* poimany ucięciem głowy był skarany.

zrobione, bez szaldow na bokach, bez guzikow na kieszeniach y rękawach, kapeluszow używają szzerokich z brzegami opuszczonemi. Kacerstwo to fantastyczne dopuszczone w *Anglii* y *Hollandyi*, naybardziej rozkrzewiło się w *Ameryce* *Provincyi Angielskiej* *Pensylwanii*.

Wiara Żydowska czy dzieli się na sekty?

Dzieli się na 3 sekty: pierwsza żydow pospolitych abo *Talmudystow*; druga *Karaimow*; trzecia *Samarytanow*.

Jak obszernie rozciągają się te trzy Sekty?

Sekta żydow pospolitych jest najlicznieysza, mało jednak ich jest w *Europie*, daleko więcey w *Afryce*, a naywięcey w *Azyi*, nie zgola w *Ameryce*. *Karaimowie* w niektórych się tylko miejscach zuaydują w *Polszcze*, w *Litwie*, w *Carogrodzie*, w *Kairze*, y w wielu *Miastach* wschodnich. Tym oni od innych żydow różnią się, że tylko słow textu pisanych trzymają się, a wszystkie wykłady y podania *Rabinow* odrzucają. *Samarytani* ktorych sekta z *królestwem Izraelskim* roku przed *Chrystem* 975 zaczęła się, znayduie się ieszcze w ziemi *Świętej*, w *Mieście* *Napluzie*, przedtym zwanym *Sychem*, w *Damafzku*, *Kairze*, y w innych *Miastach* *Tureckich*.

Jak jest obszerna wiara Mahometañska abo Muzulmañska?

Mahometañska religia, ktorey treść na tym zawisła: że ieden tylko jest *Bog* y że *Mahomet* jest tego *Boga* *Prorok*, rozciąga się we wszystkich trzech starego świata częściach *Azyi*, *Afryce* y *Europie*. W *Azyi* *Mahometañska* panuje religia niemal sama iedna w *Arabii*, *Turcyi* *Azyatyckiej*, w *Perfyi*, *Indostanie*, w *Indyi* z tey strony *Gangesu*, na wyspach *Maldywskich*, w znaczniejszych

szych częściach wysp Sadzkich, na Moluckich y w stronach zachodnich Tartaryi wolney, w *Afryce* panuje w Egypcie, Barbaryi caley, w Biledulgerydzie, w Sarze, w Nubii, w iedney części Nigrycyi, w wielu mieyscach w Zangwebarze y znayduie się w Abissynii; w *Europie*, w Turcyi y Tartaryi.

*Czym się między sobą różnią sekty Mahometan-
skie Alego y Omara?*

Po śmierci *Mahometa*. gdy Alkoran zdał się być do zrozumienia pospolitemu ludowi bardzo ciemny *Omar III* y *Ali V* następcy *Mahometa* prozeleni o objaśnienie trudności, one podług swego zdania tłomaczyli; tłomaczenie to od przyjaciół ich przyjęte dało dwum sektom początek, z których pierwsza idąca za tłomaczeniem *Alego* nazwana jest *Chia*; druga od przyjaciół *Omara* przyjęta wzięła imię *Sunni*; pierwsza rozkrzewiła się w Persyi, sekta *Sunni*stów jest wiara Turkow, Tatarow, Mogolow y innych Mahometanow.

Pogańska wiara czy ma swoje sekty?

Sekty w pogaństwie są niezliczone: znaczniejsze iednak są: Perska nazwana *Parfis*, Indyjska, Chińska, Tatarska nazwana *Lamas*, Japońska &c.

Religia pogańska Perska nazwana Parfis czy trwa do tych czas?

Religia *Parfis* abo *Persis* (a) panująca przed-
tym

(a) *Parfowie* abo *Gebrowie* są resztą mocnego narodu dawnych *Persow*, których Arabowie w VII wieku podbiwszy gwałtem y okrucieństwem chcieli nakłonić do zamiany prawa *Zoroastra* na Alkoran *Mahometa*; Jednych krwawe opowiedanie Alkoranu do wyrzeczenia się oyczystej wiary przycisnęło, drudzy ucieczką umknęli się od prześladowania po Indyach y innych mieyscach rozszli się,
gdzie

tym w Persyi. y uznawająca Boga jako Stworzyciela świata, a ogień wyobrażeniem Boskim czyniąca, trwa dotychczas po niektórych mieyscach w Eraku abo dawney Partyi, w Kermanie y nad brze-

gdzie dotychczas bez Krola y rządu żyjąc w zgardzeni y ohydzeni od wszystkich, według swych zwyczajow ściśle zachowują zakon *Zoroastra* y naukę dawnych Magow.

Ci wygnancy w ubóstwie y prostocie, w skromności y pokorze żyją, wszystkich cudzoziemców bez względu na wiarę, sowolanie y narod z wielką ludzkością przyjmują, żebraków między sobą niecierpią, rzemieślnem, ręczną pracą a naybardziej pracowitym bawią się rolnictwem, które mają za powołanie szlachetne y Bogu wdzięczne. Osady ich kwitnące y pola żyznym okryte zbożem na samo weyrzenie rozeznac można od tych narodow, u których mieszkaia. Nigdy z różney wiary ludźmi nie mówią o swojej, nikogo niepotępiaia, ani gania, mając za prawo życia obchodzić się ze wszystkimi dobrze, a nikogo nieobrażać. Mają w ohydzie imię *Alexandra W.* pierwszego zburzyciela Monarchii Perskiej, równie nienawidzą wewnątrznie Mahometanow. Zdawnego podania spodziewaią się, że ich Monarchia y wiara w następie dalszych wiekow do pierwszej powroci okazałości.

Gebrowie naukami, handlem y woyskową pospolicie brzydzą się służbą, są iednak między niemi bankierze y handlujący tabaką y winem palmowym. Rzemiosł takich nieuczają się iako to: siofaritwa, złotnictwa &c, które bez ognia sprawowane być niemoga, opaleni są bardziej od słońca niż Mahometani dla ustawicznej okolo roli pracy, włosow nigdy niestrzygą y brodę zapuszczaią, suknie ich są wąskie z materyi grubey, koloru pospolicie ciemnobrunatnego. Czapka wełniana szeroka nakształt kapelusza okrywa im głowę, a pas wełniany abo z sierści wielbłądziej różni ich od Indyanow. Biała pleć skromnością odzienia nieustępuie mężczyznom. Starzy ludzie wolni obrani swych ziomekow głofami, a od Wezyrow potwierdzeni mają zwierzchność nad ich osadami. Jednę tylko żonę zaślubiaią, z którą rozwod zakazany, chybaby przez 9 lat po zamęściu pokazala się być nieplodną. Powtórne małżeństwo mężczyznom jest prawem zabronione,
Nie

brzegami odnogi Perskiej, znayduie się także licznie nad rzeką *Indus*, w Guzaracie y w Indyi. Pospolite ludzi uczonych mniemanie tey sekty pogańskiej wynalazcą czyni *Zoroastra* abo podobnie

Nie żenią się tylko z niewiastami swego narodu. Są wyperswadowani, że małżeństwo w raju doskonałsze odbiera nadgrode; dla tego młodzianow w bezżeństwie ztego świata zeszyli po ich pogrzebie żenią. Arabowie y Tatarowie wszystkie im kościoły zburzyli, dla czego terazniysy Gebrowie przed domowym modlą się ogniem. Jednakże w Kermanie mają niektóre kaplice, a nawet na iedney gorze pod rządem najwyższego Kapłana klasztor swych Popow, którzy w publiczney Akademii liczney młodzi dają w naukach polor. Duchowieństwo ich dzieli się na dwa porządki ustanowione od *Zoroastra*: w pierwszym zamykaią się prości Popi nazwani *Mugh* z kąd urosło słowo *Magus*; w drugim ich przełożeni nazwani *Mubad* y poddani najwyższemu kapłanowi *Mubad Mubadan*; z powołania swego y przepisu *Zoroastra* obowiązani są ćwiczyć się w nauce zakonu y cnotach, nauczać ludzi, wystrzegać się próżnowania, zbywające nad potrzebę dzieściny na ubogie rozdawać, w świeckie sprawy się niemieszzać &c.

Prawa od *Zoroastra* dane ludziom świeckim nakazywały. 1) Mieć wstyd zawsze przed oczyma jako skuteczną prezerwę przeciwko każdemu grzechowi. 2) Ćwiczyć się ustawicznie w boiszni sądow Boskich, gdyż Bog bojących się siebie zachowuje od złego. 3) Nie postanawiać u siebie żadnego przedsięwzięcia, aż wprzod dobrze rozważywszy jeśli to jest złe czy dobre, pozwolone, czy zakazane prawem. 4) Zrana z widzenia najpietwżey rzeczy podnosić myśl do Boga, y wzbudzać w sobie wdzięczność za dobrodziejstwa. 5) Wdzień modlitwę odprawować obrociwszy się ku słońcu, a w nocy ku księżycowi, ponieważ te dwie planety są dowodem y świadectwem Bostwa. Te ustawy y inne prawa zawierały się w Biblii *Zoroastra* nazwanej *Zendavestan*. Uczeń ludzie niezgadzaią się iezeli terazniysy Gebrowie są bałwochwalcami y iezeli czczą ogień jako cel ich uszanowania. Turcy, Persowie y Indyanie zadają im bałwochwalcstwo, lecz Europeyscy pod ożnicę twierdzą że oni cześć nieiaką wyrządzaią ogniowi na

pa-

dług wschodnich kraiw *Zerdusta*, który dwa nieomylnie wszystkich rzeczy stanowił początki, ieden rzeczy dobrych nazwany *Oromazes*, drugi rzeczy złych nazwany *Ahryman*, z których początkowi rzeczy dobrych abo *Oromazes*, kazał cześć oddawać Bostką w postaci ognia, który czynił prawdziwym obrazem Bostwa. Mahometanie Sektarzow *Zoroastra* dzisiejszych nazywają *Gebami* abo *Gawrami*, którzy zwyczajem dawnych

K

wnych

pamiętkę, że ich prawodawca cudownie z pośrodku płomieni wydobyl się. Rzecz pewna że uszanowanie, które czynią ogniowi daleko bardzo zachodzi. Za grzech wielki poczytują zgaścić świecę abo lampę abo używać wody do zalania pożaru, który ziemią przytłumiają, na ten element przysięgają &c.

Przyznawają Bogu, światła y wszystkich rzeczy stworzenie, utrzymanie y rządzenie. Dają mu siedmiu pomocników do rządow świata zupełnie woli tego podległych. Tym siedmiu przydają 24 duchow niższego porządku do sprawowania różnych urzędow, których wzywają jako mocnych do Boga przycyhcow; Wierzą iezcze że istności zupełnie duszne ożywiają światła Niebieskie y rządzą ludźmi, a niższe także duchy rząd sprawują nad rzeczami nieżywymi. Według ich zdania drzewo każde, równie jak człowiek ma swego ducha stroża. Żadnych nie mają bałwanow ani obrazow, obrządki pełnią niektóre prawem zwyczajnym zakonu swego opisane tak męszczyzni jako niewiasty, jako to coś nakształt chrztu przy narodzeniu, a nakształt spowiedzi przy śmierci, polzczą ściśle czasow pewnych, modlą się pięć razy na dzień obrociwszy się ku słońcu, święcą cztery dni w miesiącu y z wielkim uszanowaniem czczą każdy piątek y 20 dzień każdego księżyca. Chociaż żadnego pokarmu prawo im niezabroniło dla Turkow y Arabow iednak wstrzymują się od swiniiny, a dla Indyanow nigdy krowiego nieużywają mięsa, z Chrześcianami nigdy nieledzą. *Obszerne tey sekty opisante znaydziesz w Histoire Moderne tom IV y VI. W Histo: pows: Angiel: tom IV tot: 53. W Chardin tom IX. W Herbert &c.*

wnych Persow. ogień chowają ustawicznie y zachowują ściśle obrządki y zwyczaje przepisane y według ich mniemania podane im od Zoroastra.

Jaki jest początek religii Pogańskiej Indyjskiej bardzo na wschodzie rozległej y więcej niż na 83 sekt podzielonej, z których każda ma swych własnych kapłanów, bożnice, obrządki y Bogów?

Między wszystkimi naygruntowniejsze jest rozumienie że Filozof Indyjski nazwany od Indyanow *Budh* albo *Budhan*, od Chinczyków *Fo*, a podczas *Cheekin* albo *Chaka*, od Japończyków *Amida*, od Tatarów *Delai-Lama* &c, narodzony około roku przed Chrystusem 1026 wynalazł y ustanowił religią pogańską Indyjską. Opowiedał on cześć bałwochwalczą y przechodzenie dusz w ciała insze, umierając w roku wieku swego 79 podufalszym swym uczniom zwierzył się, że prawdziwe o wierze jego zdanie było, iż innego wszystkich rzeczy stworzonych początku nie było nad próżno y nic, (*vacuum & nihil*) że wszystkie rzeczy stworzone z tych dwóch wyszły początkow y do nich wracają się.

Takowa nauka Filozofa Indyjskiego czy niebyła przyczyną iakich sekt Indyjskich?

Dwie powstały sekty: jedna zatrzymała Bałwochwalstwo, do tey sekty należą Brachmani, Bonzowie, Lamowie, Talapini y lud pospolity; druga sekta złożona z doskonałszych uczniów *Fo* przywiązała się do początkow próżnego y niczego albo *vacui & nihili*. Uczniow tych nazwano Sektarzami wewnętrzney nauki albo *Samaueanami*.

Jaka jest treść oboihey nauki?

Sektarze oboihey nauki uznają istotę naywyższą, która będąc początkiem wszystkich rzeczy sama

sama jest przedwieczna y z siebie samey bierze początek. Ta istota albo Bog stworzyła trzy inne istoty arcy-doskonałe albo trzech mniejszych Bogow, którzy przyłożyli się do stworzenia świata. Pierwszy nazwany *Bramą* stworzył naturę, która świat składa, drugi nazwany *Wischnu* (a) stworzoney dał kształt naturze, trzeci *Rudra* jest sprawcą odmian którym świat podlega.

Czym różnią się te dwie Sekty?

Samaueani oczyszczeni wielorakim, podług swego mniemania, przechodzeniem dusz w cudze ciała, niechodzą do bożnic, niebłagają swemi modlitwami Bogow, lecz ze wszystkich namietności wolni ustawicznym rozmyślaniem rozbiierają wysoka naukę *Fo*, y starają się wyniszczyć siebie samych a ginąć w niezmierności Bóstwa; Lud zaś pospolity, Brachmani y inni nauki zewnętrzney sektarze cześć Bóstką oddają *Bramie*, *Wischnu* y *Rudrze* albo *Eswarze*, oraz czczą trzytę trzydzieści millionow Bożkow mniejszych, budują na cześć ich bożnice albo pagody, upadają na twarz przed ich ołtarzami za szczęście poczytają trzymać w ręku ogon krowi, w osobliwszym użanowaniu mają wodę rzeki *Gangesu* y wierzą, że dusza ludzka wyszedłszy z ciała odbierze karę za grzechy albo nagrodę za dobre uczynki, że taż sama dusza według swych zasług wchodzi w różne ciała y ożywia następnie ludzi, zwierzęta y drzewa, aż

K2

przez

(a) Indyanie bali, że *Wischnu* dla zgaszenia nieprawości na świecie y załzczepienia cnoty dziewięć razy już wdziałnie się w różnych postaciach na ziemi pokazał. Ostatni raz to uczynił wstępniąc w ciało Filozofa *Fo* albo *Budhy*, którego oni czynią Bogiem *Wischnu* wcielonym. *Patrz Histoire des inscript: tom XVIII pag: 34.*

przez takowe z iednych do drugich ciał przechodzenie, nabywszy wielkiej czyistości wstępuje w ciało *Sameanina* to jest człowieka namierności pod rząd zdrowego rozumu podbite mającego, a potym ginie w niezmierności Boskiej.

Jak liczni są Braminowie (a) Filozofowie y Kapłani Indyjscy, ktorzy udają, że z głowy Boga Bramy wyszli?

Pełne są onych Indyę, nayliczniejszy jednak ich zgromadzenie jest w Mieście *Banarze* nad Gangesem. Prowadzą oni żywot bardzo ostry, mają publiczne dla młodzi szkoły w *Malabarze* y są w wielkim uszanowaniu w całym onym kraju.

Jak się nazywają Mnisi Indyjscy, ktorzy chcą być poczytani za ludzi gardzących dobrami, honorami y wygodami tego życia?

Nazywają się *Fakirami*, *Gagizami*, *Santonami* y w niezliczoney prawie w Indyach znaydują się liczbie. Ostrość życia ich jest taka, że prawie ku wierzeniu jest niepodobna. Jedni żyją w zgromadzeniu, drudzy w osobności na pustyni gdzie same tylko korzonki y owoce lesne mają za pokarm,

(a) Nali Eurypeyckowicze nazywają wżyskich Popow Indostauńskich bez różności sekt *Braminami*, ale to nazwisko jedynym tylko służy kapłanom bałwochwalskim z narodu *Banianow* zawiadującym pagodami Bożka *Bramy*, ktorzy zdają się być prawdziwemi następcami dawnych *Brachmanow* w starożytności nauką y ostrością życia sławnych. Ci Braminowie w wielkim są poważeniu w całej Indyj tak dla dawności y redowitości pokolenia, jako dla powagi, którą mają u Dworow Bałwochwalskich Indyjskich, to poważenie na brzegach Malabarskich zachodzi tak daleko, że Nowożeńcy po ślubie dopuszczają z oblubienic swych zbierać kwiat dziewiństwa. Niektorzy rod swoy prowadzą od dawnych Krolow, którą zacność obywatelie tameczni im przyznają.

karm, brodę y włosy do długości niezmierney zapuszczają, nigdy się nie czesą, y samemi tylko włosami okryci iak dzikie bestye chodzą. *Mahometani* osiedli w Indyach mają swoich także *Fakirow* abo *Derwiszow*, ktorzy równają się Indyjskim życia ostrością.

Jakie są sekty Chińskie?

W Chinach trzy sekty publiczną mają wolność obrządkow swych.

Pierwsza *Konfucyusza* jest wiara Cesarze, ludzi dworskich y uczonych, ktorzy w swych ofiarach y modlitwach wzywają imion *Tien* y *Changti*, to jest Nieba y Cesarza naywyższego. U wielu uczonych ludzi Chińczykowie są w podeyrzeniu o Ateuszostwo, ponieważ ludzie wzywający rzeczy materyalnych nie mogą mieć pojęcia tak doskonałego Boga prawdziwego, iakie im przypisują ci, ktorzy ich od bezbożności Ateuszowskiej wymawiają. Ci ludzie dworscy y uczeni wyrządzają cześć *Konfucyuszowi* y przodkom swym abo sławnym ludziom zmarłym, czcząc ich portrety paleniem kadzidla, sypaniem kwiatow, owocow, ktorym postępkami oczywiście oddalają się od nauki samego *Konfucyusza*, który wszelkiej czci zakazał wyrządzać rzeczom stworzonym. Na początku wieku XV wiara od *Konfucyusza* przepisana a na prawdach religii naturalney zafadzona, skażona była od mędrkow Chińskich, ktorzy odtzuciwszy przyczynę nadprzyrodzoną, początek wżyskich rzeczy przypisywali mocy iakiejsi niewidomey nazwanej *Taiki* nierozdzielney od materyi. Sektarze tey nauki nazwani są *Jukiau*, do ktorey należą wżyscy niemal terazniejszy ludzie uczeni Chińscy od iednych o niezbożność Ateuszowską, od drugich o materyalność obwinieni.

Jaka

Jaka jest druga sekta Chińska?

Druga sekta Chińska jest Indyjska Filozofa Indyjskiego *Fo* z niejaką jednak odmianą wprowadzona do Chin około r. 64 po narodzeniu Chrystusa Pana. Kapłani tej sekty albo Bonzowie czczą Filozofa *Fo*, część oddają bożką batwanom w różnych postaciach, a najbardziej strasznych, do których z wielką na pozor przysięgają bojaźnią; w największym mają ulżanowaniu trzy posągi, to jest: *posąg nieśmiertelności, posąg rozkoszy y wielkiego Króla Kang*, oprócz tych batwanow, pełno jest innych mniejszych, (a) nie tylko w pagodach, lecz po domach, okrętach &c.

Nadto

(a) Bożkom jednak mniejszym Chińczycy daleko mniejszą część wyrządzają, niż większym, owżem nie odebrawszy skutku prozb y ofiar swych zwracają im, przeklinają y klmi trzępią. *X. le Comte* pisze: że człowiek jeden wiele ofiar poczyniłszy w jedney pagodzie, którą za cudami słynącą udawali Bonzowie, skargę przelożył przed Mandarynem onego miejsca rządzą; Mandaryn przed sąd swoy kazawszy przyzwać Bożka y Popow owey pagody, Bożka wywołał z kraju, pagodę zburzył, a Bonzow na karę kłową skazał. Drugi Mandaryn podczas wielkiej suszy nie doznawszy pomocy od Bożka miejsca onego obrońcy, kazał mu oznaymić: że miał zamknąć pagodę, jeżeliby w pewnym czasie deszcz nie padł, co gdy się nie stało, kazał zamurować wejście do pagody y pod ciężkimi karami ludzom zakazał wzywać jego imienia y pomocy. Mają Chińczycy niektorych Bożkow zło czyniących, z ktorymi przystoyniey obchodzą się niż dway rzeczeni Mandarynowie. Podczas morowego powietrza albo inney zley przygody proszą takowych Bożkow, aby z kraju ustąpili y na drogę opatrnią ich ryżem y mięsem. Pospolicie im przepisną żeglugę morską, budują okręciki mały, złocą go, przybierają w chorągiewki różnych kolorow, opatrnią w liny jedwadne y żagle z matow pozłocistych y okolo stołu na rusie zastawionego potrawami, sadzą Bożkow na wygnanie skazanych. Bonzowie z wielką uroczy-

ścią

Nadto Chińczycy bożkowie batwochwalczy mają swych domowych Bożkow nazwanych *Tes*, prowadzą na pozor życie bardzo ostre.

Jak jest liczna trzecia sekta Chińska wynaleziona od Lao-kiain na 600 lat przed Erą Chrześcijańską?

Nieschodzą iey na Sektarzach, ktorzy nauczają, że dusza ginie z ciałem, że Bog jest materyalny, y ma wiele niższych Bogow od siebie; kapłani tej sekty jedynie się zaprzatają Astrologicznemi zabobonami y czarnoksięstwem.

Sekty Chińskie czy rozciągają się za granice Chińskie?

Kwitną one, najbardziej druga Filozofa *Fo*, chociaż z odmianą znaczną obrządkow, w różnych krajach: w Tartaryi Chińskiej, w Korey, w Tonkinie y Kochyńchynie.

Oprócz trzech Sekt mających publiczną wolność swych obrządkow, czy są jeszcze inne wiary w Chinach?

Wiara Chrześcijańska wniesiona do Chin od Misyjonarzow Jezuiickich roku 1581. w krótkim czasie po obszernym tym rozeszła się Cesarstwie y liczyła nad 120,000 Chińczykow nawroconych. Tak pomyslnie prac Apostolskich skutki niebyły trwałe. Mandaryni rozszerzeniem światła Ewangelicznego ztrwożeni nakłonili Cesarza *Kam-hi* do kassowania edyktow opowiedanie wiary pozwalających; y z obrońcy uczynili go przesładowcą Chrześcian. Syn y następca jego *Tum-tchim* roku 1723 całe wiare Chrześcijańską

wy-

ścią po miastach nosiwszy ow okręcik w morze go rzucił. Rybakow jest powinność od brzegow Chińskich takowy okręcik oddać y na środek morza zapędzić. *X. Marty Diod: t. I. pag: 325.*

wywował, wszystkich Misyjonarzy do Kantonu odesłał y więcej niż 300 kościołów obalić, abo na używanie świeckie obrócić kazał; znajdują się jednak dotychczas niektorzy Misyjonarze w Chinach y na dworze Cesarzkim urząd Matematyków sprawujący, którzy ostrożność potrzebną zachowując ostatki wiary Chrześcijańskiej utrzymują.

Sektę Tatarską wielkiego *Lamy* z Tatarami tron Chiński osiadającymi weszła do Chin, gdzie iey wyznanie jest dopuszczone.

Religia Mahometanńska przedarła się do Chin pod panowaniem Tatarów *Kińskich* r. 1120; dotychczas w wielu Prowincjach a mianowicie w *Kiangnanie* przy wolności obrządków swoich zachowuje się.

Wiara Żydowska weszła do Chin przed **CHRYS-
STUSEM** (a) według powieści Żydów w Mieście *Kai-*

(a) Pierwszy jest z Europejczyków *X Gozani* Jezuita, który o Żydach w Chinach osiadłych, ich tam przyjscia y życia sposobie świat uwiadomił. Misyjonarz ten mając sobie zlecone staranie parafii założonej w Mieście *Kai-fong-fou* dowiedział się o Synagodze żydowskiej w tymże samym mieście od czasów niepamiętnych będącej. Zabrawszy z Żydami znajomość słyżał z powieści Ojców swych twierdzących: że pierwsi przodkowie ich w wielkiej liczbie dostali się do Chin za panowania Dynastji *Han*, która tron Cesarzowski osiadła r. 206 przed Erą Chrześcijańską, a panowała lat 426. To przyjscie Żydów do Chin, musiało się stać podczas prześladowania *Antyocha Epifanesa*, a nie po zburzeniu Jerozolimy przez Tytusa, ponieważ o nim żadnego podania od przodków swych Żydzi Chińscy nie mieli, y gdy im Xiądz *Gozani* wzmiankę czynił o *Jezusie* Zbawicielu świata, szczerze wyznali że o innym *Jezusie* nigdy nie słyszeli, oprócz Syna *Syracha*, *X Gozaniemu* przelożony nad Synagogą księgi *Moyzowej*

Kai-fong-fou w Prowincji *Honan* osiadłych, którzy do siedmiu tylko familii zmniejszeni wszystkie obrządki starego zakonu zachowują, y małżeństwa z obcymi niecierpią.

Wiara Syamska czy różni się od Chińskiej?

Zdaie się zasądzać na tychże samych maxymach gruntownych co y wiara *Fo*, lecz daleko jest dziwniejsza y do pojęcia trudniejsza. Zakonodawca y Bog Syamski *Sommonakodom* jest w rzeczy samey sławny *Fo*, a Talapinowie Syamscy kapłani wszelkie mają podobieństwo z Bonzami Chińskimi y Fakirami Indyjskimi.

Jaka jest treść wiary Tatarskiej nazwanej Lamas, która panuje w różnych narodach Tatarskich, w Tybecie, Tangucie y do podbitych od Tatarów Chin weszła?

Ta fantastyczna wiara w tym się tylko różni od Chińskiej, że Tatarowie najwyższego swego kapłana *Dalai-Lama* czczą za Boga, mają go za obraz żywy *Fo* y udają przed społeczeństwem, że jest nieśmiertelnym. Kapłani dobrze w tey tajemnicy wyćwiczeni mają sposob prosty lud w tak grubym utrzymać błędzie. Miasto *Lassa* jest zaszczycone obecnością tego chimerycznego bóstwa.

Jak się nazywają trzy wiary znaczniejsze Japońskie?

Pierwsza nazywa się *Sintos*, oddaie cześć dawnym Bogom nazwanym *Cami*, którzy według

mnie-

szowe pięknym pisanym charakterem na długich kartach pergaminowych, na wielu laskach zawiniionych, pokazał które on zniósł z Biblią dla obaczenia różnicy, y znalazł że chronologia w genealogii y wieku Patriarchów doskonale zgadzała się z tekstem Hebrajskim. *Lockman The Jesuits travels, Lettr Edif: tom VIII.*

niemania Japończyków rządzą Japonią przez kilka millionów lat. Naywyższy kapłan tej sekty nazwany *Mikkado*, albo *Dairi* nie tylko ma moc nowych czynić Bogów, lecz sam od Japończyków *Sintystów* odbiera cześć Boską.

Druga jak jest nazwana?

Chociaż dawna, późniejsza jednak niż pierwsza nazywa się *Butsu* od Filozofa Indyjskiego *Butty* albo *Fo*, czci Bogów obcych krajów. Jest wielce podobna do bałwochwalstwa ludyjskiego. Bonzowie tej sekty dzielą się na różne stany, to jest: na Kapłanów, na Mnichów, Pułkowników, mają swoje Mniszki i nakładają Biskupów nazwanych *Tundes*, naywyższy zaś kapłan zowie się *Xiaka* albo *Xako*. (a)

Jak się nazywa trzecia sekta Japońska?

Trzecia nazwana *Sinto*, wywodzi się z Filozofskiego ma za cel ćwiczyć się w cnotach, a żadnej czci nie oddaje Bogom. *Sintystowie* naywyższe dobro zakładają na życiu rośnącym i cnotliwym, żadnych niewzywają Bogów, ani budują Kościołów, uczą że dusza ludzka wyszedłszy z ducha powszechnego wszystkie naturę ożywiającego, znowu powraca do tego ducha po rozłączeniu się z swym ciałem. Ducha tego powszechnego biorą za Boga, przyznając mu doskonałości i własności Boskie. Samoboystwo jest od tej sekty za dzieło męstwa poczytane i często bywa skutkiem dowodzone. *Sintystowie* zdawali się sprzyjać wierze Katolickiej, która z Japonii jest wywołana około roku 1650.

Czy wiara pogańska panuje w innych częściach świata?

Pa-

(a) Xiądz Charlevoix *Hist. du Japon*: t. 1. liv: préface. Kaempfer *Lib: 3. C. 6. Marly Hist: Mod: t. II. p. 258. & seq.*

Panuje w różnych krajach Afryki, (a) iako to w Gwi-

(a) Wszystkie niemal Afryki pogańskiej wiary zdały się zakładać na dawnych Perskich Magów nauce dwa początki złego i dobrego stanowiące. Bezrozumne Afrykańskie Bałwochwalstwo cześć dzieli między Bogiem Stworcą dobrego i diabłem sprawcą złego. Bogu czyni dzięki za dobrodzieystwa, biega błaga dla odroczenia nieszczęścia. Przebieżmy Afrykańskie większe narody, a wyczymy w ich wiare.

Mieszkańcy na wyspie *Madagaskarze* wyznają Boga jednego, czczą go i z głębokim imię jego wymawiają uszanowaniem. Nie mają kościołów, ani ołtarzów ani posągów, ofiary jednak czynią Bogu przedwiecznemu, ale z zabitego bydęcia pierwszą dla Diabła odkładają część. Mniemają że istota stworzone bezcielne straż mają nad istotami widzialnymi, iedne gwiazdy i planety obracają, drugie powietrze i wody wzruszają, ziemią i ludźmi rządzą. Mają niejaką wiadomość ale wielkiemi poszpeconą bajkami o upadku pierwszego człowieka, o rain i potopie.

Obywatele wyspy *Sokotory* czczą księżyc iako przyczynę i początek wszystkich rzeczy; z obrządkami pogańskimi łączą niektóre ceremonie Chrześcijańskie i Żydowskie.

Gallowie naród panujący nad znaczną częścią podbitej od siebie *Abissynii*, według świadectwa Xiędza *Lobo*, żadnej nie mają wiary chociaż wyznają iestestwo naywyższe, które nazywają *Out* to jest Niebo, ale żadnej mu czci powierzchowney niewyrządzają.

Agawowie inny naród mieszkający między *Abissyniami* w *Goianie* i *Bagenderze* są bałwochwalcy, przypuszczają dwa początki ieden dobry, drugi zły rzeczy stworzonych, ci ktorzy mieszkają w *Sankuli* na pozor wyznają wiare Chrześcijańską połączoną z obrządkami pogańskimi.

Gingirzanie na południu *Abissynii* mieszkający diabłu się klaniają i czarnoksięstwem się bawią, gdy który z nich umrze, doni jego, ogrody, drzewa i wszystkie rzeczy do mieszkania, odzienia i wygody należące palą z boisznią, aby zmarły przyzwyczajony do używania swych rzeczy niemiał chęci powrócić na świat i żyjącym się nienaprzeczyl, z tego niebacznego postępu dowodzi się wiara ich k nieśmiertelności duszy. *Gora-*

Goragowie y *Tafatowie* narody holdujące Abissynom, czarnoksięstwem zaprzatają się, y biesia wzywają. *Tafatowie* rod swoy prowadzą od żydow. Narody biakające się po rozległych przy y w *Abissynii* pustymach, żyją korzonkami, mylżami y węzami, niemają ani zwierchności, ani wiary, ani nawet wyr. zney mowy; gwizdzą tylko y wizyfkami swemi obyczajami bardziej podobni są do dzikich zwierząt, niż do ludzi.

Obywatele *Kalreryi* po większey części są Mahometanie; Poganie bardzo niedoskonale poznawają Stworcę świata, swych zaś Krolikow uszanowaniem czczą większym, niż ludzkiej kondycyi należy.

Sofalanie są bałwochwalecy, treść ich wiary dotychczas nie jest wiadoma; Krokodylow w osobliwym mają uszanowaniu, y dla swych przodkow zmarłych na mogily iesc noszą.

Monopotapanie czczą Boga, ale razem wyznawają diabla, złych rzeczy stworca, ktorego nazywają *Muzuko*. Mniemają, że wszyscy Cesarze ich po śmierci dostają się do raju, y dla tego w potrzebach swych pomocy ich wzywają. Miesiąc księżycow y dzielą na trzy części, na każdą licząc dni 10, a w każdej części dzień czwarty y piaty święcą uroczysto.

Hottentotowie naród liczny na końcu samym Afryki południowey uznają iestestwo przedwieczne, abo według ich wyrażenia *Gounga-Teknoa* to jest: *Boga Bogow*, czynią go dobrym y pocziwym człowiekiem y na mieszkanie jego naznaczają naywyższe niebo, nauczaią, że ten Bog istotnie jest dobry, y niemoże nikomu naymnieyszego czynić złego. Zadney mu czci ani powierzchowney, ani wewnętrzney nie oświadczają.

Księżycowi przyznawają bostwo niższe; każdej pełni czynią mu ofiary nocne na polach, przy tańcach, dziwackich skokach, wykręcaniach ciała y przeraźliwych okrzykach

Przodkow swych w narodzie sławnych czczą nakształt świętych, na cześć ich poświęcają góry, lasy, pola, rzeki, y nigdy przez nie nieprzechodzą, ani przejeżdżają bez osobliwszego uszanowania tańcem, klaskaniem rękoma, dziwnym wiala wykręceniem oświadczonego, Czczą

Czczą ieszcze bostwo źle czyniące nazwane *Tuquo* jako wynalazcę wżyskłego złego y nieprzyjaciela p-przyjęzonego ich narodu. Czynią mu częste ofiary dla zmiękczenia jego złości. Zabobon między niemi wkorzeniony prowadzi ich do oddania czci śmiechu godney Owadowi iednemu latającemu z rodzaju robakow skrzydlatych mających rogi ząbkowate y ruchome (*Scarabeus luctus* porfran: *cerf-volant*) właściwemu ich kralowi. Nigdy go niewidzą bez oświadczenia głębokiego uszanowania; gdy się pokaże, zbierają się dla przyjęcia go jako Boga z nieba stępującego, biją dwie owce na ofiarę, y to pokazanie się biorą za nieomylny znak szczęścia y żyźności, oraz sądzą się być oczyszczeni ze wżyskłych swych zmas. Hottentota, na którym takowy ujął sie owad, ziolkowie mają za świętego y na zawdzięczenie tak znakomitey łaski, naywybornieyszego biesia cała osada wołu na ofiarę, z ktorego błonę okrywającą wnętrznosci zawieszają onemu szczęśliwemu Hottentotowi na szyi, którą on poty chętnie nosi, aż zgnije y sama opadnie. Rozmaite inne arcygłupie mają gusła, z takim do nich przywiązaniem, że do tych czas niema przykladu, aby który Hottentot do wiary Chrześcijańskiej się nawrocil.

Konganie, *Angolanie* y pograniczne im narody zostające ieszcze w pogaństwie (bo w Kongu y Angoli w wieku XV zaczęli Misyjonarze Portugalscy opowiadać wiarę Chrześcijańską) czczą *Mokissow*, którym imieniem nazywają ci Murzyni wżyskie te niewidzialne istoty, ktore mają moc czynić źle y dobrze. Posługi *Mokissow* w różnych figurach stawiają pospolicie na końcu wsiow y miast, ktorych cześć naywiększą zasadzają na tańcach, rozumiejąc, że *Mokisse* wstępuje na ow czas w iedną osobę z tańczących y odpowiada na pytania, ktore czynią mu o rzeczach przeszłych y przyszłych.

Duchowieństwo pogańskie wysokim *Konganie* czczą uszanowaniem. Prostych Popow abo *Gangazow* nazywają *Chinghili* co znaczy Boga ziemskiego, nadwyższy nad niemi przełożony zowie się *Gunga-Kitarna* to jest: Bog nad Bogami ziemskimi, ktoremu przypisują żywość y wżysko co ziemia rodzi, y dla tego wżyskłych rzeczy pier-

ryki, niemal wszystkie narody cześć Hołcu y
diabłu

pierwiastki mu ofiarują. Gdy *Ganga-Kitorna*, czuje się być bliskim śmierci w pośrodku zgromadzonego ludu nazywa jednego z swych uczniów swym następcą, ten zaraz y na tymże samym miejscu starego *Gange-Kitorne* dobrodzieja y nauczyciela swego stryczkiem udusza albo maczugą zabija w obecności wszystkich ludzi, którzy tego są rozumienia, że ziemia na zawsze stałaby się nieurodzajną, gdyby przez chwilę jednę ta najwyższa wakowała godność.

Gangasowie zakazują każdemu w szczególności *Marzynowi* na całe życie używania niektórych potraw. Takowe potrawy nazywają się *Kygilla*, od których wstrzymują się wszyscy rozumiejąc, że na tych miał umarliby, gdyby onych skosztować tylko dopuścili się. *Merolla w hist. des Voyag. tom V. pag. 40 B seq.*

Jagasowie naród srogi y okrutny według wielu *Pisarzów* świadectwa, ludzkim karmiący się mięsem czci *Mokissow* albo *Bogów* sposobem swojej dzikości własnym. Wielki *Jaga*, Monarcha y najwyższy Kapłan narodu żadnego ważnego nieczynią dzieła, nienaradziwszy się wprzód swych *Mokissow*, ktorymi ludzi własną ręką zabija na ofiarę. Pogrzeby u nich są okrutne jak ofiary. Z najpodlejszym człowiekiem zmarłym zawsze grzebią dwie jego żony żywe. Ogon *Si* nia w wielkim jest u *Jagasow* użycowaniu. Niektórzy *Europejczycy* twierdzą, że mu cześć wyrządzają *Boska*.

Obywatele *Krolestwa Loangalskiego* ciemnym bardzo pojęciem poznawają *Boga* Stworcę świata, którego nazywają *Sambian-Pongo* imienia jednak tego czelto wzywają, chociaż żadney mu czel nieoddają. Wierzą w przyszłe życie, niektórzy z nich dusze swych przodków czczą za *Bogów*, y dla nich na dachach domów swych wystawiają altanki y w nich potrawy składają, inni rozumieją, że dusze zmarłych ludzi po ziemi się błąkają.

Niezmierną moc mają *balwanow* y na czel ich zafabzają treść swojej wiary. Postać *Bogów* swych w różnych czczą figurach. Postać ludzka nie zawsze one wyraża, częścicy widok dziwny *Bogów* fantastycznych znaczy. *Kiy* prosty, od *inierca* rzuńty, trzeina pewnym kształtem ułożo-

diabłu oddawaly, a obywatele *Floridy* y *nowego*
go

łożona, liny z przypletemi do nich piorańmi y zwierzęcemi rogami, ktorymi się opasują, garki ziemią napełnione, rogi bawole, są *Bogów* tamecznych znakiem y czel zakonney celom. W Mieście *Basbalta* woł ze skory lwiey uszyty, małych zwierząt rogami, konchami płaskiem grubym, zębami, sierścią, &c. nasypany, ma swoy kościol y wielkie w całym kraju poważenie. Podczas nabożeństwa *Gangar* albo *Faratz* bożnicy zawieszają ten woł na szyi swey, a po skończoney modlitwie składa uczciwie na miejscu zwyczajnym, sami usiada na rogoży, bije się kaletą skorzaną, dzwoni w małe żelazne dzwonki, które zawsze nosi między palcami rozłożone. Bije się potym w pierś, maluje sobie biało y czerwono powieki, twarz y inne członki, wpada w tak straszne grymasy y wszystkiego ciała wykrzykiwanie, iż za ręce y nogi trzymany być musi. Woda pewna nań wylana uspokaja mu zmyśli. Przyszedszy do siebie odpowiada na pytania osob rady y pomocy *Boga* owego workowego potrzebujących, y opowiada zgromadzonemu ludowi tajemnice w zachwyceniu sobie objawione.

Beninianie wierzą w *Boga*, którego czynią przedwiecznym, niewidzialnym, wszechmocnym, y którego jako ciała niemającego niemożna wyrazić obrazem pod zmyśli podpadającym, nazywają go *Orissa*, temu przyznają stworzenie nieba y ziemi, y rząd udzielny świata według praw y przepisu nieskończoney mądrości. Tego są zdania, że ludzkie modlitwy y ofiary są niepotrzebne y niepożyteczne, tak dla tego że nie do tego wielkości przydać niemożą, jako dla tego że *Bog* będąc istotnie dobrym, źle nikomu czynić niemoże. Przeciwnie rozumieją się być obowiązani czelć diabła jako z istoty swey ducha źle czyniącego, błagają go modlitwami y ofiarami. Czczą wiele niższych *Bogów*, ktorych sami sobie czynią, każdy według własney fantazyi. Kości zmarłych, trupie głowy, rogi zwierzęce są policzone od nich między mniejszymi *Bogami*, ktorym codziennie ofiarują *iguamę*, (jest to korzeń, z ktorego na mąkę zmielonego, oliwą ją zalawszy, chleb pieką,) w dni zaś uroczyste biją na ofiarę woły, barany y inne bydło, które potym jedzą z przyjaciółmi swemi.
Domy

go Meksyku czczą do tych czas łańce za Boga.
W. Ka-

Domy y ulice pełne są balwanow, którym możniyszy stawiają kaplice dla wygodnego ofiar czynienia. *Gangasowie* bawią się pospolicie czarnoksięstwem, y przypisują sobie poufale obcowanie z diabłem y przyszłych rzeczy wiadomość używając do czarnoksięskich zabobonow garka z trzema przewierconemi dziurami. Są tego zdania że ray y piekło w głębokości się morskiej zawierają, że cień ludzki jest istotą rzetelną żyjącą y świadkiem uczynków będzie każdego człowieka. W wielkiej czci mają nie które czarne ptaki, które zabijać albo sidłem łowić pod gardłem zakazano. Pisze *Artus*, że Kapłani są ustanowieni do służenia takowym ptakom y noszenia jada na gory im poświęcone. Każdy piąty dzień uroczyste obchodzą *Benianie*. Możliwszy biją na ofiarę krowy, barany, kozy, ubożsi psy, koty, szczury y kury, z których część rozdają między ubogich. Dzień zaduszny w każdym roku uroczyste święcony tę ma osobliwość, że oprócz mnogiego bydła, zabijają 25 złoćców śmierci godnych na ofiarę. Gdy tak wiele ludzi nie znajdzie się w tarasach publicznych, urzędnicy Krolewscy po wszystkich *Beninu* w nocy rozchodzą się ulicami, y kogo tylko potkają bez względu na osoby zabierają. Bogaci mogą się odkupić od śmierci wyliczając pewną sumę Kapłanom, ale ubodzy muszą koniecznie iść na rzeź.

W Mieście *Arabo* albo *Arbonie* nieludzki trwa zwyczaj: gdy niewiasta zęgnie bliźnięta, musi iść z swym płodem na okrutną ofiarę. Mąż może wprowadzić odkupić żonę, dając za nią niewolnicę, ale bliźnięta uwolnić tyranika niedopuszcza religia.

Większe daleko dzieje się w całym Krolestwie *Benińskim* przy pogrzebach okrucieństwo. Z każdym możliwym Panem grzebią żywych niewolników 30, 40, a pod czas więcey. Przy pogrzebach Krolow mord jest daleko okropniejszy niż bezbożne samoboystwo nad brzegami rzeki *Gangasu* y w *Malabarze*. Skoro tylko Krol umrze, zaraz przy pałacu głęboki kopią row na dzień fzeroki a na wierzchu wąski, w który naprzód zwłoki Krolewskie, potem wielką moc dug, służebnic, nalożone wrzuciwszy w obecności niezliczonego ludu, otwor delkami y kamieniami

zawa.

W Kanadzie, Guyanie, Brezylji y po niektórych
L
miey-

zawalają. Nazajutrz przełożeni nad tym nieludzkim obrządkiem otworzywszy row pytają się nieszczęśliwych owych ludzi, jeśli Krola gdzie potkali, gdy najmniejszy głos albo ięczenie usłyszeć się daie, znowu otworzają; co każdego dnia powtarzają aż wszyscy wymrą. W ten czas następcy tronu udają się do owego rowu y czestnie swych poddanych. Każdy do późney nocy ie do sytości y piie wino palmowe do zawrotu głowy. Koniec tey uczy niemię jest okropny, iak początek. Wzysk y się rozbiegają iako wściekli po ulicach, zabijają mężczyzny, niewiasty, dzieci &c. y kogo tylko potkają, ucinają głowę, trupow niósą na miejsce godow y rzucają do rowu iako *nową ofiarę*, mowi *Bosman*, którą naród czyni swemu Krolowi. Od niepamiętnych czasow okrutne takowe ofiary są zwyczajne narodom Afrykańskim, często Kartagenrykom to wymiatali Rzymianie, chociaż y sami nie byli od tey zmayı wolni. *Ardranow* religia składa się z grubych zabobonow. Przykładem sąsiadów swych wierzą w Boga, ale żadney mu czci nieoddają, duszy nieśmiertelność y przyszłe życie odrzucają, chociaż rozumieją że śmierć równie ciało iako duszę niszczy, jednakże nauczają, że zabici w potrzebie za oyczyznę na ziemię powracają w inney postaci y z odmiennym twarzy kształtem dla tego niebywają poznani ani od przyjaciół, ani od swych domowych, Wynalazek w grubym narodzie subtelney polityki do wiania męstwa w serca żołnierzow. Mają najwyższego Kapłana nad iprawami do wiary należącemi przełożonego, który razem sprawuje urząd pierwszego Ministra. Poważę jego jest tak wielka, że samego Krola strząciłby z tronu, gdyby ten najmniejszą chciał czynić w obrządkach odmianę. On każdej familji do ezczenia raznacza Bogow, albo obranych potwierdza. Każdy w szczegulności człowiek według upodobania swego, stworzenia różne sobie raznacza do czci oddania stwórcy tylko samemu należącey. Jedni na to obierają góry, druzdy rzeki, potoki, jeziora, inni drzewa, gaie, lasy, niektorzy kamienie, albo inną istotę nieżyjącą. Cześć ta zwyczajnie na samym tylko zawisa ukłonie, w niektórych jednak miejscach nastarższy z familji biie bydłeta na ofiarę. Czart przeklęty ma y w tym

miejscach Parakwaryi jeszcze bies prawdziwe-
mu

y w tym kraju swych chwalcow. *D'Elble* Kapitan okrętu Francuskiego oddając najwyższemu Kapłanowi wizytę, postrzegł w domu jego lalkę białą wielkości dziecięcia w czwartym roku, y spytał się coby ona znaczyła? *To jest diabeł*, rzecze Kapłan, *ale diabeł* odpowie Kapitan, *nie jest biały*. Na co rzekł Kapłan: *Rozumiesz że diabeł jest czar-ny, ale haniebnie się mylisz, in który go czesło widzę, y z nim rozmawiam mogę upewnić, że on jest biały*. Jak da-
leko tych ludzi zachodzi szalbierstwo albo głupstwo!

Bogami Królestwa w powszechności są wielkie ptaki czarne, które chowają z wielką czcią w ogrodach Kró-
wskich. Powszechny jest zwyczaj nakrywać bałwany do-
mowe baniami garncarskimi, wyciągać one ztamtąd y
przełożywszy swe potrzeby nazad odkładać, a potem po-
wonym likworem polewać.

Niewiadomo czy zwyczaj następujący należy do o-
brządkow wiary. Świadczy przytoczony wyżej odemnie
d'Elble, że najwyższy kapłan w każdym znaczniejszym
mieście ma dom jeden, do którego posyła kolejno białe-
głowy dla uczenia się przez pół roka pieśni y tańców,
które nic innego nie są, tylko wykrzywienia ciała y skoki
pracowite złączone w takt muzyczny z krzykiem prze-
rażliwym y skowyczeniem. Białegłowy na te ciężkie
ćwiczenie naznaczone schodzą się do wielkiej sali, kładą
im na nogi y ręce pewne narzędzia żelazne y miedziane
tak dla natężenia wrzasku jako dla przyczynienia tańcuja-
cym pracy: które poty tańcuja aż je słabość y spracowa-
nie o ziemię rzuci; w ten czas Matrony dozor mające
nową tanecznie trzodę na salę wprowadzają. *Histo: des
Voy: tom: IV.*

Murzyni Królestwa *Juidy* iakokolwiek poymnią istotę
przedwieczną Stworcy świata, ale rozumieją że rząd rze-
czy doczesnych jest wielkości y zacności Boskiej przeci-
wny y dla tego sprawowanie onego przypisują mniejszym
Bogom, których tu każdy sobie tak wiele w każdej rze-
czy uznaje, ile mu się podoba, a niedoznawszy w potrze-
bach swych pomocy, potzuca je y do innych rzeczy częś-
zabobonna obraca; drżą od bojaźni na wzmiankę śmierci,
czarta y piekła.

Główniejsze publiczne Bóstwa są wielkie drzewa, mro-
rze, agoya y wąż. Che-

mu Bogu należącą częś y oliary odbiera.

L2

§ V.

Chorzy uciekają się do drzew, modlą się do nich, czy-
nią oliary na które częsem swych zabijają niewolników.

Podczas nawałnicy błagają morze rzucić w nie drogic
sprzęty aby niesprzeciwiało się łowieniu ryb y przyłodo-
wanu okrętow z towarami Europejskimi.

Poląg *Agoyi* abo Boga rostronności w postaci straszney
ropuchy z ziemi czarney wyrobiony, na postumentie sto-
jący pod wleńcem z węzow, młeczurek y piot uwitym,
suknem okryty karmazynowym, przed zaczęciem spraw
trudnych bywa oń dę proszony. Pomyślną odpowiedź ka-
żdy odnosi, kto z hojną przychodzi oliarą.

Nakoniec *Wąż* tu jest Bogiem, do którego *Juidanie* u-
ciekają się nieodebrawszy od innych Bogow w potrzebach
swych ratunku.

Wąż dostwem fantastycznym od *Juidanow* zaszczycony
roźni się od innych wszystkich kraju węzow, długi jest na
stop pół osmy, szeroki na półtory, głowę ma wielką y o-
krągłą, język krotki zaostrozony, oczy błyszczące się y wy-
pukłe, ogon krotki na końcu ostry, jest koloru żółtego
z śladami brunatnymi y modrmi przez grzbiet ciągnio-
nemi. Czołga się po ziemi zwolna, tak jest łaskawy że
depacących siebie nawet niekasa, y żadney żyjącej rzeczy
nie szkodzi, na samych tylko ładowitych węzow rzuca się
y nieubłaganym ich jest nieprzyjacielem. Takowych wę-
zow rodzaj *Juidanie* w wielkim mają szacunku, znalazzły
je na polach abo w lasach z uszanowaniem biorą do swych
domow, chowają y karmią. Zabijać je abo iakimkol-
wiek sposobem obrazić, byłoby życie własne u zapaloczy-
wego pospolstwa wydać na niebezpieczeństwo, jako Angli-
cy nieraz z nieszczęściem swym doznali. Wszystkie d. my-
szożka nawet pełne są takowych węzow, wszystkie pola y
role byłyby onemi okryte, gdyby inne czarne węże y św-
nie ich niepożerały.

W całym Królestwie moc niezliczoną wybudowano bo-
żnic dla mieszkania y karmienia tych węzow. W każdej
bożnicy jest Oliarnica abo Popadya żyjąca z oliar im czy-
nionych, y odpowiadająca po cichu głosem grubym niby
z pod ziemi wynikającym na pytania ludzi w sprawach
swych radzących się.

Nay-

Nayflawniejsza y naywspanialsza bożnica jest o mil kilka od *Saby* miasta stołecznego całego Królestwa naystarszemu y naywiększemu wężowi poświęcona, o którym *Bosman* świadczy, że jest daleko grubszy y dłuższy niż węże zwyczajne, musi być bardzo stary, ponieważ kraio- wi obywatele mają go za pierwszego, który w *Juidzie* pokazał się y wszystkie tego rodzaju węże rozmnożył. Bożnicy rząd y usługa zdana jest na obie płci na *Fetycherow* albo *Popow*, y na *Betazy* albo *Popadye*, pod przelożeniem naywyższego Kapłana nazwanego *Beta*, którego powaga równa się z królewską. Pospolstwo abowiem w tym trwa mniemanie, że on podufale obcuje z wielkim wężem y może czynić nieskończone pożytki albo nieszczęścia kraio- wi. *Beta* sam jeden wchodzi do mieszkania tajemnego węża; godność jego dziedziczna spada na potomstwo. Wszyscy *Fetycherowie*, których liczba jest ku wierzeniu niepodobna, zostają pod jego rządem; Synowie ich prawem urodzenia Oyców swych zyskują godność y mogą być rozeznanii po znakach y szramach, któremi ich ciało w młodości karbuja.

Betazy albo *Popadye* przywłaszczają sobie wielką powagę czyniąc się Corami Boskiemi, zamężnie wyciągają po swych mężach, aby im służyli y z niemi upadli na kolana, rozmawiali, dla czego nigdy ludziom rozładnym nie dostają się w małżeństwo.

Sposób zaciągnięcia onych jest osobliwy. Stare *Betazy* mają zwyczajem czas naznaczony, którego uzbroiwszy się w wielkie maczugi, y ze wszystkich razem wyypawszy się bożnicę wpadają do miasta, biegają jak szalone po wszystkich ulicach od godziny osmej do samej północy, wrzeszcząc ustawicznie: *nigobodiname* to jest *trzymaj, łapaj*. Wszystkie *Panienki* od lat ośmiu do dwunastu, które na ulicach potkać mogą za prawą ręką zdobyc, biorą je y prowadzą bez naymniejszej przeszkody do swoich domów, zamykają w mieszkaniu na ten koniec przygotowanym, uczą tajemnie bałwochwalstwa, y piatnią znakiem węża; ta ceremonia sprawnie bol ciężki, lecz na wszystkie niewinnych *Panienek* ięczenia zatykają uszy stare *Megery*. Gdy młode dyscyplinki dostatecznie się wyuczą y bliżny onych się zgoją, powracają do domów Rodziców swoich. Okrutne nauczycielki ostrzegają one, że od samego węża są napiętnowane, y że żywe będą na stos skazane, jeżeli

ope-

opowiedzą komu to, co się z niemi działo. Same potem idą w nawiedziny, nakazują Rodzicom za mieszkanie y żywienie ich corek zapłatę taką, jaka im się podoba, y jaką majątek tych Rodziców znieść może, którą na trzy działy części, jedną dają *Becte*, drugą *Fetycherom*, trzecią dla siebie zatrzymują.

Przyległe do tajemnic *Panienki* gdy dojdą lat czterynastu albo piętnastu zaślubiają węża. Rodzice przybrawszy je w suknie naybogatsze y klejnoty prowadzą do bożnicy. Przyjmują je tam stare *Betazy*, y spuszczaią w uocy do lochu zaklepionego, gdzie według ich powieści kilka znajduje się węzów, którzy imieniem wielkiego węża zaślubiają na ofiarę lubieżności wydaną niewinność y małżeństwa dopełniają. Przez wszystkie ten czas *Betazy* śpiewają y tańcują przy brzmieniu muzyki w odległości takiej od lochu, aby słyszeć niemogły co się w nim dzieje. Nazajutrz *Panny* młode powracają do Rodziców y biorą intratę z ofiar, które ku czci węża męża ich się czynią. To zaślubienie nieprzeżądza im do małżeństwa, którego iakom wyżey namienił, ludzie rozładni chronią się. Te które nieznośną postanowienią, mają prawo powolność przedawać za pieniądze.

Nabożeństwo codzienne, które męszczyzny y białogłowy na usługę bożnicy poświęcone, wężowi wielkiemu czynią zawisło na tańcach y pieniach. Żadnych ci ludzie nie mają z urzędu powołania swego dochodów. handel im y rolnictwo nie są zakazane, ale bez pracy znaczne zbierają intraty z dewcipnego swego szalbierstwa y głupiey narodu lekkowierności. *Beta* będąc jedynym woli y wyroków wielkiego węża tłumaczem niezanieczywa ogłaszać, że wąż jest rozniewany na naród, y że szkodliwe gniewu jego skutki odwrócić trzeba. W ten czas każdy za przykładem *Krola* nielic na ofiarę co ma naydroższego. Żywności y bogactw pełna staie się bożnica, któremi dzieła się ci *Charlatani*. *Des Marchais*, który w *Juidzie* znajdował się w roku 1725 świadczy, że *Krolowi* poczęły się uprzykrzać szalbierkie *Bety* zdzierstwa, zwłaszcza że ten tłumacz woli węża froszły za węzów y drapieżne bestye nieraz mu nakazał zabijać na ofiarę męszczyzny od siebie mianowane y niewiasty.

Pogrzeb *Krolowski* okrutnym odprawnie się obrządkiem. *Beta* onego sprawta spuściwszy do lochu ciało zmarłego *Krola*,

Krola, rzuca w tenże sam loch ośm żywych naykochaszych żon jego y wiele urzędników nadwornych według swego upodobania na to nagnaczonych. Faworyta Krolowego nigdy los nie miał nieszczęśliwy. *Histe: des Voyages tom: IV.*

Dahomajczykowie Murzyni mieszkający na 200 mil od brzegów morskich, którzy w roku 1727 pod Krolom swym *Truro Audati* (*d'Anville* w karcie swej krajoznawczej Afrykańskiej omylił się nazywając go *Dada*, którą przed nim omyłkę popełnił *X. Labat*) zawojowali Krolestwa Judańskie y Ardrańskie, wyznawiają Boga Swojce światła, rozumieją jednak że rząd y władzę nad narodami Murzyńskimi Stworca światła naywyższy zdał na Boga od siebie mniejszego, a sam rządzi ludźmi białymi, których tak wybornie odbarzył przymiotami. Innych jeszcze mniejszych za mniemanego Murzyńskiego Boga przypuszczają Bogów y im ludzkie czynią ofiary, tego będąc zdania że okrucieństwo jest przymiotem Bogów, y od nich im jest udzielone. Srogi zbilania branicow zwyczaj w takim u nich jest poważeniu, że wszystkie swe zwycięstwa y pomysłności zachowaniu onego przypisują. Po podbiciu Krolestwa Judańskiego cztery tysiące Judańców, w kilka dni kilkadziesiąt poimanych Tuffanow stało się ofiarą frogości dzikiego tego narodu; Z zamordowanych poimańców krew nalazy Bogom, głowy Krolowi, który z nich znaki swego wystwa zwycięstwa, ciała zaś pospółtwu, które warzy one y pożera.

Narod *Tor* bardziej od morza ku środkowi Afryki, niż *Dahomajczykowie* oddalony za naywiększego Boga czci morze, Kapłani pod utratą życia zakazują im oczu obracać na morze.

Obywatele Krolestw *Pope* y *Koso* jedną mają wiarę z Ardrańcami.

Obywatele *Gwinyjscy* nad złotym brzegiem mieszkający na 18 państw tak jedynowładnych jako wolnych podzieleni, jako y wszyscy inni wyznają dwóch Bogów, jednego dobrego panującego nad ludźmi białymi, drugiego złego panującego nad Murzynami, którego oni słowem z łacińskiego języka pochodzącym nazywają *Demonis* albo *Diabola*; słysząc Mowkow Europejskich w złorzeczeniu to słowo wymawiających, drżą od strachu y drętwieją. Są tego zdania że diabeł w nocy ich śpiących okrutnie ćwi-

czy,

ezy, którą pospolitego ludu lekkowierność obracają ofiarnicy na swoy pożytek przedając drogo figury drewniane, którym przypisują moc naklonienia mniejszych Bogów do wstawienia się za nimi do diabła.

Rozumieją że ludzie umierając przechodzą do świata nieznanego, gdzie w tymże samym zostają powołaniu, które im właściwe było na ziemi y że uczyniono na tym świecie sobie upominki na tamym odbierają, wszakże w ciemnicy zostają niewiadomości względem nagrody za dobre, a kary wieczney za złe na ziemi sprawowanie się. Niektorzy myślą że po śmierci dostaną się do kraju ludzi białych, y sami zostaną białymi.

Lubo drżą na wspomnienie mniemanego swego Boga diabła, jednakże żadnymi złości tego nie miękczą ofiarami, te mniejszym czynią Bożkom, którym samym tylko moc ukojenia gniewu jego przyznawają.

Na wzor innych krajow Murzyńskich dwolakim kłaniają się mniejszym Bożkom, jednym domowym albo progowym, drugim powszechnym od całego narodu łanowanym. Każda Prowincya ma także swoich własnych; jako to: górę jaką wysoką, skałę niedostępną, kamień wielki, drzewo rozłpżyte &c. Dwa mają w tygodniu dni uroczyste, jeden na cześć Bożkow progowych, drugi na chwałę Bożkow narodowych. Pierwszy obchodząc odziewają się w suknie białe na znak czystości wewnętrzney, ciągną białe po twarzy linie y przez cały dzień od palmowego wina się wstrzymują. Drugi przypada na szrodę; wszystka praca w ten dzień ręczna ustaje, sklepy zamknięte, handel z jednymi tylko Europejczykami pozwolony.

W te dni wpośrodku rynku każdego miasta stawiają stoł czworograniasty na czterech słupach na siedm stop wysokich, na którym wszystkie publicznych Bożkow rozkładają balwany; każdy skwapliwie kładzie swe ofiary na oltarzu. W dni uroczyste naywyższy Kapłan wstępuje na stoł, ma mowę do ludu, nakoniec kropi całe zgromadzenie wodą, w ktorej iaszczurka pływa umyślnie w fadzona. Lud kończy ten obrządek kłaskając rękoma y wykrzykując: *Tou Tou* . . . &c.

Nigrytowie na różne narody rozdzieleni zwłaszcza po pustych mieyscach mieszkający niemają ni wiary, ni rządu, ni obyczajności; po wielu mieyscach związku nie mają małżeńskiego, mając wszystkie niewiały y dzieci spolne, które każdy sobie obiera y odrzuca według upodobania.

O różności y Obszerności języków.

Wiele jest języków pierwszych z których inne urosły?

Języki pierwsze jedne są wielu krajom y narodom właściwe, y nazywają się *powożeczne*; drugie od szczipleyszych krajow y narodow nazywają się *szczegulne*.

Wiele jest języków pierwszych powożecznych?

Można ich liczyć 14 albo 15: Słowiański, Grecki, Arabski, Tatarski, Chiński, Afrykański to jest Berberski, Nigrycki, Murzyński, Meksykański, Peruwiański, Tapuyański, Gwarański, Kalibiński, Tewioński, Łaciński.

Ktore są języki pierwiastkowe szczegulne?

W Europie można ich liczyć 11: Godzki, Inflancki albo Lotewski, Kodański w Normandyi, Irlandzki, Finlandzki, Bretoński, Kantabryjski, Węgierski, Epirotzki albo Albański, Illiryjski.

W Azji 5 znaczniejszy: Japoński, Ormiański, Guzaratki, Malabarzki, Molucki albo Malacki.

W Afryce y Ameryce każdy szczegulny gruby naród ma sobie język właściwy.

Ktore mowy z języków pierwiastkowych urosły?

Z Teutońskiego: Niemiecki, Flamański, Angielski, Szwedzki, Duński; *z Słowiańskiego:* Polski, Moskiewski, Węgierski, Czeski, Morawski, Multański, Dalmacki y wielu obywatelow Turcyi Europejskiej; *z Łacińskiego:* Francuski, Włoski, Hiszpański, w którym się zamyka Kastyllański y Portugalski.

Jak daleko zachodzi język Grecki?

Język Grecki jest w używaniu w części południowej Turcyi Europejskiej to jest dawniej Gre-

Greyci, na wyspach Archipelagu, w Natolii &c. *Z języka Greckiego* pochodzily dawne języki: Attycki, Joński, Eolski, Frygijski, &c.

Gdzie język Arabski jest w używaniu?

W Turcyi Europejskiej y Azyatyckiej, najbardziej w Mahometanśkim nabożeństwie; w Arabii, Persyi, Indyi, Barbaryi, Egipcie, Sarze, Nigrycyi, Nubii y Zangwebarze.

Jaka jest rozległość języków Tatarskiego, Chińskiego, Afrykańskiego, Amerykańskiego?

Tatarski język rozciąga się przez całą Tartaryę, jest w używaniu w Turcyi, Indostanie, Chinach. *Chiński* oprócz Chin zachodzi do bliższych Chinom Indyi y wielu wysp Azyatyckich, *Afrykański* zmieszany mniej albo więcej z Arabskim jest mową pospolitą w Barbaryi, Biledulgerydzie, Sarze, Nubii. *Nigrycki* w Nigrycyi y Gwinei. *Etyopski* w całej Etyopii albo ziemi Murzyńskiej. *Meksykański* w Meksyku; *Peruviański* w Peru; *Tapuyański* w Brezylji. *Gwarański* w Parakwaryi po rzekę Amazońską. *Kalibiński* w Guyanie na ziemi tegiej y na wyspach Karaybskich.

§ VI.

O Kolorach y postaciach Obywatelow czterech części świata.

Wiele jest kolorow albo cer przyrodzonych obywatelow świata?

Obywatele czterech części świata w powszechności, dzielą się na białych y czarnych. *Biali* inni są *całe biali*, inni *żółtawi*, niektorzy *oliwkowaci*. Czarni jedni są *całe czarni*, inni *czarniawi*.

Ktore

Ktore narody są białe, śniade, oliwkowate, żółtawe?

Wszyscy powszechnie Europeyzykowie są biali, iedni iednak bardziey niż drudzy. W Azyi Obywatele Natolii, Ormianie, Georgianie, Czertakoffowie y w stropach północnych Persowie, Tatarowie, Chińczykowie, mieszkający. *Śniadey cery są w Afryce:* znaczną część obywatelów Barbaryi, Egiptu, Sary, Zangwebanu; w Azyi obywatele Syryi, Dyarbeku, Arabowie. Chińczykowie południowi, wyspiarze Ceylańscy, Sądzey, Moluccy, Filipińscy &c.; *Żółtawi* są: Indyanie wszyscy na lądzie mieszkający. *Amerykanie* częścią są oliwkowaci, częścią żółtawi, ci ktorzy są ogorzali mają to od słońca nie z przyrodzenia. Amerykanie południowi mają cerę podobną do miedzi. Oliwkowaci są Japończykowie, Maldywczycy, część Mogulów, Amerykanów &c.

Ktorem narodom cera czarna jest przyrodzona?

Cera czarna iedna jest cale taka albo Murzynska, druga czarniawa albo Kastrerska. *Cale czarni* albo Murzynowie prawdziwi są: obywatele Nubii, Kapu zielonego, Gwineycy, Gambianie, Juidanie, Beninianie, Gabonianie, Lowanganie, Angolanie, Bengwelanie aż do Kapu czarnego. *Czarniawi* albo *cery Kastrerskiey* są: mieszkający od Kapu czarnego do Kapu dobrej nadziei y wszyscy nad brzegiem wschodnim Afryki osadzeni. Wyspiarze Madagaskaru, wysp przyległych, nowej Gwinei y krajów południowych niedostatecznie znaiomych, Kastrowie są niemal wszyscy Murzyni.

Wielorakicy powierchowney postaci są mieszkający na całym świecie ludzie?

Cztery

Cztery są znaczneyse postaci ludzkie: Afrykańska, Chińska, Japońska, Europeyska.

Jaka jest postać Afrykańska y ktore do niey należą narody?

Do składu postaci Afrykańskiej, wyjąwszy w stronie północney Afryki mieszkających, wszystkie Afrykańskie należą narody. Nos płaski, wargi wiekie, podniebienie, usta y język korallowe, czarna albo czarniawa twarz są tey postaci własne.

Ktore narody kładą się w porządku postaci Chińskiej?

Do gatunku postaci Chińskiej należą (a) Chińczy-

(a) Postać powszechnie nazwana *Chińska* właściwa Chińczykom, Japończykom, Tatarom &c. z odmianą miejsca nie tylko w różnych narodach, ale w różnych iednego narodu miejscach znacznie się odmienia y różni. Chińczykowie w powszechności są składu ciała proporcjonalnego, grubi y otyli, twarz mają szeroką y okrągłą, oczy małe, brwi wielkie, powieki podniesione, nos mały wklęsły. Ci ktorzy nad brzegami mieszkają morskimi są wysocy, prosto się trzymają, miernie tułowici, mają twarz podługowatą, czoło wysokie, oczy małe, nos płaski, we środku podniesiony, głowę mierną ni wielką ni małą, cerę popielatą, włosy czarne, brodę rzadką którą sobie wyrwiają niezostawiając tylko w niektórych miejscach nad y pod wargami, włosy nakształt kłosów. Graniczący z Tatarami są daleko bledsi niż Tatarowie; mieszkający w stronie południowej są tak śniadzi, jak Fezanie w Afryce, w porządku Chiny bledsią równają się Niemcom.

Niewiasty Chińskie według *Innigo de Biervillas, le Gentil* y innych, chociaż zwyczajnie tułowite, wzrostu są y stanu różnego, oczu pięknych ale małych podługowatych, przykrytych powiekami, ktore Damy z dziecińczych lat od Matek są ych nauczone ustawicznie wyciągają, nosa wklęsłego umyślnie w młodości przelamanego, cery żywey, usta mają rumiane, uszy szerokie y długie, otwarte y wiskające, głowę wąską z proporcją iednak do twarzy, włosy

czar-

czykowie, wielcy y mali Tatarowie, Zagangeta-
nie,

czarne, gładowane y gęste; ale wszystkie te wdzięki szpocą zęby czarne od ustawicznego żucia korzenia pewnego zięcia nazwanego *betel*, który działa od szkorbutowey flegmy czystości y cuchnienie z ust zgania. Nie będzie to w podziwieniu u Dam Europejskich, że Chińskie kładą na twarzy wiele bielidła y farbiczki, które im tak czerę psują że przed trzydziestą lat już zdają się być starcami. Małość nog jest pięknoscia, ktorey natchciwiey pragnie y szuka biała płeć Chińska. Skoro tylko dziewczę się urodzi, zaraz mu krępią nogi, a *Gemelli* twierdzi, że nietylko nawłazkami ścisną mocnem, ale jeszcze wodą nalewają wygryzającą, która mięso trawi; tym abo jakimkolwiek innym sposobem dokazują tego, że Panna małaca lat 20 nie ma większych nog jak dziecię wychodzące z kolebki. Niektorzy rozumieją że ten zwyczaj wprowadziła polityka dawnych Chińczyków dla zatrzymania żon swych w domu y przeszkodzenia częstemu onych wybieganiu; inni rozumieją że był wprowadzony od Cesarzowey *Ta-ki*, która mając z przyrodzenia nogi bardzo małe, nawięzywała je udając że chciała mieć je mniejsze, w rzeczy samey dowcipnie szpetność okrasza wdziękiem. Stroie y ubior Dam Chińskich opisują nie jest tego miysca, ciekawość ta znajduie się w *X Marfy Hist. Moder. t. I. p. 371.*

Japończykowie w powszechnosci są podobni do Chińczyków ale daleko szpetnieysy. Mają cerę oliwkowatą, oczy małe wklęde, brew gęstą, głowę wielką, gole nie krotkie a grube, postać zwięzłą średniey wysokości, Zęby czarne y nogi małe są wdziękiem białey pici, którą tu osobliwą natura obdarzyła pieknością. *Koempfer* śmie twierdzić, że Damy w Prowincyi *Fisen*, wyjąwszy Georgińskie, w całej Azyi są najpięknieysze.

Tessanie na północy Japonii mieszkający są ludzie grubi, dzicy, bardziej do bestyi niż do ludzi podobni, bez kunsztow y obyczajow żyjący. Mają wzrost krotki a hamiębnie gruby, włosy długie należone, oczy czarne, czoło płaskie, cerę żółtą, twarz y całe ciało włosami obrosłe, żyją jako dzikie zwierzęta, karmią się mięsem wielorybim y tłustością różnych ryb. Niewielcy małują sobie bledną męscia brew y wargi. Narod ten bardziej jest podobny do Tatarow północnych y Samoiedow, niż do Japończyków y Chińczyków.

nie, to jest mieszkający na półwyspie wschodniey
Indyi-

Kochinchińczykowie mieszkający w kraju bardziej południowym y gorzystym są szpetnieysy y czarnieysy niż Chińczykowie. *Tonkwinanie* w powszechnosci są wzrostu miernego, cery ogorzaley; skora na nich tak piękna y gładka, że najmnieysza odmiana na twarzy może być postrzeżona. Twarz mają płaską nakształt iaią okrągłą, nos y wargi kształtne, włosy czarne, długie y gęste, zęby jak mogą czernią najbardziej, całego ciała składem celują Chińczyków.

Siamczykowie, *Peguanie*, *Arahanie*, *Laokanie* bardziej podobni są do Chińczyków, niż do reszty Indyjanow. U wszystkich tych narodow według mody wschodnich krajow uszy są długie, jedni je tak wyciągają, że się im na barkach opierają, drudzy mają sposob czynić dziurę, przez którą pięść przemknąć można. *Siamczykowie* większe za nas mają uszy z przyrodzenia. *Arahanie* y *Peguanie* są czarnieysy niż Chińczykowie, między urody ozdobami, kładą czoło szerokie a płaskie y aby takie mieli nowonarodzonym dzieciom ołowianą do czoła przykładają blachę.

Sumatrzanie, *Malaccanie* y obywatele wysp przyległych do Chińskiej należą także postaci, chociaż bardziej się od nich różnią niż między sobą.

Sawianie są mochi, wzrostu przystoynego, twarzy płaskiey, oczu małych, włosy noszą długie, paznokciow nigdy nieobcinają, zęby sobie pilują. Na teyże samey wyspie mieszka narod nazwany *Chakrelas* różniący się cerą przyrodzoną, która jest biała, a u niektórych płowa, nietylko od Chińczyków, ale od wszystkich innych Indyjanow. Ci *Chakrelanie* wzrok mają tak słaby, że światła dziennego znieść nie mogą, dla tego w dzień z zamkniętymi prawie chodzą oczyma, w nocy zaś doskonale widzą. *Patrz Voyz de Fran. Legat w Amster. r. 1708. tom II pag: 137.*

Maulanie y inni obywatele wysp Filipińskich wzięli ze krwi wiele kształtu ciała od Hiszpanow, Chińczyków, Japończyków y innych narodow, z ktorymi częstemi łączą się małżeństwa związkami. Obywatele prawi tych wysp mieszkający po skalach y lasach są tak czarni, iako Angolanie w Afryce y tak iako oni włosami zarastaia podobnie mi do welny. *Gemelli Careri* w podróżach swych *tom V. pag: 68*, mniemane Misyjonarzow Filipińskich świadectwo przy-

Indyjskiej, Japończykowie, wyspiarze Filipińscy, Sądzy, Moluccy, k orzy wizyjscy mają twarz bardzo płaską, oczy małe okrągłe, brwi wielkie, nos mały y wklęsły, brodę rzadką. Kto-

przywodzi, że na wyspie *Mindoro* blisko *M. nilli* między Rodakami znajduje się naród nazwany *Mangants*, którzy ogon mają z przyrodzenia na pięć calow długi, y że niektórzy z tego z ogonem narodu przyjęli chrzest. *Struys* zaś w swych podróżach *tam l. pag. 100* twierdzi, że na wyspie *Formozie* sam na oczy swoje widział człowieka z ogonem na pół łokcia długim do wołowego podobnym. Przed niemi o tym pisali *Ptolomiusz* y *Mark Paweł*. Jeżeli ta powieść godna wiary uczonych ludzi zostawię rozważeniu. O Formozanach *Mandesko* świadczy że są wzrostu daleko wyższego niż Europejczykowie cery między białą y czarną. Niewiaśły są małe, ale składu przystoynego, mocne y białe, zwłaszcza które i a łoncu ręczną się pracą nie trują.

O wyspiarzach *Maryjańskich Gemelli Careri* przydawający zawize nad to, niż jest w rzeczy, świadczy, że są wzrostu olbrzymiego, mają blisko 7 stop *Paryskich* wysokości, tak są tulinici że zdają się być nadętemi, tak silni że na ramionach mogą dzwigać 600 funtow ciężaru,

Tatarowie wzięci w powszechności wielkie kraie posiadają w Azji, a w Europie Krym, małą Tartaryą przy Ukrainie y Mołdawie. Wszyscy zwierzechnią część twarzy mają szeroką pomarszczoną nawet w młodym wieku, nos krotki a gruby, oczy małe wklęsłe, lice podniesione. Spodnią część twarzy ścięśnioną, podbródek ostry y wystający, szczękę zwierzechnią zapadłą, zęby długie y rzadkie, brwi gęste, które im oczy zakrywają, powieki grube, cerę żółtawą, włosy czarne, golenie krotkie, uda grube, brodę rzadką, nakształt Chiński. Są wzrostu średniego, ale mocni y silni. Nayszpetniejszy są *Kalmuzy* na samo spoyrzenie coś dzikiego y straszego mający. Niewiaśły w całym tym narodzie nie są piękniejszy niż mężczyzny. w Tatarach Europejskich znaczna część przyrodzonej upadła szpetności przez ich powinowactwa z Czarkassami, Mołdawczykami y innymi narodami sąsiedzkimi. Między Moskalmami wiele jest Tatarskiego wzrostu y twarzy kształtów, tak przez bliskość y sąsiedztwo iako przez panowanie Tatarów Zawolskich długie nad tym narodem.

Którym krajom własna jest postać Lapońska y taki jest ich kształt.

Lapończykowie Duńscy, Szwedzcy, Moskiewscy y wolni, Nowozemianie, Borandyanie, Samoiedowie, Tatarowie północni, Ostyacy na dawnym lądzie; Gronanczycy, Elkwimanie na nowym lądzie są (a) twarzy szeroko płaskiej, nosa wklęsłego płaskatego, brwi pod skronie podsunionych, policzków w gornej części wypukłych, gęby szerokiej, spodu twarzy bardzo wąskiego, warg wielkich w górę podniesionych, głowy ogromnej, głosu ciekiego, włosów czarnego gładkiego, wzrostu małego; są w sobie zsiadli, chociaż chudzi, zwyczajnie cztery stopy mają wysokości a najwyżsi pół pięty.

Ktore narody postać mają Europejską?

Wyjąwszy Tatarów mniejszych y Lapończyków, wszyscy Europejczycy, Afrykanie także północni w Barbaryi Egypcie, Biledulgerydzie y Zarze, Turcy Azyatyccy, Ormianie, Georgianie, Czer-

(a) Chociaż wszyscy ci ludzie do jednego gatunku postaci należą, jednakże jedni za drugich są szpetniejszy przykład *Borandyanie* są mniejsi niż *Lapończykowie*, mają koleczko około zrenicy jednego koloru to jest czarnego, ale białek oka bardziej czerwony, golenie daleko grubsze y twarz czarniejszą za Lapończyków, *Samoiedowie* są bardziej zsiadli niż Lapończykowie, nos mają szerszy y cerę ciemniejszą, golenie krotkie, kolana wypuklejsze, włosy dłuższe, mniejszą brodę. *Gronlandczykowie* są jeszcze czarniejsi, owszem niektórzy świadczą, że między niemi znajdują się tak czarni iak są Etyopczykowie. Białogłowy wszystkich tych krajow równie są szpetne iak mężczyzny y tak im są podobne, że pierwszemu spoyrzeniem różności postrzedz niemożna. Gronlandskie są mniejsze za wszystkie inne, mają jednak skład ciała piękny, włosy bardziej czarne, pierśi tak długie że je dzieciom swym za ramiona przerzuciwszy do siania dają.

Czerkassowie, Persowie y Indyjanie (a) z tey strony Gangesu mieszkający nie wiele różnią się od Europeyzyków.

Ame-

(a) Mogulowie podobni są do Europeyzyków, oprócz iedney cery, która u nich jest oliwkowata. Niewiały tamteczne iedneyże z męszczyznami przyrodzoney cery, celują inne Indyjanki wszystkie ochędołstwem y często się kąpią. *Bengalczykowie* żółtawsi są niż Mogulowie, a nadbrzeżanie Koromandelscy y Malabarscy postaci y wzrostu podobieństwem należą do Europeyzyków, a z cerą czarniawą zbliżają się do Kafrow. Wyspiarze Cejlanu podobieństwo mają wielkie z Malabarczykami; na tey wyspie znayduie się dziki naród nazwany *Bedas*, tak biały jak Europeyzykowie. *Maldywczycy* ledwie się różnią wzrostem y składem postaci od Europeyzyków, a mianowicie mieszkający na wyspach północnych. Niewiały tam są dość piękne, koloru oliwkowatego, a niektóre całe białe, wszystkie noszą włosy długie, gęste y czarne, które czernią różnemi sztukami, a naybardziej co dzień corkom swym do roku dziewiątego całą głowę goląc. Przeciwnie Indyjankom pierś skromnie zakrywają, chociaż skłonności do wżeteczności ukryć niemogą.

Persowie w powszechności są chudzi y komplexyf suchey, mocni iednak y trwali, cera oliwkowata, włosy czarne, nos podniosły abo orli są terazniejszy wlasne Persom. Dawnych Persow niekkształtną postać można widzieć w ościatkach pozostałych ich narodu to jest Gebrachi; terazniejszy przez złączenie się z naypiękniejszą y nayczystszą krwią Georgianą y Czerkaską przyiemnych nabyli wdziękow. Perska biała pleć jest kształtna y miła, iednakże z Georgianą zrownać się niemoże.

Nakoniec wszystkie narody między 20 y 35 stopniem szerokości północney od rzeki *Gangesu* aż do zachodney strony Cesarstwa Marokańskiego w przeciągu 2,000 mil mieszkający, nieróżnią się znacznie między sobą kształtem postaci, wyjąwszy te mleyca, które przychodnie z północnych kraioy osiedli y zaludnili. Jeżeli teraz przebieżemy kraie bardziej zimnem y ciepłem umiarkowane, znajdziemy że Mogulowie y Persowie północni, Ormianie, Turcy, Georgianie, Mingrelianie, Czerkassowie, Grecy y Włzyscy

Amerykianie północni do tego działu postaci ludzkiej należą, w którym zamykają się Europeyzykowie y Azyanie pod iedną z niemi długością

M

wszyscy Europeyzykowie oprócz Lapończyków y Tatarow mneyłszych są ludzie na całym świecie naypiękniejszy y naybielsi, y chociaż naprzykład Hiszpani od Kszemirzanow (jest to naród Azjatycki w północney stronie Monarchii Mogulskiej) a Francuzi od Czerkassow tak daleko od siebie, równie iednak od Ekwatora odsadzeni, osobliwe mają do siebie podobieństwo. Kszemirzanie, mowi *Bernier*, podobni wielce do Europeyzyków, nie nie mają z twarzy Tatarskiej, biała pleć cudnie piękna y Mogula Wielkiego y wielkich panow zaludnia szaraie.

Na Georgią wszystkie natura wylała piękności y przyiemności wdzięki. Męszczyzny równie uroda iako dowcip zdobi, osobliwza w nich znayduie się sposobność do nauk, ale dla niedostatku dobrego wychowania gruba wszystkich rzeczy niewiadomość y życia rozwięzłość wyborne szpeci przymioty. Niemaż na świecie narodu, któryby Georgianow przepisał pijaństwem y rozpustą. *De Chardin* białogłowy Georgianie piękniejszy czyni nad wszystkie wytażenia y to wszystko co się tylko mówić może. *Voyages de Chardin Londres 1686. pag. 204.*

Niewiały Czerkaskie, mowi *Struys* tom II. p. 75, są piękne y białe. Cera y piękność twarzy do 50 lat zawsze żywa y niezmarzczona, czoło gładkie, brew bez żadnego kunsztu mała y nakształt nitki iedwabney nakrzywioney ciągniona, oczy wielkie, wdzięczne y żywości pełne, nos kształtny, wargi koralowe, usta dobrze wycięte y zawsze wypogodzone, skora nad śnieg bielsza, szyja, gardło y pierś nieporównaney piękności, podbródek doskonałą twarz owatę, to jest figurę podobną do iaia wdzięcznie kończący, wzrost cienki y bez żadney przysady, włosy czarne, białey płci Czerkaskiey od szczęśliwego przyrodzenia są przysadzony y udzielony. Panny y Meżatki noszą kornet mały czarny z kitayki nad którym leży kołko z takieyże materii. Wdowy miasto tego kołka przywieszają pęcherz naywiększy w łowy nadęty; iak stroj tak dziwacki urodę zeszpca, nie jest rzecz trudna domyślić się.

Mingrelianow obie płci pięknością równają się z Georgianą y Czerkaską.

Turcy

gosciami geograficznymi mieszkajacy. Idac z polnocy na poludnie Ameryki polnocney naprzod ludzie dzicy podobni sa do Laponiczykow, potem do

Tarczy w powszechnosci sa wzrostu przystojnego, garbatych, kulawych, niedoleznych miedzy niemi postrzedz trudno, Damy Tureckie zwyczajnie sa piekne, stanu wolnego, proporcji doskonałej, bialosci cudney z przyczyny ze zamknięte w domach zawsze siedza, a gdy wychodza cala twarz zalaniaia. Ziemi z wyspy *Chio* uzywaja do robienia pewney maści, ktora przed kompiela nacieraia sie, maść ta czyni skore tak delikatna, mięka, y gladka ze w dotknienu zdaje sie byc najpiekniejszym aksamiem, oczy sobie czernia y nad wszystkie calego swiata niewiasty bardziej sie staraia o pomnozenie y dochowanie piekności. Niewiasty Greckie chociaź nie sa tak biale jak Tureckie, pieknością iednak y żywością ie przechodza; Grecy miedzy bialej plci wdziękami kladą oczy wielkie y brew wzniosla. Na dawnych posagach po pas rznitych y medalach Greckich mozna widziec oczy zbyteczney wielkości względem oczu posagow y medalow Rzymskich.

Do Grekow wielkie maia podobienstwo Neapolitańczycy, Sycylińczykowie, Korykianie, Sardyncycy, Hiszpani pod iedną prawie długością będacy. Wszyscy maia cerę żółtawszą niż Francuzi, Anglicy, Niemcy, Polacy, Czernakowie y inni obywatele krajow polnocnych oprócz Laponiczykow.

Hiszpani sa chudzi y mali, stan pospolicie maia cienki, glowe piekna, oczy mile, zęby ślicznie rozdzone, twarzy ułożenie ze wszelką proporcją, ale cerę żółtawą y ogorzala. Dzieci w tym kraju rodza sie cudnie biale, ale im daley w lata postepnia, tym bardziej żółcieia. Powietrze y upaly sloneczne sprawiaia tę odmianę. Miedzy wszystkimi Europejskimi narodami Hiszpana mozna rozeznać na samo spojrzzenie. W niektórych Hiszpańskich Prowincysch, a mianowicie ktore rzeka oblewa *Bidassoa* uszy wyraźnia im niezwyčajney wielkości.

Malo jest Anglikow, Belgow, Niemcow polnocnych wlosy czarne maiających, mniej iefcze Duńczykow, Szwedow y Polakow, Wlos plowy abo bialawy Moskalom jest pospolity.

Fin:

do obywatelow krajow polnocnych Europejskich, daley do Yessanow, nakoniec dzikie narody Kanadyjskie y inne aż do odnogi Meksykańskiej doskonałym podobienstwem wyrażiaia Tatarow. Amerykanie poludniowi sa cery czerwoney nakiztałt miedzi.

ROZDZIAŁ II.

O Granicach y obszerności Europy; Państwie Papieskim; Monarchiach Niemieckiej, Tureckiej, Moskiewskiej z lennościami do nich należąciami.

Jakie sa granice Europy?

Europę na zachod y polnoc Ocean, a na poludnie morze oblewa śródziemne, na wschod styka sie z nią Azya. *Bochard* nazwisko iey wywodzi z slowa Fenickiego *Urap-pa*, ktore w tym języku znaczy twarz biala y moglo być przydane

Mz

córce

Finlandczykowie, Ingryanie y Karelianie sa ludzie mocni, trwali y lila ciela maiający, wlos bialy a częścicy plowy jest im przyrodzony.

Wszystkie te tak rozne postaci ludzkiej ksztalty y rodzaje pochodza z trzech przyczyn; pierwsza jest odmiennie powietrze każdego kraju; druga żywność każdemu krajowi y narodowi właściwa; trzecia sa obyczaje każdego ludu y narodu. Powietrze jest przyczyną koloru, abo przyrodzoney cery, żywność abo pokarm odmienia ksztalt twarzy y calego ciela, postać; narody mizernie żyjące zawsze sa szpetne. Obyczaje y sposub życia rozumny, y roztropnie prowadzony dodate wdziękow każdej postaci. Znajdziesz tę rzecz obszernie opisana przez *P. Buffon: Histoire naturelle* t. VI. p. 98. edit: in 12.

corce *Aganora*, a liotrze *Kadmusa* dla wyrażenia iey białości. To pewnieysza, że obywatele tej części świata białością przyrodzoney cery różnią się od narodów w innych częściach tegoż świata mieszkających.

Jaka jest obizerność Europy?

Europa między czterma świata częściami w granicach najliczupleysza, ale nayznacznieysza jest dla żyźności, obywatelów obyczajności, poloru, pożytecznych narodowi ludzkim nauk, kunsztów y rzemioł wynalżenia y wydokonalenia, dla handłów, żeglugi, ił woiennych lądowych y morskich, a naybardziej że jest w iary prawdziwey stolicą. Długość iey naywiększa od *Kapu S. Wicentego* w Portugalii, aż do uścia rzeki *Oby* mil 850. Szerokość od *Kapu Matapan* w Morei aż do *Kapu północnego* w Norwegii mil 700. Leży między gradusem 9 y 93 długości, a 30 y 72 szerokości geograficznej północney.

Jak jest ludna Europa?

Naznaczyć nieomylną ludzi mieszkających w Europie liczbę kraiopisarzowi rzecz jest niepodobna, a Monarchom, gdyby też na to się y zmoiwili, byłaby trudna. Pisarze poważni z rozumnych domysłów, miast do kraju, a kraju iednego do drugiego proporcji, z różnych stanów ludzi iako to żołnierskiego, kupieckiego, duchownego z ogulnością całego narodu, porównania, y innych rostropnych wniesieniów tę liczbę zgadnąć y postanowić kufili się, ale iedni zbytecznie ją nateżyli, drudzy bez żadnego do prawdy pozoru umnieyżyli. Między naywiększą y naymnieyszą liczbą szrodek biorąc można czterem świata częściom naznaczyć tyjąc milionów d. 12 ży-

żyjących pici obicy, z których 120 milionów żywi Europa, (a) 560 Azya, 140 Afryka, 180 Ameryka y kraie nieznaione,

§. I.

(a) Ludność Europy nie z obszerności krajow, ale z zażytych mądre y utrzymanych statecznie pochodzi zaludnienia sposobow; Dla poznania, które są kraie bardziej nasiadłe, kład, tu onych do całej Europy proporcja, a potem liczbę mieszkańców w każdym kraju znajdujących się.

Kraje proporcja

<i>Kraie</i>	<i>do Europy</i>	<i>Liczba Obywatelów.</i>
Polska z Prowincjami	$\frac{1}{12}$	8,000,000.
Prusy Brandeburskie	$\frac{1}{16}$	1,000,000.
Moskwa	$\frac{1}{3}$	21,000,000.
Szwecya	$\frac{1}{12}$	2,400,000.
Dania z Norwegia	$\frac{1}{16}$	2,600,000.
Niemcy z Czechami	$\frac{1}{11}$	16,000,000.
XVII Prowincji Belgickich	$\frac{1}{15}$	3,500,000.
Wielka Brytania z Irlandya	$\frac{1}{8}$	9,000,000.
Hiszpania z Portugalia	$\frac{1}{8}$	6,000,000.
Francya	$\frac{1}{8}$	20,000,000.
Włochy z Wyspami	$\frac{1}{4}$	8,500,000.
Szwajcarya	$\frac{1}{17}$	1,000,000.
Węgry	$\frac{1}{14}$	7,000,000.
Turcya z Tartarya mnieysza	-	14,000,000.

Summa 120,000,000.

Większa między uczonemi ludźmi jest sprzeczka, o zaludnieniu dawnego y terażnieyszego świata, który z nich był bardziej nasiadły. Kto się tylko z księgami obeznał, wie tak zbytecznie *Wassiusz* y *Lipsiusz*, nieroztrząsnawszy dostatecznie mieysca w księdze 3. Rozd. 5. *Pliniusza*, dawnego świata nasiadłość nad to niż w łamey rzeczy była udali, y dawny Rzym światem, alba przynamnie y znaczną jego częścią uczynili. *Wassiusz* przyznaje Rzymowi straszną rozległość y 14 milionów dutz w nim osadza. Inni udają że za *Alaudyusza* Cesarza Rzym 1,787,000 ludzi mogli

§. I.

O Państwie Papieskim abo Kościelnym.

Ktore są kraje Papieskie abo Kościoła Rzymskiego?

Papież posiada we Włoszech państwo kościelne y Xięstwo Benewetańskie w Królestwie Neapolitańskim; we Francyi Hrabstwa Wenezyińskie y Aweniońskie otoczone Delfinatem, Prowancyą y Langwedocyą.

Jakie są granice państwa kościelnego?

Na północ tyka się z Rzeczpospolitą Wenecką, na wschód z Królestwem Neapolitańskim, na zachód z Xięstwem Toskańskim, Modęńskim y Mantuańskim, na południe oblany jest morzem śródziemnym. Długość jego jest mil 70 szerokość 30.

Na wiele Prowincyi dzieli się państwo kościelne?

Na 12, których imiona są 1) *Kampania Rzymska*, ktorey M. S. Stolicą Papieską zaszczycone jest *Rzym* nad Tybrem choeiaz z dawney piękności obnażony, liczy się iednak między

możliwych do zaciągów wybrać wojennych. *Montesquieu* śmiał twierdzić że terazniejszy Azya, Afryka y Europa piędziesiątej części ludzi nie mają, których za panowania *Juliusza Cezara* te trzy znionego świata części żywily. Przeczyć niemożna, żeby cokolwiek na świecie terazniejszym ludzi się nienumniejszyło, iednakże nie tak wiele, jak przytoczeni odemnie pilarze rozumieją. Proporcycą tego umniejszenia y gruntowne onego przyczyny znaydziesz w świeżo wydanej Angielskiej kńedze przez *Wal-laca*, na Franuski język wyłożoney przez *Joncourt* pod tytułem: *Essai sur la difference du nombre des Habita: &c.* w Amsterdanie roku 1759.

naywiększymi y naypiękniejszymi miastami Europy, nietylko dla wspaniałych kościołow ale dla przepysznych pałacow, rozkosznych ogrodow y pięknych rynkow. Inne miasta są: *Ostia*, ktorey Biskup jest Dziekanem Kardynałow, *Albano*, *Frescata*, *Palestrina*, *Terracina*, *Tivoli*, *Anagni*, *Segni*, *Casul Gandolfe* małe miasteczko z zamkiem y milemi ogrodami, gdzie Papieże od spraw publicznych schraniają się dla odmiany powietrza. 2) *Patrimonium S. Piotra*, ktorego M. S. wielkie y piękne *Witerb: Montefiascone* w szacowną muzkatełą obfitujące. *Civitta-Vechia* miasto obronne y port, w którym stawaia galery Papieskie. 3) Xięstwo *Castro* z M. S. tegoż imienia. *Ronciglione* miasto piękne zaszczycone tytułem Hrabstwa. 4) Powiat *Orwietański* M. S. *Orwieta*. 5) *Ziemia Sabińska* M. S. *Magliano*. 6) Powiat *Peruzński* M. S. *Peruz* Biskupstwem y Akademią sławny. 7) *Umbrya* M. S. *Spolet*, inne miasta: *Faligno*, *Nocera*, *Terni*, *Narni*. 8) *Marchia Ankońska* M. S. *Ankona*, bogata wielka y dawna; *Loret* miasto zaszczycone domkiem y kaplicą bogatą Najswiętszey *MARYI PANNY*. 9) Xięstwo *Urbinijskie* z M. S. *Urbini*. 10) *Romania*, M. S. *Rawenna*, inne miasta: *Rimini*, *Favenza*, *Meldola &c.* 11) Powiat *Bonoński* z M. S. *Bononia*, którą nazywają tłustą dla obfitości kraju. 12) Xięstwo *Ferrarjskie* żyźne ma M. S. *Ferarz*, *Comachio &c.*

Jak się nazywa miasto stołeczne Hrabstwa Wenezyińskiego ustapionego Grzegorzowi X Papieżowi od Filipa śmiatego Króla Francuskiego?

Carpentas. Awenion nad Ronem jest M. S. Hrabstwa Aweniońskiego należącego do hrabstwa Wenezyińskiego. Miasto *Awenion* z swoim Hrabstwem

stwem *Klemens VI* Papież kupił r. 1348 za 80.000 Czer: Złotyeh u *Joanny* Krolowy Neapolitańskiej, iako Hrabiny Prowanckiey. *Klemens V* Papież po koronacyi swoiey w Lionie r. 1305 założył stolicę Apostolską w Awenionie drugiego czy trzeciego roku. Następcy iego tam mieszkali aż do *Grzegorza XI*, który ją Rzymowi przywrócił; te dwa Hrabstwa są długie mil 15 szerokie 10.

Wco kraie Papiestkie we Włoszech obfitują?

Tak w krajach Papiestkich iako w znaczniejszych Włosch częściach wszystkie cztery roku części są łagodne, bydła różnego, zwierząt leśnych, zboża, wina, oliwy, owocow, jarzyn. jest wielka obfitość; Całe Włoschy mogą się nazwać wesołym y rozkośnym ogrodem. Powietrze wszędzie jest zdrowe oprócz państwa Papiestkiego lecie w upały.

Jakie są przynioty obywatelow państwa Papiestkiego?

Obywatelow Państwa Papiestkiego y w wszystkich w powszechności Włoschow zdobi polor, roztropność; dowcip, wstrzemięźliwość, głęboka polityka y sposobność do wszystkich nauk y kunsztow wyzwolonych, w których oni z wielką ćwiczą się łatwością, a inne narody celują w Architekturze; malarstwie, snicerstwie, muzyce, kraśnosomowskiej y wierszopifarskiej nauce. Słuzna pada na Włoschow nagana, że są mściwi, skryci, zdraycy, zawiśni; podeyrzenia pełni, w okazalściach powierzchownych zatopieni y rzeczy najswiętszych na złe zażywają dla dopięcia swych zamyslow y oszukania swych nieprzyjaciol.

Jak

Jak rząd Monarchiczny w Państwie sprawuje się Papiestkim, ktorym Kościol Rzymski zhogacili Pipin (a) y Syn iego Karol Wielki Krolowie Francuscy w osmym wiek?

Papież sam rządzi bliżkie Rzymskie Prowincye, do dalszych posyła wielkorządcow, ktorzy się zowią

(a) *Pipin* Krol Francuski uproszony od *Stefana II* Papieża do Włosch z wojskiem się wyprawił, *Astolfa* Krola Lombardy, który wydarzył Cesarzom wschodnim Exarchat Raweński, Rzym w ścisłym trzymał oblężeniu, zwyciężył y odzyskane orężem miasta Papieżowi y Stolicy Apostolskiej wiecznemi czasy darował r. 756 y przez *Fulrada* Jakuźnika swego klucze 22 miast na grobie *S. Piotra* złożył. *Dezyderyusz* Wodz *Astolfa* za pomocą tegoż *Stefana* tron Lombardski osiadłszy, po śmierci swego Dobrodziecia na dzierżawy kościelne się rzucił. *Adryan I* Papież o pomoc do *Karola W.* Krola Francuskiego się udał y onę otrzymał. *Karol* z mocnym przybywszy wojskiem *Pawii* dobył, *Dezyderyusza* zbil y poimał, Lombardyą zawoiował y kościolowi Rzymskiemu darowane od Oycy swego *Pipina* dzierżawy, a od siebie potwierdzone, przywrócił r. 774. Ten jest prawdziwy początek doczesnego panowania Biskupow powszechnych Rzymskich.

Darowiznę *Konstantyna W.* Kościolowi uczynioną wszyscy pisarze zdrowoy krytyki światłem oświeceni za bajkę poczytują, pismo pod tytułem *Donatio Constantini* za podrzucone mają dla następujących przyczyn: 1) Ze styl tego pisma prawnego różni się od stylu prawdziwych edyktow *Konstantyna*. 2) Ze *Konstantyn*, który we wszystkich swych edyktach pisał się tylko *Constantinus Augustus*, w tym piśmie przeciwko swemu zwyczajowi: *Fidelis, Mansuetus, Beneficus, Allemannicus Gothicus, Sarmaticus, Germanicus, Britannicus, Hunnicus, Pius, Felix, Victor, Triumphator*. 3) Ze *Sylwestra* Papieża Cesarz nazywa *Oycem Oycow, najwyższym Kapłanem, powszechnym Biskupem*, ktore czei pełne tytuły używane nie były ielźcze na ow czas. 4) Ze *Konstantyn* zdaie rząd najwyższy wszystkich kościolow *Sylwestrowi*, który mu w osobie *S. Piotra* był dany y poruczony od samego *Chrystufa Pana*. 5)

Ze

zowią *Legati* abo *Vice Legati*, oprócz tych każda Pro-

Ze *Konstantyn* przytacza niektóre miejsca z dzieł y u-
staw Zboru powszechnego pierwszego Nicejskiego rokiem
za to piśmio późniejszego. 6) Ze *Konstantyn* twierdzi,
iż tę darowiznę czyni kościołowi za radą wżyskiego lu-
du, Senatu y wżyskich Satrapow, ktorzy niemal wżyscy,
w poganijskich zostawali błędach. 7) Ze w tym piśmie
wzmianka się czyni o tradzie *Konstantyna W.*, o kąpieli
iego ze krwi dziatek sporządzoney, o krzcie przez *S. Syl-
westra* mu danym, co wżysko poważni krytycy odrzu-
cają. 8) Ze *Konstantyn W.* pozwala *Sylwestrowi* y iego
następcom nosić koronę złotą podobną koronom Cesar skim
y Krolowskim, a na ow czas ani Cesarze ani Krolowie
nieużywali ieszcz koron złotych, ale bindą purpurową
(*diademna*) głowę przepasywali. Pierwszego nam histo-
rya stawia między wżyskimi Monarchami *Leona I* Cesa-
rza wchodniego, który korony użył złotey y koronowa-
ny od *Anatola* Patriarchy Corogrodzkiego r. 457 obrządek
koronacyi y używanie korony złotey wprowadził.

Mikolaj I Papież obrany r. 858 przydał koronę jednę
do infuły Papiejskiej. *Bonifacy VIII* obrany r. 1294 przy-
dał drugą, aby dwie korony znaczyły moc *Piotrowi S.*
od Chrystusa Pana daną rozwiązania y zawiązania co do
duży y sumnienia na ziemi y na niebie. *Urban V* obra-
ny r. 1362 trzecią koroną ozdobił infułę (inni to przypisują
Benedyktowi XII) na znak zwierzchności duchowney
nad kościołem woiuącym na ziemi, cierpiącym dusz w mę-
kach czyścowych, y tryumfującym w niebie. 9) Ze piśmo,
o ktore rzecz idzie, przed wiekiem VIII od żadnego pra-
wnika ani Dzieiopisa nie było wspomniane, zkąd poka-
zuje się że około tego czasu było wymyślone a potym
w dekret *Gracyana* Mnicha włożone. Kupie sławnego
tego piśma teraz znaydujące się jedne z drugiem i się nie-
zgadzają nie tylko w słowach ale w wyrażeniach rzeczy.
Ta, ktora znayduje się w bibliotece Watykańskiej różni
się od włożoney w dekret *Gracyana*, a obie niezgadzaią
się z przywiedzionemi od *Mikolaja II* y *Leona IX* Papie-
żow, a ieszcz bardziej z przytoczonemi od *Piotra Da-
miana*, *Balstara*, *Jwona Karnuteńskiego Biskupa*, y innych.
Rzecz do wierzenia niepodobna, aby *Euzebiusz* tak powa-
żny

Prowincya ma Generała nad żołnierzami; w mia-
stach

żny dzieiopis y inni tegoż wieku żyjący pisarze, ktorzy
mniey znakomite *Konstantyna W.* dzieła do wiadomości
potomnych podali wigłow, ten pobożny uczynek y podo-
bno dla osobliwości swey naysnaczniejzy opuścili, y za-
mleczeli. Każdy kto głębiey rostrząśnie okoliczności tego
piśma, będzie przekonany o niepewności y onego podrzu-
conie. Niech się pyta gdzie to piśmo było dane? w Rzy-
mie r. 324. Historycy godni wiary świadczą że *Konstan-
tyn* przez lat 9, to jest od r. 317 do r. 326 nietylko w Rzy-
mie, ale nawet nieznydował się we Włozzech. Roku
317 wyiachawszy z Medyolanu do Illiryi, tam przemie-
szkał lat 6, to jest do r. 322 abo 323 broniąc granic Pań-
stwa przeciwko uszadzom Sarmatów, Karpow y Gotow.
Na początku roku 323 do Tessaloniki przybywszy doglądał
portu, ktorym to sławne miasto ozdobić rozkazał. Tę mu
zabawkę przerwała wojna *Licyniusza*, na ktorego z wo-
yskiem wyprawiwszy się, naprzod go poraził pod hasłem
woysku swemu danym: *Bog Zbawiciel* przy *Adryanopolu*,
potym d. 18 Września starł na głowę przy *Chryzopolu* w
Azyi, naostatek przymusił do poddania się w *Nikomedyi*,
gdzie przemieszkawszy 5 miesięcy zupełnych, powrocil na
wiosnę do Tessaloniki, to jest właśnie na ten czas, gdy ta
mniemana donacya była w Rzymie dana, iako pokazuje
się z dwuch praw od *Konstantyna W.* ustanowionych w
Tessalonice w statucie *Teodozjusza* położonych. Pierwsze
datowane jest w te słowa: *Dat: VIII Id: Mart: Tessalonice*
Crispo III & Constantino III Coss; Drugie tak datowane:
Datum VI Id: Aprilis, Tessalonice Crispo III & Constantino
III Coss. *Konstantyn* z Tessaloniki udał się do *Nikomedyi*,
a potym do *Nicei* r. 325 na Zbor powszechny I, zkąd do
Rzymu nieprzyjechał aż d. 8 Lipca r. 326 dla obchodzenia
uroczyście roku dwudziestego swego panowania. 10) Ze
tym piśmem abo edyktem *Konstantyn W.* daruje Kościo-
łowi Rzymskiemu miasto Rzym y wżyskie Włozkie y za-
chodnich krajow Prowincye, iednakże wżyskich pisarzow
zgadzają się zdania, że *Stolica Apostolska* przed *Pipinem*
Krolem Francuskim żadney świeckiey nad Rzymem, da-
lekoż bardziej nad Włozchami nie miała zwierzchności y
Senat Rzymski w liście swym do *Pipina* pisanym prosząc

stach forteczach, portach są od Papieża ustanowie-
ni

go o posilki wojskowe przeciwko Lombardom, nie nazywa
Papieża swym *Panem*, ale tylko *Oycem* y *Pasterzem*.

Z Dzieiów pewnych y świadectwa niepodęyrzanego
wszystkich pisarzow iużny jest dowod, że tak *Konstantyn*
W iako następey iego panowali nad Rzymem y przez
swych starostow onym udzielnie rządzą. Za życia *Kon-*
stantyna Senat Rzymski nie Papieża, ale Cesarza uznawał
za Pana, y Cesarz nie Papież stanowił Starostę. Tem urząd
roku 324 sprawował *Lucarius Verinus*. *Konstantyn* Ce-
sarz Syn *Konstantyna* mieszkający w Medyolanie *Leon-*
cynuszowi Staroście Rzymskiemu kazał stawić przed sobą
Liberiusza Papieża, na którym niedokazawszy aby potę-
pił *S. Atanazego* zassał na wygnanie do Berry miasta Tra-
ckiego. Z rozkazu *Walentyniana* Cesarza *Pretextat* Sta-
rosta Rzymski od Cesarza ustanowiony bronil y utrzymy-
wał *Damaza* Papieża przeciwko *Ursynowi* Antypapie.
Honorusz Cesarz przez *Symacha* Starostę swego przy-
wrócił *Bonifacego* I Papieża na stolicę Apostolską roku 419,
za co mu Papież dziękując tych słow używa mówiąc o
Rzymie: *In urbe vestra mansuetudinis*. *Odoacer* stracił
wszyscy z strony *Augustula* Cesarza, Krolew Włoskim się o-
głosił y Rzym opanował. *Teodoryk* Krol Gotow zwycię-
żywszy *Odoakra* r. 493, nie tylko nad Rzymem udzielnie
panował, ale y moc potwierdzania obranych Papieżow so-
bie przywłaszczyl. *Iulynian* Cesarz odzyskawszy Wło-
chy od Gotow pod Exarchą *Rawenskim* Starostem w więk-
szych miastach Rzymie, Benewencie, Spółcie, &c. usta-
nowił. *Grzegorz* II Papież pisząc około r. 725 do Xiążęcia
Weneckiego, wyznaje, że miasto *Rawenna* y wszystkie
kraje Włoskie należały do Cesarzow wschodnich *Leona* y
Konstantyna. Z ustanowienia Starostow nad Rzymem y
z wyznania samych Papieżow pokaznie się iasnie, że Rzym
y miasta Włoskie do Exarchatu należące, nie kogo innego
uznawały za Pana, tylko Cesarzow wschodnich.

Kardynał *Baroniusz* szukając pierwszego wynalazcy te-
go pisma, rozumie, że Grecy ono pierwsi wymyślili, dla
pokazania że Papież zwierzchność swoją ma od Cesarzow,
nie od Chrystusa Pana, ale mogliż Grecy przeciwny prawu
swemu dowod wymyślać, które do Włoch sobie przy-
właszczali? a do tego na 200 lat pierwey to pismo było
przy-

ni Starostow'e, gmin y Mieszczanie urząd miej-
ski

przywiedzone od pisarzow Łacińskich, nim przyszło do wi-
domości Greckich. Niemniej myli się *X Morin* przypie-
kając wynalazek onego *Janowi* Dyakonowi Kościoła Rzym-
skiego; ponieważ przed nim przytoczone ono było przez
Hikmara. Arcy-Biskup Paryski *de Marca* w księdze *de*
Concordia Sacerdotii & imperii skladał na *awta* I Papieża,
że on r. 767 pierwszy to pismo pokazał i osiom Cesarzkim
dopominającym się wroctwa Exarchatu, ale mógłże tak
święty Papież prawdę dowcipnytu obrotem, y *Pipina* za-
miltzeniem pobużney iego hojności urazać? nie pada ta
znaza na światobliwość tak godnego Papieża; który bez
wywoiu długiego mógł pokazać prawo na rzecz, o którą
szło, mieczem od *Pipina* nabyte y kościelowi ustapione.

Izydor Mercator pisarz żyjący na końcu wieku VIII za
zdaniem bezonnych ludzi to pismo zmyślił y podrzucił.
Dowodzą tego mniemania inne pisma od iego zmyślone, y
styl donacyi pismem iego y czasowi; którego pisał, wła-
sny; a za panowania *Konstantyna* ieszcze nieużywany y
nieznany. *Hikmar* na początku wieku IX o tey *Konstan-*
tyna darowiznie pisze. Przywilej od *Dagoberta* Krola
Francji Opałtwu *S. Dionizego* dany, w którym wzmianka
czyni się że *Konstantyn* darował *S. Piotrowi* Arcem *Ra-*
mani imperii cum omni integritate jest oczywiście fal-
szywy. Nie idzie iednak za tym, że Kościół Rzymski przed
darowizną *Pipina* żadnych dobr prawem dziedzicznym
nie trzymał, ale tylko się dowodzi, że udzielnie nie pano-
wał. Już za *Grzegorza* Papieża Kościół Rzymski miał ob-
szerne dzierżawy od pobożnych ludzi, Krolew; Cesarzow
sobie nadane nie tylko we Włoszech; ale w Sycylii, Dalma-
cyi, Francyi, Afryce; &c. które chociaż pod zwierzchno-
ścią świecką, iako inne wszystkie świeckie majątności,
zostawały; wielkie iednak dochody przynosiły, y nazywały
się dziedzictwem *S. Piotra* (*Patrimonium Sancti Petri*)
a dobra Cesarzkie zwano *Patrimonium Sacrum*, iako do-
czytać się można w statucie *Iulyniana* Cod: Just: Lib: 12.
Za *Grzegorza* W; mówię; kościół miał obszernie dzierżaw-
y w Sycylii, bo ten Papież pisząc do *Iulyna* Wielko-
trządcy Cesarzkiego w Sycylii, prosi go, aby Rzym opatrzył
zbożem z dziedzictwa *S. Piotra*. Za iegoż czasow nad

ski obieraia. Gdy wakuie Stolica Papińska rządy Państwa Papińskiego należą do trzech Dziekanów Kardynałów, to jest Biskupów, Kapłanów y Dyakonów.

Ja-

dobrami Dalmackimi dozor miał Pod-Dyakon *Antonin*, a nad Francuskimi Kapłan *Candidus*, którego Papież w iednym liście swym zaleca *Brunehildzie* Krolowej y Synowi iey *Childebertowi*. Pisząc zaś do *Gennadyusza* Wielkorządcy Afrykańskiego dziękuje mu że dziedzictwem S. Piotra opiekował się, które arędarze opuścili. W Alpach Kocyjskich ciągnących się od Ebrodonu do Piemontu y Genuy wielkie należały do kościoła Rzymskiego włości (*Scipion Amiratus* opuśc: Discept: VII pisze, że cały ten kraj z licznemi miastami był w dzierżawie kościoła Rzymskiego, ale się myli) należące y długo trzymane od Lombardów, a potem od *Aryberta* Krola *Janowi* VII Papieżowi wroczone y kościołowi ustąpione, iako pisze, *Pawel Dyak*: Lib: VI C. 28. Znaczne jeszcze kościelne dzierżawy leżały w Exarchacie Raweńskim, w Xięstwie Neapolitańskim, w Kampanii, Lukanii, Kalabryi, Abbruzie, Liguryi, Toskanie, iako się dowodzi z listów różnych Papieżów pisanych do Wielkorządców tych krajów; y dozorców dóbr w nich leżących. Roku 681 *Konstantyn Pagonat* Cesarz uwolnił dziedzictwa S. Piotra w Sycylii y Kalabryi leżące od wszystkich podatków, a *Iustynian II* Cesarz r. 687 tę łaskę rozciągnął na dobra Lukańskie y Abruzafskie, ale *Leon* Jzauryk Cesarz wydawszy swoy edykt r. 730 przeciwko czci obrazów, gdy *Grzegorz II* Papież mężnie niezbożności się iego oparł, naprzód na dziedzictwa S. Piotra w Kalabryi y Sycylii leżące podatki znowu nałożył, a potem dochody onych na skarb zabrać kazał. Dziełopisowie niektórzy iako y sam *Scipion Amiratus* z innych miar pisarz uważny y rzetelny, dobra kościelne po różnych Prowincjach rozsypane, omylnie wzięli za same Prowincye twierdząc, że Papież trzymali Alpy Kocyjskie, Sycylią, Kalabryą, Spoletańskie, Toskańskie, Benewentańskie Xięstwa, miasto dóbr y majątności w tych Xięstwach położonych. Co się tycze Xięstwa Benewentańskiego, to *Henryk III* Cesarz ustąpił r. 1053 *Leonowi* IX Papieżowi za daninę, którą Kościół Bamberski obowiązany był co rocznie płacić Stolicy Apostolskiej.

Jakie są w Rzymie Rady abo Kongregacye dla sprawowania rządów świeckich w państwie Papińskim?

1) Kongregacya nazwana *Consulta* jest radą stanu Papińskiego; odprawuie się przed samym Papieżem, zasiadają na niej Sekretarz stanu, Kardynali y Prałaci, którzy byli Nuncyuszami u Dworów Katolickich. 2) *Izba Apostolska* dochody Papińskie ma w zawisadowaniu, jest pod zwierzchnością Kardynała Wielkiego Podskarbiego Papińskiego nazwanego *Camerlingue*. Inne Kongregacye są do uwolnienia abo umniejszenia podatków, do utrzymania mostów y żeglugi na rzekach &c.

Jakie prawo jest w użyciwaniu w Państwie Papińskim?

Prawo Rzymskie objaśnione y tłomaczone edyktami Papińskimi według potrzeby wydanemi. Sędziowie wyrazny mają zakaz, aby dekreta swoje stosowali do prawa Rzymskiego nie kościelnego. Sama *Rota* w ten czas tylko do prawa kościelnego uduie się, gdy sprawa taka przypadnie, która niemoże być sądzona prawem Rzymskim;

Co jest Rota?

Jest sąd złożony z 12 Prałatów; których nazywają *Audytorami Roty*. Prałaci są z czterech narodów: Włoskiego, Francuskiego, Hiszpańskiego y Niemieckiego, to jest: 3-Rzymian, 1 Toskańczyk, 1 Medyolańczyk, 1 Bonończyk, 1 Ferrarczyk, 1 Wenet, 1 Francuz, 2 Hiszpanów, 1 Niemiec. Sędziowie ci sądzą sprawy z całego świata pochodzące beneficyalne y doczesne między duchownemi zachodzące, także sprawy świeckie miasta Rzymu y Państw Papińskich, których

rych ważność przewyższa 500 talerow. Zasia-
dają około okrągłego stołu, ztąd ten sąd nazwa-
ny *Rota*. Appellacya od tego sądu żadna nieidzie
po trzech zgadzających się dekretach abo *Tres*
conformes.

Jak odprawia się Elekcya Papieża?

Moc obierania Papieża od roku 1160 przy sa-
mych, jest Kardynałach, którzy go jednym ze
czterech sposobów obierają 1) *Okrzykiem*: gdy
pierwszy wotujący Kardynał dawszy swoy głos
idzie do pocałowania nogi y ogłasza ktorego
Kardynała Papieżem, na ow czas iesli dwie trze-
cie części Kardynałow przystają, Papież jest o-
brany. 2) *Kompromissem*: gdy *Kollegium* Kardy-
nałskie Papieża obierające daje moc trzem Kar-
dynałom do obrania Papieża; moc, która z zapa-
loną świecą zaczyna się; a gaśnącą kończy się.
3) *Zwyczajnym sposobem* przez *scrutinium* abo
kreskowanie potajemne, gdy Kardynałi karteczki
zapieczetowane z głosami swemi do kielicha na
oltarzu stojącego rzucają; tym sposobem do Pa-
piestwa potrzeba mieć dwie trzecie części. 4)
Przystąpieniem, gdy w rozdzieleniu głosow nie-
ktorzy Kardynałi odstępują pierwszego swego
kreskowania y zgadzają się na tego, który miał
nawięcey przez *scrutinium* dla dopełnienia
dwuch trzecich części.

§. II.

O Państwie Krola oboiey Sycylii.

Ktore są Państwa Krola oboiey Sycylii?

1) Krolestwo Neapolitańskie zabierające część
Włoch południową nazwane Sycylią z tey stro-
ny Fanalu. To Krolestwo u dawnych *Wielka Gre-*
cyja,

cyja, czyni połwyspę stykającą się na *południe* y
zachód z państwem Papieskim, a z innych stron
morzem oblaną, długą mil 100, szeroką 27. 2)
Wyspa Sycylia także Krolestwo. 3) Wyspy Lipa-
ryjskie y inne mnieysze Sycylii przyległe. 4)
Mały kraj nazwany *Stato delli Presidii* nad brze-
gami Toskańskimi, do ktorego należą miasta nie-
ktore na wyspie Elbie leżące.

*Na wiele części dzieli się Krolestwo Neapoli-
tańskie?*

Na 4 wielkie Prowincye, z ktorych każda trzy
mnieysze zamyka Prowincye. Cztery wielkie są:
Ziemia Labour abo *Lawora*, 2) *Abruzza*, 3) *A-*
pulia, 4) *Kalabrya*.

*Ktore są miasta znaczniejsze Lawory, która
zamyka Pryncypat bliższy oraz dalszy z wła-
ściwą Laworą?*

Neapol nietylko właściwey *Lawory*, lecz ca-
łego Krolestwa miasto stołeczne, liczy się między
nawiększemi y najpiękniejszymi miastami Eu-
ropy, obronne trzema zamkami, ozdobione re-
zydencyą Krolewską, stolicą Arcybiskupią y Aka-
demią. *Wezuwiusz* góra ognie wybuchająca siar-
cyste o trzy mile leży od Neapolu. Inne mia-
sta są: *Gaeta* obronne z portem morskim, *Fundi*,
Góra Kassyjska sławna bogatym Opactwem fun-
dowanym od S. BENEDYKTA w roku 529. *Ka-*
pua, *Nola*, *Portici* wioska wslawiona odkryciem
zapadłego miasta *Herkulanu* y wystawieniem
wspaniałego zamku Krolewskiego. *Salerna* M. S.
Pryncypatu bliższego, *Amalfi*, *Konza* &c. *Xie-*
stwo Beneventanńskie leży w Pryncypacie dalszym.

Ktore są prowincye y miasta Abruzzy?

Prowincye są: *Abruzza bliższa*, *dalsza*, y
Hrabstwo Moliskie. *Akwila* jest M. S. *Abruzzy*

dalszey. *Chiata* abo *Theata*, od którego nazwali się XX *Theatini*, *Abruzzy* bliższey, *Moliza* stolica *Hrabstwa* *Moliskiego*, *Peskara*, *Salmona* oyczyna *Owidiusza* &c.

Ktore kraje zamykają się w Apulii?

1) *Kapitanata*, w ktorey miasta są: *Lucera*, *Manfredonia*, *Troia* &c. 2) *Ziemia* *Barfska*, w ktorey miasta są: *Trani*, *Bitonto*, *Gravina* y *Bar M. S.* mocne y bogate. 3) *Ziemia* *Otrantska*, w ktorey miasta: *Otranta* z portem, *Bryndyza*, *Tarent* port morski. Od *Kapu* *Otrantskiego* *Pyrhus* *Krol* *Epyru* chcia: most wystawić dla złączenia *Grecyi* z *Wlochami*; byłby on długi mil 13.

Jak się dzieli Kalabrya?

Dzieli się na bliższą, w ktorey są miasta: *Kosfenza* y *Ressano*; na *Kalabryę* dalszą gdzie są miasta: *Regio*, *S. Severino* &c. y na *Bazylikę*; w ktorey są miasta: *Cirenza*, *Wenozia*, *Turfi* &c.

Co jest Sycylia?

Jest wyspa nayznaczniejszy między wyspami morza śródziemnego, długa mil 60, szeroka 40, dzieli się na trzy prowincye abo doliny: *di Demona*, *di Noto*, *di Mazara*. Znaczniejszy miasta są: *Messyna*, *Katana*, *Syrakuzy*, *Palerm*, *Trapano*, *Montréal* &c. *Messyna* y *Palerm* spor wiodą o tytuł miasta stołecznego.

Gdzie leżą wyspy Liparyjskie?

Leżą one w stronie północney *Sycylii*, nazywały się przedtym *Eolskimi* y *Wulkaniskimi*, na ktorych dawni wierzopisowic stanowali *Krolestwo* *Eola* *Boga* wiatrow y kuznice *Wulkaniskie* dla wielu gór ogniowych na tych wyspach znajdujących się. Tych wysp znaczniejszych liczą 5, ktorych *M. S.* jest *Lipara*.

Co to jest kraj delli Prefidii abo Garnizonowey?

Są

Są to miasta obronne oderwane od powiatu *Sieneńskiego*, które *Hiszpani* sobie zatrzymali y do *Krolestwa* *Neapolitańskiego* przyłączyli, usteptując powiat *Sieneński* wielkiemu *Xiążeciu* *Toskańskiemu* r. 1557 miasta te są: *Orbitello*, *Telamona*, *Port* *Herkulesa*, *Plombino* z tytułem *Xiąstwa* pod protekcyą *Krola* *Sycylijskiego*, do *Xiąstwa* należy wyspa *Elba*, na ktorey *Krol* *Sycylijski* trzyma *Portolongone*, a *W. Xiążę* *Toskański* *Porto Ferrajo*.

W co obituia państwa Krola oboicy Sycylii?

Krolestwo *Neapolitańskie* ma grunta dziwnie urodzayne, minery *alunowe* y *żelazne* y *manę* *wyborną*. *Sycylia* także obituie we wszystko, dla tego zwana przedtym była *szpichlerzem* *Rzymskim*. Powietrze tam jest bardzo zdrowe, wielorakie minery, morze rybne, a naywiększy handel *iodwabiu*.

Jakie są przymioty Neapolitańczykow y Sycylińczykow?

Neapolitańczykom przyganiają że są *niestateczni*, *proźnujący*, *zawisni*, *skryci* y *szalbierze*, zkad przyślowie urosło: że *Neapol* jest *raiem* *mieszkanym* przez *diablow*. Są jednak *hojni*, *ludscy* y *obowiązujący* tych, którzy z nimi umieją postępować. *Sycylińczykowie* są *dowcipni*, *przemysłni* ale w *przedsięwzięciach* *swych* *nietrwali*.

Do jakiej powinności Krol Neapolitański jest obowiązany Papieżowi?

W wigilią *S. Piotra* daie mu co rok przez *Posła* *swego* *konja* *białego* y *12,000* *talerow*. *Posel* *Krolewski* w *mowie* *swey* do *Papieża* żadney *wzmianki* nie czyni o *Sycylii*, ponieważ *Krol* *Sycylijski* ma to *krolestwo* za *udzielne* y pod *lenność* *niepodpadające*, ale *Prokuratorowie* *skarbu*

N2

bu

bu Papieskiego przeciwko temu protestnia się o-
puszczeniu. Dla tey samey przyczyny Krol o-
boiey Sycylii niebierze inwestytury na Sycylią,
ani w niey Nuncyuszowi Papieskiemu dopuszcza
fedziowskię powagi, którą w Krolestwie Nea-
politańskim ma równą Nuncyuszowi Polskiemu.

*Jakiego prawa używają państwa Krola Sycy-
lijskiego?*

Gdzie zwyczaje y prawa niezachodzą oyczy-
ste, prawo Lombardzkie (a) a w niedostaku o-
nego starorzymkie jest w używaniu. *Fryderyk*
Krol r. 1221 postanowił, aby wyroki Krolewskie
pierwszym były sądow prawidłem, drugim oby-
czaje kraiu, trzecim prawo Lombardzkie, a osta-
tnim prawo starorzymkie.

*Jakie są Trybunały dla sprawowania sprawie-
dliwości?*

I)

(a) Prawem Lombardzkim nazywają się ustawy od Kro-
low Lombardzkich we Włoszech od r. 568, do r. 774 pa-
nujących państwom swym tak mądrze y rozumnie prze-
pisane, że do dnia dzisiejszego, lepsze prawa, zwłaszcza
w materyach lenności tykających się nie stanęły; dla tego
od różnych są przyjęte narodow. Te prawa były spr-
wiedliwe, iasne, dokładne y równie od Króla iako od pod-
danych wykonywane. *Rotaryk* abo *Rotaris* Krol VII
zwoławszy walny zjazd całego narodu w Pawil r. 643 za
radą y zezwoleniem panow 386 praw ułożył; a roku na-
stępującego po całym swym państwie ogłosił rozkazal.
Następcy jego Lombardski statut dopełnili. *Grymoald*
Krol XI *Rotaryka* prawa niektóre frogie odrzuciwszy no-
we na ich miejsce ustanowił y one na XI rozdziałow po-
dzielił r. 668. *Luitprand* Krol XVIII do praw dawno-
szych przydał 152 nowych. *Rachis* widząc że prawa Lom-
bardzkie nie były tak doskonałe iak być powinny, niektóre
zniósł, inne poprawił y swoje na XI rozdziałow podzie-
lone dał r. 745. Nakoniec *Alfolf* Krol XX przydał do daw-
nych nowe ustawy w 22 rozdziałach zamknięte, któ-
rych wszystkich praw autentyki do tych czas naydują się
w krolestwie Neapolitańskim w klasztorze *Cava*.

1) *Rada* nazwana *Święta* ustanowiona od *Al-
fonsa* Aragończyka, dziś zowie się *Radą Krole-
wską* y jest naywyższą radą krolestwa całego,
składa się z iednego Prezydenta, 16 Konfiliarzow
y iednego Sekretarza, dzieli się na cztery izby,
w każdej izbie czterech zasiada Konfiliarzow,
ktorzy wszystkie sprawy sądza bez appellacyi.
2) *Wikarya* jest trybunał podzielony na 4 izby
abo roty, z ktorych dwie są do spraw gardlo-
wych bez appellacyi, a drugie dwie do spraw po-
tocznych, ktorych ważność nieprzewyższa 300
talerow, gdyż gdzie idzie o większą sumę, spra-
wa ma miejsce przed izbą Krolewską. 3) *Radza*
Krolewska de la Sommara sądzi sprawy lenne y
wszystkie między krolesem y poddanymi zacho-
dzace, ma dozor nad dobrami zakonow. 4)
Trybunał naywyższy handlow ustanowiony roku
1739 sądzi wszystkie sprawy wynikające z han-
dlu oyczystego y obcego.

§. III.

O Państwie W. Mistrza y Zakonu Ry-
cerskiego S. JANA Jerozolimskiego.

Co za państwo ma W. Mistrz Maltański?

Wyspę Maltę nadana r. 1530 od *Karola V* Ce-
sarza Kawalerom S. *Jana Jerozolimskiego*, kto-
rzy wypędzeni z Rodu przez Turkow r. 1522 tam
osiedli y Kawalerami Maltańskimi nazwali się.

Co osobliwego ma wyspa Malta?

Wyspa Malta długa mil 7, szeroka 4, brzegi ma
mocnymi zamkami y portami uzbroione, ktore
bronią przystępu nie przyiacielowi. *Malta* y *Wa-
letta* są znaczne miasta tey wyspy, miasteczek
jest

jest około 50. *Waletta* jest M. S. Ziemia na całej wyspie jest sucha y do rodzenia zboża y wina niesposobna, obfituje jednak w owoce delikatne, miód, kmin, owies y bawełnę.

Oprocz Malty Mistrz W. nic więcej nie trzyma?

Na kolo Malty leżące małe wyspy do niego należą, a mianowicie Goza, dwie Kuminy, Farfara &c.

Z których narodów składa się Zakon Maltański?

Sklada się z 7 narodów, które nazywają się językami a te są: Prowancki, Arweński, Francuski, Włoski, Aragoński, Kastyjski y Niemiecki. Zakon Maltański składa się ze trzech stanów; z Kawalerów, z Kapelanów y sług wojskowych; Kawalerowie powinni być stanu szlacheckiego y wywodzić się ze czterech pokoleń po Oycu y Matce, noszą broń, wojują, y trzy zakonne czynią śluby; Kapelani y słudzy wojskowi mogą być urodzenia ucziwego chociaż nieszlacheckiego.

Jaki rząd jest w Zakonie Maltańskim?

Monarchiczny y Arystokratyczny. Wszyscy Kawalerowie jakiegokolwiek godności y powagi są pod posiadaniem W. Mistrza we wszystkich rzeczach; które nie są przeciwne ustawom zakonnym. Tenże sam W. Mistrz jest udzielnym panem nad wyspą Malta. Y to jest rząd Monarchiczny. W rzeczach wielkiej wagi y sprawach tykających się zakonu całego, W. Mistrz z radą tak nazwaną *Świętą* naradza się y nierozdzielnie sprawuje władzę, y to jest rząd Arystokratyczny.

Do czego obowiązany W. Mistrz Królowi Sycylijskiemu?

Każdego roku w dzień wszystkich Świętych na znak daniny oddaje W. Mistrz przez swego

Posła

Posła Wicerejowi Sycylijskiemu jednego sokola. Król Sycylijski naznacza na Biskupstwo Maltańskie jednego ze trzech Kandydatów od W. Mistrza podanych.

§. IV.

O Państwie Cesarza Niemieckiego abo Cesarstwie Niemieckim.

Z czego się składa Państwo Niemieckie?

Sklada się ze wszystkich krajów y ziem, które dependują od Cesarza iako Pana zwierzchnego lennego, z części Włoch, także z części Niderlandu. Ta jednak własność nie czyni Cesarza panem żadnego kraju.

Co jest Rzeczka Niemiecka?

Jmie to właściwie służy stanom Niemieckim, które czynią jedną mocną Rzeczpospolitą złożoną z Xiążąt y Stanów udzielnych na trzy izby podzielonych pod jedną głową, którą jest Cesarz.

Jakie są granice państwa Niemieckiego?

Na północ Dania y morze Bałtyckie, na wschód Czechy, które krajopisowie pospolicie łączą z Niemcami, Polska y Węgry; na południe golf Wenecki, Włochy y Szwaycary, na zachód Francya y Niderland. Niemcy mają długości od morza Bałtyckiego aż do Alpów około mil 180, szerokości od Mozy aż do Wisły około mil 160.

Jak się dzielą Niemcy?

Dzielą się na 9 cyrkulów, gdyż dziełaty Burgoński jest oderwany. Cyrkule te są: 1) Austryacki, 2) Bawarski, 3) Szwabski, 4) Frankoński, 5) Górney Saxonii, 6) Dolney Saxonii, 7) Westfalski, 8) Elektorcki abo dolnego Renu, 9) Górnego Renu.

Co to

Co to jest cyrkul Austriacki abo Rakuski?

Między wszystkimi 9 cyrkulami nayobszerniejszy zawiera 6 znacznych krajów, które są: 1) Arcy-Xieństwo Austriackie część dawney Pannonii y Noryku Arcy-Xiążęcym tytułem ozdobione r. 1477 od Fryderyka III Cesarza dla Syna swego Maxymiliana, 2) Styryja. 3) Karyntya. 4) Karniola Xieństwa. 5) Hrabstwo Tyrolskie. 6) Szwaby Rakuskie, nadto Biskupstwa Trydentskie y Bryxyczeńskie, których Biskupi są Xiążętami udzielniemi pod protekcyą Cesarzowy-Krolowy Węgierskiej iako Arcy-Xiążny Rakuskiej.

Ktore są znaczniejszye miasta tego cyrkulu?

Miasta znaczniejszye Arcy-Xieństwa są: *Wiedeń* nad Dunajem M. S. wszystkich państw dziedzicznych domu Austriackiego, bogate, piękne, ludne y od dwóch wieków rezydencyą Cesarzow ozdobione z Akademią y Arcy-Biskupstwem. *Lintz* stołeczne gorney Austrii. *Neustadt* z zamkiem, y szkołą Kadetow; *Saint-Pelten*, *Krems*, *Enns* &c. *Gratz* nad rzeką *Muer* Styryi, *Klagenfurt* Karyntyi, *Laubach* Karnioli, *Innsprug* Tyrolu, *Trydent* sławny ostatnim zhorom powszechnym skończonym r. 1563 Biskupstwa Trydentśkiego, *Brixen* Bryxyczeńskiego miasta są stołeczne: *Szwaby Austriackie* w cyrkule Jeżą Szwabskim y różne zamykają miasta, iako to: *Friburg*, *Brisach*, *Konstancya*, *Nellenburg* y cztery miasta leśne: *Reinfeld*, *Lauffenburg*, *Waldshud*, *Secking*.

Co zawiera cyrkul Bawarski?

Cyrkul Bawarski część dawnego Noryku y Windelicji zawiera 6 państw znaczniejszych, 2 świeckie, a 4 duchowne, a te są: 1) Xieństwo Elektorstwo Bawarskie składa się z Xieństwa y Woiewodztwa abo Palatynatu gorneho. 2) Xieństwo *Neu-*

Neuburskie z Xieństwem *Sultzbach* należy do Elektora Palatyna Reńkiego. 3) Arcybiskupstwo *Salisburskie* z M. S. *Saltzburg*. 4) Biskupstwo *Fresingenśkie* z M. S. tegoż imienia. 5) Biskupstwo *Ratysbonskie*, którego miasto stołeczne wolne Cesarzkie *Ratysbona*; w tym mieście ustawiczny trwa sejm Niemiecki od r. 1662. 6) Biskupstwo *Passawskie* z M. S. tegoż imienia.

Ktore są miasta znaczniejszye dwóch państw świeckich cyrkulu Bawarskiego?

Munich (*Monachium*) nad Jzerą M. S. Elektorstwa Bawarskiego, piękne, pałacem wspaniałym y rezydencyą Elektora ozdobione. *Ingolstadt* miasto obronne z Akademią Sławia. *Straubing*, *Landshut*, *Amberg* stołeczne Woiewodztwa gorneho. *Neuburg*, *Sultzbach* także stołeczne Xieństw tegoż imienia.

Ktore kraie zamykają się w cyrkule Szwabskim?

Jest w nim miast 31 wolnych Cesarzkich y wiele państw udzielnych tak duchownych iako świeckich, między ktoremi jest 6 znaczniejszych: 1) Xieństwo *Wirtemberskie* M. S. *Stugard*. 2) Xieństwo y Hrabstwo *Fürstemburskie*. 3) Margrabstwo *Badeńskie* dzieli się na katolickie *de Bado-Baden*, którego M. S. *Baden*, y na Margrabstwo Luterskie *de Bado-Dourlach*, którego M. S. *Dourlach*. 4) Biskupstwo *Auszpurckie*, *Dillinga* nad Dunajem rezydencya Biskupia. 5) Opactwo *Kempeńskie*. 6) Biskupstwo *Konstancyeńskie*.

Wylicz mnie znaczniejszye miasta wolne Cesarzkie w tym cyrkule?

Ulma nad Dunajem. *Noralinga* sławna zwycięstwem Cesarzkich nad Szwedami roku 1645 *Rotweil*, *Auszpurg* Augusta *Vindelicorum*, *Offenburg* &c.

Wylicz

Wylicz mnie państwa cyrkulu Frankońskiego?

Znayduie się 6 znaczniejszych w tym cyrkule: 1) *Bamberskie*, 2) *Wurtzburskie*, 3) *Aichstadtskie*, Biskupstwa z M. S. tegoż imienia. 4) *Margrabstwo Kulmbachskie* abo *Bareitskie* z miastami tegoż imienia. 5) *Margrabstwo Anspachskie* z miastami *Anspach* y *Szwabach*. 6) *Dzierżawy Wielkiego Mistrza Krzyżackiego* z M. S. *Margentheim*. Oprocz tych 6 państw są dwa Xięstwa Koburskie y *Szwartemberskie*. Szlachta udzielną w tym cyrkule jest można y tak liczna że iej na 1.500 familii znayduie się.

Ktore są miasta wolne Cesarskie w tym cyrkule?

Znaczniejsze są: *Norynberga* nad rzeką *Pegnitz* miasto wielkie y bogate. *Altorf*, *Sweinfurt*, *Rothenbourg*, *Weysenbourg*, &c.

W cyrkule Saxonii dolney wiele liczysz znaczniejszych krajów?

Ośm ktore są: 1) *Xięstwo Brunświckie*, *Wolfsenblütelskie* z miastami *Brunświk*, *Wolfsenblütel* y *Beuern*, to Xięstwo należy do linii pierworodney Xiążąt Brunświckich. 2) *Xięstwo Halberstadzkie*. 3) *Xięstwo Magdeburskie*, obydwuch tych Xięstw sekularyzowanych Miasta Stołeczne są tegoż imienia y należą do Krola Pruickiego. 4) *Xięstwo Elektorstwo Hannoverskie* abo państwa domu Brunświckiego-Luneburckiego Kroluącego dziś w Anglii, ktore się składają z Xięstw Hannoverkiego, Bremeńskiego, Lawenburckiego, Luneburckiego y Ferdeńskiego. *Hannover* jest M. S. Elektoratu, *Herrenhausen* blisko Hannoveru jest pałac rozkoszny Elektorski, *Hamelen* miasto obronne. *Eimbeck*, *Grottinga* z sławną Luterską Akademią, *Zeli* nad Allera. *Luneburg* y *Lawenburg* M. S. swoich Xięstw nad Elbą. *Stade* miasto

sto

sto obronne przy uściu Elby. 5) *Biskupstwo Hildesheimskie*. 6) *Xięstwo Meklenburskie*, Xiążęta Meklenburscy pochodzący od dawnych Krolow Wandalskich y Obotryckich dzielą się na dwia linie; pierworodna pisze się *de Meklenburg-Schwerin*, a młodsza *de Meklenburg-Strelitz*. *Wisnar* miasto wielkie y piękne należy do Krola Szwedzkiego. 7) *Xięstwo Holztyńskie* należy do Krola Duńskiego y W. Xiążęcia Moskiewskiego iako Xiążęcia *de Holstein-Gottorp*. Regencya Krolewska jest w *Glückstad*, a W. Xiążęcia Moskiewskiego w *Gottorpie*. *Kiell* w którym Xiążęta Holztyńscy na *Gottorpie* przedtym mieszkali. 8) *Biskupstwo Luterskie Lubeckie* należy do domu Holztyńskiego.

Czy są iakie miasta Cesarskie w dolney Saxonii?

Są: *Brema* nad *Wezerą*, *Hamburg* naywiększe y naybogatsze miasto w Niemczech nad *Elbą*, *Lubeka*.

Na wiele części dzieli się cyrkul Saxonii górney?

Na trzy: 1) na Saxonią właściwą, 2) na Elektorat Brandeburski, 3) na Pomeranią.

Na wiele części dzieli się Saxoniam właściwą?

Na cztery: 1) Na Xięstwo Elektorskie Saskie. 2) Na *Margrabstwo Misnii*, ktorego naywiększa część należy do Elektora Saskiego. 3) Na *Landgrabstwo Turynii*. 4) Na Xięstwo *Anhaltyskie*.

Ktore są znaczniejsze miasta w Saxonii y Misnii?

Wittemberg M. S. Xięstwa Saskiego nad *Elbą* z sławną Akademią Luterską. *Torgaw* miasto obronne nad *Elbą*, *Drezna* nad *Elbą* w Misnii M. S. y rezydencya Elektorow Saskich. *Lipsk* sławny Akademią Luterską y iarmarkami nad rzeką *Pleiss*.

Pleiss. *Meissen* miasto sławne fabryką porceleny nad Elbą. *Königstein* zamek niedobyt na skale. *Deitz*, *Mersburg*, *Pirna*, *Naumburg*, *Waisenfels*, *Muhlberg*, *Fridberg*, *Zwickau*. *Gera* należy do Hrabstwa *de Reussen*, a *Altenburg* do Xcia *de Saxe-Gotta*.

Ktore są miasta znaczniejsze w Turynii, która była przedtym królestwem zniszczonym roku 5-4 od Francuzów po zabiciu *Hermansfryda* ostatniego Króla?

Miasta *Erfurt* y *Duderstad* z częścią miasta *Dresfurt* z powiatem *Eichsfeld* należą do Elektora *Mogunckiego*. *Gotha* M. S. Xięstwa *de Saxe-Gotha*. *Weimar*, *Jena*, *Eisenach* należą do Xiążęcia *de Saxe-Weimar* linii *Ernestyńskiej*. *Salfeld* do Xiążęcia *de Saxe-Salfeld*. *Mansfeld* M. S. Hrabstwa tegoż imienia w sekwestrze u Elektorów *Saskiego* y *Brandeburskiego* będącego. *Muhlhausen* y *Nordhausen* dwa miasta wolne Cesarzkie.

Ktore są miasta Xięstwa *Anhaltynskiego* podzielonego na 4 linie domu *Askańskiego*?

Dessau nad zbiegiem *Elby* y *Muldy*, należy do linii pierworodney Xiążąt *Anhalt-Dessau*; *Bernburg* do Xiążąt d' *Anhalt-Bernburg*. *Coethen* do Xiążąt d' *Anhalt-Coethen*; *Zerbst* do Xiążąt d' *Anhalt-Zerbst*. *Quedlinburg* M. S. Opactwa *Kalwińskiego* dla *Dam* wysokiej rodowitości pod protekcyą domu *Brandeburskiego*.

Ktore są znaczniejsze miasta *Elektorstwa* abo *Marchii Brandeburskiej*?

Berlin M. S. *Marchii* y wślych państw *Króla Pruskiego* nad *Spreą*. *Frankfurt* nad *Odrą*, *Brandenburg* y *Potzdami* nad *Hawelą*, *Kistrzyn* miasto obronne. *Landzberg*, *Rupin*, &c.

Czy

Czy są jakie miasta znaczniejsze w *Pomeranii*, która rzeką *Penną* dzieli się na *Pomeranię Pruską* y *Szwedzką*?

W *Pomeranii Pruskiej*: *Szczecin* miasto obronne, *Anklam*, *Kamin*, *Stargard*, *Rügenwalda*, *Kolberg* port morski, wyspy *Usedom* y *Wolow*. *Korona Szwedzka* ma w *Pomeranii* bliższej; 1) *Powiat Barts* z miastem mocnym *Stralsund*, 2) *cyrkuł Gutzkow* z miastami *Wolgast*, *Grypswaldą* &c. 3) *Wyspę Rugen*.

Ktore kraje zamykają się w *cyrkule Renu* górnego?

Znaczniejszych 9: 1) *Biskupstwa Wormackie*. 2) *Spireńskie* z miastami stołecznemi tegoż imienia. 3) *Bazylenkie*; *Brondrut* abo *Porentru* rezydencya *Biskupa*. 4) *Xięstwo dwóch mostów* abo *Zweybruckie* z M. S. tegoż imienia. *Birkenfeld* stolica *Xięstwa Birkenfeldzkiego*. 5) *Xięstwo Simmerenkie* z M. S. *Simmern*. 6) *Landgrabstwo Haskie*, którego M. S. y obronne *Kassel*. Inne miasta: *Eswega*, *Rothenburg*, *Giessen*, *Hirszfeld*, *Treysa*, *Alsfeld*, *Marpurg* &c. 7) *Waterawia* gdzie są: *Hrabstwa Hanawskie* należące do domu *Haskiego*. Miasto *Homburg* należy do Xiążąt *de Hesse-Homburg*. Miasto y *Xięstwo Darmstad* należy do Xiążąt *de Hesse-Darmstadt*. *Catzenellenbogen* M. S. *Hrabstwa* tegoż imienia. *Frankfurt* nad *Menem* miasto Cesarzkie wolne elekcyą y koronacyą *Cesarzów* zaszczycone. 8) *Hrabstwo Nassawskie*, w którym są miasta *Nassaw*, *Ussingen*, *Deitz*, *Weilburg* &c. od których nazwały się różne linie domu *Nassawskiego*. 9) *Xięstwo Opactwa Fuldenkie* podwyższone na godność *Biskupią* od *Benedykta XIV.* z M. S. *Fuldą*.

Ktore

Które kraie zawiera cyrkul Elektorcki albo dolnego Renu?

Zawiera 4 Elektorstwa: 1) Elektorstwo Arcybiskupstwo Mogunckie, którego M. S. Moguncya nad zbieżeniem rzek Renu y Mehu. *Azfafenburg* rezydencya Elektorcka. 2) Elektorstwo Arcybiskupstwo *Trewirskie* z M. S. tegoż imienia. *Koblentz* nad zbieżeniem rzek Renu y Mozell rezydencya Elektora. 3) Elektorstwo Arcybiskupstwo *Kolońskie* z M. S. wolnym y wielkim *Kolonią* nad Renem. *Bonna* rezydencya Elektorcka. 4) Elektorstwo *Faltzhrabstwo Ryńskie*, którego M. S. *Heidelberg* nad Nekrą. *Manheim* miasto arcybiskupnie rezydencyą Elektorow zaszczytne.

Które są kraie w cyrkule *Westfalskim*?

Znaczniejszych jest 13: 1) Biskupstwo *Loodyjskie* *Niderlandem* opasane *Lüttich (Liege)* M. S. Inne miasta są: *Huy, Tongres, Dinant*. 2) Xięstwo *Juliackie* z M. S. *Juliers*. *Akwisgran* albo *Aix-la-Chapelle* miasto wolne ma zaletę od wód mineralnych y pokoju tam zawartego roku 1748. 3) Xięstwo *de Berg* z M. S. *Dusseldorp*. 4) Xięstwo *Kliwii* y *Hrabstwo de la Marck* z M. S. *Kliwii*. *Emmeryk* miasto obronne. *Wesel* z zamkiem mocnym. *Dortmund* miasto Cesarckie. 5) Biskupstwo *Monasterckie* M. S. *Munster* traktatem pokoju tam zawartym r. 1648 sławne, który pokoy zawie sie *Westfalskim* y *Osnabruckim*. 6) Xięstwo *Westfalskie* albo *Sauerland* z M. S. *Arensberg* należy do Elektora *Kolońskiego*. 7) Biskupstwo *Paderbornskie* na wschod, do którego należy *Opactwo Korwey*. 8) Biskupstwo *Osnabruckie*, którego *Kanonicy* są częścią *Katolicy*, częścią *Lutrzy*. *Biskup* na przemianę raz jest *Katolik*, drugi raz

Prote-

Protestant z domu *Brunświckiego*. 9) Xięstwo *Mindenckie* y *Hrabstwo Rawensberskie* z miastami stołecznemi tegoż imienia. *Herforda* jest *Opactwo Panieńskie* *Dam Kalwińskich*. 10) *Hrabstwo Hoyskie* należy do Elektora *Hannowerskiego* y *Landgrabiego Halkiego*. 11) Xięstwo *Ferdenckie*. 12) *Hrabstwo Oldenburskie* y *Delmenhorckskie*. 13) Xięstwo *Oostfryzyi* z M. S. *Emden* nad *Elbą* blisko morza.

Jaka jest własność kraju *Niemieckiego*?

Powietrze jest zdrowe y umiarkowane, bardziej jednak zimne niż ciepłe zwłaszcza nad morzem. Grunta są urodzajne; (a) ledwie gdzie zna-

(a) Urodzaje y owoce jakiegokolwiek kraju są miarą handlu tegoż kraju. Im kraj który jest żyzniejszy y bogatszy wydaie ziemi plod, tym obfitsze z handlow zbiera zyski. Niemcy we wszystko obfitują, wyjąwszy dyamenty prawdziwe y korzenie do zapraw, od przyrodzenia opatrzone, trzeba aby były narodem nayhandlowniejszym, iednakże są takie okoliczności, które im z mierności wynisć nie dopuszczają. Liczba wielka udzielnych Panów y onych wzajemna ządrosć, wojny częste domowe, uśilowania możniejszych domów żeby przewodziły nad słabszemi, nierówność ligi mianarskiej, zamnożone cla po mieyscach różnym Panom należących, zle drogi &c. kładą wielkie pomnożeniu handlow zawady. Dla tych przyczyn Niemcy ledwie znają inny handel oprócz wewnętrznego. *Hollandrzy* umiują dobrze na swoy pożytek obracać ich opiekliwość, przystawiają im wszystkie towary, których im brakuje, y zamieniają je na *niemieckie* wina, drzewo, żelazo, potażę, &c. Panowie udzielni *Nemieccy* zasadzają na handlu z bogacenie krajów y poddanych swoich, ale ani sami, ani *Ministrowie* ich niemogą w szczegulne wchodzić okoliczności *kupieństwa* dobrze rozporządzonego, dla spraw politycznych, które odprawować muszą; schodzi zaś im do tych czas na ludziach niższych, którzyby y wiadomość dostateczną *kupieństwa* y doświadczenie w nim mieli, y panów swych wielkie zamysły do skutku przypro-

wadzić

znaydują się takie miejsca, któreby nieobfitowały we

wadzić mogli. Ministrowie Niemieccy tak wielcy iaki był *Colbert* we Francyi, przy pomocy ludzi sposobnych przemysł swych ziomek obrociliby do manufaktur, ochęć zachęciłiby nadgrodami, zamysły towarzystw kupieckich do odważenia się na założenie znacznych fabryk wsparliby pieniędzmi, a tak za jednym zawodem dwóch rzeczy razem dokazałiby, y pierwsze materye kraju przekształtowaliby na rzeczy używalne, y warsztatami Angielskim y Francuskim znacznyby nstcerbek przynieśli, nadto Hollendrom zamknęliby żeglugę na Renie, Mozelli, Elbie y Embzie, niezoftawiając im z handlu Niemieckiego iak tylko fracht moriski za towary z za morza sprowadzone, sładowe, zapłatę za przyjęcie y wyprawę onych. Ale podobno to Opatrzności najwyższej dzieie się sprawą, że przemysł Europejski znayduje w rozległym kraju potrzebnących y kupujących, którzy tylko są potrzebującymi y kupującymi, y że wszystkie narody takiego nieprowadzą handlu, iakiby prowadzić mogli. Są jednak w Niemczech niektóre kraie y miasta pożytecznym się handlem bawiące, który w biegu dalszego czasu może się szerzey rozciągnąć.

Województwo Reńskie przez Marszałka *de Turenne* mieczem y ogniem spustoszone powraca do pierwszej okazałości, y obszerną z ziemi swojej plodu otwiera handlom żyłę. Położenie tego kraju wielką do kupczenia daje sposobność. Przez *Ren* śródkiem Województwa płynący statki od *Bazyli* zapadać mogą do *Rotterdamu* y *Amsterdamu*, *Nekra* przy *Manheimie*, *Mozella* przy *Koblenczu*, *Men* przy *Moguncyi* wpadające do *Renu* rozciągają żeglugę na prawą y lewą stronę, pożyteczniej jednak na prawą do *Szwajcarow*, *Frankonii*, *Szwabow*, *Bawaryi*, *Hassyi*. Grunta też urodzajne, dla których Województwo nazywa się *Lombardją Niemiecką*, przemysłnie teraz uprawione, tabaka zasadżona y co rok 30,000 cetnarow już dająca, olej rzepny y orzechowy, drzewa morwowe zaszczerpione y jedwabniczki z równą iak we Francyi pomyślnością zaprowadzone, owczarnie, bydło rogate, len y konopie rozmnożone, żywe srebro, szyby solne, dobrze nad potrzebę domową soli wydające, drzewo dębowe, są bogate żyłki. Sa-

ły we wszystkie rzeczy do wyżywienia potrzebne. Nieschodzi Niemcom na wybornych winach zwałszeza nad rzekami *Nekrą* y *Renem*, na wodach

O

dach

Saxonia zawsze przemysłna szeroko swoy rozciągnie handel, jeżeli to wszystko zachowa co Autor księgi r. 1766 wydanej pod tytułem: *Les intérêts des Nations de l'Europe développés relativement au commerce* w odpisie na list Ministra Saskiego u dworu Codzoziemskiego d. 24 Lutego roku 1763 pisany, w którym go się radził iakimi śródkami *Saxonia* podzwignąć, iey przełożył. *Lipsk* w niewygodnym do prowadzenia handlu położeniu, slynie ludnością iarmarkow y powstanie z upadku. Urodzaje Saskie: zboże, wełna, szyby kruszcowe, warsztaty sukienne, koronkowe, płocienne, huty szklane, fabryka porcelleny y farby modrey otworzyły *Lipskowi* nieprzebraną handlu żyłę.

Hamburg najludniejszy y najbogatsze miasto Niemieckie morzem y lądem prowadzi handel, *Hamburczanie* są w Niemczech to, co *Hollandrzy* w Europie. *Jurydykcy* ich w szczyplych gruntu zamyka się granicach, ale przemysł zachodzi daleko y najmniejszą rzecz, a najbardziej nieczucie Niemieckie na swoy obraca pożytek. Młyny cukrowe, płotna malowane y drukowane, kartuny, fabryka tabaczna, ciągnięcie złota subtelności *Medyolańskiej* dochodzące, tłustość wielorybia pożytecznie w handel wchodzi *Hamburski*. Bank tego miasta r. 1619 pod poręką Magistratu ustanowiony ożywia handle, płaci wexle, y pożyczka na fanty pieniędzy do pół-roku. Kapitał onego w samych talerach bitych nie jest wiadomy, chyba trzymającym rachunki y dozorcóm, którzy na sekret przyśięgają. Wexle na to miasto ciągnięte wielki mu zysk przynoszą.

Lubecka handluie po nadbrzegami morza Bałtyckiego. Po skory, płotna y żagle *Lubeckie* cudzoziemskie okręty zabiegają.

Brema ma swoy port w *Wagesaku*, na połowie wielorybow sifa zyskuje. Okręty kupieckie zapadają do *Francyi*, *Hollandyi*, *Norwegii*.

Norymberga zyskuje wiele na tabace, która tam arcydobrze się udala, na macie cienkley, na kartach kraiopifar-

dach mineralnych tak ciepłych jako zimnych, na
minerach srebrnych, miedzianych, cynowych,
żelaznych y żywym srebrze. Niemiecka kraina
obficie

farfarskich, na towarach drobnych złotych, srebrnych, dya-
mentowych, mosiężnych, żelaznych, jedwabnych &c. po
które Hollendrzy zaieżdżają y one po całym świecie, aż do
Chin, Japonii rozwożą.

Auszpurg sła niemieckich towarów posyła do Włoch,
Złotnicka robota, zegary, kopersztychy, materye bawelnia-
ne y lniane bogają to miasto.

Frankfort nad Menem dzieli się handlem wina Reńskiego
z *Moguncyą*. Manufaktury jedwabne tam ustanowione;
fabryka tabaczna, farfurowego naczynia, blechy wosko-
we, odlewanie druków, iarmarki sławne zasilają kupieństwo
miasta tego.

Kolno rozszerzyłoby swoy handel, gdyby cła na Renie
gęsto ustanowione przeszły onemu nie zarzucały. Je-
dnakże zyskuje wiele na winach Reńskim y Mozelckim, na
drzewie, potażu y towarach żelaznych.

Brunwik handluje pożytecznie płotnem, wełną, różni-
mi kruszcami, piwem, które aż do Indyi posyła, y ma po-
moc od sławnych iarmarków.

Wiedeń stolica Cesarzow domu Austriackiego jest przy-
bytkiem przemysłu, łonem dowcipnych rzemiosł, pożyte-
cznych kunsztów, y handlow szeroko rozmnożonych.
Gdyby nauki y kunszty ze wszystkich państw Europey-
skich dzikość wyrugowała, hojność y wygorowane nad-
dziejaczniejsze w Europie urodzenie, płóć swoją y tron
nawpierwszy, myśli y starania *MARTY TERESSY* w *Wie-
dniu* jak w Atenach ie osadziłyby. Niemalż przemysłu,
ktoregoby ta większa dla dzieł wspaniałości y pożytku za
wszystkich swych Przodków Pań, dobrocią swoją niezachęciła;
talentów, ktorychby nie szacowała; środków
pożytecznych do z bogacenia kraju y poddanych szczęśli-
wości, ktorychby nie użyła. Jeżeli dobra edukacya Młod-
dzi jest gruntem powszechnego szczęścia, ta Monarchini
dla wszelakiego stanu Młodzi: Pańskiej, Żołnierskiej,
Miejskiej, rzemieślniczej, wygodne y wspaniałe Akade-
mie wystawiła, y one potrzebnemi dochodami opatrzyła.
Już y przełożeni nad rzemiosłami, fabrykami y ręcznemi
war-

obficie szafuje dobre piwa, wełne, grube sukna,
materye wełniane, konie, owce, &c.

Jakie są przymioty narodu Niemieckiego?

Niemcy są szczerzy, przystoyney postaci, wo-
jenni, dobrzy żołnierze, sposobni do atakowa-
nia y wytrzymania trudow wojskowych; nie są
zbytnią bystrością zaszczytzeni, sposobni jednak
do handlu y kunsztow rzemieślniczych; kochają
się w wojnie, iedzą tłusto, piją zbytecznie, z tym
wszystkim są pracowici, y ćwiczą się pomyślnie
w kunsztach y naukach; Celują w Chimii, umie-
jętności obchodzenia się z kruszcami, w lekar-
stwie, w prawie y Matematyce. Bardziej spo-
sobni do zbierania z ksiąg, tłumaczenia y wy-
dawania pism pracowitych niż dowcipnych.

Oz

Wła-

warztatami, y pod przełożeniem zostający, a nawet sami
rolnicy rozumem y hanką się klerują y nową coraz dosko-
nałością dawne y teraznieysze wynalazki zaszczycają.
Porcellona nie Niemieckie tylko, napelnia kraie, sie do
Polski, Moskwy, Włoch, Turkow wchodzi. Manufaktury
wełniane y lniane arcydobrze się udają. Żelaznych towa-
row z Styryi idących *Wiedeń* jest składem; obicia płocien-
ne, hafty, zegary y wszystkie inne rzemieślnicze roboty
aż do Ameryki zachodzą. Z Austrii, Czech, Włoch, Nie-
miec, Węgier różne *Wiedeń* sprowadza towary, jako to ży-
we srebro, szafran, zboże, sol, bydło rogate, miedź, skory,
materye jedwabne &c, które ceną umiarkowaną z poży-
tkiem jednak swoim przesyła za granice.

Uchybilbym zamierzoney krotkości pisma tego, gdy-
bym wszystkich Niemieckich państw przeglądał handle,
oświadczyć jednak muszę podziwienie moe, że Niemiec
Pisarze tak wiele ksiąg Angielskich y Francuskich o han-
dlach, kupieństwie, skarbowych dochodach na Niemiecki
język przełożywszy, które dla Anglii y Francyi pisane,
pożyteczne krajowi ich dla różnego położenia, rządu y
ziemnego plodu być nie mogą, do tych czas znacznym ia-
kim w tey rzeczy piśmem do oyczyzny ich przystofowa-
nym, y iey właśnie służącym, krajowi swemu ieszcze się
nieprzyślużyli.

Władza udzielna Rzeszy Niemieckiej przy kim się znay iwie?

Przy seymie abo stanach zebranych, które z trzech izb składają się: z izby Elektorskiej, z izby Xiążęcej, y izby Mieyskiej, w których wszystkie rzeczy stanowią się pod imieniem Cesarza, chociaż ten ma moc bardzo określoną.

Cesarz Niemiecki abo Rzymski czy jest dziedziczny czy Elekcyjny?

Po wygasłej familii Karola W. Cesarza, która tron Niemiecki dziedzictwem posiadała, abo według niektórych po Henryku IV Cesarzu, bywa Cesarz obierany: Elekcyja Cesarza odprawia się w Frankforcie nad Menem, tamże koronacya abo w Ratysbonie od czasów Ferdynanda I Cesarza. Przedtym wszyscy Xiążęta y Pralaci Niemieccy obierali Cesarza, po ogłoszeniu zaś Bulli Złotej od Karola IV Cesarza w r. 1356 samym tylko Elektorom to prawo służy.

Bez których kondycji niemożna być Cesarzem?

Starający się o Cesarstwo powinien być 1) Mężczyzna bo korona Cesarzka niepada na kadziel, 2) Rodem Niemiec abo z familii Niemieckiej idący, chociaż to prawo podlegało excepcyi. 3) Urodzenia wysokiego. 4) Wieku należytego, ten jednak nie jest wyznaczony prawem. 5) Stanu świeckiego nie duchownego. 6) Heretyk nie może być zaliczonym tą godnością.

Ktore Cesarzowi prawa są właściwe?

Właściwe Cesarzowi Niemieckiemu prawa nazywają się *reservata Caesarea*: a są te: 1) Ma moc Cesarz składać seym y powołać swych Kommissarzow aby na nim prezydowali. 2) Daje inwestyturę na wszystkie lenności y one rozlaie, gdy do szatunku jego przychodzą przez konfiskacya

abo

abo zeyście familii lenność trzymającej. 3) Ma prawo nazwane *jus primariorum precum* to jest po swoiey koronacyi podaje we wszystkich Kapitułach świeckich y zakonnych osoby od siebie wybrane na pierwszą godność wakującą. 4) Daje paszporty, indygenaty, przyznaje uczciwość dzieciom niedobrego toża, dyspensuje w wieku, daje przywileie na Szlacheństwo, Hrabstwa, Xięstwa y nowe Akademie. 5) Daje pozwolenie na ustanowienie cel. 6) Buntownikow abo nieposłusznych obłożyć kara w iego mocy jest za zezwoleniem jednak Elektorow.

Jakich tytułow używa Cesarz?

Dawniey obrany w Niemczech Cesarz pisał się *Krolem Rzymskim*, Cesarzem dopiero po koronacyi w Rzymie odprawionej tytułować się począł. *Maxymilian I* Cesarz za Papieskim pozwoleniem niebedąc w Rzymie koronowanym, pierwszy pisać się począł: *Obrany Rzymski Cesarz*, który tytuł następcy iego zatrzymali; y tak Cesarz po obraniu swym zaraz pisze się *Krolem Niemieckim*, po koronacyi Niemieckiej: *Obrany Cesarzem Rzymskim*, a gdyby koronowany był w Rzymie pisałby się: *Cesarzem Rzymskim* bez przydania słowa *obranego*. Przedtym przed koronacyą Rzymską Cesarze pieczętowali się jednogłównym orłem, a po koronacyi dwugłównym, teraz z tytułem obranego Rzymskiego Cesarza dwugłównego na pieczęci orła używają.

Coż znaczy Krol Rzymski?

Krol Rzymski jest generalny namiestnik Cesarza, za życia iego od Elektorow obrany, w niebytności iego sprawnie urząd Cesarza, po śmierci zaś osiada tron Cesarzki bez żadney nowej elekcyi abo potwierdzenia. Chcąc być Cesarzem

nie

nie trzeba mieć iak większość głosów Elektor-
skich, ale chcąc być Królem, trzeba aby wszyscy
Elektorowie na to się zgodzili.

*Gdy tron Cesarzki wakuje y Króla Rzymskiego
nie masz obranego, kto urząd namiestnika abo Wi-
karego generalnego sprawuje?*

Elektor Saksi y Hrabia Woiewoda Reński są
namiestnikami władzy Cesarzkiej dziedzicznymi.
Elektor Bawarski spor wiodł z Elektorem Woie-
wodą Reńskim po przywróceniu iego, na Elektor-
stwo o sprawowanie tej władzy, lecz r. 1724
przytali na to, aby wspólnie onę sprawowali.

*Na ktore kraie rozciąga się tych dwóch Cesar-
stwa Niemieckiego Namiestnikow iolańca?*

Do Elektora Bawarskiego wspólnie z Elektorem
Reńskim należą cyrkule: Szwabski, Frankoński,
Bawarski y wszystkie kraie Renem oblane, to
jest ta część Niemiec, która wyciąga się od zdro-
iow Renu y Dunaju aż do Niderlandu. Do Ele-
ktora Saskiego należą wszystkie kraie używają-
ce prawa Saskiego: Xięstwa Brunswickie, Lu-
neburkie, Bremenskie, Pomorskie, Meklenbur-
skie, y kraie położone w cyrkulach gorney y
dolney Saxonii.

Co jest Izba Elektorcka?

Jest zgromadzenie Rzeszy-Niemieckiej naj-
poważniejszy złożone z 9 osob. trzech Ducha-
wnych, sześciu świeckich. O ustanowieniu tej
izby są różne zdania, jedni ustanowienie iey
przypisują Ottonowi III, drudzy IV, niektorzy
Fryderykowi II Cesarzom. Bulla złota jest pier-
wszym prawem, które Elektorow liczbę y ich
powinności naznaczyło; to prawo y ustanowiło
Elektorow trzech duchownych a czterech świe-
ckich,

ckich, lecz r. 1648 przez traktat Westfalski usta-
nowiony oimy Elektorat dla Karola Ludwika Wo-
iewody Reńskiego, a r. 1692 dziewięć Hanno-
werski dla Xiążęcia na Brunswiku Luneburkie-
go, ten jednak nowy Elektor nie był od innych
Elektorow uznany y do Izby Elektorckiej przy-
puszczony aż r. 1708.

Wylisz mi tych 9 Elektorow?

Trzech Duchownych: 1) Arcybiskup Mogun-
cki, 2) Trewirski, 3) Koloński. Sześć świeckich:
1) Król Czeski, 2) Xiąże Bawarski, 3) Xiąże Sa-
ski, 4) Margrabiya Brandeburski, 5) Hrabia Woie-
woda Reński, 6) Xiąże Hannowerski.

Jakie są urzędy Elektorow Duchownych?

Elektor Arcybiskup Moguncki jest Kanclerzem
Wielkim Niemieckim, składa seym elekcyjny po
śmierci Cesarza w czasie Bulli Złoty opisany,
chowa Archiwum y Metrykulę Cesarstwa, ma
dozor nad radą nadworną Cesarzką, Izba Sądową
Wersalską y pocztami, przezyduie na zjazdach
powszechnych y szeregulnych. Arcybiskup
Trewirski bierze próżny tytuł Kanclerza Wie-
kiego państwa Rzymskiego w Gallii y Królestwie
Arelateńskim, na elekcyi Cesarza daje głos pier-
wszy, y ma do zasiadania miejsce osobliwe odłą-
czone od miejsc swych kollegow. Arcybiskup
Koloński jest także tytularnym Kanclerzem we
Włoszech, daje drugi głos na elekcyi Cesarza.

*Jakie mają urzędy y prerogatywy Elektorowie
świeccy?*

1) Król Czeski jest Arcy-Cześnikiem państwa
Rzymskiego (*Archi-Pincerna*) namiestnikiem ie-
go abo Cześnikiem dziedzicznym jest Hrabia de
Althan.

Althian. (a) 2) Elektor *Bawarski* jest Arcy-Stolnikiem państwa Rzymskiego, Stolnikiem zaś dziedzicznym jest Hrabia *Truchsefs de Waldburg* na

(a) Wszyscy Elektorowie nie tylko urzędy Rzeszy Niemieckiej przez Bullę złotą dziedzicznym prawem sobie nadane między swemi tytułami, ale też znaki onych w herbach swych kładą. Elektor Bawarski, swiat; Saski, dwa miecze; Brandeburski berło. Krol Czeski ani się Elektorem pisze, ani żadnego znaku urzędu swego w herbie ma, ani nawet powinności urzędu swego, chociażby się obojście znajdował na koronacyi, odprawuje.

Wszystkie urzędy wielkie Rzeszy Niemieckiej przy tych Elektorach zostają, którym one Bulla złota przywłaszczała, oprócz Arcy-Cześnikostwa z Elektoratą godnością z domu Woiewodow Reńskich na Xiążąt Bawarskich przeniesionego. Y chociaż tymże samym traktem Westfalskim osiny Elektorat dla *Karola Ludwika* y następcow linii Rudolfowskiej był ustanowiony, żaden jednak urząd do niego nie był przyłączony. Uchwałą nazwaną *recessus executionis* r. 1650 Rzesza Niemiecka warowała Elektorowi Woiewodzie Reńskiemu prawne używanie dawnego tytułu, poki by nowy nie był obmyślony y od Cesarza mą dany. Już r. 1649 Posłom Cesarzkim było przelożono, a w kilka miesięcy potem, to jest dnia 11 Listopada r. 1649 Stany Niemieckie list do Cesarza pisały, aby urząd *Arcy-Podskarbiego S. P. R.* dla Elektora Reńskiego był ustanowiony. Cesarz zatrzymywał się jeszcze z ustanowieniem nowego urzędu, ale gdy Cześnikostwo recesssem exekucyi, stany Elektorowi Reńskiemu warowały, zaraz godnością Arcy-Podskarbiego rzeczono Elektora ozdobił. *Meiern* *ab: exec: pacis Westp: t. II p. 107 seq: p. 726 - 827.*

Tym samym jednak urzędem dzieli się teraz Woiewoda Reński z Elektorem Hannowerckim z następującej przyczyny: Gdy Xiążę Elektor Bawarski dla przywiązania swego do korony Francuskiej d. 29 Kwietnia roku 1706 był z Państwa Niemieckiego wywołany y z godności Elektorckiej wyzuty, Woiewodzie Reńskiemu d. 23 Czerwca r. 1708 *Jozef I* Cesarz y państwo y tytuł za zgodą Stanow przyśadził, a urząd Arcy-Podskarbiego d. 12 Kwietnia r. 1710 Elektorowi Hannowerckiemu, który do Izby Elektor-

ckiej

na koronacyi Cesarza niesie Jabiko złote. Elektor Bawarski panuje nad gorną y dolną Bawaryą, nad gornym Woiewodztwem, Landgrabstwem Leichtenberskim, Hrabstwami Hamskim, Hagieskim y Mindelsheimskim w Szwabach z miastem *Donawertsh.* 3) Elektor *Saski* jest Arcy-Marszałkiem, niesie miecz na koronacyi Cesarza, sam w osobie swej, abo przez swego namiestnika Hrabie *de Pappenheim* Marszałka dziedzicznego, Elektor Saski przyduie na zasiadaniach szczególnych y odłączonych od zgromadzenia katolickiego Protestantow Niemieckich, y temiż samymi w tym zgromadzeniu nazwanym *Corpus Evangelicum* zaszczyca się prerogatywami, które ma w Izbie Elektorckiej Elektor Moguncki. Do niego należą Xięstwo y Elektorstwo Saskie, Margrabstwo Misnińskie, Landgrabstwo dolney y gornej Luzacyi oprócz 5 miast poddanych Krolowi Pruskiemu, Poł-Hrabstwa Mansfeldskiego, niektóre woystwa w Turynгии &c. 4) Elektor *Brandeburski* jest Arcy-Podkomorzym S. P. R. na koronacyi Cesarza niesie berło sam, abo przez

Xiąż-

ckiej dnia 7. Września r. 1708 wszedł, był oddany. Po przywroceniu Elektora Bawarskiego przez traktat Badeski do wszystkich godności, tytułow y krajow, Woiewoda Reński do swego powrocil urzędu, chociaż Elektor Hannowercki pisze się Arcy-Podskarbiem nieprzestaje. Patrz *Kapit: Karola VII.* w ktorej mu zalecono nowy dla Elektora tego ustanowić urząd.

Jest jeszcze urząd *Odzwiernego S. P. R.* w Bulli złotej niewyrażony do tych czas jednak w używaniu. Hrabowie *de Werthem* tym urzędem zaszczytzeni pod czas koronacyi Cesarza, dozor mają drzwi kościelnych, chorowych, Pałacowych &c. *Sigfrid-Eminga* uczone wydał pismo, dowodząc że urząd W. Łowczego przyłączony jest do Xięstwa Rugeńskiego *diff: de officio Venatoris principatus Ruge annuo.* *Grisp: 1741.*

Xiążęcia *de Hohenzollern* Podkomorzego dziedzicznego. 5) Elektor *Hrabia Woiewoda Reński* Arcy-Podskarbi, którego namiestnikiem dziedzicznym Podskarbin jest *Hrabia Sinzendorf*; do tego Elektorstwa należą Palatynat Reński, Xięstwa Simmerenkie, Juliackie, Bergeńskie, Neuburskie, Szulbachskie, państwo Rawensteinkie y Margrabstwo Bergomzomskie w Flandryi Holleanderskiej. 6) Elektor *Hannoverski* niema urzędu sobie naznaczonego, panuje nad Xięstwami Hannoverskim, Luneburkim, Lawenburkim, Ferdenkim, Bremeńskim, Hrabstwem *de Diepholt* y częścią Hrabstwa Hojeńskiego.

Co jest Szba Xiążąt abo Xiążęca?

Jest zgromadzenie Xiążąt tak duchownych, iako to: Arcybiskupów, Opatów, Proboszczów y innych Pralatów, Xiążąt; iako świeckich. Do teyże izby wchodzi Opaci, Xienie, Pralaci y Hrabowie Niemieccy, którzy chociaż nie są Xiążętami, panują jednak udzielnie pod dependencyą Cesarstwa y Ceterza.

Czy jest iaka różność między Xiążętami Rzeszy Niemieckiej?

Naprzód Xiążęta Niemieccy różnią się *stanem*; iedni są duchowni, drudzy świeccy. Powtore *dawnością*; iedni są *dawni* Xiążęta iuż przed rokiem 1582 godnością Xiążąt, Margrabiów, Langrabiów zaszczytzeni, iako to Xiążęta Anhaltynscy, Brunswiecy, Hascy &c. (a) drudzy *nowi*,

(a) Ostatni z Xiążąt dawnych kładzie się *Dom Xiążąt de Arenberg*, o którym tak pisze *Puttverus: Ducis de Arenberg ex ordine Dynastiarum primum 1549 à Carolo V in classem Comitum, deinde 1576 à Maximiliano II in classem Principum evelti, an: 1644 à Ferdinando III dignitate Ducali insigniti, agmen propriè Principum antiquorum claudunt, licet à nonnullis in primum novorum locum referantur. Elem: Jur: publ: Ger: L. 1, C. 5.*

z Hrabów Xiążęcami tytułami od Cesarzów Austriackich ozdobieni, tacy są Xiążęta: Hohenzollerańscy, Nassawscy, Fürstembercy &c. Potrzebie, *possessya*, iedni są, którzy dzierżawy w Niemczech mają nadane Xiążęciami godnością, ale abo niudzielne iako wszyscy Xiążęta poddani Elektorów y Xiążąt udzielnych Niemieckich, abo mając udzielne w Izbie Xiążęcay niezafadają, że nie są do niey przypuszczeni; drudzy, którzy żadnych dobr w Niemczech nietrzymają, y są Xiążętami bez Xięstw tacy są: *de Lambert, Trautson &c.* z Cudzoziemców zaś: *Radziwiłłowie, Lubomirscy, Broglio, Esterhazy &c.*

Wiele jest law w Izbie Xiążęcay?

Jest onych 10: (a) *pierwsza* na prawey stronie jest dla Arcy-Xiążęcay Rakuskiej, Xiążęcay Burguńskiej, Arcy-Biskupa Salisburńskiego, W. Mistra Krzyżackiego, Biskupów Katolickich, W. Przeora

(a) W całej Izbie Xiążęcay jest głosów tak osobistych (*votum virile*) iako pospolitych od całego zgromadzenia (*Votum curiatum*) 100; Katolickich 59, a Protestantckich 41. *W pierwszej lawie* Xiążąt Duchownych zasiada Arcy-Xiąże Austriacki, daje głosy dwa za Arcy-Xięstwo Austriackie y Xięstwo Burguńskie, przypuszczony do tey lawy był, gdy mu za *Fryderyka III* Cesarza godnością Arcy-Xiążęcay ozdobionemu, Xiąże Bawarski pierwszego w lawie Xiążąt miejsca ustąpić niechciał. Ta lawa daje głosów 32. *Druga lawa* Xiążąt świeckich daje głosów 59, wotuje na przemianę z lawą duchowną, to jest: pierwszy głos jest Salisburński abo Austriacki, abo Burguński podług alternaty, z lawy Duchownych; drugi Bawarski z lawy świeckiej, trzeci Austriacki z duchownej, czwarty Magdeburski z świeckiej y tak daley. *Trzecia lawa* przeznaczona dla dwóch Biskupów Protestantckich Osnabrugskiego y Lubeckiego. Gdy Biskup Osnabrucki jest Katolik siedzi w lawie duchownej, a zawsze ma głos 45, Lubecki zaś 49.

Czwarta

Przeora Maltańskiego, Xiążąt, Opatów y Proboszczów; *Druga* na lewey stronie dla Xiążąt świeckich z domow starożytnych y niektórych nowo uczynionych od Cesarzow; *Trzecia* poprzeczna dla iednego, a czasem dwuch Biskupow Luterskich; *Czwarta* także poprzeczna dla Hrabi *de Pappenheim* dziedzicznego Marszałka; *Piąta Szwabska* dla 19 Opatow, Xień y innych Pralatow, ktorzy wszyscy ieden tylko głos mają nazwany *votum curiatum*; *Szosta Reńska* dla 19 także Pralatow także ieden tylko głos mających; *Siodma, osma, dziewiąta y dziesiąta* ława dla Hrabow udzielnych Westfalskich, Weterawskich, Szwabskich y Frankońskich, z ktorych każda ma szczegulnie głos ieden. Arcy-Xiążę Rakuskie y Arcy-Biskup Salisburski na przemianę mają dyrekcyą tey izby, lecz Arcy-Xiążę sam ieden zawsze zagaia sessyą. Xiążęta y Hrabowie Niemieccy nieudzielni, chociaż są starożytney rodowitości, głosu y miejsca na seymie niemają.

Jak jest liczna trzecia Izba miast Cesarzkich wolnych?

Skład

Czwarta ława także poprzeczna bez głosu dla Hrabi *de Pappenheim*. *Piąta ława* dla Pralatow Szwabskich, Opatow y Xień w liczbie 19, która ma głos ieden z całej ławy. *Szosta ława* Pralatow Reńskich także 19 ieden głos mających. *Siodma ława Weterawska* 10 Hrabow. *Osma ława Szwabska* 17 Hrabow. *Dziewiąta ława Frankońska* 16 Hrabow. *Dziesiąta ława Westfalska* 33 Hrabow; każda ława ma tylko głos ieden. Od roku 1582 Xiążęta nowi z nabytym Xiążęcym tytułem uienahywają miejsca y głosu w Izbie Xiążęcey, chyba za zezwoleniem całej Xiążęcey Izby. Xiążę Bawarski przeniesiony do Izby Elektorskiej roku 1623 zatrzymał pierwsze miejsce y głos w Izbie Xiążęcey. Familie Xiążęce na przemianę przodkowanie w dawaniu głosu mające nazywają się *Familie Alternantes*. *Müfers Staatsr*: tom: XXXVI p. 62. &c.

Sklada sie teraz z miast 50 podzielonych na dwie ławy Szwabską y Reńską. *Szwabska* ma miast 37, *Reńska* 13 (a) Dyrekcyą tey izby jest przy pierwszym urzędniku tego miasta, w ktorym się seym odprawuie, ten zaś nieprzerwanie od r. 1662 trwa w Ratuszynie.

Czy stany Niemieckie nie dzielą się jeszcze ze względu religii?

Względem wiary w państwie Niemieckim prawie panującey Rzesza Niemiecka dzieli się na dwa zgromadzenia Katolickie y Protestańskie w ktorym się spólnie zamykają Lutrzy y Kalwini. Te zgromadzenia każde z osobna: *Katolickie* pod rządem Arcybiskupa Mogunskiego, a *Protestańskie* pod rządem (w Niemczech to przodkowanie nazywa się *diakatura*) Elektora Saskiego bez dzielenia się na izby rady swoje miewają; ustawy stanowią, y do zachowania onych na swoiey wiary ludzi obowiazek wkładają.

Jak

W ławie Reńskiej tym porządkiem zasiadają miasta: 1) Kolno, 2) Akwisgran, 3) Lubeka, 4) Wormacya, 5) Spira abo *Speyer*, 6) Frankfort nad Menem, 7) Goslar, 8) Brema, 9) Mühlhausen, 10) Norhausen, 11) Dortmund, 12) Friedberg, 13) Wetzlar.

W ławie Szwabskiej: 1) Ratuszyna (Regensburg), 2) Augspurg, 3) Norymberga, 4) Ulma, 5) Eslinga, 6) Reutlinga, 7) Nörtlinga, 8) Rottenburg nad Tawbrą, 9) Szwabska Halla, 10) Rotweil, 11) Uberlinga, 12) Heilbronn, 13) Szwabska Gemunda, 14) Memminga, 15) Lindawa, 16) Dunkelspül, 17) Biberach, 18) Rawensburg, 19) Schweinsfort, 20) Kempten, 21) Windsheim, 22) Kaufbeuren, 23) Weil, 24) Wangen, 25) Iszna, 26) Pfullendorf, 27) Offenburg, 28) Leutkirch, 29) Wimpfen, 30) Weissenburg w Nordgawii, 31) Giengen, 32) Gingenbach, 33) Zell w Ortenawii, 34) Buchhorn, 35) Aalen, 36) Buchau, 37) Bobfinga.

Jak się Sejm Niemiecki odprawuje?

Gdy stany Niemieckie są, zwołane, Elektor Moguncki albo jego Posel podaje materyę rady według propozycyi od pierwszego Cesarzkiego Kommissarza sobie podanych. Każda izba odebrawszy materyę w osobności naradza się. Elektor Moguncki albo jego Posel zbiera głosy w izbie Elektorskiej, Hrabia de Pappenheim w izbie Xiążęcey, a w izbie Mieyskiej pierwszy urzędnik miasta Ratysbony.

Jak się dzieje seymowa uchwała albo Resultatum?

Zbrane y ułożone głosy w Izbie Elektorskiej podają się na piśmie Izbie Xiążęcey, która wzajemnie swoje zdanie donosi Izbie Elektorskiej, ta komunikacya nazywa się *relacya y korrelacya*; jeśli zdania dwóch izb różnią się, obie izby naradzają się z sobą y większością głosów sprawę kończą; jeśli są zgodne, rzecz uchwalona przychodzi do wiadomości izby mieyskiej, ta jeśli na nią niezezwała, decyzya dwóch izb nie nieważy, lecz jeśli zdanie swe łączy, uchwała zgodna trzech izb nazywa się: *placitum imperii*, która oddana bywa Kommissarzowi Cesarzkiemu. Jeśli tę ustawę Cesarz utwierdza; staie się ona prawem y nazywa się: *Conclusum imperii universale*. Gdy sejm się kończy wszystkie ustawy albo *Conclusa* zebrane mają moc prawa y nazywają się: *recessus imperii*.

Co jest Deputacya Stanow Rzeszy Niemieckiej?

Deputacyą Stanow Rzeszy Niemieckiej nazywają się wybrane pewnych osób ze trzech izb, którym Rzesza Niemiecka zlecała kończyć niektóre sprawy, o których sejm dla wielości materyi nie stanowić niemógł. Od deputacyi uczy-

nione

nione ustawy nazywały się: *recessus deputationis* y potwierdzone od Cesarza nabywały mocy prawa powszechnego. Od r. 1662 takowe deputacye nazwane *zwyczajne*, ustaly dla seymu nieprzerwanie w Ratysbonie trwającego, aby jednak były odnowione kapitulacyą roku 1742 warowano.

Czy są? y co są Deputacye nadzwyczajne?

Deputacye nadzwyczajne do tych czas trwają, składają się z osób w rowney liczbie Katolickich y Protestańskich, z jedney, z dwóch, a czasem ze wszystkich trzech izb wybranych dla zakończenia spraw publicznych tak *w miejscu seymowania*, iako to: dla podpisania imieniem Rzeszy Niemieckiej iakiego pisma, złożenia powinizowania, ułożenia ceremonii iakiey, dania głosu &c. iako *za miejscem seymu* dla uspokojenia rozruchow; zrewidowania izby Wetzlarzkiej &c.

Czy stany Niemieckie bez dolożenia się Cesarza mogą mieć ziazdy oprócz seymu powszechnego w Ratysbonie?

Elektorowie mocą Złotey Bulli y przymierza Elektorskiego powinni byli zieżdżać się co rok dla naradzenia się, postanowili potym sejm swoy albo radę odprawować, wyjąwszy gwałtowne potrzeby, raz w lat dwie, nastatek co lat cztery; które ich ziazdy zgola ustaly od daty seymu ustawicznego Ratysbońskiego. Warowali sobie, aby takowe rady odprawować mogli bez dozwoleń Cesarza y przytomności jego Kommissarza. Teraz niezieżdżają się oprócz Ratysbony, chyba na jedno obranie Cesarza albo Krola Rzymskiego do Frankfortu. Miasta wolne zaniechały swych ziazdow od roku 1678. Ławy Hrabow Niemieckich; każda z osobna, miewały swoje rady y roku

r. 1743 otrzymały od Karola VII pozwolenie, aby ułożone dawniej między wszystkimi czterema ławami mogło dojść iedności przymierza. Xiążeta Niemieccy dawni ostatni mieli swoy zjazd w Offenbachu r. 1741.

W ktorych sprawach większość głosów na seymie Rzeszy Niemieckiej mocy niema?

Wszystkie sprawy publiczne na wszystkich zjazdach tak mnieyszych, iako powszechnych całej Rzeszy Niemieckiej większością głosów zwyczajnie się stanowią, która iednak mocy niema w następujących okolicznościach: (a) 1) W sprawach prywatnych do całego narodu nieściągających się, iako do iednego nierozdzielnego ciała politycznego. 2) W sprawach niepodpadających pod rząd świecki, to jest w materii religii abo gdzie o znieślenie praw y przywileiów.

(a) Putterus tak tę rzecz opisuje: Non valere maiora, si de iure singularum agitur, neque ea pluralitati votorum rectè tribui, quæ generatim in imperio civili hand continentur, seu quæ ne summus quidem imperans ex iure publico universali vi supremæ potestatis efficere potest, veluti ut conscientiis imperetur, seu iura Civium quaesita è medio tollantur &c. *Elem: Jur: publ: Ger: L. III C. 7. Tamże o podatkach tak mówi: Iis qui majoribus numero suffragiis in materia collectandi contrahuntur, adhuc dum invitis pluralitas ista obtrudi requirit. Pokoy Osnabrug Ar: 5. §. 52: In causis religionis omnibusque aliis negotiis, ubi status tanquam unum corpus considerari nequeunt sola amicabilem compositio lites dirimat, non attentâ votorum pluralitate. Głos od całego zgromadzenia Katolików abo Protestantów dany zowie się *Votum commune* y na ow czas na całym seymie są dwa tylko głosy: Katolicki y Protestański, ten na radzie całego zgromadzenia ułożony bywa ogłoszony przez Elektora Saskaiego y Xiążęcia Magdeburckiego; tamten przez Arcybiskupów Mogunckiego y Salisburckiego, abo Arcy-Xiążęcia Austriackiego podług alternaty z Salisburckim.*

leiów obywatelom służących idzie. 3) Podatki większością głosów wkładane być nie mogą na tych, którzy na nie niepozwalają. 4) Gdy Katolicy Protestantom, abo Protestanci Katolikom większość głosów mającym całym zgromadzeniem swym sprzeciwiają się.

Jaka jest moc y powaga Stanów Rzeszy Niemieckiej?

Stany udzielne Niemieckie mają w państwach swoich zwierzchność naywyższą, (a) mocą ktorej mogą karać śmiercią swych poddanych, stanowiąc prawa, czynić przymierza między sobą y państwami postronnemi; gdy te nie są ku szkodzie Cesarza y Rzeszy Niemieckiej, nakazywać podatki, bić monetę, trzymać woyska &c. iednak

P

moneta

(a) Wszystkie władzy naywyższej własności wypływają, iako prawnicy Niemcy mówią, *ex superioritate territoriali*, która według praw Niemieckich tak państwowym mnieyszym y większym Elektorstwom, Xięstwom, Hrabstwom &c. iako wolnym służy miastom. W niektórych Niemieckich państwach szczegulnych obywatele mają ziazdy, bez ktorych zezwolenia prawa od Pana tego kraiu stanowione być niemogą. Poddani każdego szczegulnego państwa Niemieckiego mogą udać się do Cesarza abo Niemieckich Trybunałów, gdy im sprawiedliwości Panowie ich według prawa czynić niechcą, abo przeciwko prawom władzy swey używają. Panowie zaś mogą się skarżyć na poddanych o nieposuszeństwo, abo ich orężem własnym, lub od sąsiadów na pomoc zaciągnionym do posuszeństwa przymusić. We wszystkich wolnych miastach iako małych Rzeczachpospolitych Niemieckich jest Senat abo Magistrat od pospolstwa oddzielony, który rząd sprawuje miasta przy zaszczytach y władzy udzielney lenney zwierzchności własnych. Miasta te karzą występnych, biją monetę, zaciągają woyska, trzymają przy Cesarzu y u Dworów Cudzoziemskich nietylko Konsulów dla handlu, ale też Ministrów mnieyszych dla spraw publicznych. Putterus *Elem: Jur: publ: Ger: L. IV. C. 4. pag: 410.*

moneta powinna być w rodzaju y szacunku sfosowana do praw Cefarskich y zwyczajui; niewolno im nowych cel stanowiąc abo dawnych powiększać bez pozwolenia seymu Niemieckiego.

Jak się rządzą w szczególności cyrkuly Rzeszy Niemieckiej?

Z ustanowieniem cyrkulow ustanowieni są w każdym cyrkule nietylko Dyrektorowie z Xiążat duchownych lub świeckich, ale też Polkownik z przydanemi sobie do rady y pomocy Assessorami. Dyrektorowie cyrkulu mają moc nakazać zjazd w swoim cyrkule, z Polkownikiem y Assessorami rozrządzać sprawy publiczne, iako to nakazywać podatki, ucalać powszechne y szczegulne bezpieczeństwo, przyprowadzać do wykonania ustawy seymowe, dekreta Cefarskie, rady zadworney Cefarskiej y Kamery Wetzlarckiej, przestrzegać, aby sprawiedliwość była nieskażona, moneta dobra, cla aby się niepowiększały y aby w szczególności każdego cyrkulu ustawy były zachowane.

Jakie podatki każdy płaci cyrkul?

Dwoiaki: ieden zwyczajny w dwóch terminach na rok rownych na utrzymanie Kamery Cefarskiej; drugi nadzwyczajny, nazwany *mieście Rzymskie*. Takowy podatek pospolicie uchwalony bywa pod czas wojny, y wynosi ze wszystkich cyrkulow żold miesięczny na 2,681 iazdy, y 12,795 piechoty. Za Karola V Cefarza płacono na miesiąc 12 Złotych Cefarskich na iezdneho, a 4 na piezłego żołnierza.

Wylicz mnie Dyrektorow każdego cyrkulu?

Cyrkulu Austriackiego: Arcy-Xiążę Austriacki, który cyrkul żadnych niepłaci z innymi cyrkulami podatkow.

Cyr-

Cyrkulu Bawarskiego: Elektor Bawarski y Arcybiskup Salisburski na przemianę.

Cyrkulu Szwabskiego: Biskup Konstancyeński y Xiążę Wirtemberski.

Cyrkulu Frankońskiego: Biskup Bamberki y Margrablowie Brandeburski na Bareycie y Anspachu na odmianę między sobą w lat trzy.

Cyrkulu Saskiego gornego: Elektor Saski.

Cyrkulu Saskiego dolnego: Krol Pruski iako Xiążę Magdeburki y Elektor Hannowerski iako Xiążę Bremeński na przemianę na każdym zieżdzie. Tenże sam Elektor Hannowerski iako Xżę Brunswicki imieniem swey familii.

Cyrkulu Westfalskiego: Biskup Monasterski, y Krol Pruski iako Xiążę Kliwski spolnie z Elektorem Reńskim, iako Xiążęciem Juliackim.

Cyrkulu Renu dolnego: Elektor Mognicki.

Cyrkulu Renu gornego: Biskup Wormacki y Elektor Reński iako Xiążę Simmereński.

Ktore są Trybunaly dla czynienia sprawiedliwości na całą Rzeszę Niemiecką?

Dwa są powszechne: pierwszy jest *Jzba Cefarska* przedtym w Spirze, teraz w Wetzlarze sądząca się. Drugi jest *Rada zadworna Cefarska*. Te dwa Trybunaly są powszechne y rozciągają zwierzchność swoię na wszystkie Stany Rzeszy Niemieckiej.

Z wielu Sędziow składa się Jzba Cefarska?

Według pokoju Westfalskiego powinnaby się składać z iednego W. Sędziogo, czterech Prezydentow, dwuch Katolikow a dwuch Protestantow y 50 Assessorow, 26 Katolikow, a 24 Protestantow, lecz dziś więcey niezawiera iako iednego W. Sędziogo Katolika, 2 Prezydentow iednego Katolika, a drugiego Protestanta y 15

P2

Assesso-

Affessorow, 8 Katolikow, a 7 Protestantow podanych od Cesarza, Elektorow y Cyrkulow.

Co jest rada zadworna Cesarzka y z wiełu składa się osób?

Sąd ten ustanowiony dla rozstrzygnięcia sporow prywatnych, przywłaszczył sobie nad Jzba Cesarzka prawo uprzedzenia w samych jednak tylko sprawach osob prywatnych. Składa się z iednego Prezydenta, y Podkanclerzego Katolikow y 18 Sędziow: 9 Katolikow a 9 Protestantow, ktorzy we dwóch zasiadają ławach, w iedney szlachta, a w drugiej ludzie w prawie biegli. Cesarz podaje Prezydenta y wszystkich Affessorow, a Elektor Moguncki naznacza Podkanclerzego. Rada zadworna z życiem Cesarza ufaie. Jzba zaś Cesarzka ustawicznie się sędzi, ponieważ jest sądem nietylko Cesarza, ale też wszystkich Stanow.

Czy idzie appellacya od dekretow tych dwuch Trybunatow?

Strony mogą appellować do seymu Rzeszy Niemieckiej abo do samego Cesarza y prosić o rewizyę sprawy, abo Kommissarzow do roztrząśnienia y osądzenia oney. Strona prosząca o rewizyę po wykonaney przyśędze, że appellacya nie jest ani ku zwłoce czasu, ani ku ubliżeniu y potwarzy strony przeciwney, składa pewną sumę pieniężną, która do niego się wraca, jeśli appellacya sprawiedliwa, ginie zaś jeśli Kommissarze wysadzeni złą znaydą sprawę.

Co jest Metryka Rzeszy Niemieckiej?

Metryka Rzeszy Niemieckiej jest Taryffa abo registr wszystkich stanow udziałnych Niemieckich, iako to: Elektorow, Xiążat duchownych y świeckich, miast Cesarzkich wolnych, który

w Kan-

w Kancellaryi Elektora Mogunckiego złożony pokazuje wielkość podatkow, które każdy stan powinien płacić na wydatki powszechne całej Rzeszy Niemieckiej. Różnemi czasy różne układano Taryffy, ostatnia poprawiona na seymie Ratusbońskim r. 1654 jest do tych czas w używaniu.

Jakie jest prawo pospolite abo powszechne Rzeszy Niemieckiej?

Jako wszystkich narodow tak y Niemieckiego prawem powszechnym są niektóre ustawy abo Konstytucye ściągające się do wszystkich stanow Niemieckich w powszechności.

Jaka jest pierwsza Konstytucya abo prawo powszechne?

Nawpiierwsze y naydawnieysze prawo Rzeszy Niemieckiej iey Złota Bulla tak nazwana od złotey puszki, w krorey zamyka się wisząca pieczęć. Ta konstytucya za zezwoleniem stanow Niemieckich od Karola IV Cesarza napisana, roku 1356 ogłoszona y na ratuszu miasta Frankfortu nad Menem złożona. opisuje sposob obierania Cesarza, prawa, przywileie, wolności, porządek sukcesyi, urzedy y inne prerogatywy Elektorow.

Jaka jest druga Konstytucya powszechna Rzeszy Niemieckiej?

Są kapitulacye Cesarzkie, które nic innego nie są, tylko pewne obowiązki od stanow Niemieckich na nowo obranego Cesarza włożone. Pierwsza Kapitulacya podana była Karolowi V Cesarzowi, z rady Fryderyka mądrego Elektora Sakiego, który ten sposob znalazł dla uprzatnienia przeszkod rzezonemu Karolowi do tronu Cesarzkiego, ktorego zbyt moc w podeyrzeniu była u Elektorow. Fryderyk kollegow swych namowił, aby przyszłemu Cesarzowi podali kapitu-

kapitulacją dla ukroczenia władzy Cesarzkiej y ubezpieczenia wolności Niemieckiej. Od tego czasu każdemu nowemu Cesarzowi Elektorowie przepisywali kapitulacją, odmieniając jednak abo przydając niektóre obowiązki według okoliczności czasu. Za *Rudolfa II* Cesarza Xiążęta y inne stany Niemieckie domagali się spólnie z Elektorami układać kapitulację, lecz Elektorowie więcey iak stoletnie tego przywileju im samym tylko służącego używanie za moc prawa przyprowadzili. Stany jednak otrzymały pokoiem *Westfalskim* r. 1648 deklaracją, że na pierwszym następującym seymie ułożona będzie kapitulacja wieczna za radą y zezwoleniem Jzb Xiążęcey y Mieyskiej. Do tych czas jednak ten warunek skutku niewziął dla zabiegów Elektorów, którzy mają sposoby y interes przeszkodzić wypełnienia tego artykułu.

Jakie jest trzecie powszechne prawo Rzeszy Niemieckiej?

Trzecie powszechne prawo nazywa się: *pokoy powszechny*. Od wieku dwunastego między Cesarzem y Stanami Niemieckimi nieprzerwana trwa umowa zdawać na rozśadek seymu wszystkie spory, ktoreby między stanami Niemieckimi wsteczynały się, zwłaszcza podczas bezkrolewia y mocą oręża rozśadzały się. Ta umowa tak potrzebna odnowiona była za *Maxymiliana* Cesarza na seymie *Wormackim* r. 1495 y potwierdzono na seymie *Ratysbońskim* r. 1500.

Co jest czwarta Konstytucya nazwana pokoy sumnienny?

Jest umowa abo traktat kończący wszystkie spory y kłotnie o wiare wsteczne na początku wieku XVI. Ten traktat między *Karolem V* Cesarzem

farzem y Xiążętami Luterskimi stanął w *Passawie* r. 1552 potwierdzony na seymie *Auszpurckim* r. 1555. Cesarz y stany Niemieckie tak *Katolickie*, iako *Protestańskie* obowiązały się sumnienia wolność utrzymywać, to jest gwałtu y przykrości względem wiary sobie wzajemnie nie czynić, oprócz tego warowały sobie, że różność wiary niema przeszkadzać do związku y jedności stanów.

Jaka jest piąta Konstytucya Rzeszy Niemieckiej?

Pokoy Westfalski po wojnie trzydziestoletniej r. 1618 przez *Gustawa W.* Krola Szwedzkiego zaczętey, a r. 1648 skończoney, nastąpiony. Ten pokoy jednego czasu stanął między koroną *Francuską* y *Rzeszą Niemiecką* w *Munsterze*, y między taż *Rzeszą Niemiecką* y koroną *Szwedzką* w *Osnabrucku*, y dla tego jednym słowem zowie się *pokoy Westfalski*. Wszystkie wolności Rzeszy Niemieckiej tym pokoiem są warowane, tenże sam pokoy był potwierdzony traktatem *Nimegckim* r. 1679, *Ryświckim* r. 1697, *Radstadzkim* y *Badeńskim* r. 1714, *Atwisgrańskim* r. 1748, nakoniec *Paryskim* y *Hubertzhurckim* r. 1763.

Czy niemasz jeszcze iakiego prawa powszechnego Rzeszy Niemieckiej?

Przymierze Elektorckie naprzod r. 1338 na obronę y ucalenie praw y przywilejów Elektorom służących y od nich używanych zawarte, a roku 1764 po obraniu *Jozefa II* na Krolestwo Rzymskie od wszystkich Elektorów w *Frankforcie* odnowione.

Obserwacya (*herkommen*) to jest zwyczaj kierowania sprawami publicznymi od Cesarza y stanów nieodrzucony, chociaż wyraźnie niepo-

twier-

twierdzony, jest prawem fundamentalnym niepi-
fanym Rzeszy Niemieckiej.

Wszystkie *recessa, konstytucye y dekreta* stanów
Niemieckich na seymie uczynione y od Cesarza
potwierdzone mają moc prawa powszechnego.

*Czy niemasz jeszcze w Niemczech iakiego stanu
procz trzech Szab?*

Jest stan Szlachecki udzielny na 15 powiatów
podzielony, z których 5 jest w Szwabach, 6 w
Frankonii, 4 wzdłuż Renu. Szlachta udzielna
Niemiecka trzyma dobra samemu tylko Cesarzo-
wi względem lenności podległe, y w tych do-
brach ma moc udzielną, jest ziednoczona z sta-
nami Rzeszy Niemieckiej związkiem interessu po-
wszechnego, chociaż nie wchodzi do seymu, lecz
rządzi się arystokratycznie.

*Jakim sposobem rząd Arystokratyczny spra-
wuje się?*

Każdy Kanton abo Powiat ma swego Dyrekto-
ra abo Kapitana raz z iedney, drugi raz z dru-
giey familii obranego. Ten Dyrektor niemoże
nie stanowić bez rady dwóch abo trzech Szla-
chty sobie przydanych y iednego prawnika, gdzie
potrzeba każe tłumaczyć prawo. Z tą radą Dy-
rektor roztrząsa spory szlacheckie, sędzi sprawy y
utrzymuje całość przywilejów szlacheckich.

Jak sprawy stanu Szlacheckiego odprawiają się?

Każdego powiatu deputaci zgromadzają się
spólnie raz na rok y naradzają się o dobru po-
wszechnym stanu swego. Strony niekontente
z sądu swych Dyrektorów, mogą swe sprawy
przed Deputatami przelożyć, a jeśli na ich nie-
przeistają dekrecie, wolno im do kamery Wetzlar-
skiej appellować.

§. V.

§. V.

O Państwach pod prawem lennym Rzeszy Niemieckiej zostających.

*Ktore kraie zostają pod obowiązkiem lenności
Rzeszy Niemieckiej?*

Naprzód *Czechy* z swemi przynależnościami,
powtore *Xieństwa Włochie*, potrzecie *Niderland
Austryacki*.

*Jakie są granice, obszerność y obfitość Krole-
stwa Czeskiego?*

Czechy graniczą na północ z Misnią y Luzacyą,
na wschod z Śląskiem, na południe z Austryą, na
zachod z Bawaryą; położeniem swym owate
wyrażają, mają długości mil 60, szerokości wię-
cey niż 40, kraj to jest gorzysty, zimny y nie-
nadto zdrowy, obfituje iednak w zboża, owoce,
pastwiska, szafran, y w niektórych mieyscach
w wino. Gory Czeskie są bogate w srebro, cy-
nę, ołów, w granaty y inne kamienie nakształt
wschodnich. Obywatele są dowcipni, pracowici,
mocni, dobrzy żołnierze, ale do piianstwa skłonni.

*Ktore są miasta znaczniejszye ośmnaestu Cyrku-
tow, na ktore się dzielą Czechy?*

Cyrkuły abo powiaty Czeskie biorą swe nazwi-
ska od miast stołecznych. Całego Krolestwa M.
S. *Praga* nad *Moldawą* na trzy miasta, *Prage
starą, nową y małą* podzielona, Arcybiskupstwem,
Akademią sławną y pięknym mostem ozdobiona.
Inne miasta są: *Czaław, Kuttenberg, Leitomeritz,
Königsratz, Karlsbadt y Teplitz* wodami mine-
ralnemi sławne. *Egra* miasto obronne. *Glatz*
M. S. Hrabstwa tegoż imienia ustapione Krolowi
Pruskiemu.

Ktore

Ktore są przynależności Królestwa Czeskiego?
 1) Xięstwo Śląskie, 2) Margrabstwo Morawskie, 3) Margrabstwo Luzackie, z których większa część Xięstw Śląskich y Luzacya odpadła od Czech y są przyłączone do państw domow Brandeburskiego y Saskiego.

Jakie są granice y podział Xięstwa Śląskiego?
 Xięstwo Śląskie od Kazimierza W. Króla Polskiego komonie Czeskiej ustąpione, styka się na północ z Marchią Brandeburską y Polską, na wschód z tąż samą Polską, na południe z Morawą y Węgrami, na zachód z Luzacyą y Czechami. Długość jest mil około 75, szerokie 30. Obfituje w zboże, lasy, pastwiska, bydło, w len dobry, w miód, w różne po gorach kamienie, w kruszcowe szyby, w marmury &c. Śląsk dzieli się na dolny y górny, górny zaś może się dzielić na Śląsk Pruski y Austriacki.

Ktore są miasta Śląska dolnego?

Śląsk dolny zamyka 12 Xięstw, nazwanych od miast stołecznych, ktore wszystkie traktatem Wroclawskim d. 11 Czerwca r. 1742 ustąpione są Królowi Pruskiemu. 1) *Wroclaw* ludne y handlowne nad Odrą. 2) *Lignica* Akademią Rycerską przedtym sławną ozdobiona. 3) *Jawor*. 4) *Swidnica* miasto obronne. 5) *Oleśnica* (Oels.) 6) *Brzeg* miasto mocne, 7) *Wolawa*, 8) *Głogów* miasto po Wroclawiu najsławniejsze, 9) *Sagan*, 10) *Krosno* z całym Xięstwem już r. 1538 domowi Brandeburskiemu ustąpione. 11) *Munsterberg*, 12) *Nissa* M. S. Xięstwa Grotkowskiego nad wszystkie miasta Śląskie najmocniejsza. Oprócz tych miast stołecznych Xięstw tegoż nazwiska są: *Wartenberg*, *Trachenberg*, *Milicz*, *Trzebnica* o mil 8 od Wroclawia Klasztorem Panieńskim od *Henryka*

ryka brodatego y S. JADWIGI jego żony fundowanym sławną.

Ktore miasta y Xięstwa leżą w Śląsku górnym Pruskim?

1) *Xięstwo Opolskie* z M. S. *Opole* nad Odrą, w tym Xięstwie leży *Głogów* mniejszy, y *Kosel* obronne; 2) *Xięstwo Raciborskie*, M. S. *Raciborz* nad Odrą.

Ktore miasta y Xięstwa składają Śląsk górny Austriacki?

1) *Xięstwo Oppawskie*, ktorego M. S. *Opawa* (Troppau.) 2) *Xięstwo Karnowskie* z M. S. *Karnowem* (Jaegerndorf.) 3) *Xięstwo Cieszyńskie* ma M. S. *Cieszyn* należy do *Albrychta* Królewica Polskiego Xcia Saskiego. *Bielik* nad granicą Polską M. S. Xięstwa *Bielickiego* dziedzicznego domu *Xiążat Sułkowskich*. *Jablunka* forteca nad granicą Węgierską.

Ktore miasta znaczniesze znajdują się w Margrabstwie Morawskim?

Morawa od rzeki Morawy nazwisko biorąca obfituje w wina, pastwiska, bydło rogate, len &c. ma M. S. *Olamuniec* niedawno na mocną obrocony fortecę, piękny y ludny, Akademią y Biskupstwem ozdobiony. *Bryn* miasto z zamkiem na wysokiej gorze położonym. *Znaim*, *Nikilspurg* o mil 8 od Wiednia. *Prosnica* &c.

Jak się dzieli Luzacya y ktore są znaczniesze jej miasta?

Luzacya między Śląskiem, Czechami, Miśnią y Marchią położona domowi Saskiemu od Austriackiego r. 1635 ustąpiona, dzieli się na górną y dolną; *Gorney* miasta są: *Bautzen* nad Spreą stołeczne Margrabstwa. *Görlitz*, *Zittaw* manufakturami

rami Inianemi sławna. Dolney Luzacyi miasta sã: *Luben, Guben, Luckau, Spremberg, Cosau &c.* Miasta: *Cottbus, Peitze, Boeschau, Storckau, Sommerfeld &c.* należą do Krola Pruskiego.

*Ktore Xięstwa Włoskie podlegają prawu lenne-
mu Rzeczy Niemieckiej?*

1) Xięstwa domu Austryackiego, 2) Państwa Krola Sardyńskiego, 3) Xięstwa domu Atestyńskiego (po łacinie *Domus Atestina*) pod obowiązkiem holdu y przysięgi wierności zostają.

Ktore Xięstwa Włoskie są domu Austryackiego?

1) Wielkie Xięstwo *Toskańskie* jest z państw Austryackich wydzielone dla *Leopolda* Arcy-Xcia y iemu, oraz jego męskiej płci potomstwu na wieczne czasy ustąpione, 2) Xięstwo *Medyolańskie*, 3) Xięstwo *Mantuanńskie*.

Jakie są granice, rozległość y żyzność W. Xięstwa Toskańskiego?

Toskania graniczy na północ y wschód z państwem Papieskim, na zachód z *Genuą, Luką y Modeną*, na południe oblana jest morzem. długości ma mil około 40, szerokości 30. Obfituje w wino, zboże, cytryny, pomarańcze y inne delikatne owoce, w szafran, jedwab, lny, w marmury, alabastr, porfir, minery, alunowe, żelazne, miedziane y srebrne.

Co Xięstwo Toskańskie zawiera, ktore z Rzeczypospolitej wolnej uczynione jest Xięstwem dla domu de Medicis?

Zawiera: 1) Powiat abo kraj *Floręński*, nad którym *Alexander de Medicis* przywłaszczył sobie dziedzictwo y moc panowania udzielną z tytułem Xiążęcia od *Karola V* nadanym. Syn jego *Kosmus* otrzymał tytuł W. Xiążęcia od *Piusa V*

Papieża (a) r. 1569. 2) Powiat *Pizański* zawojuowany od *Floreńczyków* roku 1406. 3) Powiat *Siennęski* ustąpiony od *Filipa II* Krola Hiszpańskiego r. 1557 W. Xiążęciu *Toskańskiemu*, oprócz miast garnizonowych, ktore zostały się przy *Krolestwie Neapolitańskim*.

Ktore są miasta znaczniejsze w Toskanii?

Florencya nad *Arną* miasto piękne, całego kraju stołeczne rezydencyą Arcy-Xiążęcia, pięknymi pałacami, 150 Kościołami, 17 rynkami y 160 statuami ozdobione, *Pistoia, Barberino* oyczyna zacnego domu. *Camaldoli* wstawione Opactwem pierwsiastkowym zakonu *Kamaldulskiego* fundowanego od *S. ROMUALDA*. *Piza* miasto dawne, piękne y wielkie nad *Arną*. *Liworna* (*Portus Liburnus*) z portem morskim dla wszystkich narodow do handlu wolnym. *Sienna* miasto piękne y obronne, oraz delikatnością języka *Włoskiego*

(a) Gdy *Kosmus* r. 1569 otrzymał od *Piusa V* tytuł W. Xiążęcia *Toskańskiego*, *Maximilian II* Cesarz saskłowawszy naugo, pozwał Xcia do seymu *Niemieckiego*, oskarżając o to: że będąc holdownikiem *Rzeczy Niemieckiej* od obcoy Potencyi tytuły brał na państwo lenne Cesarstwa. *Stany Rzeczy Niemieckiej* w *Ratysbonie* d. 21 Listopada r. 1575 pochwalily Cesarcki postępek y zalecily temuż Cesarzowi, aby on tytułem W. Xiążęcia *Franciszka* na ow czas panującego ozdobił, co uczynił d. 26 Stycznia r. 1576. *Jan Goston* ostatni W. Xiąży *Toskański* z domu *Medicis* obszernym piśmem wywódził, że W. Xięstwo *Toskańskie* niepodlega holdowi *Rzeczy Niemieckiej*; Cożkolwiek bądź, traktat nazwany *zworakię aliancy* w *Londynie* r. 1718 zawarty, *Toskanią* uznał za lenność Cesarstwa, y *Don Carlos* teratniejszy *Krol Hiszpański* mający nastąpić na to W. Xięstwo, był od Cesarza inwestowany dnia 9 Grudnia r. 1723. Nakoniec to Xięstwo z obowiązkiem holdu dostało się domowi *Lotaryńskiemu* za *Lotaryngią*, traktatem *Wiedeńskim* d. 18 Listopada r. 1738 zawartym.

skiego zalecone. *Monte Policiano* wyborym winem sławne.

Jakie są granice y rozległość Xięstwa Medyolańskiego?

Xięstwo *Medyolańskie* styka się na północ z Szwaycarami y Gryżonami, na wschód z państwem Weneckim, Parmą y Mantuą, na południe z Parmą y kraiem Genueskim, na zachód z Państwami Króla Sardyńskiego, długość jego jest mil 40, szerokość 20. Obfituje we wszystko. Miasta stołeczne powiatow to Xięstwo składających są: *Medyolan* nazwany Wielki m2 230 Kościołów, 66 Klasztorów, 10 Szpitalów, Akademią y Arcybiskupstwo, *Como* nad jeziorą tegoż nazwiska, *Pawia*, *Kremona*, *Arghiera*, *Lodi* &c. Z Xięstwa *Medyolańskiego* ustąpione są Królowi Sardyńskiemu, *Dolina Sezya*, część powiatu *Angery*, *Pawezanu*, Powiaty: *Nowarski*, *Wigewanański*, *Lomeliński*, *Alexandryński*, *Tortoński*, Hrabstwo *Bobbio* (a) y wszystkie dzierżawy lenne Cesarzkie

(Feudi-

(a) *Maryja-Tereza* Królowa Węgierską, potym Cesarzowa chwyciącego się Króla Sardyńskiego, na którą stronę miał się przeważać podczas wojny po śmierci *Karola VI* w szczętej, chcąc do swojej przeciwko Francji y Hiszpanii pociągnąć, uczyniła z nim przymierze w *Worms* d. 13 Września r. 1743 y ustąpiła mu na wieczne czasy dzierżawy od Xięstwa *Medyolańskiego* *Bobbio*, *Wogherę*, *Vigevano* &c, a z Xięstwa *Placentyńskiego* miasto stołeczne *Placencya*, *Rottofredo S. Łazarza*, które kraje y miasta Król Sardyński d. 5 Lutego r. 1744 w dzierżawę swoją odebrał. Traktatem jednak *Akwisgrańskim* art: 7 r. 1748 Xięstwo *Parmy*, *Placency* y *Gwaszalli* *Don Filipowi* Królewicowi Hiszpańskiemu od Cesarzowy Królowy pod tym warunkiem były ustąpione; że *Karol* Król obojej Sycylii wstępując na tron Hiszpański, miał tron Neapolitański zostawić *Don Filipowi*, a trzy rzeczony Xięstwa miały powracać do domu Austryackiego. W ten czas równie

y gdyby

(*Feudi-Imperiali*) na południu *Tortony* leżące. Jakie jest położenie, obszerność, miasta Xięstwa *Mantuńskiego*?

Xięstwo *Mantuńskie* leży między państwem kościelnym, Weneckim, *Modeńskim*, *Parmeńskim*, *Medyolańskim*, obfituje w zboże, pastwiska, owoce y wyborne wina, od r. 1708 należy do Domu Austryackiego, długie jest na mil 16, szerokie 12. *Mantua* M. S. położone na wyłpie rzeką *Mincya* otoczony, jest mocne y obronne, wspaniałym dawnym Xiążąt z domu *Gonzagów* pałacem y innymi przepysznyymi gmachami ozdobione. *Ostiglia* zamek nad *Po*, *Pistola* miasteczko blisko *Mantui* Ojczyzna *Wirgiliusza*.

Ktore Xięstwa należą do Króla Sardyńskiego?

Król Sardyński trzyma cztery znaczne Xięstwa, *Sabaudzkie*, *Piemonckie*, *Montferackie* y część

y gdyby ustala po mieczu linia *Don Filipa*, Król Sardyński miał powrócić do części Xięstwa *Placentyńskiego* traktatem *Wormackim* sobie ustąpioney. A że po zeyściu *Ferdynanda VI* ani *Karol* Król Neapolitański *Don Filipowi* Bratu Królestwa tego niewypuścił; lecz dla Syna swego zatrzymał, ani trzy Xięstwa od państw Austryackich oderwane nazad do nich niebyły przyłączone; Król Francuski godząc Króla Sardyńskiego słuszne prawo do części Xięstwa *Placentyńskiego* mającego, uczynił z nim dnia 10 Czerwca roku 1763 konwencją, mocą której wypłacił 8,200,000 funtów francuskich, aby z tej summy głównej Król Sardyński miał dochód roczny, rachując prowizją po 5 od sta, równy intratom tej części Xięstwa *Placentyńskiego*, do której miał tak uroczyście prawo. Nadto Król Francuski zapłacił Sardyńskiemu prowizją od tej summy od śmierci *Ferdynanda VI* Króla Hiszpańskiego do dnia konwencyi uczynioney przypadła. Obie zaś strony warowały sobie, że gdyby linia Xiążąt terazniejszych *Parmeńskich* ustala, Król Sardyński miał część Xięstwa *Placentyńskiego* otrzymać, a korona Francuska kapitał wyliczony nazad odebrać.

część Xięstwa Medyolańskiego, położone między Francją, Szwaycarami. Medyolanem Parmą y Genuą. długie na mil 90, szerokie 70.

Ktore miasta znaczneyse w Sabaudyi?

Sabaudya kray gorzylty y mney obfity dzieli sie na 7 powiatow, ktorych miasta stołeczne są: *Chambery* stolica Sabaudyi własney y Parlamentu Sabaudzkiego; *Montmelian*, *Apermont*, *Anneci* M. S. Powiatu Genewskiego, *Tonnon* M. S. Xięstwa Szablańskiego (*Chablais*) *Mutiers* M. S. Hrabstwa Tarantezyńskiego (*de Tarantaise*), *S. JAN Mauryeński* M. S. Hrabstwa Mauryeńskiego, *Fausigni* M. S. Powiatu tegoż nazwiska.

Wylicz znaczneyse miasta Piemontańskie?

Xięstwo *Piemontańskie* (po Włosku *Piemonte*) obfitujące we wszystko, wesole y ludne, ma w gorach, ktoremi jest otoczone, minery, złote, srebrne, miedziane y żelazne. Obywatele są dowcipni, przemyślni, ku cudzoziemcom ludzcy, weseli, Panu swemu życzliwi, y w dochowaniu wiary Katolickiey stateczni. *Turyń* (*Augusta Taurinorum*) M. S. Xięstwa tego y wszystkich państw Krola Sardyńskiego, rezydencyą Krolewską, Arcybiskupstwem, Akademią, zamkiem, pięknością gmachow, porządnym nlic rozłożeniem ozdobione nad zbiegiem rzek Doryi y Pò położone. *Wenerya* y *Riwola* dwa rozkoszne Krolewskie zamki leżą za Turyńem. *Coni* miasto mocne dwa razy od Francuzow obleżone ni razu niedobyte. *Pignerol*, *Fenestrella* &c. *Salussa* M. S. Margrabstwa Salussańskiego, w ktorym leżą miasta obronne: *Demont* y *Karmagnolla*. *Nica* nad morzem M. S. Hrabstwa Niceńskiego. *Willafranka*, *Onelia* M. S. Xięstwa Oneliańskiego. *Suzca* (*Segusium*) M. S. Margrabstwa Suzcańskiego;

Aosta

Aosta (*Augusta Prætoria*;) M. S. Xięstwa Aostańskiego; *Jurea* z mocnym zamkiem M. S. Hrabstwa Kanawezańskiego (*Canavele*); *Wercella* M. S. Państwa Wercelskiego; *Asta* M. S. Hrabstwa Asteńskiego. Do Pedemontańskiego Xięstwa przyłączone są traktatem Wiedeńskim r. 1735 dzierżawy lenne Cesarzkie nazwane *Langhes* (*feuda Langarum*;) ktorych jest w liczbie 54.

Ktore miasta leżą w Xięstwie Montferackim?

Xięstwa *Montferackiego* położonego między Piemontem y Medyolanem od Xięstwa Mantuańskiego oddzielonego y domowi Sabaudzkiemu ustapionego r. 1708 M. S. *Kazal* nad rzeką *Pò*, przedtym najmocneyse we Włoszech forteca, zburzona r. 1700, ktorey część twierdz Krol Sardyński naprawił. *Trin* nad *Pò*; *Alby* &c Powiaty odłączone od Xięstwa Medyolańskiego dla Krola Sardyńskiego są: *Alexandryjski*, *Tortoniski*, *Nawarski* &c.

Ktore Xięstwa są dziedziczne domu Atestyńskiego?

Xięstwa: 1) *Modeńskie*, 2) *Regio*, 3) *Carpi*, 4) *Corregio*, 5) *Mirandola* z Margrabstwem *Concordia*, 6) *Nowellara*, 7) *Massa-Carrara*, ktore Xięstwo przyniosła w posagu domowi Atestyńskiemu ostatnia onego dziedziczka *Marya-Terezza* z domu *Xiążąt Cibo*. Wszystkie te Xięstwa razem wzięte mogą mieć długości mil 20, szerokości 10. Obfitują w zboże, wyborne wino y inne rzeczy do potrzeby y wygody ludzkiej służące. M. S. *Modena* w kraiu wesolym y urodzawnym położona, mocnym zamkiem obroniona. Pałac *Xiążęcy* jest wielki y wspaniały. *Riwalta* y *Sassula* palace rozkoszne *Xcia Modeńskiego* leżą między *Modeną* y *Reggio*.

Q

Ktore

Ktore Prowincye składają Niderland Austryacki?
 Niderland przedtym nazwany Niemcami dolnemi, potym cyrkułem Burguńskim składa się z 17 Prowincyi, z których 7 wybiwszy się z postużeniństwa Krolow Hiszpańskich wolnym stały się narodem pod nazwiskiem *Prowincyi skonsfederowanych Belgickich* abo *Rzeczypospolity Hollenderskiej*; *Artezya* osma prowincya dostała się w moc Francuską (a) dziewięć pozostałych z odłączeniem jednak od nich znacznych krajów dla Krolow Francuskiego, Pruskiego y Rzeczypospolitey Hollenderskiej, zostały się przez traktat Utrechcki przy Domu Austryackim w Niemczech panującym, iako to trzy Hrabstwa: Flandryjskie, Hannonijskie, Namurskie; cztery Xięstwa: Brabantskie, Luxemburskie, Limburskie, Geldryjskie; Państwo Malinjskie y Margrabstwo Antwerpskie. Wszystkie Prowincye Belgickie Austryackie składają kraj długi mil 38, szeroki 24, obfitują w zboże, pastwiska, lasy y są jednym z najludniejszych krajów w Europie dla gęstych miast natisadłych miasteczek y nieprzerwanym prawie ciągiem

(a) *Artezya* dawnemi czasy była oyczyzną Atrebatow, Morinjanow y Oromanzow. *Karol* Iyfy Cesarz r. 863 dał ją w posagu po *Judycie* swey Corce *Baldwinowi* Ramieniem żelaznym nazwanemu Hrabu Flandryi. Roku 1180 *Artezya* powrocila do korony Francuskiej przez małżeństwo *Isobelli* corki *Baldwina* V z *Filipem Augustem* Krolom Francuskim, którą *S. Ludwik* tytułem Hrabstwa ozdobiwszy r. 1236 dał Brata swemu *Robertowi*. Potym też *Artezya* w posagu była wniesiona do domu Burguńskiego, a po śmierci *Karola* śmiałego weszła w Dom Austryacki przez małżeństwo *Maryi* ostatniey dziedziczki Xiążąt Burguńskich z *Maxymilianem* I Cesarzem. Roku 1640 Francya *Artezyą* mieczem zdobywszy dzierżawę oney na wieczne czasy traktatem Pyrenejskim z Hiszpanią zawartym roku 1659 sobie warowała.

giem wsiow z sobą spojonych. Manufaktury kamłotowe, szpalerowe y koronkowe wstawiają ten kraj y bogacą. Belgowie są wzrostu pięknego, mocni, do trudow woiennych, nauk, kunsztow wyzwolonych y rzemiosł sposobni, rzetelni, słowa dotrzymujący, ku cudzoziemcom grzeczni, do handlow naywięcey się przykładają, smaczno iedzą, wiele, a często niepomiarowanie piją.

Jak dzieli się Prowincye Belgickie Katolickie y ktore są miasta znaczniejszye?

1) *Flandrya* dzieli się na Francuską, Hollenderską y Austryacką. *Flandryi Austryackiej* M. S. *Gand* nad zbiegiem Skaldy y Lizy, różnemi kanałami dzieli się na 26 wysp złączonych z sobą 300 mostami. Inne miasta są: *Bruga* ustanowieniem Orderu złotego runa od *Filipa* dobrego Xiążęcia Burguńskiego sławna r. 1430. *Ostenda* z dobrym portem y mocnemi twierdzami od *Ambrożego Spinoli* Wodza Hiszpańskiego r. 1604 po trzyletnim obleżeniu, a od Francuzow r. 1745 w dzieścię dni dobyta. *Neuport* nad Yperlą, miasto mocne. *Furna*, *Ipry*, *Menin*, *Tornak* (*Tournay*) *Udenarda*, *Alost*, *Knok* forteca mocna. *Dyxmuyda* naylepszym w tym kraju syrem y maślem sławna.

2) *Hannonia* (*Hainaut*) dzieli się na Austryacką y Francuską; *Austryackiej* M. S. *Mons*, piękne, bogate y mocne, ktorego iedna połowa leży na górze, a druga na dolinie błotnistey. *Atk* nad Dandą obronny, *Halla*, *Gislenopol* (*St Guillain*) ktorego służy *Mons* w potrzebie zalewają. *Leffina* &c.

3) Hrabstwo *Namurskie* oprócz *Charlemontu* przyłączonego do *Hannonii* Francuskiej całe należy

leży do domu Austryackiego M. S. *Namur* nad zbiegiem Mozy y Sambry jedno z najmniejszych w Eŭropie. *Charleroi* forteca obronna. *Buvina*, &c.

4) *Brabancya* dzieli się na Austryacką y Hollenderską; *Austryackicy* y wszystkich Prowincyi Belgickich M. S. *Bruxella* nad Senną piękna, wielka y obronna, gdzie Wielkórządca y najwyższa mieszka rada. *Lowanium* Akademią sławną zaszczycone. *Tillemont*, *Grimberg*, &c.

5) Xięstwo *Luxemburskie* należy do Austrii y Francyi; *Austryackiego* *Luxemburgu* M. S. *Luxemburg* mocnymi opatrzony twierdzami. *Kronenberg*, *S. Hubert*, &c.

6) Xięstwa *Limburckiego* M. S. *Limburg* &c. Hollendrzy tu mają, *Dalem*, *Wyck*, *Rolduk* y *Falekenburg*.

7) *Geldrya* dzieli się na Austryacką, Pruską y Hollenderską. *Geldrya dolna* należy do Hollendrow. W gorney *Austryackie* miasta są: *Ruremonda* y *Erkelens*; *Pruskie*: *Geldrya*, *Werda* y *Stralen*; *Hollenderskie*: *Venlo* wynalezieniem y pierwszym doświadczeniem bąmb sławna. *Stewenswerd*.

8) Państwa *Malińskiego* M. S. *Malina* nad Dyłą, pięknymi kościołami y Arcybiskupstwem ozdobiona.

9) Margrabstwa *Antwerpskiego* M. S. *Antwerpia* nad Skaldą, piękna, mocna y wielka. *Lierra*, &c.

Co są y które są miasta *Barrierowe*?

Te miasta obronne w Niderlandzie Austryackim nazywają się *Barrierowemi*, w których Rzeczpospolita Hollenderska dla ubezpieczenia granicowych y wstrzymania wojska Francuskiego pod-

czas

czas wojny od najazdów trzyma swoje żalugi podług traktatu (a) *Barrierowego* r. 1715 zawartego. Te zaś miasta są: *Namur*, *Tornak*, *Menin*, *Furra*, *Warneton*, *Ipny* y zamek *Knok*. *Dundermonda* żołnierzem Austryackim y Hollenskim jest osadzona.

Pod

(a) Pierwszy traktat *Barrierowy* stanął d. 29 Października r. 1709; między Anglią y Hollandyą; oprócz miast, którem tu położyl, Hollendrzy mieli jeszcze osadzić swoim żołnierzem: *Mons*, *Charleroi*, *Zamki Gandawski*, *Perle*, *Filip*, *Dammę* y *S. Donata*, ale ten traktat w Utrechcie d. 30 Stycznia roku 1713 był skasowany. Hollendrzy o zaslonienie granic swych od Francyi zawsze troskliwi, zawarli z Anglią y Cesarzem w Antwerpii r. 1715 traktat *Barrierowy*, poprawiony potym y rozciągnięty konwencją w Hadze podpisaną dnia 22 Grudnia r. 1718. Mocą tych dwóch prawności Cesarz Hollendrom: *Venlo*, *Stewenswerd*, zamek *S. Michasia* y inne zamki y dzierżawy ustąpił wiecznymi czasami, przyjął obowiązek na siebie y następców swych, Prowincyi Belgickich, y najmniejszych onych części nikomu nieustępować, zamieniać, darować. Umowili z sobą Cesarz y Hollendrzy trzymać w Belgium 35,000 wojska, y ono pomnożyć w potrzebie, na którego żołd Cesarz miał płacić trzy, a Hollendrzy dwie piąte części. *Kommendanci* od Hollendrow podani do przysięgi wierności wykonania Cesarzowi byli obowiązani y niemieszania się w sprawy miejskie. Hollendrzy przylęli na siebie w dobrym stanie utrzymywać miasta *Barrierowe*, twierdze pomnażać y odnawiać, zamkow jednak nowych bez pozwolenia Cesarzkiego nie stawiać, a Cesarz naznaczył im na rok 500,000 Talerow. W *Dundermondzie* miała być spólna osada, a rządca miasta miał przysięgać Hollendrom na wierność. Na nabożeństwo żołnierzom Hollenderskim naznaczono domy, bez najmniejszego powierzchnowego znaku kościołow. Korona Angielska obowiązała się dać 10,000 wojska y 20 wojennych okrętow w każdej potrzebie, a gdyby te posiłki niewystarczyły do odbicia nieprzyjaciół, miała użyć wszystkich swoich sił, y wojnę wypowiedzieć najeźdźnikowi. *Traité de la Barriere*; *Convention de la Haye*, *Traité de Garantie*.

Pod jakim rządem y prawem są Prowincye Belgickie?

Wielkorządca tego kraiu zawsze iest z domu Austryackiego, abo powinowactwem z nim złączony. Minister pierwszy dla pomocy przydany Wielkorządcy nad wszystkimi radami, sądami y sprawami ma dozor. Wszystkie sprawy na trzy są podzielone rady. *Rada Stanu* naznaczone ma sobie sprawy pokoju y wojny, y wszystkie inne ściągające się do całego kraiu, opatrzenie fortec w twierdze y sprzęty wojenne &c. *Rada prywatna* ma dozor nad sądami, porządkiem kraiu &c. *Rada Starbowa* rozkłada pobory, stanowi cła, czyni taxy, odbiera dochody y rachunki od poborców. Belgowie mają za prawo dawne zwyczajne, ordynacye panującey zwierzchnosci, a w niedostatku tych prawo Rzymskie.

§. VI.

O Państwie Tureckim.

Ktore są Państwa Sultana Tureckiego?

Są te: 1) Turcya Europeyska, 2) Turcya Azjatycka, 3) Turcya Afrykańska, 4) Wyspy Tureckie, 5) Państwa holdujące.

Jakie są granice Turcji Europeyskiej?

Od zachodu styka się z Golfem Weneckim, Dalmacyą Wenecką, Kroacyą Rakuską, od południa z morzem śródziemnym, od wschodu z morzem czarnym y Archipelagiem, od północy z Węgrami, Ziemią Siędmioгородzką y Wołoską. Ma z zachodu na wschod mil 200, a 250 z południa na północ, całe zaś państwo Tureckie wraz z krajami holdującymi rozciąga się na mil 800, od strony

strony zachodniej Królestwa Algierskiego aż do Balsory leżącey na końcu odnogi Perskiej, a mil około 700 z północy na południe.

Na ktore kraie dzieli się Turcya Europeyska?

Dzieli się na Turcya północną, na północ gor *Castagnas*, w ktorey zamykają się: 1) Bessarabia, 2) Kroacya Turecka, 3) Dalmacya Turecka, 4) Bosnia, 5) Serwia, 6) Bułgarya, 7) Romania abo Romelia y czworo państw holdujących; y na Turcya południową abo dawną Grecyą, w ktorey leżą 1) Macedonia, 2) Albania, 3) Epir, 4) Tessalia, 5) Liwadya, 6) Morea.

Jakie narody mieszkają w Bessarabii?

Tatarowie Oczakowscy y Budziaccy bardziej wolni niż poddani Turkom, którzy tu niektóre tylko trzymają miasta, te zaś są: *Oczakow* nad uściem Dniepru, stolica Tatarów Oczakowskich garnizonem Tureckim osadzony. *Biłogrod* abo *Akirman* stolica Tatarów Budziackich także garnizonem Tureckim utwierdzony. *Bender* abo *Tekin* rezydencya Baszy.

Ktore znaczniejsze miasta są w Kroacyi Tureckiej?

Kroacya Turecka inna od Rakuskiej ma M. S. y obronne *Wichicz* abo *Bihacz*. Ten kraj obfituje w oliwę y wino.

Dalmacya Turecka różna od Weneckiej y Rakuskiej jakie ma miasta?

Mostar iest M.S. y rezydencya Baszy. *Narenta*, *Trebigna*, *Redina*.

Ktore miasta znaczniejszą w Bosnii?

Bosnia tak zwana od *Bosny* rzeki tam płynącej przedtym była Królestwem, które w roku 1366 fundował *Stefan Miryes*. Mahomet II podbił ją r. 1463 y *Stefana V* Króla żywego ze skory odrzeć

od zec kazal. M. S. tego kraju jest *Bagnaluk, Zaycza, Orbach, Kornich* albo *Iwernik, &c.*

Ktore miasta znaczniejsze sa w Serwii?

Belgrad nad zbieżeniem Dunaju y Sawy przedtym przedmurze Chrześcijaństwa, teraz rezydencya Balzy oddany Porcie roku 1739. Inne miasta sa: *Semeniurya, Nissa, Passowicz* miasto sławne pokojem tam zawartym między Cesarzem y Portą r. 1718. *Serwia* przedtym mocne Słowackie Krolestwo, dostalo się w moc Turecką roku 1463.

Bulgarya nazwana od *Bulgarow* narodu Azjatyckiego, ktorzy wieku VIII fundowali mocne Krolestwo, czy ma iakie miasta znaczne?

Zofia jest M. S. *Widdin* forteca nad Dunajem. *Sylistrya, Nikopol* sławny zwyciestwem *Baiazeta I* nad *Zygmuntem* Cesarzem. *Warna* przy morzu czarnym klęską *Władysława III* Krola Polskiego y *Węgierskiego* r. 1444 wstawiona.

Co za miasta ma Romania?

Konstantynopol po Turecku *Stambul* po Polsku *Carograd* jest M. S. Romanii y państwa Tureckiego szturmem dobyty od *Mahometa II* r. 1453. Miasto to nad cieśniną Carogradzką położone, zaszczyca się pięknym y bezpiecznym portem y jest jedno z największych na świecie. Ulice ma ciasne, kamienice niskie y złe budowane, ale pałace y meczety wspaniale. Pałac W. Sułtana nazwany *saraiem* jest gmach rozległy y wspaniały; od wielkiej bramy, którą do niego wchodzi. Państwo Tureckie jest nazwane *Portą Ottomaniską*. W mieście mieszkaia Turcy, Grecy y Żydzi. Chrześcianie Europejscy na przedmieściu nazwanym *Galata*, a Poslowie Cudzoziemscy na przedmieściu *Pera*. Położenie mia-

sta

sta tego nayrozkośnieysze na świecie, podlega trzęsieniu ziemi, pożarom y morowey zarazie, ktore ostatnie dwa niebezpieczeństwa można przypisać niedbalstwu y nieochędoństwu Tureckiemu. Inne miasta sa: *Adryanopol* podbity od *Amurata I* r. 1362. *Gallipol* nad cieśniną tegoż imienia, gdzie *Admirał Turecki* rezyduje. *Filipol, Dardanella* sa dwa zamki jeden w Europie, drugi w Azji broniące weyścia okrętom na *Hellepont*. *Rodosta* nad *Marmorą &c.* *Hem, Rodopa* dwie sławne gory sa w Romanii albo dawney *Tracyi*.

Ktore sa znaczniejsze miasta dawney Grecyi albo Turcyi południowey?

1) *Salonika* albo dawna *Tessalonika* M. S. *Macedonii* od *Turkow* nazwaney *Camemolitari*. *Libanowa* u dawnych *Stagira*. *Jenizza* przedtym *Pella* narodziem *Alexandra W.* zaszczycona. *Filippi* klęską *Bruta* y *Kassiusza* Rynie. *Emboli* dawna *Amphipolis*, *Kontessa* albo *Stremona*, *Okrzydla*, &c. 2) Miasta *Albanii* sa: *Scutari* albo *Isodar* stołeczne. *Durazzo* y *Walona* porty morskie. *Kroia* meństwem *Skanderberga* wstawiona. 3) Miasta *Epiru* albo według niektórych kraiopisow dolney *Albanii* sa: *Delwino* stołeczne. *Chimera*, &c. 4) Miasta *Tessalii*, którą *Turcy* nazywaia *Janna* sa: *Janna* albo *Janina* stołeczne, *Laryssa* oyczyzna *Ulisseffa* podług *Wirgiliusza*, *Farsa* przedtym *Farsalia* zwyciestwem *Cesara* nad *Pompeuszem* r. 48 przed *CHRYSTUSEM P.* sławna. W *Tessalii* znayduia się gory od wier szopisow zachwalone: *Olimp, Ossa, Pelion, Pind.* y rozkosana dolina *Tempa*. 5) Miasta znaczniejsze *Liwadyi* sa: *Liwadya* stołeczne, *Atyna* albo *Setyna* przedtym *Ateny* tak zniszczone, że z rozzwala niemożna poznać dawney onych wielkości,

Tywa

Tywa abo *Stywa* dawne *Teby*. *Lepante* (Naupactus) wstawione zwycięstwem Chrześcian nad Turkami r. 1571. *Castri* dawne *Delfy*. *Liwadya* za panowania Rzymian zwała się *Achaia* y zamykała: *Attykę*, *Beocyę* z miastami *Plateę*, *Cheroneę*, *Lewktrami*, *Focydę* z *Delfami*, *Antycytrą* &c. *Lokrydę*, *Dorydę*, *Etolię*. *Parnas*, *Cyteron* y *Helikon* tu się znajdują; sławny wąwoz *Termopila* na mappach *Bocca di Lippo* jest między *Liwadyą* y *Tessalią*. 6) Miasta *Morei* abo dawnego *Peloponezu* są: *Korynt* abo *Koranto* stolica przedtym sławney *Rzeczypospolitey*. *Patras*, *Modon*, *Coron*, *Belwadera* u dawnych *Elis*, *Longenico* przedtym *Olympia* igrzyskami sławna. *Mandi* dawna *Mantineia*. *Mistra* o półtory mili od rozwalin dawney *Sparty*; w bliskości miasta tego znajdują się *Maniotowie*, (*Magnotes*) czyniący się następcami dawnych *Spartanow* y innych *Greków* wolność dochowujący; płacą daninę *Turkom*, rządzą się swemi prawami, niewstydzają się rozbić na morzu y na lądzie. Do nich należą miasta: *Maina*, *Vitulo*, *Præsti* y 300 wiosek. W *Peloponezie* zamykały się dawne kraie: *Achaia*, *Argolida*, *Elida*, *Messenia*, *Arkadya*, *Lakonia*.

Jakie są granice Turcyi Azyatyckiej?

Na północ iey granicą są morze czarne y *Georgia*, na wschod *Perśya*, na południe odnoga *Perśka* y *Arabia*, na zachod morze śródziemne y *Archipelag*. Z północy na południe wyciąga się na mil 325, a z zachodu na wschod mil 450.

Jak dzielisz Turcyę Azyatycką?

Na cztery wielkie części, które są: 1) *Natolia* przedtym *Azya* mnieysza, 2) *Syrya* od *Turkow* nazwana *Sourystan*, 3) *Turkomania* abo *Armenia*

nia więkksza, 4) *Dyarbek* to jest dawna *Assyrya*, *Mezopotamia* y *Babilonia*.

Co rozumiesz przez Natolię y jak ją dzielisz?

Przez *Natolię* rozumiem tę półwyspę, która między morzem czarnym y śródziemnym styka się z *Archipelagiem*. *Turcy* dzielą ją na 4 *Provincye*: na *Natolię* właściwą, na *Karamanię*, *Amazyę* y *Aladulię*.

Ktore są miasta stołeczne tych prowincyi?

Chyutaya stołeczne *Natolii*, która składa się z dawnych krajów *Bytynii*, *Mizyi*, *Lidy*, *Jonii*, *Karyi*, *Frygii* y z części *Galacyi*. *Satalia* przedtym *Atalis* stol: *Karamanii* która zamyka część dawney *Cylicyi*, *Likaonia*, *Izauryę*, *Pamfilię* y *Licyę*. *Sywas* abo *Sebasta* stol: *Amazyi*, która składa się z części dawney *Kapadocyi* y *Pontu*. *Malathia* abo dawna *Melitina* stol: *Aladulii*, która się składa z małej *Armenii* y części *Cylicyi*. Inne miasta w tych czterech prowincyach są: *Eske-Stambul*, o kilkoro stajów od rozwalin dawney *Troyi*. *Smyrna*, *Iznich* abo *Nicea*, *Izmid* abo *Nikomedyja*, *Bursa*, *Sart* wieś, przedtym stolica *Krolestwa Lidyjskiego*. *Kogni* abo *Iconium*; *Trebisond* &c.

Na wiele znaczniejszych części dzieli się Syrya?

Trzy w niej znajdują się *provincye*: *Syrya* właściwa, *Fenicya* y *Palestyna* abo *Ziemia Święta*.

Ktore są miasta znaczniejsze?

W *Syryi* *Alep* abo *Halep* stolica *Syryi*, miasto wielkie ludne y handlowne. *Antyochia* dziś *Antakia* nad *Orontę*, *Alexandreta* port morski, gołębie z tąd listy noszą aż do *Alepu* o mil 28. W *Fenicyi* *Damaszek* M. S. sławne fabryką *Adamaszkow*, *nożow* y *szabel*. *Sour* dawny *Tyr*. *Trypol* nad morzem śródziemnym. *Seyda* abo *Sydon*.

Sydon, W Palestynie *Jerozolima* M. S. męką CHRYSTUSA PANA poświęcona. *Jassa* dawna *Joppé*, *Akra* dawna *Ptolomaida*, *Gaza* porty trzy morskie.

Gdzie się znajduje góra *Liban*?

W Fenicyi o mil 5 od Trypolu, *Liban* okryty cedrami ciągnie się pasmem w sześć rzędów zawsze wyżey w górę podnoszących się. *Anti-Liban* druga jest góra na przeciwko *Libanu* leżąca, która od Sydonu ciągnie się aż do Arabii. Każda z tych gór ma mil 100 w koło, a 40 długości, iedną od drugiej w rowney leży odległości. Kray między temi gorami leżący nazywa się: *Cele-Syrya*, to jest Syrya lochowata bardzo żyźna. Maronitowie naród Chrześcijański mieszkają na *Libanie*; a Druzowie na *Anty-Libanie*.

Co są Maronitowie y Druzowie?

Maronitowie są Chrześciane do Rzymskiego kościoła przyłączeni; imię ich bierze początek od miasteczka *Maronii* y od S. MARONA, który wieku V wybudował klasztor blisko ich kraiu.

Druzowie udają się za Chrześcian, ich jednak chrześcijaństwo na samym tylko wzywaniu z uszanowaniem imion JĘZUS y MARYA zawisło. Żydów równie iako y Mahometanów nienawidzą, winą używają, z własnymi corkami y siostrami żenią się, posty y pacierz odrzucają, powierzchownie są uczciwi, w lochach mieszkają, niewychodzą tylko szablą y muszkietem uzbrojeni, same niewiasty umieją czytać y pisać, mężczyzny do zacnieyszych zabaw sądzą się być urodzonymi, niż piorem malować na papierze, Xiążę albo Emir tego narodu pod naywyższą Sultana Tureckiego zwierzchnością zostający całemu rozkazuie narodowi, y ma dla straży swey

12,000

12,000 woyska. Dowodzą że pochodzą od Francuzów, y że dawnieyszy ich Emirowie byli z rodziny Lotaryńskiej *Mann*.

Ktore miasta znajdują się w Turkomanii albo gornej Armenii?

Turkomania wschodnia należy do Persyi, w zachodniej do Turków należącej *Erzerum* M. S. niedaleko źródła rzeki *Eufratu*. Niektorzy uczeni ludzie rozumieją, że rąy ziemski blisko tego zuaydował się miejsce, gdzie *Eufrat* y *Tygris* rzeki zaczynają się. Góra *Ararat* w tym leży kraiu. Inne miasta są: *Kars*, *Van*, &c.

Ktore kraie znajdują się w Dyarbeku?

Dyarbek właściwy albo dawna Mezopotamia ku zachodowi, Irak-Arabi albo dawna Babilonia na południe, Kurdystan albo Assyrya na wschod, niektorzy raiowi ziemskiemu miejscu w Dyarbeku naznaczają.

Dyarbek przedtym *Amida* nad Tygrem M. S. Dyarbeku właściwego. *Mozul* nad Tygrem naprzeciw dawney *Niniwy* ztąd musliny imię y początek biorą. *Urfa* przedtym *Edeffa*, *Bir*, *Mardin* &c. W Irak-Arabii M. S. *Bagdad* nad Tygrem r. 1638 Persom wydarty naprzeciw dawney Seleucyi. *Bassora* albo *Basra* przy zbieżeniu Tygru y Eufratu. *Helleh* o mil dwie od rozwalin Babilonii. W Kurdystanie panują Xiążęta Kurdowie, iedni pod holdem Tureckim, drudzy pod Perskim. Turcy tam trzymają miasta *Kierhouk*, *Turc-Van*. *Irbil* albo dawną *Arbellę* kęską Daryusza wstawioną &c.

Jakie są dzierżawy Tureckie w Afryce?

1) Egipt, 2) Derna albo Barka, 3) strona północna Abechu.

Jak

Jak się dzieli Egipt?

Dzieli się na Egipt górny, dolny y średni. *Girga* jest M. S. Egiptu górnego. Inne miasta są: *Afiot, Kena*, przedtym *Koptos*; w stronie południowej są rozwaliny sławnego miasta *Tebow* sto bram mającego. *Kair* jest stolica Egiptu średniego y całej Turcyi Afrykańskiej, jest to miasto wielkie y handlowe, domy ma niskie y źle budowane, ulice ciasne, szpetne y niebrukowane. Naprzeciw *Kairu* za Nilem widzieć się dają rozwaliny miasta *Memphis*, a o cztery mile są pyramidy (a) policzone między siedmią swiatą eu-

(a) Powszeczne jest ludzi niezonych mniemanie że pyramidy Egiptkie dawni Krolowie na grob dla siebie wymurowali. Trzy między niemi były nayogromniejszye, y do tych czas czasowi y powietrza opierają się przykrościom. Naywiększa między trzema wysoka jest 520 stop geometrycznych, podkładu abo bazy czworograniastej każda strona ma szerokości 682 stopy. Wierzchołek jest płaski 12 stop geometrycznych czworograniastych mający, na którym może się mieścić 72 ludzi. Zewnątrz różne geograficzne figury zdobią ściany. Weyście długie na stop 200, jest sklepione y bardzo ciasne, im zaś bardziey ku środkowi gmachu się zbliża, tym się bardziey ścieśnia y tak się zniża że na kolana idący musi upadać y iść abo czółgać się świecę zapaliwszy. Szrodek gmachu, który cały jest z kamienia ciosanego na różne podzielony pokoje, ma ściany powleczone alabastrem, różnemi marmurami y lśniącym się kamieniem. Pod tym mieszkaniem studnia znajduje się głęboka na stop 402, szrodek pyramidy zabiera sala długa stop 40, szeroka 20, wyładzona nayprzedniejszy marmurem Tebańskim, między kolumnami jest jedna, która uderzona brzmi nakształt dzwo-
nu. W teyże sali grob porfirowy żadnego niema napisu, y niewiadomo czy zamykał kiedy takie ciało. Wędrownicy Francuscy niezgadzaia się z sobą w opisanu y miarach pyramid. Anglicy zawsze rzecz gruntownie roztrząsaiący, twierdzą że spod pyramid piaskiem zasuniony prze-

ta cudami, które były grobem Krolow Egiptkich. *Alexandrya* po Turecku *Skanderyk* nad morzem śródziemnym jest stolicą Egiptu dolnego, sławna przedtym biblioteką Ptolomeuszow. *Rassit* u dawnych *Kanopl*. *Damieta* dawne *Pelussium*, *Alberton* &c.

Które miasta są w Barcie?

Derna jest M. S. *Talometa* przedtym *Ptolomaida*, *Grona* dawna *Cyrena*. Barcka od dawnych nazwana *Libią* zewnętrzną zamykała *Cerenaikę* y *Marmarykę*.

Które miasta Turcy trzymają w stronie północnej Abeckai?

Suagvem abo *Suakwe*, *Eykiko* &c.

Które wyspy należą do Turkow?

Wszystkie wyspy należące do Turkow leżą na morzu śródziemnym y archipelagu, iedne należą do *Azyi*, drugie do *Europy*.

Jak

przeszkadza że te pamiętne głupiey chluby dawnych Krolow Egiptkich dzieła wytwornie mierzone być niemogą. *Schaw* postrzegł że żadna pyramida nie jest doskonale czworograniasta, ale kwadratowa podłużna, z kład pokazuje się że *le Brun*, *Chazelles* y inni równość doskonałą czterem ścianom dający pomylili się y rozmiar w historyi dawney *Rollina* z *Chazelles* położony jest omylny, ale bardziey niepodobną do prawdy rzecz z *Pliniusza* tenże *Rollin* nie zawsze z krytyką dawnych pisarzow przywo-
dzący pisze, że kamienie na te straszne gmachy z *Arabii* y *Etiopii* sprowadzone były, gdy opoka na ktorey iako na bazie gruntuia się, materiałów według potrzeby wystarczała. Nie iedne pyramidy próżna Krolow Egiptkich wspaniałość potomnym opowiadają wiekom, tak wiele obeliskow, mniejszych pyramid, kościoły niezliczone, pałace przepyszne, labirynt z 12 pałacow złożony, iezioro *Maris* dla utrzymania wylewow Nilu w iedney zawsze wysokości, wykopane, zrozwalin y gruzow świadczą, że dawny Egipt był wspaniałości, nauk, a mianowicie architektury y pożytecznych przemyslow stolicą.

Jak się nazywają wyspy Tureckie należące do Europy?

1) *Kandia* u dawnych *Kreta* od Turków Wenetom po długiej y krwawey wojnie r. 1669 wydarta. *Kandia* jest M. S. *Kanea* port wygodny. 2) *Negrepont* zbo dawna *Eubaea* mostem złączona z lądem. 3) Cyklady między ktorymi znaczniejszy są: *Milo* zbo *Melos*. *Andro*, *Paros* wybornemi marmurami y czystym obywatelów swych rozsądkiem sławna. *Naxos* nazwana Krolową Cyklad dla żyzności y położenia rozkosznego. *Naxos*ianie chociaż są Turkom poddani, rządzą się jednak nakształt Rzeczypospolitey.

Ktore są wyspy Tureckie należące do Azji?

1) *Cypr* Wenetom r. 1570 odebrany, obfituje we wszystko. *Nikozja* jest M. S. *Famagusta* port y forteca. 2) *Rod* od kawalerów Maltańskich od r. 1390 do 1522 trzymany; od *Solimana II* zawoiowany. *Rod* M. S. był sławny kolosem *Appollina*. 3) Wyspy *Sporady* między ktorymi są znaczniejszy: *Metelina* u dawnych *Lesbos*, *Schia*, *Samos*, *Stanchia* zbo *Cos* oycyzna *Appellefa* y *Hippokratessa*. *Patmos* objawieniem S. JANA Apoštola słynie, *Salimena* przedtym *Lemnos* &c.

Ktore kraje holdują Turkom?

W *Europie*: mała *Tartarya*, *Wolochy*, *Moldawia* y *Rzeczpospolita Raguzkańska*; w *Azji*: *Georgia Turecka*; w *Afryce* *Rzeczpospolite Algierska*, *Trypolitańska* y *Tunetańska*.

Jaka jest obszerność Tartaryi mniejszey?

Tartarya mniejsza zbo *Krym* zawiera połowę tegoż imienia y *Tartaryą* północną, w ktorrey mieszkaia *Tatarowie Nahajscy* podzieleni na *Ordy*, chałupy swoje z jednego na drugie miewie na wozach przenoszący, *Murzom* swoim posłuzni,

posłuzni, ktorzy sami pod rozkazem *Hana Tatarskiego* zostaią. *Tatarowie Krymscy* podlegaią *Hanowi* sprzymierzonemu z *Sołtanem Tureckim*, który ma moc *Hanow* składać y stanowić z iedney jednak zawsze familii.

Ktore są znaczniejszy miasta Krymskie?

Bassaseray jest M. S. *Or* zbo *Prekop* nad cieśniną tegoż imienia, *Krym*, *Kassa* port morski należy do Turków. *Bakiklaw* zbo *Jampol* &c.

Co są Tatarowie Czerkascy, Budziaccy, Oczakowscy y Kubajscy?

Tatarowie Czerkascy mieszkaia w *Azji* między *Donem* y *Wolgą*, iedni są pod panowaniem *Carowy Moskiewskiew*, drudzy wylamawszy się z pod posłuszeństwa *Hana Tatarskiego* wolnością się szczycą; *Budziaccy* mieszkaia między brzegiem północnym morza czarnego y *Dnieprem*. *Oczakowscy* posiadaią stronę zachodnią *Bessarabii*. *Kubajscy* mieszkaia w *Azji* na południe *Azowa*. *Narod* ten jest niemal wolny rabunkiem y rozboiem bawiący się.

Jakie są granice y miasta Moldawskie zbo Maltańskie?

Moldawa graniczy z *Polską*, *Ziemią Siedmiogrodzką*, *Woloską*, *Ukrainą* y *Bessarabią*. *Jassy* M. S. y rezydencya *Hospodara* nad *Prutem*. *Szocowa*, *Chocim* nad *Dniestrem* należy do Turków, nad ktorymi przy tym mieście dwa wielkie zwycięstwa *Polacy* odnieśli r. 1621 y r. 1673. *Hospodara* *Sołtan Turecki* składa y stanowi podług upodobania.

Ktore są miasta znaczniejszy ziemi Woloskiej?

Targowisk jest M. S. *Bukorest* rezydencya *Hospodara*. *Woloska* ziemia mniej ludna, graniczy z *Moldawią*, *Transylwanią* y styka się z *Dunaiem*.

Gdzie leży Rzeczpospolita Raguzkańska?

W Dalmacyi nad Gołem Weneckim. Pannie nad wyspami *Meleda* (a) y *Agostą*. *Ragusa* miasto tożsade handlowe y portem zaszczycone, jest stołeczna. Rząd tey Rzeczpospolitey jest arystokratyczny. Senat składa się z 60 Senatorów, Doża albo Xiążę nazywa się Rektorem y co dwa miesiące bywa obierany, aby pod czas tak krótkiego panowania niemógł nic przeciwko wolności poczynać. Raguzanie płacą co rok Soltanowi w Turckiemu 24.000 Cekinów, Gwardyją mają z samych Węgrów złożoną, cudzoziemców a naybardziej Turków na noc w kwaterze wyznaczoney zamykają, bramy mieykie latem przez

(*) *Meleda* po łacinie *Melita*, na ktorej S. Paweł był ukąszony od gąźliny. Dowody tego mniemania y prawdy są: 1) że *Meleda* leży na morzu Adryatyckim; na ktorym według S. Łukaza okręt wiozący S. Pawła się rozbił, a wyspa *Malta* leży na morzu Sycylijskim, na mil 100 oddalona od Adryatyckiego. 2) Ze na wyspie *Meledzie* iadownicze znaydują się gąźliny y zawsze się znaydowały, wyspa zaś *Malta* jest od onych wolna, y nigdy żadnego nieznala gądu, ponieważ y blisko leżące onego nieznają wyspy, a mianowicie *Goza* o mil tylko 3 od *Malty* położona. 3) Ze S. Łukasz wysp arzow (w ktorych kraiu gąźlina S. Pawła ukąszila) czyni narodem grubym, jakim nieczyniłby *Maltańczyków*, ponieważ ci byli Grecy albo Rzymianie, a ow czas naypolityczniejszy: *Iliryjczykowie* zaś nad brzegami ktorych wyspa leży *Meleda*, od *Tucydyla*, *Plutarcha* y wszystkich pisarzow Greckich są poczytani za ludzi grubych. 4) Ze wiatr, ktory wzburzył morze, nazywa się w tekście oryentalnym *Euroclodon*, to jest *Eurus* burzliwy, takow y zaś wiatr polu lniowemu poboczny niemógł rzucić okrętu na wyspę *Malte*, ale na *Meledę*. 5) Ze ta wyspa w wielu exemplarzach nowego testamentu nazywa się *Melita* y *Melitena*, oba te nazwiska służą *Meledzie*, a pierwsze tylko *Malcie*.

przez trzy godziny, a zimą przez półtory tylko otwierają, szlachcie nosić szpady zabraniają.

Ktore są prowincye Georgii Ottomańskiej albo zachodniej?

Georgia Ottomańska dzieli się na trzy prowincye: na *Mingrelią*, *Imirettę* y *Guryel* albo *Guryą*, nad ktoremi panują osobni Xiążęta Turkom daninę placący. Zboże, wino, owoce, bydło y wszystkie rzeczy do wyżywienia ludzkiego służące *Georgianow* obfitością y wyborem bogać. Krew w obu plemiach *Georgiańskich* na całym świecie ma być nayszlętsza, a uroda w biały plemi nayszlętsza. Mężczyzny są dowcipni, lecz prostacy, piścy, lubieżni, okrutni, niewierni, a naybardziej *Mingrelianie* żeniący się ze swemi synowicami, y siostrzenicami, oraz są wyperśwadowani że zabijać własne dzieci w niedostatku, albo chorych bez nadziei życia zostających, jest dzieło Chrześciańskiej miłości.

Jak się nazywają miasta stołeczne trzech prowincyi Georgiańskich?

Miasto *Izgaour* jest stołeczne *Mingrelii*, *Imiretta* y *Guryel* są stołeczne dwóch prowincyi tegoż imienia.

Jakie są granice Rzeczpospolitey Algierskiej?

Kraj ten u dawnych *Numidya* y *Maurytanią* Cesarzką nazwany oprócz *Krolestwa Algierskiego* z tey strony góry *Atlasu*, ma za tą samą górą w *Biledulgervdzie* prowincye *Zabę* y *Tegoranę*; długość kraiu jest na mil 175, szerokość 150. Leży nad morzem śródziemnym y styka się z *Krolestwem Tunetańskim*, *Marokańskim* &c. Powietrze jest umiarkowane, grunta w stronie północney żyzne, w innych częściach płaszczyste y nieplodne.

Ktore są znaczniejsze miasta Algierskie?

Algier (Rescurum, abo Julia Cæsarea) M. S. wielkie, piękne y naybogatsze w Afryce. Konstantyna, Bonna przedtym Hippona, Bugia, Trzemeszun. Marsalawir y Oran miasta y porty należą do Hiszpanii, a Bastion Francuski do Francji.

Jakiemu kształtowi rządow podlega Rzeczpospolita Algierska?

Rząd polityczny Rzeczypospolitey Algierskiej jest nakształt arystokratycznego; Turcy od 260 lat panujący nad Algierem sami jedni składają stan szlachecki y sami jedni wchodzą do rządow. Dey zgodnie od żołnierstwa obrany jest Rzeczypospolitey głową; ma sobie przydanych do rządu 4 Sekretarzow nazwanych *Hoiar* y *Kasnadara* abo Podskarbiego; z ktoremi sędzi sprawy, cło stanowi, skarbem szafuje publicznym, nakazuje podatki. On sam ma moc stañowić pokoy, rozdawać urzędy, karać winnych, abo onym winę odpuszczać y wszystkie sprawy publiczne rozrządzać, oprócz spraw należących do wiary, ktore w mocy są Duchowieństwa. Liczą tu na 12.000 Turkow, ktorzy wszyscy żołnierską odprawiają służbę y mają prawo do naywyższych urzędow. Pobiturmanieni Chrześcianie temież samemi szczycą się przywilejami co y Turcy, gdy służbę przyjmują żołnierską y stanowią się z Turczynkami abo Niewolnicami Chrześcianskimi, a zaś tak Turcy iako poturczeni Chrześcianie tracą prawo do urzędow poymując w małżeństwo niewiasty Mauriskie abo Arabskie; z takiego postanowienia splodzone dzieci nazywają się *Kulolis*, mogą służyć wojskowo, ale do urzędow mają przystęp zabroniony. Dzieci *Deia*

są także niesposobni do spsawowania urzędow Rzeczypospolitey. Obywatele tego kraju dzielą się na Turkow, Arabow y Maurow. Turcy czynią stan szlachecki panujący. Arabowie y Maurowie są niewolnikami Turkow. Sultan Turecki żadney niema w Algierze władzy polityczney y nietrzyma B. szy, posyła iednak do rządow duchownych Mufrego.

Jakie są granice y przedniejsze miasta Tunetańskie?

Rzeczpospolita Tunetańska oblana od północy morzem śródziemnym styka się z krajami Algierskim, Trypolitańskim y różnych narodow Arabskich. *Tokorta* Krolestwo południące Tunetom jest oddzielone górą Atlasem. *Tunis* abo *Tunet* M. S. jest wielkie y bogate. *Porto-Farina* abo dawna *Utyka*. O 3 mile od Tunetu są rozwaliny sławney Kartageny, ktora tak długo z Rzymem o pierwszeństwo walczyła.

Jaki rząd jest Rzeczypospolitey Tunetańskiej?

Po długich wojnach y kłotniach przez lat 160, Maurowie Turkom odebrali naywyższe Rzeczypospolitey rządy, ktore sprawujący nazywają się *Bey* y jest udziałnym Panem. *Dywan* ze wszelkiej wyzuty władzy, może Beyowi przedłożyć potrzeby kraju, abo poddanych uciemiężenie. *Basza* Turecki przy mierney zachowany pensyi, bynajmniey niewtrąca się do rządow.

Jakie są granice y miasta kraju Trypolitańskiego?

Kraj ten leży nad morzem śródziemnym y styka się z Derna, Zara, Gadumą, Tunetem &c. *Tripol* jest M. S. handlowne y mocne. *Ioheda* przedtym *Leptis*. Rząd tey Rzeczypospolitey jest arystokratyczny. *Dey* jest głową *Dywanu* y wojska

ska Hetmanem. Wszystkie te trzy Rzeczypospolite rozbojem bawią się morskim y onym się bogacą. Narody które chcą się uwolnić od ich napasści, muszą bogatemi opłacać się im upominkami.

Jakie są własności krajów Tureckich?

Powietrze w tak rozległym państwie jest różne według położenia różnych prowincyi bardziej jednak gorące niż zimne. Grunta wszędzie niemal żyzne (a) leżą odlogiem, gnuśne niedbal-

(a) Turcy rozległej y żyznej krainy panowie mają do handlow czują w sobie ochotę, niewdają się w głęboką szpekulacyą handlującą y zwyczajną y potrzebną, nieodważają się na zysk niepewny; drobnym kupiectwem y bezpiecznym kontentują się; bogaci zbierają łakomie pieniądze dla wyniesienia się na urzędy, ubodzy stan swój wielbią, y w swoich się kochają okowach, gły spokojne mogą życie prowadzić. Cały tedy wielki handel jest w ręku Frankow to jest: Francuzow, Anglikow, Hollendow, Wenetow y innych Włochow, Ormianow y Żydow. Weneci y Genuęczycowie obszernie dawniej w Grecyi y na Archipelagu dzierżawy trzymający sami jedni wchudnim krajom szafowali towary. Francuzi do ucześnieństwa zyskow przyłączyli się r. 1530 y wkrótce Włochow przepisali. Angielczycy r. 1579 zaczęli się ubiegać o ten handel, otrzymali pr ywilej u Porty y ledwie się niezrównali z Francuzami. Hollendrzy ostatni r. 1612 do tego przyšli zniwa y w *Smirnie, Carogrodzie, Kairze, Angorze &c.* bogate towary założyli sklepy. Między Włochami sami tylko Wenetowie, Genuęczycowie y Liwornianie kupczą z Turkami.

Miasta Tureckie slyną handlem: *Smirna, Carograd, Alexandria, Seida, Ro'etta, Alexandria, Alep, Kair, Kassa* na morze czarnym z portem dla jednych tylko Wenetow otwartym, *Scio, Kandaa, Cypr, Rod, &c.* Narody Europejskie we wszystkich tych miastach mają swoje Konsulow aho Pod-Konsulow, a Francuzy Konsulow stołeczny mi st wyliczonych znaydują się jeszcze w *Atena, w Nogaolu Romańskim, w Nigrspencie, w Medonie, w Marci, w Du-*

niedbalstwo Tureckie y uciesnienie Chrześcian

Durazzo nad odnogą Wenecką, w Salonice, w Naxyi, w Paros, w Tiale, Nikonie &c.

Towary do portow y państwa Tureckiego wchodzią te: Piastry srebrne Hiszpańskie, y każda inna moneta złota y srebrna, sukna przedmiejse, bo grubsze sami robia Turcy, materye welnianie różne, czapki, papier y niektóre materye iedwabne, szarlatne robaczki (*cochenille*) w samym tylko Meksyku w Ameryce rodzące się, gdzie te drogłe robaczki do szarlatnego farbowania służące z drzewa do figi podobnego otrząsają, a potem nalawizy je woda gorącą, morzą, w piecach abo na stołcu suszą; a nasłatek pakują, wajslyn, gryszpan, indych, drzewo farbierskie Brezylskie y z *Campêche*, pieprz y wszystkie korzenie do zaprawy, syna, zegarki różne y inne drobne towary, złote, srebrne, stalowe, zwierciadła, lustra, sarkuta futro tchorze, kawa pospolita, którą Turcy bogatsi chętnie kupią dla mieszania jej z Mokańską, a ubożsi dla tego że jest tańsza, cukier &c. Ze wszystkich miast Tureckich *Smirna* jest nayhandlownieysza, że przez nią towary Europejskie przechodzą do Persyi y Balfory. Samego sukna wchodzi tu co rok zwyczajnie postawow Angielskich 13,500, Hollenderckich 10,800, Weneckich 1,750, Francuskich 82,500.

Do *Carogrodu* wprowadzają Francuzi co rok różnych towarow za 1,865,850 talarow Niemieckich, Angielczycy za 268,639, Wenetowie za 493,999, Hollendrzy za 103,433.

Alexandrya pod panowaniem Ptolomeuszow była składem towarow Indyjskich. Miernych lat wchodziło do portu okrętow kupieckich 4,000, które płaciły do skarbu Krolewskiego cla 13,800,000 talarow bitych, teraz samych towarow do wszystkich Tureckich portow, niewiem czy wchodzi za tak wielką sumę, ponieważ Francuzi którzy naystrzeżey w tym państwie rozciągneli swój handel, niecenia go wyżey nad 4 miliony talarow bitych.

Angora M. S. dawney Galacyi kupcom Carogrodzkim y Smirneńskim bogaty przystawia towary do zamiany na towary Europejskie. Kozw kraju tego nad śnieg lżejsze y długą sierść mające są krajem bogactwem. Ormianie, Turcy y Grecy wielkie chowają koz trzody, sierść przedają wie-

fą przeszkodą, że tak piękne kraje pożytkow
nie-

wieśniakom, którzy ją przedają y na targi przynoszą. Cena przedzdy jest według cienkości oney; naygrubzhey oko płacą taler niemiecki, za nayciężzey talerow takichże 25; Francuzi co rok kupują tey przedzdy od półtora talera do ośmiu oko płacąc, 4,000 cetnarow; Anglicy od 5 do 10 talerow, cetnarow 900; Hollendrzy od 3½ do 10 talerow, cetnarow 1,500; Ormianie od półtora do polpięta talera, cetnarow 2,400.

W *Bruzis* abo w Byrze stołecznym mieście Bitynii przychodzi na targ nayprzednieyszy iedwab, Europeyscy kupcy zakupią onego naymniey 5,000 cetnarow, Hollendrzy biorą nayprzednieyszy y naywięcey, Francuzi frzedni na pończochy y osnowę materyi Lugduńskich, Ormianie naypodlejszy. Daleko więcey przedniego iedwabiu potrzebią krosna iedwabnicze, ktorych w tym mieście na dwa tysiące rachują. Ztego abowiem miasta nayzacownieysze wychodzą materye iedwabne Tureckie y śliczne węzłowia na sofy.

Oprocz przedzdy koziey y wielbłądowey, iedwabiu tak Tureckiego jak Perskiego y materyi Tureckich, kupują Europeyczycy w miastach Tureckich, wełnę strzyżoną y ze sterek owczych wapnem wygryżoną, bawełnę w przedzdy y wełnie, kobierce, kosdyban, gąs, szafran, wosk, rozynki, powoy zamorski, (*scammonia*) ziele, ktorogo korzeń sok wydaie do lekarstw potrzebny, *rhubarbarum*, gumnę rożnych rodzajow, *opium*, oliwę, ktorey gdy wywoz nie jest zakazany przechodzi 30 tysięcy cetnarow, *aloes*, rożne balsamy, kadzidło, skory bawole y wołowe, potaż morzem czarnym przychodzący, kawiary, mirrę, rusnę to jest: kamień mineralny nakształt łuski żelazney od Turkow do wygladzenia włosów zażywany, len, senes, sorbet, koryandrę &c. Przeszedlbym granice krotkości temu pismu założone, gdybym wszystkich miast Tureckich chciał opisać handel y towary. Ciekawego odsyłam do *Journal de Commerce*, do *Manuel des Négocians*, do *Journal Oeconomique de Paris* r. 1763 p. 261 - 266 - 312 - 318 360 - 364.

Kto tylko zastanowi się nad żyznym położeniem krajow Tureckich, nad mocą y rozległością, nad bogatym y wielorakim plodem enych, nad wielością y wielkością rzek

glę-

nieprzynoszą wielkich.

Ja-

głębokim y do żeglugi wygodnym płynących korytem, nad tyle morz, ktore ie oblewają, bez ociągania się przyzna, że rożne narody w tych z położenia szczęśliwych krainach osiadle wielką do niezmiernego mają handlu sposobność.

Mając w mocy swey *Balsorę* nad odnogą Perską y wycięcie na morze czerwone, łatwiey byłoby Turkom y ich poddanym jak żadnemu narodowi Europeyskiemu, bogaty z Indyami wschodniemi prowadzić handel, owszem bez nateżenia szrodkow mocne założyć tam osady y opanować wyspy wschodnie, na ktorych wszystkie rosną korzenie. Na Turecką nieprzypada gnusność otworzyć żeglugę przez między morze, Suezaiskie y czerwone do szrodiemnego wpuścić morze, ale bez nadzwyczajnego usilowania mogliby wystawiwszy w Arabii flotę, podbić wszystkie te bogate krainy, ktore napoczątku wieku XVI garstką Portugalczykow z nieporównaną bystrością opanowała. Morze czarne zamykają wszystkich narodow okrętom, a w szczególności Moskallow traktatem r. 1739 obowiązali, aby na tym morzu żeglugi się zrzekli, sami trzymając naylepsze porty przestają na wysłaniu małych statkow dla sprowadzenia żywności z miast pomorskich Natolii do Carogrodu y zakupienia niewolnikow u Tatarow Krymskich. Wielki handel z krajami Rossyjskiemi tym mogliby prowadzić morzem. Ale wszystkich tych zyskow zapomniawszy Turcy ustępują onych chętnie kupom Chrześciańskim y Zydow. Ci ktorzy do rządu wchodzą, przestają na dochodach celnych, nie starają się w narodzie wzniecić przemysłu, zachęcić ochoty y nakierować do kraj te pożytki ktoremi cudzoziemcy się z bogacają.

Handel lądowy poddani Tureccy prowadzą karawanami, to jest gromadnie wyprawują się pod sprawą mężnego człowieka, ktorogo sobie za wodza obierają. Każdy przy wozach kupieckich zbroyno się stawia dla dania odperu Arabom y Kurdow błąkającym się Syryą y Armenią spakniącym. Wędrownicy bezpiecznie łączą się do karawanow z Turkow y Europeyczykow złożonych, ponieważ tak iedni iako drudzy mężnie rozpędzają podładzdy rozboynicze. Ormianie zaś y Grecy ludzie bez ferca, niechętnie dobywają broni tak dla podłego umysłu, iako dla uniknienia napaści o przelanie krwi Muzulmańskiey.

Kara-

Jakie są przyimoty Turków?

Turcy w powszechności są wzrostu przysto- nego, poważni, wstrzemięzliwi, spokojno- ścią y proźnowaniem bawiący się, idzie ztym że nie są sposobni do podejmowania wielkich trudów. Turcy jednak Europejscy są mocni, szczerzy, między sobą ludzcy y polityczni, lecz względem Chrześcian dumni y hardzi. (a) Ka- żdemu wiadomo z jakim są oni przywiązaniem do

Karawany, o których jest rzecz, idą do *Batfory*, *Perlyi*, *Georgii*, a nawet wgiab zajeżdżają *Tartary* *Wielkiey* y *Indyi* wschodnich. *Ormianie* pracowici, trudami nie zwą- tleni, zylk nad życie przenoszący y *Zydzi* słuźny obrot u nieznających się na ich ugiach, narodów; niepoczciwo- ściom y oluzkaniom dać umiejący, w dalekie zapuszczają się podroży; Turcy z przyrodzenia spokojni y cunsi, jeźdżą rzadko y mało, wstręt nieprzewyciężony mają do drog wielkich, zaniedbują rolnictwo y ohydzają wszy- stkie kunszty, które pracy wyciągają y ciała utrudzenia. W tym nieczuciu y niebacznosci na pożytki z kupiełwa wypływające, bez zazdrości patrzą na zysk cudzoziem- ców y przemył ich drogo oplacają dla szacunku ulubio- nej od siebie spokojności.

(a) Wzgardę innych narodów oświadczaia Turcy w u- szczypliwych nazwiłkach, które im dają. *Zydów* nazy- wają *Chifud* psami; *Perłow* *Kizilbach* głowami czerwone- mi, dla czerwonych zawoiów, których ten używa naród; *Ormianów* *Bokhehi* żarłokami łayna; *Arabów* *Akilis* wicieklemi; *Graków* *Boinuz-siz-cogun* baranami bez ro- gów; *Bulgarów* *Haidnd* złodziejami; *Raguzanów* *Chafus* spiegami; *Niemców* *Gurur-Niasir* bliźniercami bez czola; *Włochów* *Firang-hezar-rang* ludźmi tyłsiąc kolorow, to jest oszustami; *Polaków* *Fodul-gaur* zachwałami niewier- nemi; *Moskalów* *Rusmenlicus* duszami zlemi; *Francuzów* *Ainigi* figlarzami; *Angłków* *Choliagi* wełniarzami; *Hol- lendrów* *Peinirgi* kupcami syrow; *Tatarów* *Liasch-yetit* żarłokami ścierwu &c.

Z tey

do rozkoszy, zbytku, chytrosci y własnego inte- resu. Ludzkość y uczynność ku cudzoziemcom bez względu na wiarę im iest właściwa, a cier- pliwość w niebezpieściu nad wszystkie inne r- rody celnieysza. Dawni Turcy z taką bystro- ścią obszerne podbili kraie, że podobnego przy- kładu historya niema. Na dźwięk ich imienia świat drżał od strachu; teraznieyszy krew swych przodków zmieszali z krwią narodów podbitych, od których wzięli pieśkliwość życia y zbytek, którzy nieraz już zwyciężeni więcey nie są stra- sznemi odsiebie zwyciężonym. Cały naród Tu- recki nie dziś nie iest, tylko pomieszanie Syry- czyków, *Ormianów*, *Illiryjczyków*, *Greczynów*, *Polaków*, *Moskalów*, *Niemców*, *Francuzów*, *Wło- chów* y *Zydów*.

Jak

Z tey wzdardę pochodzi, że Turcy *Posłow* cudzozien- skich *Parow* ołoby prawem narodów poświęcone lżą, grubo się z nimi obelhdzą, a często do okrutnego wię- zienia wtracają. Doczytał się tak nieprawego postępo- wania *Posłow* w *Monarchii Turckiey* opisany przez *Ricant a wyborną polszczyznę przetłumaczony* przez *Klo- kockiego Sędzięgo Ziemskiego Zawkrzyłskiego* w *Księ: I. Roz: 19.* *Ricant* pisze, że do tego czasow żadna u *Porty* niepołkala zniewaga *Posła* *Angielskiego* nad przykre sło- wa y groźne odpowiedzi, ale czyni to z przywiązania do narodu swego, bo przed nim *Tomasz Bendie* *Posel* *Angielski* wezwany od *Wezyra W. Giurgi-Mehemeta* z *Posłem* *Francuskim de la Hata* y *Rezydentem* *Hollenderskim* do *arsenału* na rozmowę, gdy z *Posłem* *Francuskim* sprze- czal się o przodkowanie, był od *Wezyra* pięścią w gębę nderzony, za *kolnierz* porwany, z *pokołu* wypchnięty z tymi uraganem; *Proditor del ton Rei*, uraganie tym mu- śiało być *Posłowi* nieznosnieysze, że był od *zbuntowanego* *Parlamentu* tam wyłany. Patrz *Mœurs & usages de Turcs* Liv: VIII Cap: IV.

Jak się rządzi państwo Ottomaniskie?

Rząd państwa Tureckiego jest despotyczny y prawem nieokryślony. Wszyscy tego państwa obywatele są niewolnicy Sultana, a on sam jest niewolnikiem wszystkich. Wszystkie dobra poddanych należą do Sultana, bez którego zezwolenia nikt dziedzictwa otrzymać nie może. Wola jego jest prawem poddanych, którym w dzieciństwie fałszywą wbiłają maxymę, że niemasz chwalebniejszego męczeństwa iako umierać z rozkazu Sultana, y, że takowym obdarzony szczęściem prosto idzie do nieba.

Sprawy polityczne iakim porządkiem u Turkow się odprawiają?

Wszystkie sprawy polityczne y cudzoziemskie, potrzeby lądowe y morskie na radzie prywatney Sultańskiej nazwaney *Galibe-Divan* roztrząsają się, która się odprawia w szaraju każdej niedzieli y wtorku, 7 wielkich Ministrow a pod czas Mufty wyraźnym Cesarzkim rozkazem wezwany na tey zasiadają radzie, których zdań wysłuchawszy Wezyr, opowiada one Sultanowi, a ten stanowi według swego upodobania; gdy Sultana składa walną radę nazwaną *Oya-Divani*. Wszyscy Ministrowie, (a) Urzędnicy, Baszowie,
Offi-

(a) Urzędnicy wielcy koronni Porty Ottomaniskiej są:
1) *Wezyr-Azem* abo W. Wezyr, na którego osobie wszystka potęga y powaga Cesarzka zawisła. Czyni Sultana Wezyrem oddając mu wielką pieczęć, na której jest wyrze imię Cesarzkie, y którą on zawsze na pierśiach nosi. Władza jego jest prawie nieograniczona, nietylko on jest tłumaczem, ale panem prawa, y każdy uchroniwszy się sądu zwyczajnego sprawę swoją może mu przedłożyć, gdy mu poważniejszy zabawy do rozkładzenia oney nieprzeszkadza. Niemoże jednak żadnego stracić Baszy bez rozkazu

Officyerowie wojskowi, y ludzie prawni do tego

rozkazu Cesarzkiego wyraźnego y ręką własną podpisanego, niemoże także karać Spahow, Janczarow ani żadnego żołnierza bez dokładu Officyerow ich, który przywilej od wojskowych ludzi warowany, od wielu zaślania ich krzywd y niesprawiedliwości. We wszystkich innych rzeczach jest pełnomocny tak w pokoju iako pod czas wojny. *Ricaut* y *Tournefort* naznaczają intraty W. Wezyrowi, która właśnie z urzędem pospołu chodzi, 20,000 Talerow, ale Xiążę *Kantintr* świadomszy rządow Tureckich podwyższa je do 600. tysięcy Talerow oprócz wielkich dochodow przypadkowych, które są tak znaczne, że chciwy Wezyr może onemi wyrownać samemu Sultanowi. 2) Po Wezyrze W. idą *Beglerbasiowie* to jest Wielkorządcy Prowincyi, między ktorymi pierwsze mają miejsce y osobliwze przywileje Romelski Natolski, Damascenski y Babiloński nazywają się Wezyrami y mają krzesło w Dywanie. Wszystkim *Beglerbasim* y innym koronnym owszem nadwornym Urzędnikom dają się tytuł *Baszy*. 3) Dwa *Kadylieskierowie* abo, najwyżsi Sędziowie, 6 *Baszaw Ławników* abo krzesłowych, którzy z urzędu swego powinni zawsze zasiadać na dywanie 4) *Reisefendi* abo Kanclerz czyli W. Sekretarz jest głową wszystkich Pisarzow, zawsze obecny przy W. Wezyrze. 5) *Kaimakan* Namieśnik W. Wezyra y Wielkorządcu Carogrodzki. 6) *Kapudan* abo *Kapitan-Basza* W. Admiral Turecki. 7) *Tefterdar* W. Podskarbi Turecki ma pod dozorem swoim pałace Cesarzkie, zbrojownie, wydatki morskie, mennicę, zupy kruszcowe, cła koronne. Wszystkie sprawy skarbowe u Turkow są na 12. izb podzielone, nad pierwszą przelożony jest *Tefterdar*. Naywyższe cło u Turkow na towary cudzoziemskie jest 5. od 100, Towary krajowe żadnemu cłu niepodlegają.

Urzędnicy nadworni: 1) *Seliktar-Aga* jest Wielki Marszałek, ten Urzędnik niepowinien mieć brody, nosi szablę Cesarzką. 2) *Embrahor-Basza* W. Koniusz, ma dozór nad wszystkimi stadniami Cesarzkimi. 3) *Hoslandzi-Basza* W. Ogrodnik wysokiey u Turkow powagi, do ktorogo wszystkie pałacow Cesarzkich ogrody y same należą pałace. 4) *Hazoda-Basza* W. Podkomorzy. 5) *Nichahdzi-Basza* Sekretarz gabinetowy Cesarzki. 6) *Kapitan*
Ka-

go wchodzą Dywanu.

Co jest wielki Dywan Turcki?

Wielki Dywan jest najwyższa iurydykcyja albo najpierwszy Turecki trybunał, na którym W. Wezyr prezyduje y wszystkie sprawy tak znaczniejsze cywilne jako gardłowe rozstrada cztery razy na tydzień, w poniedziałek, wtorek, środę y sobotę. Oprócz W. Wezyra zasiadają dwa Kadyskierowie Natolski y Romelski, Kanclerz y Sekretarz oraz 6 Balzow Ławnikow. Strony sprawy swe przekładają bez Patronow. Assessorowie przed zoną sprawę powtarzają, y gdy im Wezyr W. pozwoli decydować, na których jednak zdaniu nie jest on obowiązany przestawać.

Ja-

Kabla W. Mistrz ceremonii. 7) *Teskieretzi-Basza* Pisarz gabinetowy. 8) *Dogandzi-Basza* W. Stołnik. 9) *Zagardzi-Basza* W. Łowczy. 10) *Husnadar-Basza* Podskarbi Nadworny. 11) *Humaundzi-Basza* Dozorca lazien Cesarzkich. 12) *Tulbentar-Aga* Zawoynik Cesarski. 13) *Sarridzi-Basza* W. Kancelarz. 14) *Chilardzi-Basza* W. Podczaszny. 15) *Kem-Husar-Aga* W. Szatny. 16) *Chesneghir-Basza* W. Kuchmistrz. 17) *Muhafabedzi-Basza* rachunki wydatkow Cesarzkich odbierający. 18) *Chiohadar-Aga* ogon płaszcza Cesarzkiego nosi. 19) *Sarai-Agasi* przelożony nad prowadzeniem kont powoźnych Cesarzkich. 20) *Koza* W. Ochmistrz Synow Cesarzkich. 21) *Kapi-Agasi* W. odzwierny, jest to Eunuch biały mający dozor nad wszystkimi Eunuchami swego koloru y lezo-glanami, nad bramami Saraju albo pałacu Cesarzkiego, podaje supliki Cesarzowi. 22) *Lahin-Basza* najwyższy Lekarz. 23) *Kislar-Aga* W. Ochmistrz bielogłowski jest czarny Eunuch przelożony nad Eunuchami czarnymi, nad Saraiem Dam Cesarzkich, &c. 24) *Szahamler-Agasi* Matrzalek dzieci Cesarzkich.

Urzednicy Wojskowi: 1) *Serafiar* jest Hetman Polny. 2) *Janczar-Aga* Pulkownik Janczarski. 3) *Toptcz-Basza* General Artilleryi. 4) *Dukidel-Basza* przelożony nad Pułkarszami. 5) *Dinsbeglerbey* General Galer &c.

Jakim sposobem sprawiedliwość w mniejszych sądach Turcy sprawują?

Oprócz Dywanu są mniejsze różne iurydykcyje powierzone różnym Sędziom. *Kadys* są Sędziami miast mniejszych. *Moulas Kadys* są Sędziami miast większych. *Kadys-Teskierowie* są dwa najwyżsi Sędziowie jeden na Azya, drugi na Europę zaraz po wielkim Wezyrze na Dywanie zasiadający. Trybunał, którego głową jest Mufty zowie się *Ulamu*; do niego należą sprawy znaczniejsze duchowne y świeckie. Na Carogrod są jeszcze dwa Sędziowie jeden nazwany *Soubassi*, drugi *Stambul Kadusi*. *Soubassi* nawiedza więzienia: szuka spraw gardłowych y one donosi W. Wezyrowi. W. Wezyr sam przez się sprawy sędzi na każdym miejscu kiedy mu się podobą; często w nocy nawiedza więzienia y w oczach swych każe karać na gardle obwinionych. Sędzia nazwany *Stambul-Kadusi* sędzi wszystkie sprawy mieyskie tak potoczne jako gardłowe. Ma pod sobą czterech namiestnikow we czterech częściach miasta dla spraw sędzenia. Za Carogrodem najmniejszy *Kadys* ma moc skazać na śmierć bez żadney appellacyi.

Jak się sądy u Turkow odprawują?

U Turkow żadnych niemasz Patronow, ani Plenipotentow, lecz każdy słownie swoje przekłada sprawę. Najważniejsze sprawy w krótkim kończą się czasie, świadkowie są największym dowodem. Chrześcianie niemoga świadczyć przeciwko Turkom. Gdy schodzi na świadkach, przysięga jest najmocniejszym dowodem y dlatego u każdego sądu jest Alkoran dla Turkow; nowy testament dla Chrześcian, a stary dla Żydow. Prawo powszechne Tureckie, jest Alkoran, y fermany albo ordynacye Cesarzkie.

Ja-

Jakie są stany między Duchowieństwem Turckim?

Moufty najwyższa głowa sekty Mahometafskiej u Turkow, wszystkie rozwięznie trudności ich zakonu. Jego decyzyom sam Sułtan sprzeciwić się niemoże. *Emirowie* są Turcy mieniący się być krewnemi *Mahometa*; ich świadectwo u sądu waży 10 osob, wielką część od Turkow odbietaią y zawoju zielonego używają. *Emam-sowie* abo *Imanie* są Tureccy Płebani. Turcy mają swe klasztory y różnych zakonników. *Derwiszowie* są żyjący w wielkiej ostrości, czynią trzy śluby zakonne, w których lacho się dyspensują, są arcyniebezpieczni dla Chrześcian. *Kadry-sowie* są zakonnicy postem, umartwieniem y osobnością bawiący się. *Kalenderowie* są zakonnicy z ustawy swej rozpuśtni y swobodni. *Santonowie* są inni zakonnicy, których Turcy mają za świętych. *Alfakisowie* są prawa Mahometafskiego nauczyciele. *Gwizchenowie* są nakształt katechistów, którzy czytają Alkoran w meczetach za duszę tych, którzy ich tym tytułem fundowali. *Haniwisowie* są strożowie Alkoranu y cały umieją napamięć. *Seighowie* są kaznodzieje w meczetach. *Muczynowie* zwolywają ludzi do meczetow z wież.

Jaką młodzi edukacją dają Turcy?

Turcy młodź edukują w konwiktach nazwanych *Medrese*, (a) ktorychi w samym Carogrodzie

(a) Konwikty te abo *Colligia* są ustanowione dla dzieci Tureckich od Rodzicow własnych oddanych. Inne są trzy konwikty Cesarzkie nazwane *Od.*, jeden w Carogrodzie w samym Saraju Cesarzkim, drugi tamże na przedmieściu *Perze*, trzeci w *Adryanopolu* dla dzieci przeznaczonych

dzie jest 120; każdy młody Turczyn edukujący

S

się

czonych do usług Cesarzkich y najwyższych państwa urzędow, na sposobienie ktorych ciała y umyśłu Cesarz wielkie koszty łoży. Te dzieci Turcy nazywają *szoglanami*; powinni być koniecznie z Rodzicow Chrześciańskich, na wojnie wzięci; od Tatarow w zabiegach ich zagarnieni, abo zdaleka przyprowadzeni. Jest to polityka Turecka narod swój drobny względem tak licznych narodow Chrześciańskich, nad ktorymi oni panują, pomnażać. Rzecz pewna że te dzieci zmała wychowane w obyczajach cale odmienionych od urodzenia swego, z onego wyzuwają się; zapominają oyczyzny y Rodzicow, odmieniają wiarę y inne wszystkie nalogi, słowem prawdziwemi stają się Turkami. Upatrują Turcy aby te dzieci były nadobne, gładkiej twarzy, pięknego wzrostu y niemający żadney wady na ciele. tego albowiem są zdania, że rzecz jest prawie niepodobna, aby w pięknym ciele szpetna miała dusza przebywać. Niżeli które z tych dzieci przyimają, stawia go wprzod przed Cesarzem, który go odsyła do jednego z trzech mieysc na wychowanie *szoglanow* naznaczonych, Ci ktorych obraca do wielkiego Saraju, muszą mieć zawżę coś osobliwego w sobie, co ich mu zaleca, y najpierwsi bywają do dostapienia urzędow. *Kapi-Aga* dozorca białyeh Eunuchow bierze ich pod swoy dozór. Niewypowiedziana rzecz jest, iako się z *szoglanami* ci Eunuchowie ostro obchodzą, wglądają pilnie w najmniejszy ich rażenie, y za najmniejszy występpek surowo karzą. Karanie ich zwyczajne jest, bicie w pięty, posty ścisłe, nieśpanie długie, czasem y co przykrzeyszego wynadniają. Ieszcze trzeba wiedzieć iż pierwey nim ktoręgo oddadzą do *Colligium* zapisują imię tego, przezwisko familii, oyczyznę y lata do kńęgi, iako też y to co mu Cesarz na każdy dzień daje, co zwyczajnie wynosi kilka asprow, kopią rejestru posyłają do *Testerdera*, aby naznaczona płaca każdego dochodziła.

Gdy już są zapisani, oddaje ich *Kapi-Aga* do małej abo wielkiej izby, w pierwszej jest takich dzieci 100, w drugiej około 250, w jednej y drugiej w tychże samych naukach cwiczą, y tak z tey iako z owey na wieksze urzędy wynoszą. Najpierwsza tam ich nauka jest zachować milczenie y skromność, wprawować się w pokorę y posłu-

się ma komorę, dwa łóżka, stolik przykryty ko-
bier.

posłuszeństwo, y powierzchowną ciała postawę, do tych
ciot tak młodzi potrzebnych układać. Hodzia albo Mistrz
naucza ich pilnie początkow Sekty Mahometanickiej, mo-
dlić się Arabickim językiem, pisać, czytać y mówić po Tu-
recku, a gdy znacznie w tym się przecwiczą, dopiero ich
uczą Arabickiego y Perickiego języków bardzo im potrze-
bnych tak dla doskonałego pojęcia Tureckiej mowy, która
będąc sama przez się jałowa, od tamtych dwóch ozdoby y
żywności zalegać musi, iako też dla sposobienia ich do
urzędow w krajach wschodnich tych języków zażywiają-
cych. Gdy do doskonałego wieku y siły przychodzą,
że mogą mężniejszym dziełem wydołać, uczą ich kopią
robić, wielkie żelazne szyny ciskać, z łuku strzelać y dzi-
rite rzucić. Na tych ćwiczeniach kilka godzin co dzień
trawią albo do wszystkich razem, albo do niektórych tylko
podług sposobności każdy swej przykładają się. Leni-
wych Eunuchowie surowie karzą. Niektorzy większą
część czasu obracają na ciągnięcie łuku, y począwszy od
wolnego coraz do twardszego do takiej przychodzą dosko-
nałości, że najsilniejszy łuk ciągną. Bez przestanku w tych
zabawach się ćwicząc nabywają wielkiej siły, czerstwości
y sposobności do każdej innej pracy. Do żadney jednak
rzeczy z tych wszystkich bardziej się niewprawiają, iako
do jazdy na koniu, y używania we wszystkim onego bie-
gu różney broni, którym ich ćwiczeniom sam Cesarz czę-
sto się przypatruie dla ich zachęcenia. Uczą się ieszcze
rzemiosła iakiego albo roboty ręczney, iako to szyć, hałto-
wać na skorze, strzały robić, faydaki, siodła hałtować,
y wszystkie potrzeby do stroin konińskiego gotować. Dru-
dzy się ucą zawoy kształtnie zawiąć, inni chędożyć y
składać suknie, niektorzy psy albo ptaki wprawować, dru-
dzy muzyki iakiej obyczajem Tureckim, ktorey noty wy-
nalazł dla Turkow Xiążę *Kantemir*. Arytmetyka, Geo-
metrya, Architektura, Lekarska nauka &c, od zabaw *Iczoglanow*
nie jest odsadzona. Odzienie mają przystoynne,
suknią pospolicie z sukna francuskiego albo angielskiego, a
bieliznę z płotna niezbyt cienkiego ani też grubego. Wy-
godę mają taką, że im na niczym nieschodzi. Karmią
ich najczęściej ryżem y innymi potrawami zdrowymi y
uczającym się przyzwoitemi, na wszystkie ich postępk: Eu-
nuchowie

biercem, cztery małe bułki chleba na dzień, po-
taż, świecę, oraz dwa odzienia na rok. Roku
drugiego iego mieszkania przydają mu jeden a-
sper, to jest cztery polskie szelągi, drugiego roku

S2

2.

nuchowie surowie stróżowie pilne oko mają, co sprawuje
że muszą wszelką w obyczajach przystoynność zachować;
y w rozmowach nieuchybnie względow nauczycielom swym
zawsze obecnym powinny. Dokąd tylko się obroczą,
byż na miejsce potrzebne y do łaźni, zawsze Eunuch za
nimi chodzi y z oka ich niepuszcza. Sypiają w izbach
długich, gdzie zawsze lampy całą się noc palą; Co piąte
albo szóste łóżko sypia Eunuch między nimi trochę wyżej
od drugich, żeby mogli snadno usłyszeć y obaczyć iesli by
się co między nimi nieprzystoynnego działo.

Ci co w naukach y ćwiczeniu wspomnianych zabaw
dobry postępek wzięli, wychodzą z *Ody* y bywają obroćeni
do prania chust Cesarzkich; na ten czas im zaraz suknie
odmieniania, zamiast sukniennych dają jedwabne y z mate-
ryi złocistych. Zoidu im przyczyniają kilka albo kilka-
naście asprow.

Postępują daley na miejsca znaczniejszye do *Hazna-Ody*
to jest skarbowey izby, do *Kilarn*, albo Apteki, a z tych
dwóch miejsc do *Hazody* to jest Cesarzkiego pokoju, w kto-
rym jest zawsze 40 dworzan pokojowych, między ktoremi
12 trzymają najsilniejszye urzędy dworskie, ztamąd biorą
ich na najwyższe urzędy Monarchii Tureckiej.

Tych między nimi, ktorzy do nauk brać się niechcą
albo ktorych karanie naprawić niemoże, wyrzucają z Sa-
rainu y do Spahow oddają.

Ci ktorzy wybrakowani y z pomiędzy *Iczoglanow* wy-
rzuceni dla swej szpetności albo nieprzygodności się Ce-
sarzowi, nazywają się *Adziamoglanie*, niemogą się zmieścić
w pokoju, do podleyszych bywają usług obroćeni, iako to
do strzeżenia bramy y drzwi, do posług kuchennych, ogro-
dowych, do apteki, rzeźnicy, szpitalow, &c. Suknie im
dają z grubego sukna, karmią mięsem y ryżem dosyć do-
statkiem, ale bez wymyslow, ucą też czytać y pisać, kie-
dy w ktorym dowciu dobry y sposobność do nauki obaczą,
ale pospolicie bardziej im ciało niż umysł kształtują.
Najszczęśliwsi są ci, ktorzy w Sarainu Carogradzkim na
posłu-

2. trzeciego 3. v tak daley. W każdym znaczniejszym państwie Tureckiego mieście tak we znawdnią się konwikty, które nauczycielom z swoich placą dochodów.

Jakie są mocy y rozmiar woyska Tureckie?

Woysko Tureckie dzieli się na Infanteryą albo piechotę, y Kawaleryą albo jazdę. Jazda Turecka dzielna y liczna jest trojakiego rodzaju. Jedni którzy miażdżo żołdu mają sobie od Sułtana nadane dobra lenne nazywają się *Znainowicami* y *Tymarijoci*. *Znainowicami* trzymają dobra czyniące rocznego dochodu od 150. do 600 czerwonych złotych, y za każde 30 czerwonych złotych jednego powinni stawić jednego żołnierza na wojnę, taki żołnierz po Turecku nazywa się *Gehelu*. *Tymarijoci* mnieysze mają dochody; jedni y drudzy są podzieleni na pulki, a pulki są pod rząd oddane Pułkownikom. Drudzy nazywają się *Szpaichowicami* biorą żołd ze skarbu Cesarzkiego, nie są na pulki podzieleni; lecz kupaami maszerują y nieszykownie potykają się. Trzeci są od prowincyi holdowniczych przystawieni.

Jak nazywa się piechota Turecka?

Janczarowie są najpoważniejszym y najmocniejszym woyskiem Porty Otomańskiej. Przy
usta-

posługach zostają. *Adziamoglanow* w samych ogrodach Cesarzkich trichują o 10,000. Ci mogą przyść do godności *Bostandziego-Boszu*, to jest najwyższego Ogrodnika, który ma w swoim zawiadowaniu wszystkie palace, ogrody y fontany Cesarzkie. Zwierzchność jego idzie brzegiem morskim, aż kędy czarne morze wpada, do której bardzo sili wsi około Carogrodu leżących należy, a jest tak wielka że mu na tych miejscach wolno imać y karać wszystkich występnych. *Bostandziego Bosza* może być brany na wszystkie urzędy, nawet y Wezyrem zostać Wielkim.

ustanowieniu swoim ta piechota od 6 do 7 tylko była tysięcy, teraz więcej niż 30,000 liczy y z rodowitych Turkow jest zaciągnięta. *Czau-szonowie* są ludzie wojskowi, którzy Sułtana roznożą serymany (ordynanse) po całym Cesarstwie. *Topczowie* są pułkarscy. *Delisowicami* są W. Wezyra Wartownicy. *Sereyjasowicami* jest piechota prowincyalna. *Seybanowicami* są nakształ naszej dragonii, potykają się pieszo y konno.

Jak wielkie ma sily Porta Otomańska na morzu?

Do budowania okrętow Turkom dodają drzewa Macedonia y Tracya; maszty z tych dwóch Prowincyi daleko są lepsze i mocniejsze, niż te które przychodzą z państw północnych. Turcy najwygodniejszą mają w swej mocy porty morza szrodziemnego, y gdyby umieli zażyć mocy swej y portow na morzu czerwonym, mogliby wszystko do siebie obrócić handel państw wchodnych; z tym wszystkim sily morskie Tureckie nie są znaczne, dla niedostatku dobrych marytkow y żołnierzy, a bardziej jeszcze Officyerow doświadczonych, dla tych przyczyn Turcy stracili nadzieję podzwignienia swego marynarstwa, które teraz u nich ledwie nie na samych zaległo galerach.

Państwo Otomańskie czy jest niezwoycięzone?

Bynajmniej. Rozległe to państwo całosć swoją jedynie na Potencyi Cudzoziemskich załadza domysłnej konwencyi, które gdyby mogły zgodzić się na podział łupow Tureckich, niebyłoby więcej slychać o imieniu Turkow. Państwo Tureckie dla rozległości wielkiej, niemoże być dobrze rządzone, ani gorzej niż jest teraz. Woysko jest bez żadnej karności. Gdyby chimeryczna Turkow wiara nieuttzymywała frogości ich
rza-

rzędów, dawnoby oni zgineli. Państwo to zbior-
grubości obyczajów y okrucieństwa na rozwa-
linach tak wielu krolestw wytkawione jest na-
kształt kości ludzkich z mięsa obranych, jest stra-
zną pustynią, gdzie więcej znayduie się miast
rozwalonych, niż ludzi do ich obrony. Przy
flocie dobrze uzbroionej, 60,000 wotka wy-
ćwiczonego y mężnego, które dobywszy po-
granicznych fortec odważyłoby się natrzeć na
Turków w spustoszonym ich kraju, snadniey ich
zwyciężyłoby, niż *Alexander Perłow*.

§. VII.

O Państwach Monarchii Moskiewskiej.

Ktore są państwa Monarchii Moskiewskiej?

Wszystkie te obszernie kraje, które się zam-
kają pod powizechnym *Moskwy* imieniem na Mo-
skwę Europejską y Azjatycką podzielone. Mo-
skwa Europejska z Instancjami Moskiewskimi y
Estonią długa jest na mil 215, szeroka z polu-
dnia na północ mil 440. Moskwa Azjatycka ma
mil 400 ze wschodu na zachod; a 650 z polu-
dnia na północ.

Z ktoremi krajami graniczy Moskwa?

Na północ oblana jest Oceanem lodowatym, na
wschod morzem Amerykańskim y Gósem Kam-
szatki, na południe styka się z Tartaryą Chińską,
Tartaryą wolną y Tartaryą małą, na zachod z
Polską; morzem Bałtyckim, Szwecyą y Laponią
Duńską.

Na wiele części dzieli się Państwo Moskiewskie?

Na 14 Wielkorządztwa abo Prowincyi, z kto-
rych trzy: Kazan, Astrachan y Tobolsk abo Sybe-

rya

rya z częścią Archaniolu są w Azji; inne zaś
w Europie; pięć w części północnej a sześć w
południowej.

Jak się nazywają Wielkorządztwa północne?

*Petersburg, Rewel, Ryga, Wielki Nowogrod y
Archaniol*, ktorego jednak część wschodnia na-
leży do Azji.

*Jakie miasta znaczniejsze znaydują się w Wiel-
korządztwach północnych?*

Wielkorządztwa Petersburskiego, do ktorego
należy Ingrya abo Ingermania, część Karelii
wschodniej, Wirlandya abo Estonia wschodnia,
są miasta *Petersburg* stołeczne państwa Moskiew-
skiego, rezydencyą Carów, przepyszniemi pała-
cami ozdobione, założone na wielu wyspach
czeki Newy od *Pietra W.* r. 1703. *Kronslot* port
morski na wyspie *Kronstadt*. *Wiburg* stolica Ka-
relii Ruskiej. *Narwa* miasto obronne przy kto-
rym r. 1700, Szwedzi w 8,000 zbili 100,000 Mo-
skalów. *Rewa*, *Ruga* przy uściu *Dzwiny*. *Du-
nemonda* abo *Diamant* forteca. *Wenden*, *Parnaw*,
Darpt, *Nowogrod Wielki* stolica Prowincyi tegoż
imienia *Pleskow*, *Wielkie Łuki*, *Twer*, *Białe-
Żezioro*, *Archaniol*, &c.

*Ktore są miasta znaczniejsze w części Pro-
wincyach południowych?*

1) Moskwa stołeczne miasto Moskwy wielkie
y po większej części drewniane. Inne miasta są:
Uglich, *Narostaw*, *Kostrom* nad *Wolgą*. *Rostow*,
Rezan, *Włodziemierz*. 2) *Smoleńsk* stołeczne y
mocne miasto Xięstwa *Smoleńskiego* ustąpione-
go od Polaków Moskalom roku 1686. 3) *Kiow*
nad *Dnieprem* sławny pieczarami, stolica Xięstwa
Kiowskiego także Moskalom od Polaków usta-
piony. *Pultawa* sławna klęską Szwedów roku

1709.

1709, *Czerwiechów* y część Ukrainy abo Kozaczyna należą do Wielkorządztwa Kiiowskiego.

4) *Białogrod*, 5) *Woronież*, 6) *Niżni Nowogrod &c.*

Ktore są miasta znaczniejsze trzech Prowincyi Azyatyckich?

1) *Kazan* miasto stołeczne Królestwa *Kazańskiego*. Moskale wzięli to miasto Tatarom r. 1531, a całe Królestwo podbili r. 1554. 2) *Astrachan* na wyspie *Dolgoj*, którą czyni rzeka *Wolga* M. S. Królestwa *Astrachańskiego*. 3) *Tobolsk* M. S. Syberyi abo *Tobolska*. Rozległa ta kraina jest osadzona częścią Moskalami, częścią różnemi Tatarami pogańskimi y Mahometaniskimi wiatry. Połwysp *Kamtszatka* z miastem y portem tego imienia należy do Syberyi. *Nerzin* sławny traktatem Moskalow z Chinczykami. *Ochoża* nad golfem *Amur*.

Jakie są własności krajow Moskiewskich?

Powietrze wszędzie jest zimne, kraj cały niemal przez trzy ćwierci roku śniegiem y lodem zavalony, jednakże po większej części, a zwłaszcza ku granicom Polkim obfituje (a) w zboże,

(a) Moskwa powinna wielkości swej zasądę y początek *Piotrowi* W. Handel w szczególności pomnożony pamiętnym tego Wielkiego Monarchy jest dziełem. Na schyłku wieku przeszłego kupcy Moskiewscy nietylko kambierstwa y wexlow nieużywali, ale co te znaczyły słowa, nieznałi. Błędne ustawy y rozporządzenia od tegoż *Piotra* W. y za panowania *Piotra* II uczynione niezmiernie pożytki kupcom przyniosły Moskiewskim, gdyby niektóre zwyczaje y wyłączenie pewnych rodzajow towaru na dwor temu nieprzeszkadzały. *Bork* to jest zakupienie towarow na kredyt do półroka, abo do roku, a przedanie za gotowe pieniądze towarow abo zboża półrokiem przed zniwem jest wielką kupiectwa zawadą. Kupcy Moskiewscy kupują u cudzoziemcow towary na kredyt do roku,

a cu-

że, bydło, zwierzyngę, ryby, sol y inne rzeczy potrze-

a cudzoziemscy Moskiewskim muszą najmniej gotowemi pieniędzmi płacić trzecią część. Angliacy Panom Moskiewskim rokiami na niektóre towary zaliczać zwykli pieniądze. Taki płacenia sposób jest rownie ku szkodzie kupcow cudzoziemskich y Moskiewskich, bardziej jednak Moskiewskich, którym cudzoziemcy przedając zawsze cenę natężają, a sami w ten czas tylko szkodują, gdy kupcy Moskiewscy bankrutują.

Wyłączenie z handlu powszechnego niektórych towarow na pożytek dworu ścisła zyski kupcow. Towary samemu dworowi zachowane są: żelazo, potaż, *rhubarbarum*, smoła okrętowa, dziegieć, kley, bieluga, tabaka w liściach, wodka, piwo, miód do picia, cały handel Chiński y część *Siebierskiego*.

Handel wewnętrzny kraiu ułatwiają rzeki do żeglugi sposobne, przeprowadzenie towarow saniami y robotnik niedrogi. Wszystkie handel prowadzą niemal sami rodacy, którym samym cudzoziemcy mogą swole przedawać towary, abo one składać w magazynach dworskich drogo opłaconych. Sami Angielczycy traktatem r. 1734 mają sobie pozwolone w niektórych miastach domy y magazyny.

Moskale przedają cudzoziemcom futra, ktore jednak są tańsze w *Hamburgu*, *Lipsku* y *Gdańsku* niż w *Petersburgu*, dla tego że ukradkiem bez cla wychodzą za granice, miedź, żelaza pospolite co rok 300 tysięcy pudow, wosk, miód, potaż, dziegieć, smołę okrętową, dżdżownice y kley rybi, ryby solone y suche, kawiar, len, konopie, płotno *Jarosławskie*, żagle, chmiel, pierze, zboże, masłty y drzewo, ktorego, za million rublow szafuje *Ryga*, skóry, zboże, towary Chińskie y Perlskie, *rhubarbarum*, iedwab, herbatę, kobierce &c.

Kupują zaś Moskale od cudzoziemcow materye lniane, wełniane y iedwabne, korzenie, wino, płotna malowane y drukowane, śledzie, kolory, papier, korunki, kleynoty, towary drobne żelazne, mosiężne, złote, &c. zawsze iednak wywoz znacznie przenosi cudzoziemskich towarow wprowadzenie. Roku 1749 z portu *Petersburckiego* wyprawiono towarow Moskiewskich za 3,184,322 rublow, a wprowadzono tylko za 2,942,712.

Wiek

potrzebne do wyżywienia ludzkiego. Futra, ryby solone, kawiar, skóry, wosk, miód, talk, łój, mydło, konopie, len, potaż, *rhubarbarum* są Moskiewskie towary za granice wychodzące. Moskale

Wiek się już dopełnia iak Angielczycy mocą traktatu handlowego sami jedni szafują Moskalom futra y wszystkie materye welniane, y tak w przedażach swych nadmierną cenę wyniesionych, iako w zakupieniu zyskowynym towarów Moskiewskich wszystkie inne ubiegli narody, iakomnych nawet Hollendrow, których większą połowę handlu do siebie przeciągneli.

Umieją Angielczycy handel tak sobie pożyteczny zalecać y ubespierać przez niezmierny towarów Moskiewskich wywóz, który przewyższał cenę wprowadzonych w iednym roku towarów Angielskich podczas 1,200,000 funtów Sterlingów to jest bez mała 5,520,000 talarów bitych, którą sumę gotowemi pieniędzmi Angielczycy wylieczą Moskalom. Każdy iednak inny naród nadatek ten chętnie zapłaciłby Moskwie, owszem sowitzością więcej, gdyby porty Moskiewskie wszystkim narodom z taką były otwarte łatwością, iaką Angielczycy sobie warowali. Towary Moskiewskie poszłyby w górę przez nacisk kupców, staniałyby cudzoziemskie, gdyby każdy naród z swego przywoził kraju y z pierwszej przedawał ręki. Angielcy ze wszystkich narodów kupczących naymniey obchodzą handel Moskiewski. *Naprzód* że towary Angielskie z warsztatów pochodzące ręcznych niemoga się zrownać tannością z towarami Francuskienii dla daleko wyższej w Anglii niż Francyi tkaczom zapłaty, ta zaś drogość pochodzi w Anglii dla nałożonych na wszystkie rzeczy podatku tak ku obeykcii państwa domowemu, iako ku zapłaceniu prowizyi od długów publicznych. *Powtore* że kupcy Angielscy bardzo mało już wywożą z portów Moskiewskich drzewa y smoly okrętowej; nie tylko ten przemysłny w nowych zysku wynalazkach naród wszystkimi materyalami do budowania okrętów z Ameryki północney ciągnionemi wkrótce Angielskie opatrzy warsztaty, ale może zgasić całe handel masztowy y drewniany Moskwy y wszystkich krajów północnych. Jeżeli r. 1662 obywatele nowej Anglii ofiarowali się *Karolowi II* y *Parla-*
men-

skale handluia z Hollendrami, Anglikami, Perсами y Chinczykami; do tych ostatnich tak wiele wychodzi z Moskwy pieniędzy, wiele z kraiu nie pieniężnego wychodzić może. Więcej daleko

mentowi pod tym dokładem, aby przy koronie została się Akadya, tak wiele przystawić drzewa, wyhornych masztów y różnego gatunku smoly, ile potrzeba do opatrzenia flot Krolewskich y kupieckich, co dopiero gdy do czterech dawnych nie tylko Akadya traktatem Utrechtskim roku 1713, ale Kanada y część Łużycy traktatem Paryskim r. 1763 od Francyi ustąpione, są przyłączone, y gdy osady przed 100 lat słabe y nieludne, tak się teraz zmocniły, że samą Metropolią y Koronę niespokojności nabawinia. Wieloraki Anglików czeka z otwarciem tego handlu pożytek, *naprzód* że sam towar nieskończenie będzie tańsz, *powtore* że dwie żeglugi na rok do Ameryki odprawić mogą, a na morze Bałtyckie tylko iedną, *potrzebie* że warowanie okrętów na morzu Bałtyckim kosztuje 4, a na Amerykańskim tylko z od 100, *potzwarte* że za leguminy y żywności pieniądze w własnym się kraju zostaną.

Potaż znaczną był handlu Moskiewskiego częścią, sami Angielczycy wywезili go za 120 tysięcy funtów Sterlingów, to jest 552,000 talarów twardych. Od kilku lat już go tak wiele warzą w nowej Anglii y niektórych prowincjach Ameryki północney, że w krótkie Anglii opędziwszy własne potrzeby, może Sądzijskim udzielać państwow.

Moskwa może ożyteczniey zamiast potażu handlować tabaką Ukraińską, która według doświadczenia w Niderlandzie uczynionego przechodzi dobrocią gatunku tabaki fabryk Hollenderskich y Francuskich. Gdy te wszystkie ręce, które nad ciągnięciem masztów y potażem pracowały, obrocą się do roli uprawienia na tabakę, wystawiają towar daleko pożyteczniejszy y do sprzedania iacniejszy. Arendarze generalni Francuscy kryli usilnie przed światem, iak się kupnia tabaki, aby z wielkości kupna nie była poznana wielkość ich zysku; ta ktorej zataić niemoga przenosi 6 millonów Liwrow Francuskich, które placą do Anglii y Hollandyi. Moskwa pewna być może,

leko Moskale na towarach swych zyskiwaliby, gdyby one do Hollandyi, Francyi, Hiszpanii &c, na swych okrętach posylali. Lecz do tych czas Maytkowie Moskiewscy niemoga liczyć się między dobremi chociaż mają okrętow y statkow podostatku,

Jakie

ze ta summa wnidzie do iey państwa, gdy pozwoli Francuskim okrętom zawiać do portow swoich z towarami, ktore ona z trzeciej kupuje ręki od Hollendrow abo Angielczykow, a naywięcey ich potrzebuie. Francuzi woliliby aby takowa summa zbogacała kray od nich daleki, niż Anglią narod tak im przeciwny.

Sprowadzenie iedwabiu Perskiego do Petersburga bogatym może być handlu Moskiewskiego gatunkiem. Gdyby *Piotr W.* żył dłużej, wykonałby y wydoskonaliby zatryfi *Selauka* Krola Syryjskiego, to jest złączyłby morze czarne z Kaspijskim. Już Monarcha Rossyjski ciągnął kanał z Donu do Wolgi, y zamyslał drugim kanałem z Wolgi do Newy ciągnionym prosty otworzyć handel między rzezonemi dwiema morzami y Petersburgiem. Ten zamysł *Piotra W.* był podobno powodem kupcom Angielskim, że wyrobiwszy dla siebie u dworu Petersburskiego traktat na wolne przeyscie towarow do granicy Moskiewskiej, zalożyli sklad kupiecki w stronie południowey morza kaspijskiego, y napelniali go towarami drogiemi Perskiemi, a mianowicie iedwabiem, ktorego cała Europa inaczej mieć niemogła, tylko z portow wschodnich przez morze szrodziemne, abo z portow Perskich przez odnogę Perską. Angielczycy sprowadzali swoje kupie do Astrachanu, a z tamtąd Wolgą y Donem do jeziora Wornicza. Ta impreza tak odważna y tak rozumnie ułożona, na którą narod umjejętnością kupiectwa wszystkie inne dawno y terazniejszy narody celujący odważyl się, chociaż ją dla Perskich rozruchow porzucić musiał, lepiej daleko od kupcow Moskiewskich zniących się dobrze na kunszcie swoim może być wykonana, zwłaszcza że już jest droga do tego pokazana. Sprowadzenie tak drogiego y do zalożenia rożnych warsztatow potrzebnego towaru mniey im w własnym kraju kosztowaloby, niż cudzoziemcom.

Jakie są przymioty narodu Moskiewskiego?

Moskale niedawno byli grubianie, nieobyczayni, prości, niewierni w dotrzymaniu traktatow, y zabobenni. Zwiąc w niewoli pod panami także niewolnikami nieznali ani nauk y kunsztow, ani poznawali swych własnych potrzeb y pożytkow. Za *Piotra W.* prawodawcy tego narodu zaczęli troszkę się polerować y z Cudzoziemskimi krajami poznawać. Moskale są wzrostu miernego, mocni y z przyrodzenia podeyrzliwi, fródzy, zuchwali w szczęściu, a małego serca w przeciwności, są sposobni do woyny, żyją niekosztownie, wytrzymują wielkie trudy y są ślepo posłuszni swym Geueralom. *Piotr W.* ustawicznie ich ćwicząc, a *Karol XII* Krol Szwedzki nieprzeszannie zwyciężając, nauczyli ich wojować z sławą. Jednakże umysł ich ma coś ieszcze niewolniczego, y braknie im na tych podobkach, ktore czynią ludźmi wielkimi.

Jak wielkie są sily państwa Moskiewskiego?

Sily Moskiewskie pomnożyły się bardziey za nabyciem poloru y pomnożeniem handlu, niż według rozległości kraju. Roku 1744 Moskwa miała 95 okrętow wojennych, 120 fregat, y znaczną liczbę galer. R. 1760 liczyła woyska kompurowego y lekkiego 280,000, wpotrzebie mogłaby stawić z kozakami 300,000. Granice iey rozległe znaczną część tego woyska zabierają dla straży y obrony. Dochody roczne obzer nego, lecz nieludnego tego państwa przechodzą 20 millionow rublow.

Jak się sprawują rzady w Moskwie?

Monarcha nietylko był do tych czas Panem iednowładnym, ale też despotycznym, ponieważ dziedziczył po poddanych swoich bez potomnis zeszłych

zelszych y w wielu rzeczach wola jego nie była, a podobno nie jest, obostrzona prawem. *Piotr III* z domu *Holsztyńskiego* wiele przywileiów nadał szlachcie, ale nieumnieyszył iednowładztwa tronu. *Imperatorowa Katarzyna II* dziś panująca wstępując na tron obowiązała się nie w sprawach ważnieyszych nie stanowić bez rady Senatu, który składa się z nayznacznieyszych Panów, Podkomorznych nadwornych y *Konfiliarzow* Stanu, oraz z trzech mieszczan, którzy na radzie stoia, gdy radni panowie stanu szlacheckiego zasiadają. Różne są w Moskwie do sprawowania sprawiedliwości urzędy, od których appellacya idzie do Senatu, który jest razem radą stanu.

Jakie prawo w Moskwie jest względem sukcesji na tron?

Sukcesya do korony nie jest dostatecznie opisana. W historyi Moskiewskiej nie schodzi na przykładach, że wnukowie tronu brali Moskiewski przed Synami, Synowie młodszy przed pierworodnymi, owszem cudzoziemcy przed potomkami rodziny panującej. *Iwan Wasiliewicz* wybrał na tron naprzód Wnuka swego z pokrzywdzeniem Syna własnego, a potym przeznaczył Syna. Po śmierci *Podora Cara* r. 1682 *Piotr* na potym nazwany *Wielki* w roku 10 wieku swego był uznany za *Cara* z oddaleniem od tronu Brata swego starszego *Iwana*. *Zofia* Siostra ich zbuntowała gwardya nazwana *Arzelce* na stronę *Iwana*. Dla odwrocenia wojny domowej *Iwan* był przypuszczony do społeczności rządów, które za niego sprawowała *Zofia*. *Piotr W.* Siostrę na osobność odesławszy roku 1688 Bratu sam tylko próżny *Cara* zostawił tytuł.

Jaki

Jakie prawo względem sukcesji ustanowił Piotr Wielki?

Skazawszy na śmierć Syna swego *Alexego* r. 1710 kazał ogłosić takową ustawę, (a) że będzie w mocy *Cara* panującego naznaczać na tron tego, który mu będzie się podobał, y kassować to naznaczenie ięśliby sadził na potym naznaczonego nieposobnym do herla.

Kiedy Monarchowie Rossyjscy zaczęli używać tytułu Imperatorskiego? (b)

Da-

(a) Mocą tego prawa gdy *Piotr W.* roku 1725 umarł, żona jego druga z pospolitego stanu *Katarzyna I* tron ośiadła, chociaż z drugiego małżeństwa zostały się dwie *Carowne* y *Wnuk* od Syna śmiercią skarane z pierwszej żony. Dwie *Carowne* *Corki Katarzyny* były *Anna* zaślubiona *Xiążęciu Holsztyńskiemu* na *Gottorpie* y *Elżbieta* zmarła na tronie roku 1762. *Katarzyna* pominawszy te dwie *Corki* następcą na tron po sobie naznaczyła *Piotra II* Syna niefortunnego *Alexego*. *Piotr II* dwoma dniami przed śmiercią r. 1730 wezwał do korony *Annę* *Xiążkę Kurlandzką* *Wdowę*, *Corkę* młodszą *Iwana*, która r. 1731 potwierdziła prawo ustanowione od *Piotra W.* względem sukcesji od woli panującego, zawisley, a będąc bliską śmierci naznaczyła swym następcą r. 1740 *Iwana* Syna *Sielstrzenicy* swej *Xiążniczki Meklenburskiej* małżonki *Antoniego Ulryka* *Xiążęcia Brunświckiego*. *Elżbieta* ogłoszona *Imperatorową Rossyjską* dnia 6 Grudnia r. 1741 od *Gwardyi Moskiewskiej* przyjmując przysięgę wierności od poddanych warowała sobie naznaczenie następcy podług upodobania, którym w krotce potym uczyniła *Xiążęcią Holsztyńskiego* *Sielstrzeńca* swego. Ten tron Moskiewski po śmierci iey opanował dnia 5 Stycznia roku 1762. Po złożeniu iego z państwa w tymże roku, *Senat*, *Panowie*, *Wojsko* y *pospolstwo* ofiarowały koronę *Katarzynie II* żonie iego z domu *Xiążąt Anhaltyskich de Zerbst*.

(b) Potencye Europejskie przyznały *Monarchom Moskiewskim* tytuł *Imperatorski*: *Sultan Turecki*, *Karol VI* *Cesarz Rzymski*, *Krol Pruski* y niektóre *Potencye* następnie iedne po drugich to uczyniły. *Karol VII* *Cesarz* ię-

ko

Dawni Xiążęta Moskiewscy holdownicy Tata-
row mieszkających za Wołgą Kniaziami tylko
nazywali się: pierwszy *Iwan Bazylewicz* owo-

bodzi-

ko głowa domu Bawarskiego uczcił tym tytułem r. 1744
Elżbietę Imperatorową, roku następującego Krol Francu-
ski toż samo uczynił, odebrałszy od niey pilno rewera-
ne, że ten tytuł nie miał ubliżać porządkowi przodko-
wania między koronami Europejskimi ustanowionemu.
Franciszek I Cesarz jako Cesarz z Rzeszą Niemiecką cenie
sami tytuł przyznał *Elżbiecie* roku 1747. *Piotr III* wstą-
piwszy na tron wyciągał bez żadnego określenia, od
wszystkich Potencyi tego tytułu. Dla tey y innych przy-
czyn Posel Francuski bez pożegnania wyjechał z Peters-
burga. *Katarzyna II* wyniesiona na tron w tymże samym
trwała domaganu się, y niechciała do żadnych przystęp-
ować rewersalów, lecz widząc że Posłowie Francuski y
Hiszpański stacernie onych dopominali się wydała d. 10
Listopada r. 1762 podpisaną od Kanclerza y Podkancler-
zowego swoich deklaracyą, że tytuł Imperatorski jest zle-
dnoczony z tronem Monarchow Moskiewskich bez naru-
szenia jednak porządku przodkowania Krolow Europej-
skich. Krolowie Francuski y Hiszpański odebrałszy Mo-
skiewską deklaracyą wydali każdy z osobna swoje oświad-
czenie, pierwszy d. 18 Stycznia r. 1763, drugi d. 5 Lutego
r. 1763: " że poty te dwie korony będą dawały tytuł Im-
peratorski Monarchom Moskiewskim, poki ciż Monarcho-
wie nie będą domagali się wyższego miejsca nad to,
które mają, iesliby zaś który dla tytułu Imperatorskie-
go ehciał iakiego przodkowania, tedy te dwory wstrzy-
maią się od dawania tegoż tytułu. Rzeczpospolita Pol-
ska długo ociągala się iść za przykładem Europy, oba-
wiając się aby Moskwa dla tytułu Imperatorskiego całej
Rossyi niestała prawa iakiego do Rusi Polskiej y Litewskiej,
lecz gdy Posel Pełnomocny Rossyjski *Hrabia Kieuzerling*
danym rewersalem upewnił Rzeczplą, że Moskwa żadne-
go prawa na tym tytule nie będzie gruntowała do krajow
Rzeczpltey, ale zachowa się według traktatu Grzymal-
towskiego r. 1686, taż Rzeczpospolita przyznała tytuł Im-
peratorski *Katarzynie II* dziś panującej r. 1764 na Seymie
Konwokacyinym, a *Katarzyna II* potwierdziła listem dy-
plomatycznym rewersal Pella swego.

bodziwszy kray swoy z niewoli Tatarskiej, y
przyłączywszy do państwa swego różne wielkie
Prowincye, dał tytuł sobie Cara. *Piotr I*, nad
ktorego Moskwa większego nie miała człowieka
y Pana, pierwszy raz zaczął się pisać Imperato-
rem w traktacie zawartym w *Neiislad* roku 1725
między Moskalami y koroną Szwedzką, która po-
długim sporze dla potrzeby pokoju musiała na tę
nowość pozwolić. Wielki Kanclerz Moskiewski
imieniem Senatu winszując mu tego pokoju, pro-
sił go, aby przyjął tytuły: *Piotra Wielkiego*,
Oycy Oyczyzny, y Imperatora całej Rusi, na co
on ehetnie zezwolił.

Jakiego Moskwa używa prawa?

Prawo narodowe y zwyczaj są prawidłem spra-
wiedliwości Moskiewskiej, od *Alexego y Piotra*
W. wyzły prawa pisane, a od *Katarzyny II* dany
jest do roztrząśnienia narodowi *Codex Catharinia-*
mus.

ROZDZIAŁ III.

O trzech Krolestwach południowych:
Francuskim, Hiszpańskim, Portugalskim.

§. I.

O Krolestwie Francuskim.

Co zamykają Państwa Krola Francuskiego?

Zamykają: 1) Dwanaście wielkich Prowincyi
abo dawne Wielkorządztwa. 2) Prowincye pod-
bite abo nabyte. 3) Dzierżawy za Europą leżące.

Jakie są granice Krolestwa Francuskiego?

Francya nazwana przedtym *Gallia* ma gra-
nice na północ cieśninę morską *la Manche* y *Ni-*
derland; na zachod Ocean; na wschod Niemcy,

T

Szway-

Szwajcaryą, Sabaudyą, Piemont, y część Włochow Alpami oddzielonych; na południe morze śródziemne y góry Pirenejskie, które ją odłączają od Hiszpanii. Leży Francya między 13-20 y 25-40 gradusami długości, a 42-20 y 51-10 szerokości geograficznej. Więc długa jest około mil 186, szeroka na mil 177.

Jak się nazywają Wielkorzędztwa dawne Francuskie?

1) Wyspa Francuska, 2) Pikardya, 3) Normandya, 4) Brytania, 5) Xięstwo Aureliańskie, 6) Akwitania, 7) Langwedocya, 8) Prowancya, 9) Delfinat, 10) Prowincya Lugduńska, 11) Burgundya, 12) Szampania.

Jak nazywają się stoleczne miasto wyspy Francuskiej?

Paryż całej Francyi miasto stoleczne, pięknoscia, bogactwem, osiadłością y wielkością najpierwsze w Europie, jeszcze przed *Juliuszem Cezarem* sławne.

Jakie są w Paryżu Akademie?

Akademia abo *Universitas* przez *Karola W.* podług wielu mniemania r. 790 fundowana. *Collegium Krolewskie* od *Franciszka I* dla nauki różnych języków założone. *Akademia Francuska* dla wydoskonalenia języka Francuskiego; *Akademia napisow* dla tłumaczenia dawnych napisow y medalow; ustanowione. *Akademie nauk wyzwolonych: Malarstwa, Snycerstwa, Architektury y Cyrulictwa.* Biblioteki publiczne sławniejsze są: *Krolewska, Mazaryńska, S. Wiktora.* Ogród *Krolewski* ziołami cudzoziemskimi y różnemi drzewkami napelniony, w którym znajduje się gabinet w różne ciekawości przyrodzone bogaty.

Ktore

Ktore są place publiczne w Paryżu?

Plac Krolewski, na którym *Ludwika XIII*; *Plac Wandomski*, na którym *Ludwika XIV* posągi na koniach stoją. *Plac zwycięski* ozdobiony posągiem *Ludwika XIV* w szatach, których *Krolowie Francuscy* na koronacy używają: *Zwycięstwo* kładzie mu koronę na głowę, a cztery narody w kaidanach widzieć się dają pod nogami. *Plac Ludwika XV.*

Ktore są pałace, y gmachy znaczniejsze w Paryżu?

Louvre y *Tuilleries* dwa pałace *Krolewskie* złączone z sobą długą galerią. *Luxembourg* pałac także *Krolewski* z obszernym ogrodem. *Pałac Krolewski* tak nazwany należy do *Xiążęcia Aureliańskiego*. *Szpital żołnierski, Ratusz, Bastilla, Pałac* w którym *Parlament* zasiada. *Sorbona*, w kościele której przepyszne *Mausolium* jest *Kardynała de Richelieu*, *Kościół Katedralny, Kościół S. Sulpicyusza, Kościół y Collegium* czterech narodow od *Kardynała Mazarinięgo* fundowane.

Ktore są pałace Krolewskie na kolo Paryża?

Wersal o 4 mile od *Paryża* dla zamku, ogrodu, wod, kaplicy y galerji podziwienia godny. *Dom S. Cyra* o milę od *Wersalu* przez *Ludwika XIV* dla edukacyi 250 *Panien* szlachetnie urodzonych fundowany. *Zamek S. Germana, Marly, Choisy, la Muette, Bellevue, Meudon, Vincennes &c.*

Sąż oprócz Paryża miasta inne na wyspie Francuskiej?

S. Dyonixy miasto sławne opactwem *Benedyktynskim*, w którego kościele grzebią się *Krolowie Francuscy*, a w klasztorze złożony jest skarb korony

korony Francuskiej. *Fontainebleau* y *Compiègne* zamkami Królewskimi zaszczycone. *Soissons*, *Beauvais*, *Laon*, *Noyon*, *Pontoise*, &c.

Ktore są znaczniejsze y stołeczne miasta innych Francuskich Prowincyi?

1) Pikardyi M. S. *Ambian* abo *Amiens* nad Sommą, inne miasta: *Peronna*, *Conti* Xięstwo, od ktorego Xiążąt krwi Królewskiej *de Conti*; *Calais* miasto mocne z cytadellą y portem obronnym. *Bolonia*, *Abbeville*. *Crecy* kęską Francuzow r. 1346 sławną.

2) Normandyi *Rotomag* abo *Rouen* nad Sekwaną M. S. *Dieppe*, *Trotot* baiecznym Królestwem zaszczycone. *Eu*, *Longueville*, *Caen* stolica dolney Normandyi.

3) Brytanii *Reunes* stołeczne, *Nantes* nad Ligera piękne, bogate y handlowne. *Saint-Malo*, *Vannes*, *L'Orient* sławny składem towarow kompanii Indyjskiej, *Brest* z portem w caley Francyi najpiękniejszym.

4) Akwitanii *Burdegala* (*Bordeaux*) nad Garonną wielka, bogata y handlowna. Inne miasta są: *Fronsac* Xięstwo, *Cahors*, *Montauban*. *Rhodesz*: *Gaskonia* y *Nawarra* dolna, *Alvernia*, *Bearnia*, *Turena* należą do dawnego Wielkorządztwa Akwitańskiego.

5) Langwedocyi M. S. *Tolosa* nad Garonną stolica Arcybiskupią, Parlamentem, Akademią zaszczycona. Inne miasta są: *Alby* nad Tarną, *Karkassona*, *Narbonna*, *Montpellier*, *Nismes*, &c.

6) Prowancyi M. S. *Aix* (*Aquæ Sextiæ*) miasto wielkie, *Arelata* (*Arles*) stołeczne przedtym Królestwa Arelateńskiego, *Sisteron* nad Durancą, *Marsylle* nad morzem, miasto piękne y bogate,
Toulon

Toulon najpierwszy port Francuski nad morzem śródziemnym, *Antiba* także port morski. Do Prowancyi należą wyspy: *Hierskie* y *Leryńskie* oraz Xięstwo *Arauzykańskie* (*d'Orange*.)

7) Delfinatu M. S. *Gracyanopol* (*Grenoble*) *Wiedeń*, *Embrun*, *Walenca*. O 3 mile od *Gracyanopolu* jest wielka *Kartuzya* gdzie General całe o skonu mieszka.

8) Xięstwa *Aureliańskiego* M. S. *Aurelian* (*Orleans*) nad *Ligera*. Biskup miasta tego w dzień swego wjazdu na Biskupstwo ma przywilej uwalniać więźniow gardłowej karze podległych; inne miasta znajduj się: *Chartres* (*Carnutum*) *Maintenon*, *Vendome*, *Blois*, *Chambort*, *Burges* stolica Xięstwa *Bituryceńskiego*. *Nevers* &c.

9) Prowancyi *Lugdunskiej* M. S. *Lugdun* abo *Lion* nad zbieżeniem *Sonu* y *Rodanu*: miasto to w wiekości y nasiadłości jednemu tylko ustępuje *Paryżowi*. *Kanonicy* *Lugdunscy* nazywają się *Hrabiami* y używają infuły *Biskupiey*. Najprzedniejsze iedwabne manufaktury w tym mieście są założone. Inne miasta są: *Montbrison*, *Moulins*, *Gueret*, &c.

10) Xięstwa *Burguńskiego* M. S. *Dion*, *Chattillon*, *Auxerre* (*Antissiodorum*) *Simur*, *Autun*, *Macon*, *Citroux* pierwsze *Opactwo* *Cysterskie*. *Cluny* *Opactwo* *Kluniackie*. *Trevoux* M. S. Xięstwa *udzielnego* *Dambkiego* od *Ludwika XV* przyłączonego do korony.

11) *Szampanii* *Remy* (*Reims*) M. S. nad *Weślą*, koronacją *Królow* *Francuskich* zalecone, *Chalons* nad *Marną*, *Provins* stolica *Prowincyi* *Brie*, *Sens*, *Tonnere* sławne winem &c.

Ktore są Prowincye Francuskie podbite abo nabyte?

1) Flan-

1) Flandrya Francuska, 2) Artezya, 3) Alsaeya, 4) Hrabstwo Burgunskie, 5) Hrabstwo Ruffillońskie, 6) Lotaryngia y Bar.

Ktore kraie zamykają się w Flandryi Francuskiej?

Część Flandryi nazwana *Flandrya Francuska*, w ktorej miasta są: *Lille* stołeczne y obronne, *Duak* nad Skarpą, *Dunkierka* nad morzem ogołoconą z twierdz, *Grawellina*, *Kassel*, &c. 2) *Kambrezya* z miastem stołecznym *Cambrai*. 3) *Hannonia Francuska*, ktorej M. S. y obronne *Wasfencienna* nad Skaldą, *Charlemont* także obronny nad Mozą, *Coudé* od ktorego linia iedna krwi Krolewskiej nazywa się.

Ktore są miasta Artezyi, Alfacyi, &c.?

1) *Arras* jest M. S. całej Artezyi; *S. Omer*, *Hesdin*, *Betuna*, *Lens*. 2) Alfacyi M. S. *Strasburg* wielkie y obronne. Inne miasta są: *Ensisheim*, *Kolmar*, nowy *Brizak*, *Sawerna*, *Lautenbourg*, *Landau* na końcu Alfacyi ku Faltz Hrabstwo jest miasto iedno z najmocniejszych w Europie. W *Sutgowii* miasta są: *Belfort*, *Huninga*, *Feretta*. 3) Hrabstwa Burgundskiego: *Besançon* M. S. *Dola*, *Ornans*, &c. 4) Hrabstwa Ruffillońskiego: w gorach *Pirenejskich* przy *Hiszpanii*, od ktorej jest oderwane, leżącego M. S. *Perpinian* obronne y z mocnym zamkiem. *Etna*, *Rivesaltes*, *Mont-Louis* założony od *Ludwika XIV.* 5) Lotaryngii *Nancy* M. S. piękne. Inne miasta są: *Remiremont* Opactwem bogatym Kanoniczek świeckich zaszczycone. *Plombières* sławne wodami mineralnymi. *Luneville* rezydencją y pałacem Xiążąt Lotaryńskich ozdobione. *Bar le Duc* stołeczne Xięstwa *Barskiego* razem z Lotaryngią ustatpionego Krolowi *Stanisławowi* r. 1735, a po jego śmierci

śmierci koronie Francuskiej. Biskupstwa *Lotaryńskie*, *Tulskie*, *Werdeńskie* y *Metskie* za panowania *Henryka II* dostały się Francyi.

Ktore kraie za Europą leżące należą do Francyi?

W *Afryce*, ku zachodowi wyspa *Gorea* przy brzegach *Gwinejskich*; ku wschodowi wyspy *Borbońska* y *Francuska*, w Krolestwie *Algierskim* *Bastyon Francuski* forteca.

W *Azyi*, *Pontichari* nad brzegami *Koromantelu* z tey strony *Gangesu*.

W *Ameryce*: część *Guyany* na lądzie *Ameryki* południowej. Wyspy: *Martinika*, *Gwadalupa*, *Grenada*, *Maria-Galanta*, *Desiderada*, *SS. Bartłomieja*, *Marcina*, *Lucyi*, *Aluzyi*, *Kaienna*, część wyspy: *S. Dominika* abo *Hiszpanioli*, wyspy: *S. Piotra* y *Miquelon* w stronie północnej dla suszenia *stokwizmu* od *Anglii* pozwolone y warowane,

Jak zwyczajnie teraznięsi Geografowie dzielą Francya?

Dzieli ją na 37 Wielkorządztw żołnierskich, (a) ktore zamykają 12 Prowincyi dawnych korony Francuskiej y kraie tak podbite iako nabyte.

(a) *Wielkorządztwa żołnierskie północne nazywają się w Francuskim języku*: 1) *La Flandre Françoise*, 2) *La Picardie*, 3) *la Normandie*, 4) *l'Isle de France*, 5) *la Champagne*, 6) *la Lorraine*, 7) *l'Alsace*. *Między wschodem y zachodem*: 1) *La Bretagne*, 2) *le Maine*, 3) *l'Anjou*, 4) *la Touraine*, 5) *l'Orléannois*, 6) *le Berri*, 7) *le Nivernois*, 8) *la Bourgogne*, 9) *la Franche Comté*, 10) *le Poitu*, 11) *l'Aunis*, 12) *la Marche*, 13) *le Bourbonnois*. *Ku południowi*: 1) *La Saintonge*, 2) *le Limousin*, 3) *l'Anvergne*, 4) *le Lyonnais*, 5) *le Dauphiné*, 6) *la Guienne*, 7) *le Béarn*, 8) *le Comté de Foix*, 9) *le Roussillon*, 10) *le Languedoc*, 11) *la Provence*. *Najbliższe w różnych częściach Krolestwa leżące*: 1) *Paris*, 2) *le Boulonnois*, 3) *le Havre de Grace*, 4) *Saumur* z powiatem swoim, 5) *Metz*, 6) *Verdun*, 7) *Toul* wszystkie z miastami y Powiatami swemi.

Jaka jest żyzność (a) y własności kraju Francuskiego?

Po-

(a) Nie maśa narodu obyczajnego w Europie, ktoregoby handel nieobchodził Francuski. Żyzność kraju y onego płód wieloraki: wina, owoce, wódka, wody pachnące, towary Amerykańskie, Indyjskie y wschodnie, manufaktury różne, y wszystkie w powszechności przemysłu Francuskiego wynalazki stały się zbytkującej Europie tak potrzebne, że według modnego rozumienia grzeczność y wspaniałość niemoże być godnym przyznana osobom, jeśli na ich odzienie, mieszkanie, powozy, y inne domowe sprzęty y wygody Francuskie niepracują warsztaty. Jeżeli handel jest niepoślednią mocą zasada, całej Europy, natym zalega całość, szczęście y spokojność, aby Francya moc swoję na pewnym potęgi postawiła stopniu, ponieważ ona sama innej potęcy może być zawadą do przywłaszczenia udzielnego nad morzem panowania, przeciągnięcia do siebie wszystkich handlow y ściśnienia wolności narodów Europejskich.

Położenie Francyi między trzema morzami: śródziemnym, oceanem y cieśniną na wszystkie strony wielką daje do kupczenia sposobność; rzeki szerokie śródkiem kraju tak pięknego płynące, drogi kosztownym nakładem wyrównane y sporządzone, miasta gęste y handlowe nie tylko przeprowadzenie ułatwiają towarów, ale onym pomagają do spieszniejszego odbytu.

Jeżeli handel potrzebuje w handlującym dowcipu, przemysłu y wielorakiej rzeczy wiadomości, wszystkimi temi własnościami y przymiotami naród Francuski z przyrodzenia zbogacony mógł kraju swego pomnożyć obfitość, rozszerzyć żeglugę, wydoskonalić dowcione wynalazki y one uczynić obcym narodom tak potrzebnymi, aby bez nich obejść się niemogły, ułatwić śródki dalekich przewozów, obmyślić tanność y zasadić bogactwa krajowe na pomnożeniu drogich rolnictwa owocach, na obroceniu prostego ziemi płodu w rzeczy sztucznie wykształtowane, na natężeniu przemysłu do rozkrzewienia rodzajów handlu y bogactw.

Ale kraj z położenia tak wygodny, z dowcipu mieszkańców przemysłny, z wydania różnych owoców bogaty długo był bez handlu y pożytku. Obaczmy krotko

Powietrze jest czyste, zdrowe y umiarkowane.

opóźnione handlu do Francyi wprowadzenie, wprowadzonego na słabym gruncie zasadzenie, zasadzonego wady niektóre niedopuszczające mu podnieść się z mierności. Wszystko co w tej rzeczy napiszemy z historyi Francuskiej, z listoty rządu tego kraju y z ksiąg ekonomicznych Pisarzów Francuskich, a w materyach ktorych Francuicy nieukniali, Angielskich, krotko a według możności naszej iak naydokładniey, wyciągniemy.

Od założenia Monarchii Francuskiej do dnia dzisiejszego trzy familie Królewską kraju tego nosily koronę. Pierwsza *Merowingow* od roku 420, do roku 751 wydała Francyi Królów 22; Druga *Karolowingow* od roku 751, do roku 987 miała Królów 13; Trzecia *Kapetyngow* od roku 987 panująca liczy Królów z *Ludwikiem XV* 31.

Dokładney wiadomości mieć niemożna w jakiej postawie był handel pod panowaniem Królów pierwzych familii, ponieważ ci Monarchowie na orężu całość y szczęście kraju zasadzili, o niczym troskliwiey niemyślili iako o Rycerskich wyprawach y rozpostrzenieniu mieczem państwa. *Karol Wielki* Cesarz zachodni y Król Francuski drugi z drugiej familii chcąc handel w obszernych swych zaszczyć państwach poruczył onego dozor urzędnikowi od siebie ustanowionemu pod nazwiskiem *Krola Kupieckiego*, ktory po wszystkich Prowincyach y więkzych miastach rozsadził swych namiestników z zwierzchnością im udzieloną nad wszystkimi sprawami do handlu należącymi.

R. 1544 *Franciszek I* zniósł urząd *Krola Kupieckiego*, a sprawy kupieckie y handlowe poddał pod dozor Podkomorzego W. Koronnego, pod ktorego rządem zostawały nauki, kunsty y wszystkie rzemiosła. Ten w szczęściu y niepomysłnościach W. Król zawarł traktat handlowy z *Portą* r. 1530, zachęcał kupców państwa swego do zwiedzenia dalekich krajów, wyprawił *Chabot* do Ameryki, ktory w stronie polnocnej obszerne odkrył krajiny y do ludzi wschodnich Francuski rozciągnąłby handel, gdyby mu ustawiczne wojny z *Karolem V* Cesarzem zamyśliły wykonać pozwoliły. Po wielu mieyscach Królestwa potrzebne założył warsztaty, natężając swoje chwalebne starania, aby Francya nietylko z cudzoziemskich krajów niesprowadzała odzienia y wyżywienia, ale onym płodem swej ziemi y

rze-

ne. Położenie kraiu piękne, mile y do prowadzenia

rzemiosłami potrzebną się stała. Ale ten wielki Monarcha w wykonaniu swych zamysłów dwie miał do uprzątnienia zawady, to jest niedostatek wełny y iedwabiu, które dwie pierwiastkowe materye są gruntem najpotrzebnieyszych manufaktur y warsztatów zasada. Przez lat kilka upadło było Francuzom serce y ochota, ale to długo nietrwało. Otrzymała z krajami Tureckimi handlu wolność obficie warsztaty ich opatrzyła iedwabiem, którym ich także z bogacił Medyolan zawoiowany; tak wiele do Francyi weszło iedwabiu, że manufaktury bławatne bardziey niż w innych krajach wydoskonalone nie tylko w gorney Langwedocyi, Delfinacie, Prowincyi Lugdunskiej założone były, ale też do Szampanii y Paryża podkneły się.

Roku 1545 po śmierci Karola Xiążęcia Aurelikańskiego W. Podkomorzego Syna swego, Franciszek znowu urząd *Krola Kupieckiego* przywrócił, który na zawsze zniósłszy *Henryk IV* staranie około handlow y manufaktur sam na siebie przyjąwszy, założył manufakturę kobierców w *Gobelins* na Paryskim przedmieściu; na przedmieściu *S. Honorata* manufakturę skor. wyzłacanych, w *Estampes* wystawił młyny dla kuznic żelaznych, manufakturę materyi złotych y srebrnych osadził w pałacu Krolewskim w *Paryżu*, a manufakturę gazową w *Nantes*. Szlifiernią zwierciadeł w *Paryżu* y w *Angers*, y inne pożyteczne warsztaty wprowadził do Krolestwa.

Nieprzestali Francuzi na tak pięknych początkach, daley swoją ochotę posuneli rzezwość y usilowanie. Za *Ludwika XIII* część *Piemontu* przez dobyte *Pigneroli* opanowawszy nowych poddanych swoich Piemończyków w zasadzeniu drzewa morwowego y obchodzeniu się z iedwabniczkami biegłość y doświadczenie na zaprowadzenie onych we Francyi obrocili. Odważyli się najpierwiey morwowe drzewo sadzić w Langwedocyi y Prowancyi; pomyślnie skutki przedsięwziętego dzieła, y hojne nagrody potym od *Ludwika XIV* obiecane y wiernie wypłacone to sprawiły, że iedwab stał się przyrodzonym kraiu Francuskiego płodem. Nigdy iednak Francuzi niemogli tego dokazać, aby ich krosna iedwabne domowym obeszły się iedwabiem dla wielości warsztatów po całym państwie założonych. Godnych wiary mamy świadków że te warsztaty

dzenia wielkich handlow sposobne. Kraiy cały żyłny,

sztaty na końcu wieku przeszłego y początku terazniejszego daleko w lepszym znajdowały się stanie, niż się teraz znajdują, a iednak teraz 25 millionow funtow iedwabiu tak domowego, jako obcego co rok potrzebią. Do samego *Lionu*, co rok wchodzi million 200,000 funtow iedwabiu, to jest 180,000 funtow z krajow Wschodnich, 320,000 z *Sycylii*, 300,000 z *Piemontu* y innych krajow *Włoskich*, 60,000 z *Hispanii*, a 240,000 z samey *Francyi*. *Langwedocya* w miernym roku zbiera 1,200 cetnarow.

Owiec zaprowadzenie y wełny fukiennym manufakturom dostarczenie nie tak pomyślnie Francuzom poszły jak iedwab, chociaż żadnego niezaniebali śródka do zaprowadzenia dobrego rodzaju owiec, iednakże niemogli tego dokazać, aby wełna Francuska doszła dobroci y cienkości wełny *Irlandzkiej*, dalekoż bardziey *Angielskiej*, a zbliżyła się do *Hiszpańskiej*, nad którą Europa niema delikatnieyszej. Chcieli doświadczyć jeżeli owce *Angielskie* do *Francyi* przesadzone y rozmnożone nie dadzą tak wiele y tak dobrej wełny, jak w samey *Anglii*, ale do tych czas wszystkim usilowaniem y przemysłem czy to powietrza y pastwisk iaka własność, czy owczarow niedoskonałość sprzeciwiły się. Wiadomości publiczne głoszą, że jest we *Francyi* pewny projekt ieszcze tajemny do wykonania tego zamysłu. Przemysł y pieniądze dobrze zajęte mogą przewyciężyć trudności y samę uporną przekształtować naturę.

Panowanie *Ludwika XIV* było światłem Europy, a *Francuskiej* wielkości, chwały y wspaniałości najwyższym stopniem. Nauki, kunszty y rzemiosła wielkim nakładem zaszczone y utrzymane, drogi okazalsze niż dawnych *Rzymian*, dla wygody domowych, podziwienia y przykładu cudzoziemców po całym państwie wystawione, żegluga morska po wszystkich morzach y do wszystkich krajow rozciągniona, sily lądowe y morzkie całej Europy ku postrachowi pomnożone, handel rozpostrzeniony wieczną będą *Ludwika XIV* pamiątką y zaszczytem.

Handel, o którym rzecz mamy, staraniu wielkiego człowieka y *Ministra de Colbert*, zlecony z podziwieniem całej powstał Europy. *Colbert* wszystkie swoje myśli obrocivszy do pomnożenia kupiectwa, ustanowił kompanią *Indyjską*.

żyzny, rozkoszny y pięknymi rzekami oblany,
obfi-

Dunkierkę y Marsylię wolnemi dla wszystkich narodow uczynił portami, nazuaczył nadgrody dwa talery bite za każdy okrętow wybudowanych w portach Krolestwa, a 12 talarow bitych za każdy towaru wywiezionego, 16 zaś talarow za każdy wprowadzonego towaru na okrętach własnych Francuskich z portow y do portow; od r. 1663, do roku 1672 każdy rok wstawil założeniem nowey iakiey manufaktury a naybardziej sukien tak przednich iakie z fabryk wychodziły Angielskich, czego dokazał mieszając wełnę Francuską z Angielską, którą znalazł sposob wyprowadzać z Anglii przeciwko zakazowi Parlamentu Angielskiego, y tak skuteczne do prowadzenia tego handlu, obmyślił sposoby, że Anglicy przez wiek cały niemogli y niemoga przeszkodzić zakazanego a swoim manufakturom tak szkodliwego wywozu.

Sukienne krosna tak były rozmnożone, że w r. 1669 naliczono onych 44,200. Za każde krosna sukna cienkiego skarb Krolewski 400 talarow bitych płacił podarunku. Krosna jedwabne daleko liczniysze były niż sukienne, a wychodzącego z nich co rok bławatnego towaru cena przynosiła 12 milionw talarow bitych.

Roku 1666 lustra y zwierciadła tak piękne robić zaczęto, że im Weneckie ustępować musiały w piękności, tak zaś wyfokie y wielkie, że w żadnym innym kraju naśladować do tych czas ich niepotrafiono. Szpalery Flandryjskie niemogły się zrownać z Paryskimi w *Gobelins* dawniey wprowadzonymi, ale staraniem *Kolberta* do ostatniey doskonałości y piękności przyprowadzonymi, który 30 z Wenecyi, a 200 z Flandryi naydoskonalszych w koronkowej robocie sprowadziwszy białychgłow dał im na naukę 1,600 dziewcząt. Wszystkie inne rzemiosła, kunszty, roboty, warsztaty, staraniem Wielkiego Ministra rozmnożone, hoynością Krola zagrzane, dobrowolnemi przednich Panow, Pań, Dam, Dworskich składkami zachęczone tak się po Krolestwie rozciągnęły, że cała Francya zdawa się być jedną manufakturą, a Europa zadumiała obawiała się, aby stawszy się mody Francuskiej niewolnicą wszystkich swych skarbów na zakupienie przemysłu tego narodu niewysypała.

Można

obfituje w zboże, iarzyngę, różne leguminy,
kwiaty,

Można myślą miarkować y dochodzić jak wielkim handel Francuski był na ow czas zasilony zyskami. Ale ten handel wyrażał doskonałym podobieństwem gmach wielki y okazały na słabym gruncie założony. Idąc za zdaniem mądrych Politykow dwie naymocniysze każdego narodu handlowi naznaczyliśmy przyczyny, *Rolnictwo y kraju ludność*; Te są kupiectwa istne początki, bez których żaden kraj w handle zakwitnąć y bogatym stać się niemoże. Wielki z innych miar Francuski Minister, gruntu niezakożywszy, piękny do oka gmach wystawił, ten długo stać niemógł y niestał, gdyż handel Francuski po śmierci Ministra począł drobnieć y niszczyć, a z manufaktur zebrane summy musiały wychodzić na zakupienie chleba u postronnych narodow. Wyznaie ten *Kolberta* błąd żyjący teraz Polityk Francuski w księdze roku 1756 wydanej. *Les intérêts de la France mal entendus.* *Kolbert* (mowi ten polityk Kawaler *Goussard*) mając złączone sobie od *Ludwika* pomnożenie potencji Francuskiej, patrzył na wielkość Monarchii w myśli swey odmłowaną przez krosna y warsztaty, a powinien był się upatrywać przez radła y plugi. Z całą uwagą zastanowił się nad manufakturami, a myśli nieskierował do rolnictwa; bardziej warsztatnik niż Minister, więcey fabrykant niż człowiek do rządow państwa wchodzący. Dla chciwości sławy chciał poruczone sobie dokończyć dzieło, chociaż prawdziwa jego natym zawisła chwala, aby tylko ie był zaczął. Ta jest wada rządu każdego, że ci, którzy do niego wchodzą przedsięwzięte chcą przeżyć roboty. *Kolbert* przy wyfokiey swey sławie, żądneý w państwie takieý niesprawil odmiany, ktoraby szczęście y powodzenie ugruntuwała narodu. Obroconą mając myśli do celu zamierzonego, sam niszczył tę Monarchii Francuskiej wielkość, którą przedsięwziął wystawić. Niepomiarowane sypiąc łaski na kunszty y rzemiosła, pociągając do nich nadgroda y hoynością podarunkow mnostwo ludzi, pomieszał stanow robotniczych porządek y między nimi potrzebną zniósł różnicę y pomiarkowanie, naszym naywięcey szkodował stan rolniczy, który upadkiem swym musiał koniecznie obalić wystawione warsztaty. Tak wiele poddanych stawszy

kwiaty, owoce wyhorae, wina, oliwę, sol, bydło,
konie.

„stawszy się w oka mgnieniu rzemieślnikami umnieyszyli
„liczbę rolników, na których zawisły każdego państwa
„moc y wielkość. Europa na to się zgadza, że na han-
„dlu najmocniej gruntuie się każdego państwa polityczna
„potencya, ale każdego państwa w szczególności wielkość
„pochodzi od handlu szczerulnego, który stosnie się naj-
„bardziej do natury, położenia, sposobności kraiu, skłon-
„ności y dowcipu narodu. Od wszystkich tych okoliczności
„umknął swoje względy *Kolbert* w zamierzonym zamy-
„słowi swemu kunsztowi. Wprowadził narodu w handel
„rzeczy zbytkowi służących a prawdziwy nterer był Fran-
„cyi rozkrzewić handel towarow z roli żyźney pochodzą-
„cych. Wszystkie inne rodzaje handlow powiązane będąc
„z tyliacznymi przyczynami obcemi są tak odwiecnie,
„że umnieyszeniu albo upadkowi onych nayprzezora-
„nieysza niemoże zabieżeć polityka, sam ieden handel e-
„konomiczny jest niewzruszony, ponieważ wchodzi do
„utrzymania życia ludzkiego. Naszę moc y potęgę da-
„leko gruntowniej ubespieczalaby ekonomia gospodarska
„rozumnie rozporządzona, niż tak liczne zwycięstwa, kto-
„remi męstwo nasze y odwagę wilawiliśmy. Narody kto-
„rebyśmy żywili y odziewali, byłyby od nas narody pod-
„bite. Moc państwa, dobrze mowi *Melou*, zasadza się
„naybardziej na żywnościach naypotrzebnieyszych, bez
„których żaden narodu obeysć się niemoże: Poty *Kawaler*
„*Goudard* tom: II pag: 259 &c. Postrzegli Francuzi słabość
„swoich handlow y mocy podczas przed ostatniey wojny,
„gdy pod walecznym Sasem spolonym ciągnione zwycięstwa
„ogniwem przerwać musieli y do pokoiu skłonić się Akwie-
„grańskiego r. 1748 dla tey iedynie przyczyny, że niedo-
„statek zboża niektórym ich Prowincyom ostatnim groził
„zniszczeniem, od ktorego one wybawiła Anglia, gdy po
„podpisanych pokoiu warunkach przysłała do Marfylii y
„Burdegali więcej niż 500 okrętow zbożem nasadowanych.
„Postrzegli, mowię, swoją słabość Francuzi y moc państwa
„swego na rolnictwie zasadzać postanowili z następujących
„uwag: 1) że ekonomia gospodarska niepodlega odmianom
„y przypadkom zewnetrznym. 2) Ze jest mocą tworzącą
„y zasilającą całe ciało polityczne y wszystkie w szczegul-
„ności onego części. 3) Ze bogactwa, ktora rola wydaie, są
„pra-

konie, owce, osły, muły, zwierzyne wszelaką,
w kruszce

prawdziwe, istne, od akceptacyi ludzkiej szarunku nie-
biorące, uprzedzeniu rozumienia, modzie, dziwactwu y
lekkomyślności narodow niepodległe.

Zamyśly y przedsięwzięcia narodu tak chwalebne zwierz-
chność państwem rządzącą łaskawą zaszczytła obroną y
uczonych wazwała ludzi do ustanowienia rolniczych Aka-
demii, y pisania ksiąg gospodarskich. Trudna rzecz jest
zadawnione w prostych wieśniakach, ekonomach, dozor-
cach rownie jak wieśniacy nieoświeconych ani przyczyn
przyrodzonych przeniknąć mogących, rozumienia y zawo-
dne doświadczenia zgruntu wykorzenić y do prawidła ro-
zumney ekonomiki nakierować, czas tednak głupi uleczy
upor, y doświadczenia z przepisu Fizyki czynione muszą
pohańbić prostych gospodarzow wysokie umiętności gos-
podarskiej umiemania, muszą nakoniec ustąpić fałszywe
żyźności y urodzajow przyczyny prawdziwym, wieśniac-
kie doświadczenia Filozofickim, zmyślone światel nie-
bieskich skutki, rozumney nprawię roli y wczesnemu po-
wietrza ziemię otaczającego do żyźności dołożeniu się.
Czego gdy Francya dokaze, handlu y wielkości swey poli-
tyczney niewzruszoną zaloży zasadę.

Są ieszcze w samym rządzie Francuskiego politycznego
składzie wady, ktore handlowi tego narodu wynisć z mier-
ności niedopuszczają; *nayprzed* pieniądze w ogulności
summ na handel złożonych ustawicznie się zmnieyszają.
1) Ze prowizya pieniężna w Francyi jest wielka w poro-
wnaniu Anglii y Hollandyi; u tych ahowiem dwuch na-
rodow jest 2½ a naywięcej 3; a we Francyi 5 od 100.
Dla czego chętniej cudzoziemcy pożyczają, bo więcej
zyskuia, Francuzom swoich kapitałow, niż Hollendrom albo
Anglikom, co jest ze szkodą oczywistą handlu Francuskie-
go, że co rok wielkie z kraiu wychodzą za granice pie-
niądze na zaplacenie prowizyi. 2) Kupowanie Szlache-
stwa y urzędow Szlachestwo dających umnieysza także
ogolność summ Kupieckich; Skoro tylko kupiec Francu-
ski zbierze znaczny kapitał, kupuje Sekretarstwo Krole-
wskie albo Konsyliarstwo Parlamentowe, lub inny urząd,
ktorego sprawowanie zaszczyca Szlacheństwem, kapitał z
handlu wyciąga y na dobra obraca. *Poswtora*: Handel
wsehodni iednemu tylko miastu Marfylii pozwolony sprze-
ciwia

W kruszce żelazne, ołowiane, miedziane, srebrne,

ciwiał się pomnożeniu warłżtatow sukiennych, y marynarskiego, ścisła przemyśl obywatelow y handlowi powszechnemu wielką czyni krzywdę wymuiąc imniała nadmorskie z zyskow, które na jedno tylko spływają miasto, do mądrego zaś rządu należy tak bogactwa rozdzielać, aby po wszystkich państwa równie rozlewały się częściach według wymiaru ludności każdej części. *Potrzebie*: Wielkie iarmarki dla wydatkow na przewiezienie towarow, podwyższają cenę onych, a zatym szkoda handlowi. Kawaler *Goudard* iarmarku Bokarskiego (*Beaucaire*) r. 1755 obrachowawszy wydatek; znalazł, że kupcy na sprowadzenie y odprawienie towarow, furmanow, pocztę gospodę, &c; stracili około 200 tysięcy talarow bitych. Takowe iarmarki zysk przynoszą miejscu szczególnemu gdzie są ustanowione, a szkodę wszystkim tak kupczącym jako przedającym. *Poczwarte* warowanie okrętow (*assurance*) abo kontrakt warowny między kupcem y warownikiem najczęściej towarzystwem warownicym, które kilka od 100 biorąc zysk obowiązuje się kupcowi nadgrodzić wszystkie szkody, któreby okręt poniósł w żegludze, w każdym kraju naybardziej jednak w Francyi ulźczerebek handlowi czyni y cenę natęża towarow. Rzekłem, że handel Francuski naywięcej na takich szkodach warunkach, bo Francya krolestwem będąc nayżywniejszym w wina, oliwę, sol &c; naywięcej towarow z swojej ziemi płodu y z swych rękodzieł do cudzych wysyła krajow, naywtecey tedy za warunki swych ładunkow płacić musi. "Kartagena, mowi Kawaler *Goudard*, y wszystkie państwa dawne, które handlem do polityczney wzbily się potencyi, warunkow na towary nieznaly. U nas chociaż już w roku 1671 znajdowały się w *Paryżu* zgromadzenia warunkowe, jednakże kupcy miast narych nadmorskich w zwyczaj warowania towarow nie wprowadzili jak od lat 40. Cała Francya, owszem cała Europa kupcząca na mnie powstanie, ale jeżeli przychyny, które przywiode, są gruntowne, będą się miał za naypożyteczniejszego narodowi Francuza; bo przyłożę się do wykorzenia tego błędu, w którym kochana zostaje oyczyzna. Idąmy do wywodu rozumy do

brne, wielce jest ludow, ponieważ na 20 milionow
U now

doświadczenia. Cały nasz roczny handel morski nieprzechodzi 40 milionow talarow bitych. Summa wypadająca za warunki, którą kupcy nasi na wszystkich czterech części świata morzach płacą, szrodek biorąc między nasydroszemi y nasydroszemi wynosi 8 od 100, a od ogulności handlu morskiego 3 miliony 200 tysięcy talarow bitych, które pdają na towary y one 8 od 100 drożey podnoszą. Obaczmy jakie jest rzetelne y prawdziwe ź glugi niebezpieczeństwo y szkoda z niego pochodząca. Z rejestrow handlu morskiego w całym Krolestwie znieionych pokazilo się; że w 18 latach pokoju z 180 okrętow jeden tylko ginie na rok, ta szkoda z ogulnością handlu zrównana nie czyni więcey nad 200 tysięcy talarow bitych, więc 3 miliony talarow bitych, które kupcy płacą zgromadzeniom warownicym, giną daremnie y są szczerą handlu stratą. Coż mowić o warunkach pod czas wojny zakupionych. Towarzystwa nasze warunkowe są istne kompanie rozboynicze, każą sobie płacić za warunek towarow od 40, 50 aż do 60 od 100. Nigdy nieprzyjacielscy rozboynicy tak wielkiego handlu naszymi nieczynią uszczerbku w zabiegach swych morskich, jak onym szkodzą do tak wyfoku y podniesioney ceny warowania. Przez ostatnie trzy lata wojny traktatem Akwisgrafsckim zakończoney summa za warunki zakupione przenosiła 80 milionow talarow bitych, a zabranych okrętow szkodę ledwie coś więcey szacowano nad 20 milionow talarow bitych. Więc handel nasz daremnie y tylko dla zubożenia a proźniakow a zubożenia przemyślu utracił 60 milionow talarow bitych. Poty Kawaler *Goudard* *Po piąte* że kupcy Francuscy niemając prawem ustanowionego życia sposobu, wygodami, zbytkiem, wspanialością z naywiększemi równiac się Panami, często bankrutują. *Po szaste* Cło na wina y wódkę Francuską wyfokie przeszkadza wywozowi tego towaru, gdyby cło na Francuskich winach było zniešione abo przynajmniejey znaczenie umniejszone, zapewnie Anglia y Hollandya zaniechałyby win Mozelskiego y R.ńskiego a obraciłyby się do Francuskiego, przeczco we Francyi pomnożyłyby się ludność, przemyśl y zysk z winnic. *Po siódme* Siły morskie korony Francuskiej słabe niemogą dać

now ludzi w nim rachują. Nauki, kunszty y

rzo

doftateczney okretom kupieckim obrony; handel zaś ro-
śnie albo upada według mocy albo słabości morskiej. Inne
handlu Francuskiego przeszkody są dokładnie opisane w
księdze: *Les intérêts des Nations* &c. tom. I p. 158-200.

Przy tych wadach y przeszkodach Francya między na-
rodami Europejskiemi handlownemi niepoślednie trzyma
miejsce. Francuzi handel prowadzą najpierw z Szwajca-
rami, Włochami, z Niemcami przez *Mons, Lugdun y Stras-
burg*, z Hollandyą przez Niderland, z Hiszpanią przez *Per-
pinian y Bayone*; morzem handlują ze wszystkimi swych
portow. *Marsylia* jest portem powziętym okrętow ku-
pieckich na morzu śródziemnym; handel z Hollandyą
przynosił przedtym Francyi naddatku co rok 7 millionow
200 tysięcy talarow bitych, teraz chociaż się umniejszył,
jest jednak znaczny; naddatek z Anglią jest na stronę
Francuską zawsze, ale wielość jego naznaczyć jest rzecz
trudna. Niektorzy Angielscy Pisarze podwyższają go do
10 millionow, 580 tysięcy talarow bitych, drudzy zniżają
do 2,300,000; bi rac towary Francuskie do Angli wcho-
dzące y wydatki Anglikow w Paryżu y innych miastach
Francuskich pod czas pokoju mieszkających, może Ang el-
skich pieniędzy do Francyi wchodzić na 7 millionow tale-
row bitych. Na końcu wieku przeszłego Anglicy płacili
Francuzom za same lniane towary płótna, bafyst, koronki,
&c. 4 milliony, 60 tysięcy talarow bitych, a Hiszpania,
Portugalia y Ameryka summe sowitością większą, lecz
w tym czasie towary lnianych tak sila od Francyi rze-
czone kraie niepotrzebują.

Paryż prowadzi niezmierny rzeczy najwięcej modnych
handel; inne miasta Francuskie kupczace są: *Leon, Mar-
seille, Brest, Dunkerque, Boulogne, Dieppe, St. Malo, la
Rochelle, Bayonne, Bordeaux, Nantes, Rouen, Troies,
Tours, Orléans, Dijon, Amiens, Abbeville, Nimes, Beau-
caire* &c.

Francya wywozi z kraju swego do cudzych państw wi-
no, ziele y materye do farbowania, wódkę y ocet winne,
popioł zwyczajny, cukier, owoce suche y smażone, oli-
wę, kapary, oliwki, kasztany, szafran, sukna, materye
jedwabne bogate y modne, wełniane, b. wełniane, ka-
renki, bafyst, gazy, blondyny, kobierce, obicia szpalerow;
kape-

rzemiosła są tam we czci y poważeniu, tak zaś

U:

fz

kapelutze, sol, tabakę, papier, galony, wody y pomady
pachnące, klejnoty osadzone, towary drobne żelazne, mo-
sazne, srebrne, złote, zwerciadła y lustra, likwory, to-
wary lincerskie, stolarskie, karety &c, muły, księgi, my-
dło Tulońskie y Maryjskie &c.

Francya kupuje u cudzoziemcow drzewo do budowania
okrętow, maszty, deski bukowe y dębowe, nasienie lniane,
len, konopie, zboże, ryż, korzenie, skóry, ryby suche, pióra,
smarę, żelazo, stal, masiaz, cynę, ołów, potaż, siarkę, sa-
letę, konie &c. *Paryż, Lugdun y Marsylia* są 3 mi. sta,
które najwięcej zyskują na wexlach. Przebieżmy tak
najkróciey wszystkie znaczniejsze rodzaje handlu y to-
warow.

Wino Francuskie wychodzi na okrętach Hollenderskich
do wszystkich krajow północnych; na okrętach Angiel-
skich do Anglii, Szkocyi, Hibernii, Portugali, Ameryki,
Moskwy; na okrętach Francuskich do Włoch, do Barbaryi,
Hiszpanii, Ameryki. Wiadomo że winnice założone były
najpierwey p. potopie świata w Azji, ztamąd przeszły
do Grecyi, Grecya udzieliła Włochom, Włochy Gallii
Narbońskiey, a Gallia abo Francya wszystkim innym kra-
iom. Trzeba wiedzieć, że wino nieładnie się za stopniem
szerokości geograficznej, ani w krajach bardzo cie-
płych. Francya dla swego w umiarkowanym powietrzu
położenia jest krajem n. yspolobniejszym do szczepienia
winnic, y delikatnością swych win wszystkie inne prze-
chodzi kraie. Między winami Francuskimi najslawniey-
sze są wina Burgundzkie y Szampańskie. Względem wina
Burgundzkiego dzieli się na *dolną y górną*. Burgundzka *dolna*
wydaje sławne wina, nazwane: *Auxerre, Coulanges, Ire-
nan, Tonnerre, Avalon, Jozeau, Ch. bl. s.* W Burgundyi
górną wina: *Pomard, Chambertin, Beaune, le Clos-
de-Vougeot, Vollenay, Montrachet, la Romanée, Nuits,
Chassagne y Marsault*. Wina Burgundzki *dolnej* prze-
hodzą dobrocią wina Burgundzki *górną* pod czas lata suchego,
a wina Burgundzki *górną* są lepsze niż Burgundzki
dolnej pod czas lata wilgotnego, a że w 10 leciech ledwie
w tym kraju jedno lato suche przypada, więc wina Bur-
gundzki *górną* zwyczajnie są lepsze niż Burgundzki *dolnej*.
Wino *Auxerre* z pierwszego tłoczenia jest najlepsze mię-
dzy

są wydoskonalone, że żaden naród z Francuskimi

mi

dzy winami dolney Burgundyi, jest smaczne, czerwone y tłuście. Wino d'*Irancy* podobne mu ma własności, wina *de Coulanges* y *Tonnerre* są daleko delikatniejszye y lekcie, mogą być chowane przez lat 4. Wino *Avalon* jest tłuście y pieprzkowate. Wino *loigny* z win czerwonych jest niepoślednie, wino *Chablis* jest białe gdy jest z dojrzałych jagod, y celuje wina Szampańskie; w *Auxerre* y *Tonnerre* tłoczą także wina białe dochodzące do brzości wina *Chablis*. Cena win dolney Burgundyi różni się według gatunku wina. Zwyczajnie beczkę Francuską (*Muid*) wynoszącą kwart Paryskich (*pintes*) 288 płacą od 40 do 60 talerów bitych. Między winami Burgundyi górney; wina *Vollenay* y *le Pormard* są naywyborniejsze; ale przewozu przez morze wytrzymać niemogą. Po nich idą wina przewoż morzki wytrzymujące: *Beaune*, *Savigny*, *Aloxe*, *Chassagne*, *Nuits*, *Clos de Vougeot*, *Chambertin*; te dwa ostatnie są delikatne y przelatają się puceną wyżey; niż inna. Win *le Montrachet* y *la Romanée* skąpo się rodzi y dla tego bardzo są drogie, to jest beczka po talerów bitych 240; gdy beczka *Clos de Vougeot* y *Chambertin* jest po talerów bitych 160.

Wina Szampańskie nieustępują w dobroci y delikatności Burgundskim, owszem one przechodzą y dla tego są droższe. Są białe y czerwone; wina białe wyborne są: *d' Ay*, *d' Hautviller*, *Pierry*, *Avanay*, *Sillery* &c. Wina czerwone wyborne są: *Verzenay*, *Verzy*, *Thezy*, *Bouffy*, *Nailly*; podlejsze trochę: *Rilli*, *Chigny*, *Ladu*, *Viller*, *Allerand*, *Monbré* &c. Wina czerwone przedają się zciągnione z lagru y nie dobroci onych żegluga niemymie morska. Wina białe zciągnione na butelki gdy sok z ziemi zaczyna w winnicach w gorę się podnosić, stają się czyste, białe iak mleko y pieniące się. Te własności jednak są obce, dobremu winu y naylepsze wina Szampańskie nierobia y niepieniają się.

Oprocz win Burgundzkich y Szampańskich Francya w wyborne inne obfituje: wina Wiedeńskie y Rodańskie a mianowicie *l'Hermitage*, *Cote-Rotie*, *Cornas*, *St. Perre*; równają się w dobroci z winami gornej Burgundyi. Wina Langwedockie: *Frontignan*, *Lunel*, *Rivesaltes*, *Heriers* są bardzo skupne. Wino Aureliańskie jest pieprzkowate y przy-

mi rzemieślnikami zrównać się niemoże. Francya

cya

przyjemne, umacnia żołądek, ale prędko zawraca głowę. Gaskońskie cięzkie są, naymniey jednak ścisłają żołądek. Wina *Grave* rosnące przy *Bourdeaux* są naywyborniejsze w tey części Francyi, umacniają żołądek y wnetrzności. Wina Andegauńskie (*d' Anjou*) są białe, wdzięczne, pieprzkowate y dlugo mogą być chowane. Wina Piktawskie (*de Poitou*) są w szacunku dla wielkiego do wina Reńskiego podobieństwa. Wina *de Roanne* są bardzo przyjemne y między nayzdrowszemi policzone. Wino Lugduńskie a naybardziej *Condrieux* z wybornymi równa się winami. Naywiększą część win dobrych zakupują cudzoziemcy, podlejsze są napoiem ludzi ubogich, abo obracają się na gorzałkę. W całej Francyi jest 1,600 tysięcy morgow, (morg Francuski zamyka w sobie 100 pretów kwadratowych, pret zaś jest dlugi lokci Warszawskich 9) obroconych na winnice, która wydaia na rok wina naymniey 14 millionow beczek, połowa, rachując na dzień na każdą głowę mało coś więcej niż kwaterkę, wypija się w kraju, a druga wychodzi za granicę, przerabia się na wodkę y ocet. Dajmy to że szosta część wina tak naturalnego iak przepalonego na wodkę wychodzi za granicę, rachując każdą beczkę tylko po talerów bitych 10, Francya bierze od cudzoziemców za swoje wina, wodkę y ocet przeszło 23 milliony tale: bitych.

Sol morska tak szara iako biała jest kosztownym Francuskim towarem, musi tey wychodzić za granicę naymniey za 3 milliony talerów bitych. Fizycy do tych czas iasnie niepokazali, zkad woda morska jest słona w jednym morzu bardziej niż w drugim. Doświadczenie uczy, że morza pod y blisko Ekwatora są daleko słodsze, niż ku biegunom świata podsunione. Woda morza Niemieckiego daie siódma część soli z wagi swięcy a z odnogi Botnickiey niedaie czterdziestey. Sposob robienia soli ten jest: do miejsc niskich abo dolin za podniesieniem się morza wpuszczają do pewney wysokości wodę morską y onę zatrzymują spulzczeniem sluzy, woda tak zamknięta przez ewaporacyą części swych subtelniejszych gęstwicie naprzod, a potom cienkim powieka się kozuchem, który twarownie wkryształ. Sol ta jest szara, chcąc z niey uczynić białą, trzeba ią rozpuścić w wodzie słodkiej, y

czyścić

cya ma wiele Akademii albo uczonych ludzi zgroma-

czyścić krwią wołową albo inną taką materią pienistą, która przez ewaporacyą znowu się kryształizuje. Czas sposobny do robienia soli jest od 15 Maia, do ostatniego Sierpnia. We Francyi z samey tylko Normandyi sol wychodzi biała, sol szara nad wszystkimi robi się brzegami Oceanu y morza śródziemnego. O wielości sol Francuzi y sądzić można, że sama zatoka nazwana *Bourneuf* ma 20 tysięcy solnych stawów, z których wychodzi soli 70 millionów funtów. W krajach północnych stońce nie jest dość ciepłe do wyrabiania soli z wody morskiej; w krajach zaś gorących za stopniem szerokości geograficznej 42, jako w Hiszpanii sol jest gryząca y nieco pożerająca. Samey Francuzi polź nie sol czyni zdrową, y skarb Królewski, na który handel solny jest zabrany, wielkimi z bogactwami dochodami.

Manufaktury wełniane. Inne, jedwabne, niezmiernie Francyi przynosiły za panowania *Ludwika XIV* pożytki, y nad latek na stronę handlu Francuskiego przeważały, teraz gdy do wszystkich niemal Europejskich państw są wprowadzone, znacznie ten pożytek zdrobniał, iednakże Francya największy między wszystkimi narodami zyskuje. Konsumpcya wewnętrzna w kraju materii wełnianych y sukna, lekko ceniąc, y po 5 talerów tylko kładąc na głowę połowy obywatelów, wynosi 50 millionów. Manufaktury Francuskie, iedwabne potrzebują na rok funtów 25 millionów. Coż mówić o manufakturach lnianych, konopiarnych, bawełnianych y innych.

Osady za Europą leżące Francuskie, w rozległości szczupłe, ale w obfitości znaczne mają handel Francuski wpiętać. Towary Amerykańskie y Indyjskie, które Francuzi na swoje tam zamieniają, przemieszają cenę 28 millionów talerów bitych, y wszystkie niemal do cudzoziemskich wychodzą krajów, daleko ten handel był pożyteczniejszy przed traktatem Paryskim r. 1763, bo Francya mając osady swoje nad Senegalą y wyspę *S. Ludwika* mogła sama Murzynów dla wyjątku swych Amerykańskich zakupów, teraz ich mieć niemoże chyba z drugiej ręki od Anglików albo Hollendrow.

Ze-

madzeniów, 25 Universitates, 18 Arcybiskupstw,

112 Bi.

Żegluga albo frocht od przewiezienia morzem towarów do zyskownego należy handlu, owżem najmocniejszą o niego jest zasada. Frocht jest zapłata za przewiezienie towaru z iednego miejsca na drugie, ta zapłata jest pierwszym zyskiem, który daje żegluga narodowi nadmorskiemu y największą przyczyną bogactwa y potęgiy morskiej. Czy to okręt przewozi towar z kraju czy do kraju, dla cudzoziemca, Rodzka, albo własnego pana zawsze zyskuje cenę frochtu, która na towar pada y przydaje mu do szacunku wewnętrznego zewnętrznego. Okręty kupieckie dwójakiemu podlegają szacunkowi; to jest wiele kosztują y wiele zyskują. Okrętu szacunek wewnętrzny bierze się zwyczajnie z ładunku lasztami wymiarkowanego, na każdy laszt rachując talerów bitych 60, a zysk z kosztu na okręt łożonego, to jest okręt noszący lasztów 100, kosztuje zwyczajnie 6,000 talerów bitych y czyni do roku Panu swemu 15 do 20 od 100 miraty. Oprócz frochtu, trzeba rachować iedzenie y odzienie czeladzi okrętowej, za które zostają się pieniądze w kraju. Anglia bogactw swych pomnożenie początek datuje od *Aktu nawigacyi*; Hollandya na niczym niezyskuje, jak na frochcie; Przed panowaniem *Ludwika XIV* wszystkie towary Francuskie na Hollenderskich po Europie y innych świata częściach rozwożone były okrętami. *Colbert*, iakem wyżej namienił, naznaczonemi zachęcił Francuzów do budowania okrętów nadgrodami, te gdy uszły żegluga Francuska daleka od doskonałości, upadła zaczęła. Terazniejszy Ministerowie Francuscy usiłują domową rozszerzyć żeglugę, nowe włożone cło na okręty bez żadney exceptyi cudzoziemskie towary z Francyi wywożące y do Francyi przywożące, zdaje się być zachęceniem kupcom Francuskimi do budowania okrętów, którzy bez takowego cła nigdy niemożę się równać tannością frochtu z kupcami Hollenderskimi. Cło nowo nałożone na okręty cudzoziemskie, ma wielkie podobieństwo do *Aktu Angielskiego nawigacyi* y może tenże sam sprawić skutek to jest pomnożyć żeglugę Francuską, która gdyby według wymiaru towarów była krajowych, wszystkich narodów przepisałaby marynarstwo. Do tych czas wszystkie kupieckie Francuskie okręty niewystarczyły

wy-

wywozowi szóstey części towarow krajowych. Jak wiele narod y handel natym tracą pokazuje się jasnie z tego wywodn. Pisarze w nauce kupieckey biegli całą kupiecką Europeyskich narodow żeglugę na 20 części dzielą; z ktorych 9 dają Hollendrom, naywiększym na świecie fraktarzem; 5 Anglikom; 2 Hamburgczanom, Gdańszczanom, Szwedom, Duńczykom, Moskaliom; 2 Hiszpanom, Portugalczykom, Włochom, Turkom; iednę Francuzeni. Angielicy teraznieysy pisarze śmiało twierdzą, że ich kupieckie okręty noszą 800 tysięcy łasztow, muszą kosztować według taxy wyżey położoney 48 millionow taler. bitych, a czystego zysku muszą przynosić 7 millionow, 200 tysięcy talerow bitych, (Anglicy ten zysk taxują półtora miliona funtow sterlingow, t. jest 6,900,000 talerow bitych,) według tey proporcyy okręty Hollenderskie muszą nosić łasztow 1,440,000 kosztować, 86 millionow, 400 tysięcy talerow bitych, zysku przynosić 12 millionow, 60 tysięcy, Hamburgczanow, Gdańszczanow, Szwedow, Duńczykow, &c, okręty noszą łasztow 400,000, kosztują 24 miliony talerow bitych, zyskują 3,600,000, toż samo okręty Hiszpańskie, Portugalskie, Włoskie. Dwudziesta tylko część żeglugi kupieckey mające okręty Francuskie, noszą łasztow 160,000, kosztują 9 millionow, 600 tysięcy zyskują na frocicie million 440 tysięcy, a że Francuzi ledwie szóstą część krajowych towarow na własnych wyprowadza okrętach, widoczna rzecz jest że za frocht pięciu części cudzoziemcom, a mianowicie Hollendrom musi płacić 7,200,000, każdy Francuz tę stratę widzi, ale trzeba *Sullych, Kalbertow* albo *Richelieu* aby mogli oney zabezpieć.

Polow śledzi jest dla Hollendrow droższa bogactw żyją niż skarby Amerykańskie dla Hiszpanii. Francuzi większą daleko niż Hollendrzy mający do łowienia y solenia śledzi sposobność, dla niektórych lekkich przeszkod zaniedbują tak pożytecznego polowa. Cali wylani na kunsztu y rzemiosła zbytek rodzące, nie są zachęcani ani pomocą rządzący władzy pociągnięni do przemysłu y zyskow ekonom cznych. Wieloby Francuzi zyskali, gdyby Śledziami swego łowienia potrzebę domową opędzić mogli, coż gdyby Hiszpania, Włochy, a naybardziej kraj polnocny opatrzyła. Na 60 tysięcy beczkach cały polow

raznieyszy śledzi zawisi, ktore czynią 220 tysięcy talerow. Polow wielorybow niemniej potrzebny rownie we Francyi jest zaniebany.

Polow stokwizu przed ostatnią z Anglikami wojną, wielkim zbogacił zyskiem Francuzi y Angielskie przechodził pożytki. Rybacy Francuscy na 1,000 okrętow na morze polnocne wytyłali, y nietylko swoy kraj, ale znaczną część Europy stokwizem opatrywali. Traktatu Paryskiego artykułem V r. 1763 Kanadę, wyspy *Kap-Breton* y wszystkie w odnodze S. Wawrzyńca leżące, przymuszeni byli ustąpić Anglikom, twarzą przyjąwszy kondycyą nielowie w odnodze S. Wawrzyńca o mil 3 od brzegow Angielskich, a o mil 15 od brzegu Kapu Bretońskiego. Przy tak ścisłoney łowienia wolności Francuzi po ostatnim pokoiu ledwie 400 statkow wysyłają na ten polow; Niemniej szkodzi stokwizu polowowi y konsumpcyi cło po 15 od 8 nałożone, y rybakow od wytyłania statkow rybackich do Ameryki odciaga. Strata ztąd wynikająca jest zaiste niemala. Poddani Francuscy niemając swego d. tyć muszą od Anglikow kupować stokwiz. Floty zaś wojenne Królewskie tracą na 12,000 Marytkow, ktorzy na okrętach rybackich przyuczywszy się do morza, mogliby służyć na okrętach wojennych y pomnożyć siły morskie.

Towarzystwa kupieckie w Hollandyi y Anglii są mocną zasada mocy tych dwuch narodow. Kompania Indyjska Francuska r. 1664 ustanowiona nienadala się Francuzom, po różnych stratach y niepomyślnych odmianach ledwie się utrzymuje. Skarb Królewski wielkie stracił nakłady, a obywatele do niey ufność. Ta jednak kompania w czasie swey pomyślności przedawał towarow w *l'Orient* za 5 millionow, 600 tysięcy talerow bitych.

Inne handlu gatunki z Francyi wychodzące y do niey wchodzące opuszczam, ponieważ te mniej są znaczne, y nie jest inołe zamierzenie drobne roztrząsać obcych zyskow podzielać. Patrz *Les reflexions sur divers objets de Commerce; Dictionnaire du commerce par Savary; l'Instruction des negocians par M. Sion; Le Banquier & negocians universel par de Bléville; Les progrès du Commerce; Mémoire sur la Navigation & le commerce du Nord par Duval; Tableau du négoce actuel des 4 Parties du monde; Le Journal économique de Paris &c.*

13 Parlamentow abo naywyższych Trybunałow.

Jakie są przymioty złe y dobre narodu Francuskiego?

Francuzom przyrodzone są (a) chęć y sposobność do wojny, te dwa przymioty pochodzą z skłonności wojenney y Gallow, y rządu żołnierskiego Frankow. W woysku iednak ich karność niezachęwnie się należyta, ani daie się nauka w sztuce żołnierskiej potrzebna. Sami Officyerowie

(a) Opisanie to przymiotow y obyczajow Francuskich wyciągnięte jest z *Reala Science du Gouvernement* vol: II pag: 9 &c. Angielski pisarz *Brown* w księdze niedawno wydanej. *An Estimate of the Manners and Principles of the Times*, to jest: *O szacunku obyczajow, y maxym własciwych narodowi Brytańskiemu*, tak o Francuzach mowi: "Niemalż na świecie narodu tak komyślniey, szego y bardziej pieśzzonego nad Francuzow, czci iednak pragnienie tak w nich jest dzielne, że szkodliwym pieśzchoty y niewieściey miękkości tamę rzuca wylawom. Ta zacna chęć przedziwne czyni skutki, y powszystkich rozszedłszy się stanach z grzewa serca naypodlejszych ludzi y całą rządu machine tak ożywia dzielnie, że iedney chyba cnoty mogą być skutecznieysze zań pobudki. Nie łatwo dotiec można między Francuzami początku skłonności do honoru, trzeba mowi nasz Pisarz, Francyi go przygadzić, iako załadę d iel Francuskich ciele ofobliwa, która niema żadnego związku z obyczajami narodu, a iednak w żadnym innym kraju tak się mocno nieutrzymuje, chociaż rzeczywisty prawdziwego honoru grunt hamiebnie jest tam osłabiony y obyczaje zgruntu zepsute. *Dalej mowi nasz Polityk:* Mocą tey zasady, (to jest honoru) charakter Francuski przymuszony umie się zwinąć y rozwinąć, nadstawić y ustąpić według okoliczności, a w tak wielkim postępowaniu sprzeciwieństwie powagę sobie ziednać y uszanowanie. Sami Francuzi umieją doskonale rzeczy naszyt odległe do siebie zbliżyć, przeciwne pogodzić, wielkie cnoty z szkaradnem występkiem ziednoczyć. Słabość za męstwo udać, y roztropnością ią utrzymać. *Zmewieścieli*

rowie rzadko znają się gruntownie na kunszcie Rycerskim. Krolom swoim Francuzi zawsze wierni y żywchliwi, niemniej mają sposobności do wśwystkich na k iako do dzieł odważnych. Pięknym ich przymiotom przyrodzonym y zaszczytom od nauki y wychowania udzielonym uymują ceny zwośe zbytńia, niepomiarkowane czci pragnienie, ekkosć, a nad wśwystko zasmakowanie w naganney rozkoizy, uciechach, romanach y lekkich zabawach, które cały narod opanowały tak, że Paryż żywym jest wyobrażeniem Rzymu za czasow *Ammiana Marcellina*. (a) Edukacya

„Ścieli ią a iednak odważni; nił zawsze szczyry, a zawsze „honoru pełni; z wielką ludzkością z cudzoziemcami się „obchodzą, a nigdy im dobrze nie życzą; proźni ale „subtelni; okazali, niewspaniali; wojowniccy, a iednak ię „godni y polityczni; bardziej przystoyni niż cnotliwi, „bardziej udamni niż uczeni, bardziej bystrzy niż roztro „phi; w posiedzeniach wielkich lekkości się depuszczają, „a iednak w wzgardę niepopadają; poważni w frazkach, „żartobliwi w wykonaniu nayniebezpiecznieyszych zamy „słow. Niewiały przy gotowalni, lwi w potrzebie; ze „płuci z gruntu serca, grzeźni w obcowaniu; bardzo „pięknie w obowiazkach pocziwego człowieka y oby „czajney nauce mowią, a bardzo daleko obyczajami od „niey się o suwają; między sobą zazdrośni y poroźnieni, „w potrzebie y na obcych zgodni y ziednoczeni, im „bardziej są rozwieźli w obyczajach, tym są trwalši w „swoich maxymach; Wzgardy godni w szczyryności y „wżyciu prywatnym; straszni w powszechności y za cały „wzieci narod.

(a) *Malarum rerum industria inuasit animos. Cantandi, saltandi, nunc obscena studia effeminatos tenent. Paucis domus studiorum seriis cultibus, antea celebratae, nunc ludibriis ignaviae torrentes exundant, vacati sono, perflamini rinitu fidium, resultantes. Denique pro Philosopho Cantor, & in locum Oratoris Doctor actum ludicrarum acciunt. fabricantur tyræ, tibique & histrionici generis instrumenta. Ammian. Marcell.*

cya Francuska tak powzięcznie chwalona jest wielce niedoskonala z strony nauk politycznych.

Rząd Francuski czy jest iedynowładny?

Władza Krolewska jest Monarchiczna (a) a Krol naywyższy Prawodawca. W rządzeniu ma rady ustanowione, z pomocą których rządy sprawuje. Te rady są: Rada Stanu pokojowa, abo spraw cudzoziemskich. Rada Stanu Koronna, Rada dla spraw wewnętrznych Krolestwa, Rada Skarbowa, Rada dla handlow &c.

Ktore sprawy roztrząsają się na radzie Stanu pokojowej abo spraw cudzoziemskich?

Wszystkie sprawy zachodzące z Cudzoziemskimi dworami, idzie ztym że na tey radzie stanowią się pokoy lub woyna, przymierza, expedy-cye Posłow &c.

Rada

(a) Od początku tego Krolestwa zawsze korona była we trzech familiach, które do tych czas panowały we Francyi, dziedziczna. Dowodnie to pokazuje genealogia Krolow Francuskich, która następstwo zamyka zawsze Syna po Oycu, Brata po Bracie, abo naybliższego krewnego po Krolu bezdzietnym. Rząd dawnych Francuzow był podobny do rządu wszystkich narodow północnych. Walne sprawy na zjazdach roztrząsały się publicznych całego narodu, na których Krol zasiadał y miał sam ieden głos decydujący. Ten kształt rządow Francuskich trwał do panowania Karola Proslęgo. Okolo tego czasu Wielkorządcy różnych Prowincyi wylamawszy się z poddaństwa Krolow niedoleżnych prawdziwą wprowadzili Anarchią, ludzie pospolici aż do Filipa Augusta prawdziwemi niewolnikami, a panowie aż do Ludwika XI istnemi byli Tyranami. Ludwik XI nateżył staranie ugruntować powagę Krolewską y ułatwił następcom swym środki do odzyskania oderwanych Prowincyi. Patrz książkę w Paryżu wydaną r. 1765 4 vol: in 12. *Variations de la Monarchie Françoise dans son Gouvernement Politique Civil & Militaire* &c. Pilsarz w historyi kraiu swego bieżył odmiannę rządu y praw na IX Epoch dzieł, y pokazuje jak nauki Sunitzy y handel wkażdey Epochy rząd wpływały.

Rada stanu koronna iakie roztrząsa sprawy?

Przed tę radę spory przychodzą prawne, kassacyjne dekretow otrzymanych w Parlamentach, spory między samemi Parlamentami, abo między onych urzędnikami, y wszystko to co do utrzymania spraw y porządku sądow należy.

Rada dla spraw wewnętrznych Krolestwa w iakie się wdaje materye?

Przed tę radę przychodzą sprawy ściągające się do rządow wewnętrznych Krolestwa. Wyroki, które z tey rady wychodzą Sekretarze stanu nakształt listow przypowiednich rozsyłają po Prowincyach:

Jakie sprawy roztrząsają się na radach Skarbowey y handlowney?

Na pierwszej uspokajają się wszystkie sprawy skarbowe, na drugiej handlowne.

Jak się nazywają Ministrowie naywyższy dozorca między spraw publicznych?

Zowią się Sekretarzami Stanu, których jest w liczbie czterech, każdy ma wydział spraw sobie polecony. Sekretarz Marynarstwa ma pod sobą Marynarstwo, abo siły morskie Francuskie, twierdze nad morskie, handle które się morzem prowadzą, osady Francuskie za Europą. Sekretarz Domu Krolewskiego należy do domu y Dworu Krolewskiego, do Duchowieństwa, do spraw generalnych sekty Kalwińskiej, do rozdania godności y urzędow duchownych, do zawiadowania dochodami tychże godności duchownych wakujących. Sekretarz spraw woiennych ma w swoim dozorce woynę, woysko, artylleryą, zamki y wszystkie twierdze lądowe, pensye y rozdanie urzędow wykowych, pobor na substancyą każdego włożony, stada Krolewskie, poczty;

Se-

Sekretarz spraw Cudzoziemskich zawiaduje wszystkimi ekspedycjami, penjami, y z Dwoma Cudzoziemskimi korespondencjami. Całe Krolestwo podzielone jest na cztery części dla czterech Sekretarzów.

Jak sprawiedliwość sprawuje się w Francyi?

Sprawiedliwość we Francyi czynią iurydykcyje niższe y izby sądowe górne, które rządzą bez appellacyi do wyższego sądu.

Jak nazywają się iurydykcyje niższe?

Jurydykcyje niższe Francuskie podle raiące appellacyi do Parlamentów y izb sądowych górnych są: Ziemstwa y Grody, a mianowicie Grod Paryski.

Có jest Grod Paryski?

Grod Paryski (*Chatelet de Paris*) jest sąd Krolewski złożony z trzech izb: z iedney do sądzienia spraw potocznych, z drugiej do spraw gardlowych, z trzeciej do utrzymania porządku.

Wiele jest sądów appellacyi niepodległych w Francyi?

Jest 13 Parlamentów, trzy izby abo rady sądowe zastępujące miejsce Parlamentu: *Pierwsza* w *Atrebasie* na Hrabstwo Artazyjskie, *Druga* w *Kolmarze* na Alfacya, *Trzecia* w *Perpinianie* na Hrabstwo Russillońskie. *Rada Wielka Paryska* rozciąga swoje zwierzchność na całe Krolestwo, lecz tylko w sprawach benefycjalnych y niektórych innych do tego sądu odesłanych.

Ktory z trzynastu Parlamentów Francuskich ma przodkowanie?

Paryski nietylko dla swej powagi y krajow obzerności do sądu swego należących, ale też że Parowie Francuscy tu zasiadają y tu sądzą się.

Co

Có są Parowie Francuscy?

Parowie dawni Francuscy byli Panowie lenni korony Francuskiej; z dwunastu dawnych Parów Francuskich, którzy w Parlamentach zasiadali y koronacyi Krolów asystowali sześciu było duchownych, a sześciu świeckich, to jest: Arcybiskup *Remeński*, Biskupi *Laonński*, *Langrański*, *Bellowacki*, *Szaloński* y *Noyonński*. Swieccy Parowie byli *Xiążęta*: *Burguński*, *Normański*, *Akwitański*, *Hrabiowie*: *Szampański*, *Flandryjski* y *Tolosański*. Parowie duchowni do tych czas trwają; Swieckich zaś Parów godność ustala y Państwa ich są do korony przyłączone oprócz *Flandryi*.

Czy we Francyi teraz żadni Parowie nieznają się swieccy?

Parowie Francuscy teraznieysy są nowego ustanowienia; które początek swoy bierze od *Franciszka I* y są do trzy godności wyniesieni z stanu szlacheckiego. Tym ozdobieni tytułem są pierwszymi Krolestwa ofobami y wielkimi zaszczycają się honorami. W herbie używają płaszczu gronościowego, karety ich wchodzi do *Lawru*. Zony siedzą na taborecie u Krola y Krolowy, Krol pisząc do nich nazywa ich *Bracia*, tak jak pisząc do *Xiążąt*, do *Kardynałów*, do *Marzałków* Francuskich &c.

Có są Izby Skarbowe y Pohorowe?

Izby Skarbowe (*Chambres des Comptes*) których jest w całym Krolestwie 12 są najwyższym sądem w sprawach skarbowych odbierają rachunki od wszystkich zawiadujących skarbem Krolewskim y przestępnych karzą. Te izby odbierają także przysięgę wierności y hold od lenników koronnych, zapisują przywileje dane na erekcyą Hrabstw y Xięstw.

Izby

Szby Pohorowe (*Chambres des Aides*) roztrząsaia rozmaitego rodzaju podatki, utrzymują ekonomią Krolestwa, mają dozór nad szlachierzami, mostami, drogami &c. Takich jest 12.

Jakim prawem sączą się Francuzi?

Francuzom w sądach przeważa sprawiedliwości jest czworakie prawo: 1) *Prawo Rzymskie* zachowuje się w wielu Prowincjach południowych. 2) *Prawo Kościelne* bardziej jest przyzwyczajoną niż prawem. 3) *Ordynacje Krolewskie*, które na całe ściągają się Krolestwo. 4) *Stare zwyczaje* sążą wielu Prowincjom, a nawet miastom za prawo.

Ktore są prawa najprzedniejsze albo fundamentalne Krolestwa Francuskiego?

1) Krol sam jeden jest pełnomocny Prawodawca państwa swego. Parlamenta zaś y wszystkie rady namiestniczą tylko sprawują władzę. 2) Jednakże Krol ma wolne tylko używanie godności Krolewskiej y niemoże znieść praw fundamentalnych. Z tego obowiązku Krol Francuski niemoże według upodobania swego odkazywać korony komu chce; ale musi ją zostawić prawnemu swemu następcy, iako sam ją przez następstwo wziął, nie od Krola swego przodka, ale od Klodowensa, który podbił Gallią y założył Krolestwo Francuskie. 3) Zwyczaj starowieczny oddał corki w ich poromkow od następstwa na tron, ten zwyczaj jest prawem najprzedniejszym Krolestwa y nazywa się prawem *Salicznym*. Między wszystkimi koronami Chrześciańskimi Francya jest sama jedna, gdzie ten zwyczaj trwał nieprzerwanie, y dla tego takowy sposób następstwa nazywa się *Francuski*. 4) Krol wstępując

pując na tron bierze z Monarchią ślub polityczny y wszystko co ma swego przyłącza do korony.

Na czym zawisły wolności Kościoła Francuskiego?

Zawisły na zachowaniu niektórych praw dawnych kościelnej karności, a te prawa w dwójakiej zamysłują się excepcyi:

Najprzód Papież niemoże duchowieństwu Francuskiemu rozkazywać, ani stanowić w rzeczach doczesnych y Duchowieństwo Francuskie nie jest obowiązane być mu posłuszne w takowych rozkazach.

Powtorę chociaż zwierzchność Papieską w sprawach duchownych uznaje kościół Francuski, we Francyi jednak ta zwierzchność jest określona prawem kościelnym y ustawami dawnych zborów.

Jakich tytułów używa Krol Francuski?

Krol Francuski pisze się: z *Bożej łaski Krolem Francuskim y Nawarskim*. W edyktach swych na Delfinat stanowiących przydaie sobie tytuł: *Delfina Wiedeńskiego*. Cudzoziemcy dają mu tytuł: *Krola Chrześciańskiego y Jego Krolewskiej Mocy Chrześciańskiej*, który tytuł według pospolitego mniemania przyznał Krolom Francuskim *Pawel II* Papież około r. 1467. Papieżowie w bullach y listach swoich przydają mu jeszcze tytuł: *Syna pierwородnego Kościoła Świętego*. *Filip August* zaczął się pisać *Krolem Francyi* abo *Francuskim*. Przodkowie jego na tronie pisali się: *Krolami Franków* abo *Francuzów*.

Jak wielkie ma siły Krol Francuski?

Krol Francuski pod czas pokoju ma 240,000 wojska, rachując w to 60,000 milicyi. Pod czas wojny Francya we czterech częściach świata

W

mie-

miewiała po czterykroć stotyście tak piechoty iako iazdy. Dochody zwyczajne pod czas pokoju przechodzą 340 millionow liwrow. Wojna pomnażająca wydatki przyczynia Krolowi Francuskiemu z podatkow nadzwyczajnych na 60 millionow liwrow. Nieporządne podatkow wybieranie wielką skarbowi Krolewskiemu czyni krzywdę y narod uciska.

Jaka jest różnica między Szlachtą Francuską?

Wszyscy ludzie w stanie szlachečnym abo prostym ródzają się, lecz we Francyi na cztery porządki dzieli się szlachečtwo: w pierwszym są Xiążęta krwi Krolewkiey; w drugim górna Szlachta, to jest Xiążęta y Hrabiowie, Parowie, Ministrowie y Urzednicy Koronni, iako to Kanclerz W, Wielki Marszałek Marszałkowie Francuscy; a według innych: Wielcy Lowczy, Koniuszcy y Jalmużnik. Do tegoż porządku należą Kawalerowie S. Ducha, Wielkorządcy Prowincyi y Kapitanowie Gwardyi Francuskiey; w trzecim porządku jest szlachta zwyczajna, która jest dwoiaka, jedna rodowita z starożytnych przodkow szlachečtwo biorąca, druga z urodzenia pochodząca od przodkow niedawna szlachečtwem zaszczyconych; Do czwartego porządku należą ci, ktorzy dokupili się abo dosłużyli się szlachečtwu.

§. II.

O Państwach Krola Hiszpańskiego.

Ktore Państwa Krol Hiszpański posiada?

W Europie ma Hiszpania; w innych światłach częściach, a naybarzdiey w Ameryce obszernie kraie są pod panowaniem Krola Katolickiego.

Jaki

Jakie ma granice Hiszpania?

Hiszpanii granice są morze, Portugalia y góry Pirenejskie, które ją oddzielają od Francyi. Cała ta półwyspa jest pod panowaniem Krola Hiszpańskiego oprócz Portugalii, która ma własnego Krola y Gibraltar, który od r. 1704 należy do Anglikow.

Jak jest obszerna Hiszpania?

Rozgłość Hiszpanii niemal jest taż sama co y Francyi, wyspa też Maiorka należy do Hiszpanii a Minorka do Anglii.

Na wiele Prowincyi dzieli się Hiszpania?

Dzieli się na 13 Prowincyi. po większej części zaszczyconych tytułem Krolestw, że przed tym nad niemi panowali własni Krolowie tak Chrześcijańscy iako Maurowie. Z tych Prowincyi cztery leżą nad Oceanem: Biskaya abo Kantabria, Asturya, Gallicya ku północy; a Andaluzya ku południowi; cztery nad morzem śródziemnym: Grenada, Murcya, Walencya y Katalonia; pięć we śródku: Natwarra, Arragonia, Kastylia dawna, Krolestwo Leonskie y Kastylia nowa, do ktorych mają być przydane wyspy na morzu śródziemnym.

Jaki jest podział, y ktore są miasta trzynastu Prowincyi Hiszpańskich?

1) Biskaya dzieli się na trzy powiaty: na Biskaya, Gwipuskoę y Alawę: Bilbao jest M. S. całej Biskaii, inne miasta są: Fontarabia obionne. S. Sebestyan, Gwetarya, Placencya, &c. Biskayczykwie są naylepsi w całej Hiszpanii żołnierze y nayspobnievszy Marynarze, mają osobliwy swoy język, żadnego niemający podobieństwa z innymi językami Europejskimi.

W₂

z Astu-

2) Asturya dzieli się na *Asturyę Owiedańską*, ktorej M. S. *Owiedo*, y *Asturyę Santyllańską*, ktorej M. S. *Santillana*. Pierworodni Synowie Krolow Hiszpańskich piżą się Xiążętami Asturyi. Szlachta Asturyjska jest najzaciejsza w całej Hiszpanii.

3) Gallicya ktorej M. S. *Kompostella* pięknymi rynkami y wspaniałymi kościołami, a naybardziej Metropolitańskim ozdobiona. Pospolstwo jest tego zdania, że ciało S. *Jakuba Apostoła Większego* tam spoczywa. *Corogne* y *Ferol* są dwa sławne porty mori w Gallicyi.

4) Andaluzya u dawnych *Betyka* tak nazwana od rzeki *Bætis* dziś *Gwadalkiwir* jest nayzyniejszą, naybogatszą y nayweselszą Prowincją Hiszpańską, obituie w dzielne konie, w delikatne wina, y w zboże, dla czego pospolicie ją nazywaia, stajnią, piwnicą y szpichlerzem Hiszpanii: M. S. *Sevilla* nad *Gwadalkiwirem* liczy się między naypierwszemi miastami Hiszpańskimi. Inne miasta są: *Korduba* oyczyzna dwuch *Senekow* y *Lukana*. *Palos*, *Lucena*, *Ossuna*, *Medina*, *Sidonia*, *Kadix* na maley wyspie, miasto wielkie, mocne, bogate y sławne swym portem, z którego flota kupiecka wychodzi do Ameryki y ztamąd naladowana złotem y bogatemi towarami powraca.

5) *Grenata* piękne wielkie y rozkoszne stoleczne Krolestwa *Granateńskiego*. Inne miasta są: *Antekwera*, *Gwadix*, *Malaga* dla wina delikatnego sławna. *Motrilathama* &c.

6) *Walencya* M. S. Krolestwa *Walenwńskiego*, piękne y ludne. *Morioedra* na rozwalinach *Saguntu* stojąca, *Gaudya*, *Montesa*, *Alikant* w wino obituiający.

7 Kro-

7) Krolestwa *Murcyi* M. S. *Murcya* nad *Segura*. Inne miasta: *Lorka*, *Almakaron* y *Kartagena*, ktorej port mori za naybezpieczniejszy w Europie jest poczytany.

8) Katalonii M. S. *Barcellona* piękna zastroniona forteca *Montjoui*, *Tarragona*, *Tortosa*, *Leryda*, *Girona*. *Roza* są miasta obronne.

9) Nawarry gorney M. S. *Fampeluna* według pospolitego mniemania od *Pompejusza* założona; dolna Nawarra należy do Francyi.

10) Krolestwa *Arragońskiego* M. S. *Saragossa* (*Cesar-augusta*) nad *Ebrein*. *Alharazin*, *Balbastro*, *Fraga*, *Hueska*, *Tarahona* &c. są miasta znaczniejsze.

11) Kastylii dawney M. S. *Burgos*; rynki, gmachy publiczne, fortany y za miastem przechadzki są tam piękne y rozkoszne. Niedaleko od tego miasta jest sławne Opactwo *Ias-Fluelgas*, w którym naymniey mieszka 150 Zakonnicy z nayprzedniejszych domow Hiszpańskich; Xięni ma pod sobą 17 Klasztorow Panieńskich, 12 Kommanderyi Kawalerskich y jest Panią nad 50 miast y miasteczek. *Kalahora*, *Kalaroga*, *Ujma*, *Lerma*, *Sagowia*, *Medina-Cali*, *Walladolid* są miasta znaczne w dawney Kastylii.

12) Krolestwa *Leobńskiego* M. S. *Leon* (*Legio*) Kościołem Katedralnym w całej Hiszpanii naypiękniejszym zalecony. Inne miasta są: *Astorga*, *Zamora*, *Salamanka* z Akademią nayślawniejszą w Hiszpanii.

11) Kastylia nowa (a) dzieli się na 4 Prowincye: *Algaryą*, *Sierre*, *Manche* y *Extremandurę* Algaryi

(a) *Ferdynand* VI przeszły Krol z Kastylii dawney do nowej wielkim wystawil nakładem drogę morską

Algaryi y całej Monarchii Hiszpańskiej M. S. *Madryt* nad porokiem *Manzanara*, rezdencyą Krolewską y wszystkich rad Koronnych zalecony. *Tolet* na Tagiem bogatym (a) Arcybiskupstwem ozdobiony. Pałace Krolewskie na koło Madrytu są: *Buen-Retiro*, *Florida* z ogrodem rozkosznym y ciekawym; *El-Pardo* o dwie mile od Madrytu; *S. Ildefons* Wersal Hiszpański; *Escuryal* o 6 mil od Madrytu nad *Gwadarą* sławny Klasztor Hieronimianow od *Filipa II* na cześć *S. Wawrzyńca* (b) zbudowany, z mieszkaniami dla Króla y dworu

zowana. O tym dziele dawnych Rzymian wspaniałość przewyższającym, pod dozorem Margrabi d'Ensenada wciągu pięciu miesięcy dokończonym, pisze *Edward Clarke* Kapelan Półki Angielskiego w Madrycie w listach swych pisanych r. 1760, y 1761, że ta droga ciągnie się przez mil 15, ma kanałów do prowadzenia wody rurowych 283, mostów cudną architekturą wystawionych siedm, y Obelizek z napisem: *Ferdinandus VI, Pater Patriae, viam utriusque Castillae, superatis montibus fecit, anno salutis 1749 Regni sui IV.*

(a) Wspomniony *Edward Clarke* w listach swych dokładnie pisanych, 8 Arcybiskupów y 46 Biskupów Hiszpańskich kładzie intratę roczną 1,138,725 talarów bitych, z których Arcybiskupowi Toletańskiemu naznacza 250 tysięcy. *Busching* w nowym swym geografii ułożeniu wyprowadza intratę Arcybiskupstw y Biskupstw Hiszpańskich do 1 milliona 363 tysięcy dukatów, ale niepewnia nas o jakich dukatach mowi złotych czy srebrnych, które to jest srebrne połowę tylko waga złotych. Rzecz podobna do prawdy, że na srebrne rachował, inaczej między nim y Cesarzem Angielskim niezmierna byłaby różnica.

(b) *Filip II* Król Hiszpański zwiódzszy walcą bitwę z Francuzami d. 10 Sierpnia r. 1557 przy mieście *St. Quentin* w Pikardyi, gdy mężny mu Francuzi dawali odpor, dwa uczynił śluby, pierwszy nigdy w żadney nieznajdował się potrzebie, drugi wybudował wspaniały kościół y klasztor na cześć *S. Wawrzyńca*, które oba wypełnił. Na

Esku-

dworu Krolewskiego. *Aranuez* nad *Tagiem* wesołym położeniem; ogrodami, fontanami &c: zalecony.

Sierry miasta są: *Kuenza*, *Walerya*, *Almanza*, &c. Manchy: *Kalatrava* Kawalerow *Kalatravskich* gniazdo, *Gwadalupa* &c, *Extremadury*: *Badajos* (*Pax Augusta*) *Meryda*, *Alkantara* Kawalerow *Alkantaraskich* stolica, *Placencya*, &c; Klasztor Hieronimianow *S. Justa*, w którym *Karol V* Cesarz przeżywszy w osobności lat 2 umarł roku 1558.

które wyspy na morzu śródziemnym należą do Korony Hiszpańskiej?

Baleary to jest *Maiorka* z M. S. tegoż imienia, *Iwika*, *Fromentera* dla wielości węzów opuszczona. *Minorka* podbita r. 1708 od Anglikow dostała się im przez traktat *Utrechski*.

Ktore

Escuryalu wystawienie łożył 8 millionów talarów bitych przez lat 22. Gmach ten sławny w kwadrat podługowaty budowany wyraża krąg, instrument męczeństwa *S. Wawrzyńca*, 280 stop geometrycznych jest długi, na 4 piętra wyfoki, zamyka pałac krolewski, kościół wspaniały, bibliotekę sławną, klasztor wygodny dla 200 Mnichow, ogrody &c. W kaplicy nazwaney *Pantheon* jest grob Królów Hiszpańskich, do którego wchody składaia się z 58 stopniów iaspisowych. Gmach, cały ma 800 pilastrow y kolumn, 11,000 okien, 14,000 drzwi, do których klucze wazą 7 cetnarow. Hieronimianom naznaczony dochód roczny wynosi 40,000 czerwonych złotych. Dwie są tam biblioteki, w pierwszej znaydują się księgi drukowane, obrazy y portrety; szacowne y wielkie zebranie monet różnych y medalow tak dawnych, jako terazniejszych, magnes siedm funtow wazący, a 28 funtow żelaza utrzymujący, y inne ciekawości ściągające się do Fizyki, historyi naturalney y starożytności; w drugiej moc niezmierna jest rękopismow dawnych łacińskich, greckich, hebrajskich, arabskich. Tych ostatnich jest najwięcej, a jednak ich liczą 1,824 tomy.

Ktore kraie za Europą leżące są pod panowaniem Hiszpańskim?

Filip II Krol Hiszpański mawiał: że w państwach jego słonce nigdy niezachodziło. W rzeczy samey do Hiszpanii obszerne należą za Europą kraie:

W *Afryce* miasta obronne: *Ceuta*, *Marsalquivir*, *Pignon de Velez*, *Oran* y na Oceanie zachodnim wyspy Kanaryjskie: *Palma*, *Fera*, *Gomera*, *Wielka Kanarya*, *Tenerysa* &c. na tey ostatney jest góra nazwana *Le Pic de Teneryse*, którą mają za najwyższą na całym świecie.

W *Azji*: wyspy Filipińskie y Maryańskie abo rozboynicze. Między Filipińskimi znaczneyse są: *Manilla* z M. S. tegoż imienia, w którym Wielkorządca y Arcybiskup mieszkaia. *Mindana*, *Paragoya*, *Mindora* y inne żyźne y ustawiczną wiosną zaszczycone. Wyspy Maryańskie: *Zarpana*, *Urac*, *Manu* &c.

W *Ameryce północney na lądzie*: 1) *Mexyk* abo nowa Hiszpania obfituje w srebro złote, srebrne, słońce &c. *Mexyk* M. S. Krolestwa y stolica rządu duchownego y świeckiego. *Acapulco* z portem wygodnym, z którego bogate towary wychodzą do Peru, Chin y Filipin. *Vera-Cruz* nad odnogą Meksykańską. *Kampesza*, przy której są lasy farbiarskiego drzewa. 2) Nowy *Mexyk* od ludzi dzikich mieszkaiany. 3) *Luizyana* od Francuzow Hiszpanom ustąpiona. 4) *Kalifornia* kraj piękny y żyźny, w którym Hiszpani zaledwie jedną lichą mają osadę.

W *Ameryce południowej*: 1) Ziemia tęga między wyspą *Trinidad* y między morzem *Panama*. W tym kraju miasta są: *Panama*, *Portobello*, *Kartagena* z sławnym portem najludnieysza w *Ameryce*

meryce y bogata, *Wenezuela*, *Karaka* abo *S. Jan Leonski*. w okolicy którego naylepsze rodza się orzechy Amerykańskie nazwane *cacao* wchodzące do szokolady. 2) *Peru* abo *Peruwia* naybogatsza na świecie w srebro y złote M. S. *Lima* ostatnim trzęsieniem ziemi r. 1746 wywrócona. *Callao* port morski wygodny. *Quito* M. S. Audyencyi ekwadorskiej, *Potosi* M. S. audyencyi *de las Charlas*, przy którym sławna góra *Potoziska* bogate srebro zawiera srebro. 3) Krolestwo *Chileńskie* abo *Chili*, w którym M. S. *St. Jago*. Szrodek tego wielkiego y bogatego w różne minery kraju jest mieszkaiany od narodow dzikich, rzadu, wiary, miast niemających, kraj nadmorski należy do Hiszpanow. 4) *Tukumania* kraj obszerny y urodzayny obfituje w różne zboża, miód, wosk, bawełnę, robaczki farbiarskie (*cochenille*) w pastwiska &c. M. S. *St. Jago del Estero* &c. 5) *Ziemia Magellańska*. 6) *Parakwarya* kraj obszerny y wielkimi oblan y rzekami, w którym znajduje się *Prowincya Parana* abo *Ziemia Misyonarska* zaludniona Indyanami do wiary S. nawroconemi od Misyonarzow Jezuitkich, którzy błagających się Indyanow początkow wiary y towarzyskiego życia nauczywszy rząd przepisali im *Rzeczypospolitey* wolney, pracowitey y żołnierskiej: nauczyli rolnictwa, kunsztow, rzemiosł, y życia pierwszym Chrześcianom własnego na spólnym używaniu dobr zasadzonego.

Wyspy na morzu północnym Amerykańskim: 1) *Wyspy Antylskie*: część *Hiszpanioli* abo *S. Dominika* wschodnia y południowa z M. S. *S. Dominik*. *Kuba* w minery, złote, srebro, miedziane, w pastwiska, w bydło, w cukier &c. obfituje.

M. S.

M. S. *Hawana* z portem na 1,000 okrętów wygodnym, do którego wejście tak jest ciasne, że jeden tylko może wnieść okręt. *Porto-Ricco* z M. S. S. *San de Porto-Ricco*. 2) Wyspy Lukajskie, których rachując skały nad wodę podniesione, jest więcej niż 400, znaczniejszych kilkanaście należą do Hiszpanii, jako to: *Guana-hami* albo *Wyspa S. Zbawiciela*, którą *Krysztof Kolumbus* najpierwszą wynalazł między krajami Amerykańskimi, *Bahama*, *Barakoa*, &c. 3) Z wysp Karaybskich wyspa *Trinidad* przy ziemi tegiey leżąca cukrem y tabaką handluie, *Malgo-rzata*, *Rokka* &c.

Jakie są własności powietrza y gruntów Hiszpańskich?

Powietrze krajów Hiszpańską Monarchią w Europie składających jest ciepłe, suche y zdrowe, słońce zawsze wypogodzone wznieca upały częstokroć tak wielkie, że rzeki pławne wysychają. Morze większą część Hiszpanii oblewające czyni ją krajem do prowadzenia wielkich handlow (a) sposob-

(a) Niema podobno Europa państwa do prowadzenia wielkich y pożytecznych handlow nad Hiszpanią sposobniejszego, niema Hiszpania w całej Europie, owszem na całym świecie podobnego sobie kraj, któryby z tak żyznych gruntów, z tak rozległych osad, z tak wielorakiego y kosztownego ziemi płodu, z tak bogatych złotych y srebrnych miner mniej tak ona zbierał zysk y pożytkow.

Manufaktury y ekonomia rolnicza przez długi czas pięknie w Hiszpanii kwitnęły y do najwyższego mocy y potęgi stopnia za panowania *Ferdynanda* y *Jzabelli*, *Karola V* y *Filipa II* one wyniosły. Weyrzymy krotko w przyczyny, które rolnictwo y warzštaty zniszczyły, a potem obaczmy postawę terazniejszą, w ktorej się handel y przemysł Hiszpański znalazie.

Fer-

sposobnym, porty morskie są y częste y debrze opatrzone:

Ferdynand V podbiłszy Krolestwo Grenady z bogactw przemysłem Maurow y onych manufakturami Monarchią Hiszpańską, a zniszczył handel wypędzeniem Zydow. W krotce Ameryka jego nakładem odkryta upadłe kupiectwo podzwignęła y Hiszpanią za *Karola V* y Syna jego *Filipa II* naybogactwem w Europie Krolestwem uczyniła. Ci dwa Monarchowie wielkie y ustawiczne podęymniały wojny, niezmierne wysypali skarhy. *Filip II* opanowałszy Portugalię stał się Panem oboiey Indyi, wschodniey y zachodniey. Handel Hiszpani prowadzili tak sami jedni, tak teraz wszystkie prowadzi Europeyckie narody, towary Europeyckie zamieniali w Ameryce na złoto y srebro, za które w Indjach wschodnich kupowali towary zmanufaktur y płodu krajow Indyjskich, ale towarow które się do Ameryki posyłały, naywiększą część z manufaktur, y rolnictwa wychodziła krajowego.

Don Hieronym d'Ustaris pisze, że samo miasto *Sevilla* 60 tysięcy ledwabnych na ten czas utrzymywa a krofien, że sukna Segowkie były na całym świecie naywyborniejsze, a z Katalońskim w Sycylii, Włochach y na wschodzie żadne inne zrownać się niemogły.

Pamiętne pismo przez *Ludwika Valle de la Cerda* *Filipowi II* podane świadczy, że podczas jednego iarmarku w *Medynie* zakupowano wexlow za 150 millio: talar: bitych. Flota owa niezwykleżona tak w historyi wieku XVI sławna przeciwko Anglii wystawiona dowodzi, że Hiszpania była na ow czas straszna na morzu, a co zatym idzie, miała handel szeroko rozciągniony.

Za *Filipa III* niewierność Ministrów y słabość Krola dochody koronne w taki wprowadziły nieporządek, że skarb Krolowski woysku przeciwko Hollendrom wysłanemu niemał zkał zółdu zapłacić. Wypędzenie więcej niż 700 tysięcy Maurow, to jest poddanych pracowitych, handlem, rolnictwem y rzemiosłami bawiących się taką Hiszpanii uczyniło szkodę, że ta niemogła być powętowana skarbami nowego świata, ponieważ przemysł tych wygnancow większą część tych samych skarbow w kraju zatrzymywał. Można o wielkości straty sądzić z wielkości okupu z milionow czerwonych złotych, które skazani na wygnanie ofiarowali za powietrze Hiszpańskie.

Za

patrzone: Prowincyi nad morskich żyźność y wełole położenie Hiszpani do raju przyrówny- wają ziemskiego, szrodek Krolestwa składające

Za *Filipa IV* większy się wrząd skarbowy wkrađł nie- porządek. Cło wielkie ustanowione nietylko na towary za granicę wychodzące, ale na zboża, przemysł, pieniądze nawet same z jedney Hiszpańskiej Prowincyi do drugiej przechodzące, podatki nieznośne nakazane, a nieznośniej ieszcze od poborców rodzaju ludzi w każdym Krolestwie natchciwższego y niemilosiernego wybierane, upadek przy- spieszyły handlow y rolnictwa. Upadły piękne jedwa- biarnie Walenckie, wełny Andaluzańskiej y Kastyllańskiej, nieprzedła ręka Hiszpańska dla ustanowionego cła pod różnym kształtem pokazującej się, iako to: innego cła od wełny, innego od przędzy, innego od luku zteyże wełny y przędzy wytkanego, płotna cienkie zarzucone, materye bogate pod pozorem zbytku w kraju takim gdzie się złoto y srebro rodzi, zakazane, handel wewnętrzny był ze wszy- stkim zarzucony. Za ustaniem rolnictwa y rękodziel, u- stał handel wewnętrzny, ustały Krolewskie dochody, a Dwor bez rady y mądrego rozporządzenia mając w Ame- ryce skarby nieprzebrane, musiał udać się do bicia monety miedzianey, ktorey cenę dał tak wysoką, że niemal ro- wnała się ze srebrną. W ten czas złoto y srebro Meksy-kańskie y Peruzańskie, ktore po Europie rozchodziło się, tylko na nakłady wojenne, zaczęło obce zbogacać kraie za towary, rękodzieła bławatne y lniane, zboża Hiszpanom przystawione tak ku ich samych wyżywieniu y odzieniu, iako dla ładowania floty do Ameryki naznaczoney, war- sztaty, krosna, rolnictwo, handel wewnętrzny clem obciężony upadać y niszczyć poczęły, a manufaktury cudzo- ziemskie, ktorych Hiszpani szukać musieli dla Ameryki za- kwitnely, y bogactwa Amerykańskie pociagnely tak, że od panowania *Filipa IV* góry srebrne Amerykańskie bar- dziey należą do Hollendrow, Anglikow, Francuzow, Wło- chow y Niemców, niż do Hiszpanow.

Prawo surowe od *Ferdynanda y Izabelli* ustanowione, a od *Karola V* y następcow jego potwierdzone, zakazujące cudzoziemcom nietylko wejścia do portow Amerykańskich, ale nawet społeczeństwa w zyskownym nowego świata

han-

sa nieurodzayne; wina, owoce delikatne, zwie- rzyzna, bydło, a mianowicie owce, od wszystkich narodow są cenione y szukane. Konie Hiszpań- skie,

handlu, musiało ustąpić mocniejszemu nieuchronney po- trzeby prawu, ktore wszystkie zysk na cudzoziemcow prze- niósło. Gdy manufaktury y ekonomia w Hiszpanii kwit- nely, flota wyprawiona do *Kartagony Amerykańskiej* niosła ładunek z płodu y warsztatow własnego kraju za- cowany 8 do 12 mill. taler. bitych, a przywoziła ztamtąd w złocie, srebrze, wełnie Wigońskiej, kakao y innych no- wego świata produkcjach 40 millionow; flota zaś wysłana do *Vera-Cruz* przynosiła do Hiszpanii ładunek za 15 mil- lionow talerow bitych. Oboiey tey floty bogactwa często bywały w niektórych latach więcej: Według rachunku bardzo skromnego *Don-Sancheza de Moncada*, *Don-Pedro Fernandes de Navarrette* y *Don-Hieronima d'Ullaris* od roku 1592 do 1740, przez lat 248 wezło do Hiszpanii w samym złocie y srebrze dziewięć tysięcy mil- lionow talerow bitych, (9,000,000,000) ta summa nie- zmierna naprzód wyszła z Hiszpanii za panowania dwóch pierwszych Krolow Domu Rakuskiego na nakłady wojenne, a potym na zakupienie towarow cudzoziemskich dla kraju y Ameryki. Ze wszystkich tych skarbow niemasz teraz w Hiszpanii według świadectwa *Don-Ullaris* tak w pienią- dzach, iako w sprzecie złotym y srebrnym po kościołach y pałacach nad 100 millionow talerow bitych. Oprócz dro- gich materiy płodn Amerykańskiego co rok od niemałego czasu wchodzi do Hiszpanii 20 millionow w złocie y sre- brze, a wychodzi z Hiszpanii do Ameryki towarow za 54 milliony, ktorych Hiszpania od czasow *Filipa II* nieposyła iak tylko za 4 milliony, widoczna tedy rzecz jest że ledwie czternaście część zyskow Amerykańskich dostaje się Hiszpa- nom, a y ta w kraju nie zostaje się, lecz idzie na zaplacen- nie naddatku cudzoziemcom za towary, ktore oni szafują na obeyście domowe kraju.

Handel Amerykański tak dla Hiszpanii niepomyślny ni- szczą do reszty Hollendrzy, a bardziej ieszcze Anglicy prowadząc skrycie z Jamaiki y innych swych osad kupie- stwo zakazane z osadami Hiszpańskimi y wprowadzając bez cła towary Europeykie do Ameryki, a ztamtąd wy-

pre-

skie, wężna Segowska, jedwab Grenadski, kordyban Kordubeński, len y konopie Andaluzańskie, miedź y żelazo Biskayskie wszędzie wielki znaydają

prowadzając Amerykańskie. Pisarze pisma *Britisch Merchant* przed traktatem nazwanym *Assiento* szacowali towary z Jamajki do osad Hiszpańskich skrycie wchodzące 3,220,000 talerów bitych, a towary zamienione do Jamajki wywiezione w złocie, srebrze, robaczkach farbierskich a miliony, na których Angliacy w Europie y Indyach wschodnich najmniej 100 zyskiwali od 100. R. 1739 pospolicie mowiono: że Angliacy przez Jamajkę od początku handlu zakazanego od roku rzeczzonego zyskali 300 mili talerów bitych. Coż mowić o innych osadach Angielskich handel ten zakazany prowadzących przeciwko prawom narodów y z krzywdą wszystkich krajów do społeczeństwa handlu Hiszpańskiego z Ameryką wchodzących: Wiecej niż 300 małych okrętów tak Angliacy jako Hollendrzy na prowadzenie tego nieprawego handlu trzymała; mając zawsze napełnione magazyny towarami Europejskimi; ci w *Kurakao*, tamci w *Jamaice*. Flota Hiszpańska z *Cadix* do Ameryki przyładowawszy pospolicie znajdnie ją towarami od Anglików y Hollendrow wprowadzonemi zarzucaną, y długo czekać musi, aby swoje sprzedała aho zamieniła. Wszystkie środki od Ministrów Hiszpańskich do tych czas użyte niebyły tak dzielne, aby złemu coraz bardziej szerczącemu się zabiegły.

Hiszpania bez wymyślnych projektów mogłaby nad inne wygorować Europejskie narody, gdyby obrocila starania swoje do zaprowadzenia krajowego gospodarstwa, y założenia manufaktur na potrzebę własnego kraju: bo warsztaty y krosna zbyt kowli cudzoziemskiemu służące wystawić iey, y onemi z Francją y Anglią zrownać się rzecz jest niepodobna. Rolnictwa zaś pożytecznego y rękodziel pierwszey y nieuchronney potrzeby do dawnego stanu y doskonałości przyprowadzenie jedynie zawisło od zniesienia cel y podatkow nieuważnie na grunta y osoby grunta wyrabiających nałożone, z wielkim zdzierstwem wybieranych, od zachęcenia y pomocy do podzwignienia rolnictwa y od zupełney wolności handlu krajowego.

Nad

dnia szacunek y odbyty; Nieśchodzi Hiszpanii na żupach

Nad sily y możność poddanych mowi *Don de Ullaris* Hiszpan rodowity, nałożone podatki, nieprawne y chciwe onych wybieranie, zdzierstwa y odebrana wolność handlowania zbożem zniszczyły rolną w Hiszpanii ekonomią, dla których rolnicy z pracy rąk swoich nie mogą mieć swego y domowych swych wyżywienia. Zawsze niemal taxa na zboże w Hiszpanii była stanowiona, wywoz onego każdego czasu zakazany; każde zgromadzenie to jest miasta, miasteczka, wieś mają publiczne śpichlerze pod rządem dozorców nielitościwych, nierozsądnych a częstokroć poczciwości y cnoty niemających. Te są trudności y inkonwienienye nieuchronne, podobno od tych Politykow nieuważane, ani roztrząsione, którzy dla utrzymania obfitości radzili w Anglii, Francyi y innych państwach śpichlerze założyć publiczne. Takie albowiem rozporządzenie bez innych przyczyn, jest mogące zniszczyć zgruntu rolnictwo: dla tey jedynie przyczyny inne ziemnego płodu rodzaje mniej są opuszczone y jeszcze jako tako utrzymują się przeciwko niezmiernym podatkom, które kraj w ostatnią wprawily nędzę, wielu pozbawily obywatelow y nieodwroczone zarzucily przeszkody do onego zaludnienia.

Umnieszenie y rowne rozłożenie podatkow, łagodność y sprawiedliwość w onych wybieraniu, wyjęcie od czynszu na pewne lata gruntow odlogiem leżących, wolność nieokreślona handlowania zbożem; są najskuteczniejsze środki, ktorymi Hiszpania może podzwignąć rolnictwo y handel upadły. Inne gospodarstwa y ekonomii gatunki nie są tam ze wszystkim zaniedbane. Owczarnie ma Hiszpania licznieyższe niż w każdym innym Europy kraju, liczy albowiem ich na 40 tysięcy; a w nich owiec na 8 millionow.

Solnik (*Kali mains cochealo semina*) ziele nadmorskie w żadnym kraju nie rośnie tak wyborne iak w Hiszpanii, a w samey Hiszpanii tylko w niektórych mieyscach. Z tego ziele luga wyciągniony wchodzi do robienia delikatnego białego y marmurowego mydła, a potaż do szkła. Wszystkie narody to drogie ziele od Hiszpanow zakupują y oprócz domowego obeyścia wychodzi go z portow Hiszpańskich na 500 tysięcy cetnarow.

Len

żupach solnych, minach żelaznych, cynobrowych, a nawet złotych y srebrnych, tych jednak dwóch ostatnich kruszców Hiszpani niedobywają,

Len y konopie, których Hiszpania mogłaby mieć dla opatrzenia flot swych, są zgola zamiedbane. Smołę, żywicę, drzewo na budowanie okrętów, góry Hiszpanom dają Pirenejskie oprócz masztów, których grunt tamteczny ani tak wielkich, ani tak mocnych nie rodzi, iakie z krajów wychodzą północnych.

Inne towary cudzoziemskie, które Hiszpania kupuje, są: materye bławatne, lniane, wełniane, sukna, kapelusze, pończochy, płotno, koronki, galony, towary drobne, złote, srebrne, miedziane, żelazne, cyna, ołów, konopie, papier, skory, karty do grania, zboże, maszty, deski, masło, syr, ryby suche y słone, mianowicie kablun, stokwisz y śledzie, bez których Hiszpania mogłaby się obejść, gdyby rybaków swych od cła uwolnieniem do łowienia iesiotrow, kablonu, tuńczyka y innych ryb morskich na brzegach Galicyi y Andaluzyi tak w te ryby obfitujących zachęciła, y one marynować chciała.

Towary z Hiszpanii samey wychodzą do cudzoziemców: Solnik ziele, mydło alikantskie, wina różne y gorzalki winne, oliwa, wełna, iedwab, owoce suche y smażone, oliwki, kapary, kasztany, sol, konie Andaluzańskie, drzewo korkowe &c. Piastry, których wywozu żadne nie mogły wstrzymać zakazy y celnikow ostrożności, dla tego nakoniec są pozwolone z nałożeniem cła 3 od 100.

Z osad Hiszpańskich przychozące do *Cadix* towary biorą cudzoziemcy: złoto y srebro, kamienie drogie, perły, *bezoard* abo kamień w zwierzęciu należony na lekarstwo służący; robaczki, y drzewo farbierskie, indych, wełnę abo raczej sierść Wigońską, kwinkinę, *kakao*, wanille, tabakę, skory, *fesseparille*; *ipekakuanhę*, to jest korzeń ziela pewnego Amerykańskiego do zatrzymania czerwonej biegunki skuteczny, balsam Peruński &c. Chociaż Hiszpani osady swoje tak mają sposobne do sadzenia trzciny cukrowey; nietylko cukru cudzoziemcom nieprzedają, ale na domowe obejście za znaczne od nich summy kupują. Na korzenie zaś do zaprawy tak dla kraju własnego, iako dla Indyi zachodnich na paltrzecia milliona talerow bitych

wyfly-

ją, mając Amerykańskie kraie żyźne w bogate góry, zkąd do Hiszpanii niezmiernie przychodzą bogactwa, a z Hiszpanii po całej rozlewają się Europie.

X

Ja-

wysypują, mając w Ameryce na Ziemi tegley, w nowey Grenadzie dosyć drzewa dzikiego cynamonowego y muszkatowego, z których sownicie wzięta miara tenże sam skutek czyni, co cynamon Ceylański &c. a gdyby te drzewa były przesadzone, mogłyby zrownać się z Ceylańskimi. Pieprz na *Porto-Ricco* ma się znaydować: Hiszpani nietylko o uprawie onego niemyslą, ale jeżeli w samey rzeczy znayduie się, do tych czas nieszukali.

Pisarze, którzy o handlu y towarach Hiszpańskich pisali wydatku y przychodu Hiszpańskiego taką kładą proporcją:

Hiszpania zyskuje na handlu Amerykańskim talerow bitych	5,000,000
Za wino Malagańskie bierze od cudzoziemców	1,500,000
Za wełnę	2,000,000
Za solnik, mydło, iedwab, oliwę, szafran, anyż, kmin, kapary y różne owoce, sol	4,500,000
Summa	13,000,000.

<i>Płaci Hiszpania Cudzoziemcom.</i>	
Za śledzie, stokwisz, sardelle &c	3,000,000
Za cukier	1,000,000
Za pieprz, cynamon, muszkadę na potrzebę Hiszpani oprócz Ameryki	1,500,000
Za żagle, liny, maszty &c	500,000
Za muly Francuzom	100,000
Zescom Francuskim za żniwo	100,000
Za towary zhytkowe, materye bogate, złote, srebrne, sukna y płotna cienkie, koronki, kobierce, obicia, porcellenę, klejnoty &c	2,000,000
Za materye iedwabne, kamloty, rasy, perpetuany, barakany, kapelusze, wachlarze, peruki, pończochy, rękawiczki, wstęgi &c	2,600,000
Za instrumenta matematyczne y rzemieślnicze, papier, księgi, noże, grzebienie, zamki, nożyczki, igły, szpilki, zwierciadła, sztuce, guziki &c	1,000,000
Summa	11,820,000.
Hiszpani	

Jakie są skłonności y przynioty narodu Hiszpańskiego?

Między wszystkimi Europejskimi narodami Hiszpani sami ledni mogą być stawieni za przykład rzetelności, cierpliwości, statku y cnoty. Zadnym niezczęściem y przeciwnością nienustrzeni w náyniepomysłniejszych przypadkach umysłu y serca nietracą. Zbytecznie z swęgo szlachectwa się chępiący gardzą rolnictwem y wszystkimi rzemiosłami, które ręczną sprawują się robotą. Trudy wojenne przewycięzają wstrzeźliwością, trzeźwością, a náybardziej stałym wykonaniem tego, co raz przedsięwzięli. Humor y edukacya równie dokładają się do tey powagi, którą Hiszpani inné celują narody. W pismach swoich miało wyrazów naturalnych náywięcej używają metafory y hiperboli rzeczy małe umniejszając, a wielkie nad miarę zwiększając; obdarzeni są dowcipem bystrym y w uwagach głębokim; umysłu nieporuszeniem y bacznością doskonale umieją prawdziwe swoje tać y ukrywać zamysły. Długim naradzeniem się y uważaniem często swoje plują sprawy.

Korona Hiszpańska czy jest dziedziczna, y czy może paść na kuziel?

Korone Hiszpańską za panowania Gotow wolna dawała elekcyę częstokroć w zamieszaniu y z krwi

Hiszpani mało chleba jedzący w lata obfite muszą przy kupić zboża, ale roku nieurodzajnego wielkie wydać summy do Anglii, Sycylii, &c. Nie rachują się tu wydatki na wędrowkę Kawalerow Hiszpańskich, na zapłacenie ekspedycyi Rzymskich do Kamery Apostolskiej, na utrzymanie Posłow u Dworow Cudzoziemskich y innie potrzeby, które muszą przenosić million talerow bitych, a tak Hiszpani ze wszystkich tey dochodow ledwie co się zostaje pieniądzy.

z krwi rozlaniem. Taż korona stała się dziedziczną dla oboiey płci y jest taką od *Pelagiusza* do dnia dzisiejszego; mocą takowey sukcesyi z domu *Pelagiusza* spadła przez małżeństwo *Filipa I z Joanną* na dom *Rakulki*, a z domu *Rakulki* weszła w dom *Borboński* od początku wieku tego nad Hiszpanią panujący.

Jakie prawo zachowują Hiszpani w sukcesyi do korony?

Od panowania *Pelagiusza* Hiszpani zachowali w sukcesyi na tron prawo *pierworodzin* abo *Majoratu* sposobem im szczególnym. Uważają náyprzód linią, potym stopień; także w iedney linii náybliższy stopniem powinowactwa po zmarłym następuje Krolu; po linii y stopniu idzie wiek y płeć, y dla tego pierworodni Synowie mają prawo przed Bracią młodszemi; a mężczyzny przed białemi głowami zawsze iednak w teyże samey linii y w tymże samym stopniu.

Jak się nazywa takowa sukcesya?

Nazywa się sukcesya náybliższego powinowactwa abo *Hiszpańską* dla różności od sukcesyi powinowactwa po mieczu abo *Francuskiej*, w ktorey męskiego tylko rodzaju następują potomkowie.

Jakie jest rozporządzenie rządu Monarchicznego Hiszpańskiego?

Krol Hiszpański tak jest iedynowładny, że może rozkazywać y rządzić według swęgo upodobania y bez dołożenia się stanow Krolestwa y rady swoihey. Jedynie tylko jest obowiazany zachować y w niczym nienaruszać praw fundamentalnych, które stanom poprzyśięga, gdy stanę go za Krola uznawają y wierność mu pod tym dokładem poprzyśięgają: Stany Krolestwa nazywane

zwane *Las-Cortes* wchodziły do rad wszystkich, bez ich zezwolenia ani podatków nakładać, ani praw nowych stanowić Krolom nie było wolno. *Karol V* Cesarz zmocniwszy się na tronie r. 1538 (a) zjazdów Stanom zakazał, a sobie samemu y swym następcom udzielną rządzenia moc przywłaszczył. Krolowie jednak z dobrowolnego obowiązku nie nieczynią bez rady ludzi w prawie biegłych y w kierowaniu spraw publicznych doświadczonych. Według różności interesów, różne ustanowione są rady: 1) *Junti* albo *Rada Gabinetowa* dla spraw cudzoziemskich y domowych rządu tykających się. 2) *Rada stanu koronna*, przed którą przychodzą sprawy lenne koronne, oddanie wet za wet nieprzyjacielowi, pensye Posłów &c; 3) *Rada wojskowa* na dwie podzielona izby, z których jedna należy do rządu wojska, druga sędzi sprawy żołnierskie; 4) *Rada Kastyliańska* albo *naywyższy Hiszpański trybunał*, na 4 dzieli się izby, z których każda ma sobie wyznaczone sprawy przez appellacyą przychodzące. 5) *Rada Indyjska* należy do wszystkich spraw sądowych y politycznych osad Hiszpańskich tak Amerykańskich iako Azyatyckich. 6) *Rada Skarbowa* dzieli się na 4 izby, do których wszystkie sprawy skarbowe, cła, podatki, taxy, pobory, rachunki poborców należą. 7) *Rada Nawarska* jest trybunał naywyższy na Krolestwo Nawarskie w Pampelunie ustanowiony. 8) *Rada Bu-*

(a) Po tej dacie historia Hiszpańska świadczy że dwa razy jeszcze *Las Cortes* albo Stany Hiszpańskie zwołane były; roku 1647 dla przyjęcia podatku, *Miliones* albo akcyzy generalney y roku 1613 dla przyjęcia od *Filipa II* zrzeczenia korony Francuskiej według traktatu Utrechtkiego.

Budownicza nad wszystkimi pałacami Krolewskimi, gmachami publicznymi, lasami &c. dozór mająca. 9) *Kancellarye Grenateńska y Wasyletańska* ku pomocy rady Kastyliańskiej ustanowione sędzą niektórych Prowincyi sprawy appellacyjne. 10) *Trybunał Inkwizycyi* sędzi sprawy kacerskie, zabobony, bluźnierstwa; tego trybunału zawsze jest Prezydentem Arcybiskup z Zakonu Kaznodziejskiego &c.

Jakim Hiszpani sędzą się prawem?

Prawo narodowe Hiszpańskie zamyka się w wielorakim ustaw zebraniu; *Pierwsze* stało się r. 479 za *Euryka* Krola Gorow, który dawnym narodu swego y poddanych zwyczajom moc nadał prawa y nowe przepisał ustawy. *Drugie* zebranie praw stało się za *Alfonsa X* Krola Kastyliańskiego y Leonńskiego, który statut Kastyliański na 7 rozłożył części roku 1253: prawa tego statutu zgadzają się z dawnymi prawami Gotskimi, z prawem Rzymskim y z kanonami zborow Hiszpańskich; *Trezecie* zebranie praw Hiszpańskich jest dziełem *Ferdynanda V* y *Izabelli*; *Czwarte* zebranie zamyka ustawy, rozkazy, edykta *Karola V* Cesarza y następcow jego aż do terażniejszego *Karola III*. W Walencyi z niedostatku zwyczajow do prawa Rzymskiego Sędziowie zdania swoje przychylają.

Na wiele porządkow dzieli się stan Szlachecki w Hiszpanii?

Dzieli się na trzy: 1) na szlachtę prostą nazwaną *Gentils hombres* y *Hidalgos*, która ledwie co różni się od stanu mieyskiego. 2) Na szlachtę Kawalerską, która może otrzymywać tytuły dziedziczne godności. 3) Na szlachtę wyśoką, to jest: Hrabiow, Margrabiow y Xiążąt.

Co jest Grandeca u Hiszpanow?

Grandeca (a) jest najwyższa godność szlachty wysokiej, którą ozdobiłi nazwają się Grandami y mają prawo nakrywszy głowę do Krola mówić, dzielą się na 3 porządki. pierwszy jest tych, którzy się nakrywają nim zacząć mówić, drugi jest tych, którzy to czynią zacząwszy mówić, a trzeci jest tych, którzy mowę do Krola skończywszy kładą na głowę kapelusz.

Ktore Ordery Kawalerskie znajdują się w Hiszpanii?

1) Order Złotego Runa ustanowiony od Filipa dobrego Xiążęcia Burgońskiego, którego najwyższe mistrzostwo y rozdawanie przywłaszczał sobie Krol Katolicki y Cesarz Chrześcijański. 2) Order Alkantariski ustanowiony r. 1176. 3) Order Kalatravski ustanowiony r. 1157. 4) Order S. Jakuba Kompostellańskiego r. 1175. Wszystkie te Ordery Kawalerskie y Zakonne ustanowiono przeciwko Maurom; po wypędzeniu onych z Hiszpanii r. 1492 utraciły swych wielkich Mistrzów Koronie Hiszpańskiej strażnych. Kawalerowie otrzymali pozwolenie żyć w małżeństwie, a wielkie Mistrzostwa od Innocentego VIII Papieża przyłączone są do korony z swemi dochodami nad million czerwonych złotych wynoszącemi.

Jak wielkie są sily Krola Hiszpańskiego na lądzie y morzu?

Hiszpańskie sily lądowe tak w Europie, jako w wszyskich osadach y krajach za Europą leżących w piechocie, jazdzie y milicyi wynoszą na

(a) Początek Grandecy Hiszpańskiej krotko, ale dokładnie wviedziony znajdziesz w Historji Hiszpańskiej przez Desformaux tom: II pag: 547.

100 tysięcy ludzi, (a) sily morskie przed ostatnią z Anglikami wojną składały się z 70 okrętow y 30 fregat y innych statkow wojennych,

Jak

(a) Niemasz w Europie narodu, ktoremby utrzymanie wojska drożey kosztowało jak Hiszpanom, ani taniey jak Moskalom. Według Don de Ullaris 1,000 ludzi pieszych kosztują Krolowi Hiszpańskiemu podczas pokoju talerow bitych 46,875, a 1,000 jazdy talerow bitych 128,906. Według tegoż Don de Ullaris Cesarzow y Krolow y 1,000 piechoty kosztuje tylko talerow bitych 37,500, a sówicie 1,000 jazdy. W Danii 1,000 piechoty kosztuje talerow bitych 33,495. Powszeczne jest zdanie że wojska 60 tysięcy potrzebuje nakładu 4 millionow talerow bitych. Wiraktacie roku 1756 między Austrią y Francją warowany jest zold dla 1,000 piechoty talerow bitych 48 tysięcy, a dla 1,000 jazdy 144 tysięcy, lecz ten warunek ściagał się do czasu wojny. Od roku 1683 Monarchowie Europejscy zaczęli trzymać pod czas pokoju mocne wojska w gotowości, które zawsze się pomnażają nieumniejszając, y ktorego jest teraz więcej niż półtora miliona:

Porta -Ottomańska trzyma	300,000
Moskwa	250,000
Cesarzowa Krolowa	200,000
Francya oprócz milicyi	180,000
Krol Pruski	160,000
Xiążeta Niemieccy	130,000
Krol Hiszpański	100,000
Duński	59,000
Szwedzki	48,000
Angielski	40,000
Hollandya	40,000
Krol Sycylijski	30,000
Wenecya	28,000
Krol Sardynski	15,000
Genwa y inne stany Włoskie	15,000
Portugalia	14,000

Summa 1,609,000.

Jakie są dochody Króla Hiszpańskiego?

Oprocz niektórych towarów na koronę zabranych, Król Hiszpański ma piątą część z mineralnych Peruńskich, a dwudziestą z mineralnych. Cła wszystkie i podatki (a) pod jakimkolwiek nazwiskiem ustanowione we wszystkich Państwach do Korony Hiszpańskiej należących niedochodzą 30 milionów talarów bitych.

§. III.

(a) Edward Clarke nie raz odemnie wyżej przyprawiony roku 1760 w Madrycie mieszkając dostał rękopis Francuskiego dokładnie napisanego pod tytułem: *Bilan Général des finances de S. M. C. Don Carlos III Roi d'Espagne en 1760*, w którym wszystkie dochody i wydatki Królewskie z wyrażeniem najmniejszego halera były wyrachowane, z tego rękopisu Angielski pisarz taką powszechną w liście XII swojego opisaną: *Lettres concerning the Spanish Nation* wyciągnął tabelę.

Przychód na rok 1760.

Z cła, podatków, tabaki, poczt &c: talarów bitych - - - - - 30,506,735 $\frac{1}{2}$

Wydatek na rok 1760.

Na wojsko lądowe talarów bitych 4,763,244 $\frac{1}{2}$

Na wojsko morskie i flotę - - - 3,286,980

Na pensje Urzędów Cywilnych 1,547,453 $\frac{1}{2}$

Na pensje rodziny Królewskiej Urzędników Nadwornych, Akademików i ludzi uczonych, utrzymanie pałaców Królewskich - - - - - 1,774,160 $\frac{1}{2}$

Na pensje Urzędników skarbowych, Poborców, Celników - - - - - 2,233,152 $\frac{1}{2}$

13,604,991 $\frac{1}{2}$

Zostaje się na zapłacenie długów, prowizji od nich, wydatki nadzwyczajne &c, talarów bitych 16,901,743 $\frac{1}{2}$

§. III.

O Państwach Króla Portugalskiego.

Z jakich krajów składają się państwa Króla Portugalskiego?

W Europie z Portugalii i Algarwii; w Afryce z wysp i krajów Afrykańskich, z wysp między Afryką i Europą leżących; w Ameryce z Brazylii i południowej Guyany; w Azji z miast Azjatyckich, na koniec z krajów Koronie Portugalskiej hołdujących.

Jakie są granice i obszerność Portugalii?

Portugalia na zachód i południe oblana jest Oceanem; na północ styka się z Gallicją; na wschód z Kastylią, Legionem, Extremadurą i Andaluzją prowincjami Hiszpańskimi; długa jest z południa na północ mil 100, szeroka około mil 40: od miasta Porto, przedtem Portucale, to Królestwo u dawnych Lusytania, nazwane jest Portugalia.

Na wiele części dzieli się Portugalia?

Na 6 Prowincji, które z północy na południe takim leżą porządkiem: 1) Antradura, 2) Trallos-Montes, 3) Beira, 4) Extremadura Portugalska, 5) Alenteja, 6) Algarwia.

Które miasta znaczniejsze znajdują się w Prowincjach Portugalskich?

1) W Antradurze Braga M. S. całey Prowincyi Arcybiskupią stolicą ozdobione. *Gwimnara* mocnym zamkiem zastroniona, *Walensya* nad rzeką *Minho* obronna naprzeciwko *Tuy* fortecy Hiszpańskiej. *Wiana*, *Kaminha*, *Porto* miasto nadmorskie drugie po Lisbonie handlowne i bogate, Anglicy tu osiadli wszystkie wina Portugalskie przedtem na siebie zakupowali, a potem do Anglii i krajów północnych posyłali.

2) W *Tras-los-Montes Braganza* M. S. Xięstwa Bragantyińskiego należącego do rodziny panującej. *Miranda, Villa-Real, Villa-Flor* miasta małe ale piękne.

3) W *Beirze Lamega* z mocnym zamkiem *Aweira* z portem morskim. *Viseo, Gwarda, Salvatierra, Konimbryka* z sławną Akademią przedtym Królestwa Portugalskiego stolica, są znaczniejsze *Beyry* miasta.

4) W *Extremadurze Lishon* przy uściu rzeki *Tagu* stolica całego Królestwa, pałacem Królewskim w pośrodku miasta położonym, Katedrą Arcybiskupią, godnością Patriarchowską Wielkiemu *Jalmużnikowi* służącą, mocnym zamkiem, wygodnym y obszernym portem jest zalecona, ale przez wielkie ziemi trzęsienie r. 1755 niemal zburzona. Inne miasta są: *Setuwal* nad uściem *Zadany* handlem solnym sławny; *Holléndrzy* to miasto nazywają *Saint-Ubes*. *Leiria* obronna, *Aljuharota, Tomar, Santaren* &c.

5) W *Alenteii Euora* M. S. z Arcybiskupstwem y Akademią, *Beia, Serpa, Owryka*, przy której *Alfons I* w roku 1139 zbiwszy pięciu Królów *Saraceńskich* pierwszym Królem Portugalskim był obwołany, *Eliwa, Portalegra*.

6) W *Algarwii* abo *Algarbii Tawira* stołeczne, ma port dobry mocnym zaślony zamkiem; *Sylwa* dla rozkoźnego położenia nazwana *raiem Portugalskim*, *Lagos, Faro, Castro-Marino* przy uściu *Gwadyany*, *Kap S. Wincentego*.

Co *Korona Portugalska* trzyma w *Afryce*.

W *Afryce* zachodniej na morzu ma: 1) wyspę *Maderę* z M. S. *Funchal*. Ta wyspa znaleziona r. 1431 od Portugalczyków obfituje w wino delikatne, którego co rok tam tłoczą na 30,000 pip, w cu-

w cukier, miód, wosk, pomarańcze, cytryny, limonie y wszelkie owoce, któremi procz potrzeby kraju trzy ładują okręty, w bydło y zwierzyne. Powietrze jest zdrowe, wyspa jest ludna y niecierpi żadnego gadu. 2) Wyspy *Kapu Zielonego* obfitujące w sol, indych, cukier, bawełnę, ryż, owoce, zwierzęta &c. Jest onych 10. *Sanjago, Fuego, Maia, Bonavista* &c. M. S. *Sanjago*. 3) Wyspa *S. Tomaz* pod Ekwatorem, obfituje w wino, owoce y cukier. 4) Wyspa *Xiążeca (Lisle du Prince)* nad 200 domow nie ma. 5) Wyspa *Fernand Po*. 6) Wyspa *Annobon*, wszystkie cztery nad brzegami *Gwiney*skimi. 7) Wyspy *S. Macieia* y *Wniebowstąpienia* bardziej ku zachodowi niż cztery pierwsze leżą. 8) Wyspa *Mozambik* przy brzegach wschodnich *Afryki* leży, na której Portugalczykowie mocny trzymają zamek. Wyspa ma port wygodny, wszystkie okręty z *Portugalii* płynące do *Indyi* abo z *Indyi* powracające tu spoczywają y żywnością się opatrują.

Na lądzie do *Korony Portugalskiej* należą kraje:

1) *Magazan* miasto obronne, nad *Oceanem* w Królestwie *Marokańskim*. 2) Zamki, *Cachao, Bintam, Bissao* y inne nad rzeką *Gambra*. 3) Zamki y składy kupieckie w Królestwie *Ginańskim*. 4) Obszerne dzierżawy *Angolańskie* na 8 Powiatów podzielone z M. S. *Święty Paweł de Laonda*. 5) Dzierżawy *Kongańskie*. 6) Dzierżawy *Bengwel*skie z M. S. *Nowa Bengwela* na 70. mil równie długie jak szerokie. We wszystkich tych dzierżawach oprócz *Magazanu* Portugalczykowie zakupią 15,000 *Murzynów* y onych do *Brezylii* na wyrabianie cukru, kopanie *dyamentów* y inne prace posyłają, a resztę innym narodom z *zyskiem* swym przedają

W *Afryce*

W *Afryce wschodniej na lądzie*: 1) w Państwie Monopotańskim zamki *Teta* y *Sena* nad rzeką *Zambeza*. 2) Miasto handlowne y obronne na wyspie rzeki *Sofali* w Krolestwie tegoż imienia, ktore tak iest położone, że cały owej krainy handel Portugalczykowie do siebie zagarnęli. 3) Zamek *Inhakwea* o 5 mil od *Zofali*. 4) Góry złote *Manninas* w Krolestwie *Zofalskim*. 5) Zamek obronny w mieście *Melindzie* dla składu y bezpieczeństwa towarow. 6) Miasto *Ampaza* y inne dzierżawy na brzegach *Zangwebarskich*.

Jak się nazywają wyspy Portugalskie między Afryką y Ameryką leżące?

Azorskie (Açores) abo iastrzębie od mnogości iastrzębiow tam znajdujących się, obfitują w bydło rogate, w owoce, w wino, w zboże, y mogłyby wielkie czynić pożytki, gdyby do pracowitego należały narodu niż są Portugalczykowie; M. S. *Angra* na wyspie *Tercerze*, gdzie mieszka Wielkorządca wszystkich dziewięciu wysp.

Co Krol Portugalski trzyma w Ameryce południowej?

Brezylią z częścią *Guyany* na *wschod* y *połnoc* morzem *połnocnym* oblaną, na *zachod* z kraiem *Amazońskim*, na *południe* z *Parakwaryą* y morzem *stykającą* się. Kraj ten wielki obfituje w cukier, bydło, w papugi, małpy, y różne inne ptactwo, zwierzęta y zioła *Europeyzykom* nieznaione. Powietrze chociaż iest gorące, z tym wszystkim zdrowe, woda dobra, lasy całe z drzewa *Brezyllskiego* y *Capaiba*, (a) z ktorego wybory

(a) Balsam wyciągniony z tego drzewa, nazywa się *Copahu*, leczy rany, izkorbut, dyssenteryę. *Mac-grass* w opisanu *Brezylii*, Między państwem *Brezyllskim* iest

borny balsam wyciągaia. Góry złote, topazowe, rubinowe, y dyamentowe niedawnemi czasy odkryte z bogactw skarb Portugalski. Cała *Brezylija* dzieli się na 15 Starostw, z ktorych 8 należą do Korony, a 7 do Panów Portugalskich, ktorzy nakładem swym osady założyli. M. S. caley *Brezylii* *San-Salvador* rady rządzącej. namiestnika Krolewskiego y Arcybiskupstwa stolicą ozdobione. Inne miasta są: *Para*, *Maragnan*, *Siara*, *Paraiba*, *Tamaraka*, *Olinia*, *S. Sebestyan* &c. Kraie nadmorskie wszystkie, y część *Guyany* z obu brzegami uścia rzeki *Amazońskiej* należą do Portugalczykow; szrodek zaś *Brezylii* w mocy iest ludzi dzikich nieznających Boga, wiary y rządu politycznego, y iestców swych wytuczonych, zabijających.

Szć jakie kraie Portugalskie w Azji?

W *Indyach* na brzegu *Malabarzkim*: 1) Miasto *Goa* wielkie, obronne, ludne, a przedtym tak bogate y handlowne, że mogło się słusznie nazwać iarmarkiem ustawicznym y składem towarow *Indyjskich*, ale osady *Hollenderskie*, *Angielskie*, y *Francuskie* tak handel tam prowadzony rozerwały, że *Goa* nietnoże zapłacić nad ieden okręt z towarami *Lisboński*. *Goę* zdobią gmachy kosztowne y piękne w czasie iey szczęścia budowane; stolica Arcybiskupia, namiestnika Krolewskiego y rady naywyższej, położenie mocne na wyspie rzeką oblaney, porty wygodne y mocnemi zamkami zastronione. Okoliczne miejsca, y dwie połwyspy *Salfeta* y *Barda* do *Goi* należące miernie są żyźne z natury, a mniey ieszcze dla

ptaszek nazwany *Colibri*, a od innych *Gonanbuki* wielkości chrząszcza, ktory głośniey y wdzięczniey śpiewa niż słowik.

dla miernego przemysłu obywatelów. 2) Miasto *Chaoni* zamkiem Elmorą obronione. 3) Miasto *Bassaim* wyspą Salfettą zasłonięte. 4) Miasto *Diu* położone na wyspie tegoż imienia w Guzaracie.

Osady *Ceylańskie*, wyspy y osady *Maluckie*, miasta *Kananor*, *Kochin*, *Krangonor*, *Trawankor*, *Kap dobrej nadziei* w Afryce &c. Portugalczykom wydarli Hollendrzy, a Krolestwo Ormuńskie, Krol Percki z posilkami Angielskimi.

Ktore kraie są pod holdem Korony Portugalskiej?

Wszystkie takowe kraie leżą w Afryce wschodniej iako to: Rzeczpospolita *Brawańska*, Krolestwo *Jubańskie*, *Pempakskie*, *Zangwebarskie*, *Monfiańskie*, *Kwiloańskie*, *Sofalańskie*, wszystkie nazwane od miast stoiecznych.

Rzeczplta *Brawańska* na brzegu Aiańskim od Mahometanów mieszkana, rządzi się arystokracją przez radę z 12 Panów złożoną. *Brawa* nad morzem handlem złota, srebra y bursztynu szarego sławna z portem morskim.

Krolestwo *Jubańskie* niedaleko *Brawy* leżące handluie piaskiem złotym, niewolnikami, kokosowemi owocami, bursztynem szarym, a najbardziej słoniową kością, dla mnostwa w tym kraju słoniów. Do Krola należą bursztyn y owoce kokosowe (a) *Marakatowie* ludzie dziecy, zli;

(a) Drzewo kokosowe po łacinie *palma Indica cocifera angulosa* nayużyteczniejszy na całym świecie, wysokie na stop 40; wielkimi okryte liśćmi, rodzi owoc większy niż głowa ludzka, który z kory dwoiakiej składa się, jedney miękkiej, tykowatey, drugiey wewnętrzney twardey, z ktorey robią koronki; gałki do lasek y inne narzędzia piękne po różnych miejscach, a mianowicie w *Dieppie* mieście Francuskim. Kora twarda zamyka substancją białą, miękką, smaczną do jedzenia, z ktorey nie-

do-

zli, zdradliwi, mają swoje siedliska o 2 mile od *Juby* w lasach pełnych dzikiego zwierza: lwów, tygrysów, ieleń, koz dzikich, małp wielkością cielećom cztero-miesięcznym równających się. W stronie północney *Marakatów* mieszkaia *Machidanie*, ktorych Krol Mahometanin rod swoy prowadzi od Cesarzów *Abissyńskich*.

Krolestwa *Pempańskiego* *M.S. Pempa*, *Zangwebarskiego* *Zangwebar* z portem wygodnym, *Monfiańskiego* *Monfia*, *Kwiloańskiego* *Kwiloa*, każde z tych 4 Krolestw leży na osobney wyspie.

Krolestwa *Sofalańskiego* *M.S. Sofala* niedaleko od uścia rzeki *Sofali*, która obficie złoty pędzi piasek, Krol kraju nazywa się *Kwitewa*, obywatele są Arabowie, Mahometanie y Kafrowie poganie.

Jakie są własności przyrodzone, żyźność handel (a) Portugalii?

Po-

dojrzały wyciskają popolicie 4 sunty wody czystey y w picie przyjemney, drzewo narzynając korę onego, wydaje wodę czystą y przyjemną, z ktorey oprócz napoju przyjemnego pędzą wodkę y robią ocet. Liście zaś służą za papier.

(a) Portugalia sama jedna opanowała bogate wschodniej y zachodniej Afryki brzegi, korzenne wyspy, y nadmorskie wschodniej Indyi miasta, ktorych znaczną część do tych czas trzyma z *Brazylią* w dyamenty y złoto obfitującą, zamyka w rozległych swych za Europą państwach nieprzebrane naybogatszego handlu żyły, a jest jednym z nayuboższych w Europie narodem. Pod panowaniem przez lat 60 Hiszpańskim Portugalczykowie z wolnością narodową zdali się utracić do szczytu przemysłu. Zostających w tym stanie gnusności, Portugalczyków kupiectwo, musiało dostać się w ręce narodu iakiego przemysłnego: Anglii umieli go sobie przywłaszczyć z oddaleniem wszystkich innych narodów. Epokę tę tak Anglikom pożyteczną, a inne państwa, najbardziej jednak samę Portugalią obchodzącą, należy poznać. Na

Powietrze w Portugalii jest umiarkowane y zdrowe,

Na końcu wieku przeszłego dała opatrność i szczęściem Królestw szafująca Portugalii Ministra rozumnego y dobro byczyście kochającego Hiabie d'Erédia. Ten był to u Portugalczyków, co Colbert u Francuzów, w wszystkie natężył starania swoje y obroty, aby naród z gnusności y nieczucia wydzwignął, do rolnictwa y rękodziel tak wełnianych iako iedwabnych zachęcił. Dokazał tego pomyślnie, że Portugalia nie tylko siebie, ale osady swoje płodem swej ziemi żywiła y swoim sukniem odziewała. Sukna wszystkie, oprócz bawy dla krotkości wełny owiec Portugaliskich, arcydobrze się nadały, y aby od Cudzoziemskich warsztatów nie miały przeszkody, wprowadzenie wszelkich materji wełnianych było zakazane; naywięcej na tym szkodowali Anglicy, których sukna już we Francji były zakazane, a na wschodzie Francuskim ustępować zaczęły. Umysłili tedy wszystkich zażyć środków do zniesienia tego zakazu, y otrzymania przywileju im tylko samym służącego do wprowadzenia wszelkich wełnianych towarów do Portugalii y zamysłów swych dokazali. Zatrzymamy się trozkę nad postawą handlu Portugaliskiego, a potem obaczemy racye, ktorymi Anglia nakłoniła Portugalia do podpisania traktatu, z którego na iedną stronę kontraktującą niezmiernie pożytki, na drugą szkody zwały się niepowetowane.

Portugalia miliony traci natym, że swego płodu towarów nie wywozi, y cudzoziemskich do swego kraju nie przywozi na własnych okrętach, ledwie może się zdobyć na żeglugę do osad swych zamorskich: Brezylji, Goi, &c. Szafuje zaś cudzoziemcom sila towarów tak z płodu kraju swego, iako swych osad zamorskich, a od nich daleko więcej potrzebnych sobie bierze rzeczy, mało na zamianę, więcej za gotowe pieniądze.

Z urodzaiów własnych Portugalii wychodzą: wino, wełna, oliwa, sol, anyż, rozenki, figi, cytryny, pomarańcze tak świeże, iak smażone. Z urodzaiów zaś y płodu osad Portugaliskich: dyamenty, złoto w monęcie y sztabach, topazy, bawełna, cukier, tabaka, pieprz, imbir, indyjskie drzewo farbierskie, skóry, arrak &c.

Portu-

zdrowe, kraj chociaż gorzyſty jest iednak miły y uro-

Portugalia ciągnie z cudzych krajów: z Moskwy y innych krajów z morzem Bałtyckim stykających się: konopie, len, skóry Moskiewskie, płotno Jarosławskie y Pruskie, płotno grube na żagle, żelazo, różne zboża, masłty, drzewo do budowania okrętów y budynków, dyle, deski, smołę, żywicę, wosk &c; z *Hamburga* y z Niemiec, przez *Hamburg* różne płotna Niemieckie y zboża z krajów nadbałtyckich; z *Hollandyi* sukna cienkie, kamloty, płotna, korzenie, liny, kotwice y wszystkie narzędzia okrętowe, zboże, syry, konie, broń y sprzęty wojenne &c; z *Francji* sukna cienkie, materje białawne, a naybardziej grodetury czarne, ktorymi wszystko duchowieństwo świeckie się odziewa, iedwab kręcony, batyst, płotna cienkie, skóry cielęce, wyprawne, kapelusze, pończochy, różne galanterye, wstęgi y wszystkie stroje białogłowskie, wina Szampańskie y Burguńskie, wódki Francuskie ale skrycie; galony złote y srebrne, noże, szpady, księgi, które iednak abo muszą do tych czas w małej liczbie wchodzić, abo nie są u Portugalczyków towarem w modzie. Z *Hiszpanii* bydło, księgi y inne towary młode znaczne. Z *Włoch* wiele zboża, mianowicie ięczmienia, ryżu z krajów wschodnich, vermicelli, atlasy, akfamy, szkło y sklanny sprzęt, materje bawełniane z *Malty*. Z *Anglii* różne sukna, bale, tabinki, mory, kapelusze, pończochy iedwabne, wełniane y niciane, naczynia szafurowe, miedziane, żelazne, cynowe y same cynę, węgle mineralne, zboże różne, nasiona ogrodowe, narzędzia wszystkie wojenne, okrętowe y same okręty, suchary, kleynoty osadzone, zegarki, słowem wszystko to, co z płodu samej *Anglii* y iey osad, z warsztatów y przemysłu wychodzi. Wszystkie narody cożkolwiek od Portugalczyków towarów przyjmują, ale naywięcej gotowe pieniądze biorą. Anglicy wszystkie Portugaliskie wina y wyspy *Madery*, która sama na rok 30,000 pip szafuje, limonie, pomarańcze, sol do ryb solenia, dyamenty Brezylskie y Indyjskie, arrak, cukier &c, zakupują.

Zaden naród Portugalczykom tak wiele towarów nie szafuje y od nich nie bierze iak *Anglia*, zawsze iednak z wielkim dla siebie nadatkiem. Roku 1713 towary *Angielskie* do Portugalii wychodzące według rejestrow izbie dolney

y urodzajny, obfituje w wina wyborne, oliwę,
mor-

dolney Parlamentu Angielskiego podanych wynosily 6 millionow 200 tysięcy talerow bitych, a Portugalskie od Anglikow brane nieprzechodziły jednego milliona tal: bitych. Ten naddatek po odkrytych górach złotych w Brezylji y dla bardziey zaludnionych osad Portugalskich musi być teraz daleko znaczniejszy, a sowoitość przeszedłaby, gdyby w Portugalii na tlomaczenie Anglikow traktatu roku 1703 wzgląd miano.

Portugalia co rok wysyła jeden okręt od 400 lasztow do Indyi wchodnich do *Goi* naładowany koralem za 120 tysięcy talerow bitych, papierem Włoskim, farbą szarłatną Hollenderską, tabaką y pieniędzy summa 240,000 talerow bitych; wszystko za 800 tysięcy talerow bitych. Bierze na zamianę towary dla Europy: dyamenty, bławatne materye y bawelniane, sałetrę, indych; bursztyn szary; piżmo *musc* nazwane; nakształt oleiu mocny zapach mające, którym natura obdarzyła kozy dzikie Krolestw Azyatyckich, Bntańskiego, Tonkwinskigo y Kochińskiego. Kozy te nazwane *musc* zkad y piżmo samo tak w cudzoziemskich językach nazywa się; mają pęcherz wielkości kurzego jaja pod brzuchem przy pępku napełniony tą materją pachnącą; nakształt krwi zfiadłej. Indyanie skoro tylko zabiją taką kozę zaraz urzynają pęcherz y zaszywają, aby niewywietrzało piżmo, którego używanie w lekarstwie jest rzadkie dla zapachu mocnego białymglowom nieznośnego. Własności jego iednak są: umacniać serce, przywracać sily osłabione y rozrzedzać gestę humory, używane często krew zapala y likwory. Natymże okręcie powracającym przychodzi do Europy *arrak*, to jest sok drzewa Indyjskiego podobnego do brzozy przez otworzenie narzniętey kory ciekący, z którego Anglicy napoy robią *pancz* nazwany. Moskale y Hollendrzy pędzą tęą wodkę z ryżu, którą za *arrak* prawdziwy przedają.

Do Brezylji Portugalska flota wyprawiona składa się zwyczajnie z 60 okrętow, to jest 22 do *Rio-Janeuro*, 30 do odnogi *Wszystkich Świętych*, a 8 do *Fernambuku*. Ładunek tey kupieckey floty, zawsze z *Lisbony*, w Marcu pod żagle wychodzącey, a w Czerwcu w Brezylji stawającey, w Sierpniu zaś do powrotu się mającey jest z maki, wina, wodki, oliwy, sukien y materyi różnych pospoli-
tych

morwowe drzewa, cytryny, pomarańcze, które
Y₂ przed

tych Angielskich, pończoch iedwabnych, kapeluszw, płótna, nici lnianych y iedwabnych, materyi bawelnianych y papieru. Wszystkie towary z płodu krajowego placą wychodząc do Brezylji 5 od 100, cudzoziemskie 3 od 100, bo te luź za weyście zapłaciły 12 od 100, towary z Ameryki przywiezione w ziocie y rzeczach placą za weyście 30 od 100, w samey zaś Brezylji żadnemu cłu niepodlegają.

Towary Amerykańskie na flocie powracającej przychodzą do *Lisbony*: Balsam nazwany *Copahu*, to jest sok z drzewa nazwanego *Capaiha* w Brezylji, na wyspie Maragnanie y bliskich wyspach Antylskich rosnącego przez narzniętą korę ciekący, *Ipsacacuana* to jest korzeń drzewa Brezylskiego sprawiający lekkie womity, którego używanie do lekarstwa wprowadzone jest od *Helwicyusza* Lekarza nadwornego Krolewey Chrześciańskiej panującey, *Para-airabrava* drugi korzeń do lekarstwa potrzebny od 50 lat ledwie używany, *Sassafras* drzewo do cynamonowego podobne do lekarstwa także wchodzące, rośnie oprócz Brezylji w Florydzie y Wirginii; drzewo Brezylskie farbierskie, którego do Europy wywożą co rok 5,000 cetnarow do Krola należy y czyni mu czystego zysku 100 tysięcy talerow bitych; pieprz długi, imbir, cukier zwyczajny y lodowaty, który od miasteczka *Candi* gdzie go robia, nazwany jest od Francuzow *Sucra-Candi*; indych, skory, szafran, ziarna drzewa nazwanego *rocou* do farbowania ciemno czerwonego, kryształ w gorach kopany, orzechy kokosowe, ametysty, złoto y dyamenty. Względem złota y dyamentow Brezylskich wiedzieć należy, że złote góry w Brezylji na początku tego wieku są odkryte, y wydaia na 10 millionow talerow bitych Europie. Kupcy mają pozwolenie dobywać złota pod obowiązkiem oddania piatęy części na skarb Krolewski, która w miernym roku wynosi 150 Arobow, to jest grzywien 9,000, więc całość dobytego złota czyni 48 tysięcy grzywien, rachując podług zwyczajney Amsterdamskiey ceny grzywnę czystego złota talerow bitych 142, wypada summa tal: bitych 6,816,000, najmniey trzecia część ukrywa się przed dozorcami skarbu Krolewskiego y wchodzi bez płacenia grosza piątego do Europy, która trzecia część do położoney
wyżey

przed 100 lat z Chin przefadzone, tak się

rozkrze-

wyżej summy przydana 10 w miernym roku, a w pomyślnym 12 millionow tal: bitych przynosi. Po wynalezieniu min złotych Brezyjskich w całej Europie cena złota upadła, która proporcją do srebra zawsze się mierzyła y mierzy, chociaż u wszystkich narodow niejednostajną: *Rzym* do roku 482 od swego założenia nieużywał tylko miedzi, ktorey dawał 72 funty za funt srebra, roku 512 proporcya miedzi do srebra była jak 80 do 1. W wieku pierwszym Ery Chrześcijańskiej jak 60 do 1, za panowania *Konstantyna* jak 100 do 1. Ta ostatnia proporcya do tych czas niemal trwa; co się tycze proporcji srebra do złota ta roku 310 od założenia *Rzymu* była jak 13 do 1; Roku 460 jak 10 do 1; Za *Konstantyna W.* jak 12, 12 $\frac{1}{2}$, 13, do 1; Po odkrytych w Peruwiańskim Krolestwie gorach srebrnych tak wiele do Eutopy srebra weszło, że proporcya onego podniosła się jak 16 do 1 w Hiszpanij, y niemal we wszystkich innych krajach. Na początku wieku tego odkryte góry złote w Brezylji cenę złota zniżyły y taką proporcją ustanowiły w Niemczech, jak 15 $\frac{1}{2}$ do 1, w Hollandyi 14 $\frac{1}{2}$ do 1, w Anglii 15 $\frac{1}{2}$ do 1, we Francyi 14 $\frac{47}{100}$ do 1, w Japonii 8 do 1, w Indyach z tej strony rzeki Gangesu 11 do 1; w krajach zachodnich zawsze złoto było droższe niż w wschodnich. Względem wagi proporcya srebra do złota jest jak 11 do 20, to jest, gdy goleń lita czystego złota waży grzywien 20, teyże samey wielkości goleń lita czystego srebra nieważy jak grzywien 11. Patrz *les Intérêts des Nations* tom 1, p. 294.

Miny dyamentowe Brezylskie są bardzo obfite, później daleko odkryte niż Golkondskie, Wisapurskie, Bengalskie, Peguańskie, y na wyspie Borneo w Indyach wschodnich; Z Krolestwa Golkondskiego naywyborniejsze wychodzą dyamenty; 23 gór przedtym tam liczono otwartych, u ktorych 60,000 ludzi pracowało. W tych czasiech dwie są nayflawniejsze *Raolkonda* y *Coklour*, w mieyscach pustych y dzikich, gdzie oprócz skal y gor piaszczystych nie na oczy się nienawia; dyamenty znajdują się w żyłach tych skal zmieszane z ziemią piaszczystą, zwyczajnie czerwoną. Rodacy doświadczenie mający na spójrzenie y węchem poznawają ziemię dyamenty zawierającą

Wizy-

rozkrzewiły, że całe lasy z iednego szczepu tam

wy-

Wszystkie dyamentowe gory zaarendowane kupcom z tym jednak warunkiem że dyamenty więcey niż 10 karatow ważące Krolowi się dostaia. W obfitości gory Brezylskie przenoszą Indyjskie minery, y dla tego aby cena dyamentow nieupadła, Krol Portugalski do kopania onych tylko nad 800 niewolnikow używać niepozwoił, którą liczbę do 600 potym zniżył. Ta jednak ostrożność nieutrzymała w rowney cenie dyamentow Brezylskich Indyjskim: Brezylskie co dzień tanieją tak dla tego że są towarem, który przez używanie nieniszczy się, iako dla tego że nie są tak twarde jak Indyjskie, a zatym w bryllantowaniu niemogą nabyć rowney gładkości y blasku dyamentom Indyjskim.

Właściwości y przymioty dyamentow prawdziwych przednich te być powinny; twardość, ogień y żywość, przezroczyłość y czystość, kolor y wielkość, która naywięcey szacunku dodaje dyamentom. Przezroczyłość, którą nazywamy wodą jest naypierwszą dyamentu zaletą, biały kolor jest zwyczajny, zielony bardzo rzadki, różowy, niebieski y żółty nie są poślednie, czarny y rusy naywiększą są dyamentow wadą. Naypiękniejszy dyament jest Krola Portugalskiego waży 1,680 karatow, to jest 25 lotow, szacowany jest 1,030,400,000 talerow bitych. Dyament *W.* Moguła ważący 279 $\frac{1}{2}$ karatow szacował *Tavernier* 2 milliony 340 tysięcy talerow bitych, gdy to pisał *Tavernier* grzywna srebra czystego była po talerow bitych 5 $\frac{1}{2}$, więc cena od niego położona więcey niż trzecią częścią podług terazniejszy ceny srebra jest większa; a *W.* Xiążęcia Toskańskiego 139 $\frac{1}{2}$ karatow, szacowany million 20 tysięcy talerow bitych. Dyament Krola Francuskiego nazwany *Wielki Sansi*, że należał do familii *de Harlai Sansi* waży 106. (Dykcyonarz *du Citoyen* kładzie tylko 56 $\frac{1}{2}$ karatow) kupiony za 120 tysięcy talerow bitych w Carogrodzie; Dyament *Pitt* także Krola Francuskiego kupiony u *Pitta* Szlachcica Angielskiego za million talerow bitych waży 136 $\frac{1}{2}$ karatow, ma wszystkie wybornego dyamentu właściwości y daleko szacunkiem swym przechodzi sumnę, za którą jest kupiony. Kryształy Angielskie Czeskie, Alanofskie nazywają się dyamentami, które łatwo można od prawdziwych rozoznać; większa jest trudność w rozoznaniu sztucznych dyamentow, które jednak

nietak

wyrośły y w innych kraiach, a naybardziej Fran-
cyi

nietak wiele ważą, ani tak są twarde jak prawdziwe. Szafir, ametyst wschodni, topaż, chryzolit y inne drogie kamienie, twarde y przezroczyście, które w ogniu przyrodzony tracą kolor często za prawdziwe uchodzą dyamenty, y od znających się dobrze na szacunku klejnotow niemogły być poznane.

Po różnych miejscach y różnych czasow sporządzone są taryfły ceny dyamentow, na które iednakże spuszczać się niemożna dla odmieniających się coraz targow, które spadać muszą, gdy ten drogi towar tak znacznie się pomnaża. Brylantowanie jest dwoiakię Hollenderskie y Antwepkie, z których pierwsze większą daje dyamentom cenę w następującej taryflic wyrażoną:

Grana	Talery bits.	Grana.	Talery bits.
1	2 $\frac{1}{2}$	1	2 $\frac{1}{2}$
2 $\frac{1}{2}$	5	2 $\frac{1}{2}$	4
3	13 do 14	3	8 do 8 $\frac{1}{2}$
5	40 do 42	5	28 do 30
9	100	9	90
10	200	10	100 do 106
12	300 do 320	12	140 do 150
18	800	18	660
24	1,200	24	844
30	2,000 do 2,100	30	1,200
40	4,000 do 5,000	40	2,400 do 2,600
45	6,000 do 8,000	45	4,000 do 5,000
50	10,000 do 12,000	50	6,000 do 7,200
60	12,000 do 14,000	60	10,000 d. 12,000.

W Indjach wschodnich cena dyamentow niebrylantowych jest nieodmienna: karat ważące płacą się talerow bitych 9 do 10, dwa karaty tal: bit: 12 do 13, cztery karaty taler: bit: 19 do 30, pięć karatow talerow bitych 32. Dyamenty w różę rzezane są tańsze niż w kanty izluowane, cenę onych opisał *Traveller*, która do tych czas znacznie musiała się odmienić. Ktoby chciał doskonaley o cenie, dobroci, brylantowaniu &c, dyamentow nabyć

WIR-

cyi południowey rozmnożyły się konie szacow-
wne,

wiadomości, y pewne poznać reguły do tey wiadomości potrzebne, może one wyczerpnąć z księgi Hiszpańskiej *Don Jana Arphe de Villa Fane* drukowaney roku 1572, z karty handlu *Ludwika Roberta* r. 1538, z księgi Angielskiej *A Treatise on diamondant Pearls &c* przez *Dawida Zeffries* sławnego Londyńskiego Jubilera wydanej r. 1750.

O innych drogich kamieniach będziemy mieli sposobność mowić w opisanu Indyi wschodnich, idźmy teraz do traktatu handlownego Anglikow z Portugalczykami, o który te dwa narody teraz spór mają. Gdy roku 1684 Hrabia d'Erécira założywszy y do doskonałości przyprowadziwszy sukienne krosna, materji bogatych y sukna cudzoziemskiego wprowadzać do Krolestwa zakazał, Angielscy kupcy rok sobie uprosili do przedania towaru sukienego, a Portugalczycy własnym sukniem odziewali tak siebie samych, iako wszystkie swoje osady. Na tym zabronieniu wprowadzenia sukna, bairi, szar folowanych nakształ sukna tkanych naywięcey szkodowali Anglicy, dla tego nayusilniysze czynili starania aby ow zakaz tak handlowi y rękodzielom narodu Angielskiego fatalny był zniesiony. Za rządow iednak przezornego d'Erécira nieodważyli się oto kusić. Po iego śmierci słabość rady Portugalskiej uczyniła im nadzieję powrotu do handlu tak pożytecznego, a odmiana rządow w Hiszpanii roku 1700 nakloniła przerażonych bojąnią Portugalczykow do podpisania traktatu, który rolnictwu, rękodzielom y handlowi ostatnią przyniosł zgubę. Anglicy oprocz upominkow Ministrom Portugalskim często dawanych y przymienia się dworowi, temi rzeczony handlowne przymierze ziednali racyami: 1) Ze Portugalczykom mnię daleko fizyczne będą kosztowały potrzeby, opatrując się onemi z dowozow Angielskich, niż własną uprawiac rolę. 2) Ze Portugalia ma tak nieplodność wrodzoną swym gruntom, że w nayzyzniefze lata z urodzaju y żniwa swego przez 4 miesiące niemoże wyżywić swych obywatelow. 3) Ze nieplodność kraju zawize ustanowieniu manufaktur y zaprowadzeniu rolnictwa będzie na przeszkodzie. 4) Ze dla niedostatku pierwszych materji chociażby Portugalczycy stałe założyli rękodziela, iednak-

28

wne, sol, marmury, kamienie drogie: rubiny,
szma-

że materye z nich wychodzące niebędą mogły być tak tanie, jak cudzoziemskie, a mianowicie Angielskie. 5) Ze Portugalia niemająca welny długiey niebędzie mogła tkąć bayi y innych materyi welnianych, a takiej welny mieć niemoże, chyba od Anglikow, którzy widząc potrzebę Portugalczyków w wyłokiey ją trzymać będą cenie. 6) Ze za doysciem przymierza Portugalia może obeysć się bez floty y sil woennych na morzu, mając zawsze na zawołaniu sprzymierzone sily Angielskie. 7) Ze Hiszpania żadnego niezaniecna środka do odzyskania Portugalii: Krol Francuski który ją zallaniał swoią obroną do tych czas nietylko iey umknie, ale Krolowi Hiszpańskiemu z domu Burbońskiego do podbicia iey dopomoże, więc Portugalia niemoże inaczej swotey ocalić wolności, tylko szukając pomocy w przymierzu y silach narodu Angielskiego, który należy uczynnością taką do wzajemności pociągnąć. 8) Ponieważ nayznaczniejszy Portugalii plodem są wina, z naywiększym iey pożytkiem byłoby, gdyby wszystkie były od cudzoziemcow zakupione y wyprowadzone, ale że gatunek tych win niedochodzi Francuskich, więc odbytu niemogłaby Portugalia spodziewać się wielkiego, chyba by Anglicy obowiazali się traktatem wszystkie zakupować y clo na nich trzecią częścią umniejszyć. Te były racye, które Anglicy Dworowi Lisbońskiemu przekładać nieprzestali poty, aż požadane otrzymali przymierze.

Niebyło, mowi Portugalczyk, odpisujący na listy Angielskie o handlu w *Journal economique* r. 1762 pag: 112, człowieka tak przezornego, y o dobro Oyczyste gorliwego, któryby Krolowi otworzył oczy: 1) Ze Portugalia bardzo dla siebie szkodliwy dawała Angielskim przywilej niepozwalając innym narodom wprowadzać materyi welnianych, ponieważ ta powinna być każdego kraiu cudzoziemskich towarow potrzebującego maxymia, aby iak naywięcey do przystawienia onych zachęcić narodow, nawoz albowiem umniejszy cenę. 2) Ze takowym traktatem Portugalia niezmiernych pozwałała pożytkow Anglii, a od niej żadnych nieodbierała. 3) Ze Anglia dla swego własnego interessu starała się, aby więcey do niej wchodzilo win Portugalskich niż Francuskich, a to dla tego że wina Fran-

szmaragdy, hiacynny, kruszce ołowiane, cynowe,
aly-

Francuskie daleko lepsze y droższe niż Portugalskie szkodliwy handlom Angielskim y naddatek na stronę Francuzom bardzo przeważaly, dla tego Parlament chcąc onego umniejszyć konsumpcyą clo na nich podniostł trzecią częścią większe, niż płaciły wina Portugalskie, o czym Ministerowie niewiedzieli Portugalcy, a Minister Angielski *Methuen* to umniejszenie cla za pożyteczny Portugalczykowi kładł warunek. 4) Ze grunta Portugalskie dobrze uprawione sownie mogłyby żywić obywatelow, niż na ow czas żywiły.

Ponieważ te uwagi były zaniebane stanął traktat handlowy między dwoma narodami d. 27 Grudnia r. 1703, z ktorego dwa do objaśnienia rzeczy, którą traktuje, artykuły położył: pierwszym Krol Portugalski *Piotr II* obiecuje tak swoim iako następcow swych imieniem wpuszczac wiscznemi czasy do portow swego Krolstwa sukna y wszystkie materye lniane Angielskie, tymże samym sposobem tak one wprowadzane bywały przed zakazem. W drugim artykule Krolowa Angielska *Anna* obowiazuje się swym y następcow swych imieniem wszystkie wina z winnic Portugalskich pochodzące przyjmować zawsze do portow kraio wych, czyto te wina w beczkach wielkich, czy w małych będą przychodzily, z tym warunkiem że od nich trzecią częścią mnieysze clo będzie płacone do skarbu Krolwskiego, niż od wina teyże samey miary Francuskiego, czy to Anglia będzie z Francyą w wojnie czy w pokoju. Akiedyby iakimkolwiek sposobem, y w którymkolwiek czasie ten warunek umniejszenia cla trzecią częścią był naruszony, Krolowi Portugalskiemu zostawione są moc y prawo znou zakazać w swych państwach sukna y wszystkich innych welnianych towarow manufaktur Angielskich.

Tak pożytecznym dla siebie Anglicy traktatem handel ubezpeczywszy dwoiakie do skutku umyślili przywieść postanowienie, naypierwey zniszczyć krosna, warzttaty y rolnictwo Portugalczykow, a tym sposobem trzymać ich w zupełney dependencyi y potrzebie rzeczy naypierwszych, iedzenia y odzienia. Drugie zamierzenie Anglikow było, wyrobiony od sprawnego *Johna Methuen* traktat tlomaczyć dla siebie pomyslnie, biorąc go za przywilej. Im tylko iednym służący, a wszystkie inne narody od handlu wyłączaący.

Pier-

alunowe abogacaią Portugalią. Szyby złote y sre-

Pierwszy Anglikow. zamiysł dostatecznie wyluszcza Portugalczyk wyżej odemnie przywiedziony w drugim liście o handlu Portugalskim w *Journal economique* 1702 p. 170. „Rękodzieła nasze nakoniec upadły, y niszczały, bo nasza teżona Anglikow sprawność nieprzeftawała im śmiertelnych zadawać razow, iuż to drogo zakupując nasze warsztaty y krosna, iuż odmawiając y przenajmując tkaczow y fabrykantow, iuż zniżając w czas cenę tawarow welnianych Angielskich. Ale ieszcze oni w większe nas wprawili nieszczęście; wmwili w nas, abyśmy wszystkie grunta obrócili na winnice obiecując nam wszystkie zakupuwać winę, y przekładając, że grunta nasze latoroślami winnemi zasadzone daleko znaczniejszye miały przynosić pożytki, niż pszenicą zasiane, ktorey tak sła nam szafować za niską cenę, ile nam iey potrzeba będzie, a nasze winę placić drogo, obowiazali się. Wszystkie to nam niebacznym wmwili, poszło zatem, że grunta nasze okryły się winnemi latoroślami, a my dążyliśmy ślepo do naszej zguby y pod iarszmo narodu Angielskiego.

Drugi zamiysł, to jest przywłaszczenie samym tylko sobie handlu Portugalskiego nietak dobrze się Anglikom nadało. Wolność wprowadzenia towarow welnianych do Portugalii traktatem r. 1703 im warowana, od nich za przywilej inne narody wylączający wzięta, od dworu Portugalskiego za szczerą łaskę jest poczytana. Angielscy Pifarze żwawie utrzymywali y utrzymują że *Piotr II* wyzwał się z prawa y mocy przypuszczenia innych towarow procz Angielskich do portow swoich, Portugalczycy gruntownie dowodzą że rzeczonym traktatem wylączeni tylko są przez osobliwą łaskę Anglicy od prawa powszechnego, którą łaskę Krol Portugalski każdemu innemu może oświadczyć narodowi.

Do traktatu Utrechtskiego sami niemal jedni Anglicy opatrywali wszystkimi potrzebami Portugalią; po zawarciu tego traktatu Francuzi zaczęli wprowadzać sukna do portow Portugalskich w postawach tak długich jak Angielskie y z Angielskimi znakami napisami y upakowaniem. Anglicy postrzegłszy Francuską subtelność skargi swoje przelożyli dworowi Lisbońskiemu, pierwszy raz odwołując się do traktatu roku 1703, jako do przywileju im tylko

srebrne po wielu mieyscach dla gnuśności obywatelow abo dla łatwego tych kruszcow z Afryki, a bardziey ieszcze z Brezylji sprowadzenia leżą nietykane.

Ja

tylko samym wprowadzenie sukna pozwalającego, Rada Krolewska wzięwszy na uwagę artykuły traktatu y onych wszystkie roztrząszy wyrażenia na piśmo pamiętne Angielskie odpowiedziała: „ że Krol z wielkim podziwieniem uważa, iż Anglicy usiłują ściśnąć tronu iego powagę, y Portugalią trzymać w niewolniczey dependencyi przez przywłaszczenie sobie samym wprowadzenia towarow y żywności; że traktat od nich przywiedziony żadnego im do tego niedale prawa, ale tylko pozwolenie przedawać w Portugalii sukna y inne materje welnianę, a iako w mocy ich jest przedawać towary Angielskie komu chcą, tak Portugalii wolno kupować ku potrzebie swey każdy towar, u każdego innego narodu; że traktat do kterego odwołują się potępia niesprawiedliwe ich przywłaszczenia, y jest szczerą łaską, którą Krol każdemu innemu może pozwolić narodowi, y od tego czasu pozwala dla dobra swych poddanych, aby nawoz z różnych kralow umnieyszał cenę sukna. Natychmiast wyszły rozkazy do wszystkich celników, aby wszystkich narodow sukna y welnianę materje wpuszczane były do portow Portugalskich. Anglicy w Portugalii składy kupieckie mający cicho się zachowali, a tygodniowi Londyńscy Pifarze naród swoy do wojny przeciwko Portugalii pobudzali. Rada tetazniejszya Lisbońska większe zyskom Angielskim przeszkody zarzuciła. Z iey rozkazu winnice na role obrocone, kompania kupiecka na zakupienie ceną sprawiedliwą winę od wieśniakow ustanowiona, która potym bez oszukania przedaie ono Anglikom, cioną towary podniesione, wywiezienie monety złotey pod pewnemi tylko warunkami dopuszczone, wolność wprowadzenia towarow, ktore z samey przedtym Anglii przychodziły, innym narodom dana. To rozporządzenie rady Portugalskiej porożniło dwory Londyński y Lisboński, pierwszy zachowania handlownego przymierza, według tłumaczenia swego dopomina się, drugi dobro swych poddanych za najpierwsze mając obowiazki od uciążliwych y udzielności tronu swego przeciwnych warunkow uwolnić się usiłuje.

Jakie są przymioty narodu Portugalskiego?

Portugalczyków wzrost wysoki y składny szpeci cera żółtawa, którą w nich sprawuje powietrze gorące, a bardziey ieszcze, zwłaszcza w ludziach gminnego urodzenia, powinowactwo z Murzynami. Ostrość rozumu y dowcip przenikający są Portugalczykom udzielone od przyrodzenia, a łakomstwo y żądza zebrania lichwiarstwem bogactw od powinowactwa z Żydami. Wstrzemięzliwości są osobliwey, skryci w radach, stali w przedsięwzięciach, miłosierni ku swym krewnym w potrzebie, podeyrzliwi w pozyciu małżeńskim, pyszni w szczęściu, zuchwali w niebezpieczeństwie, nieumiarkowani w zemście, szydzący z drugich w posiadzeniu, przystępni Cudzoziemcom, niepredcy do gniewu, ale nieubłagani aż do wściekłości w gniewie. Rownie są pyszni iak Hiszpani, ale mniej rostopni a bardziey zabobonni.

Jaki jest rząd w Portugalii?

Korona Portugalska spada dziedzictwem na potomstwo nawet nieprawego łoża w niedostatku prawego potomstwa y na kądziel w niedostatku miecza z tym iednak warunkiem, aby była pleć na tron wstępująca w małżeństwo się dostawała rodowitemu Portugalczykowi. Władza Krolewska nie jest tak monarchiczna iak w Hiszpanii dla stanów Krolestwa.

Na wiele Stanów dzieli się Krolestwo Portugalskie?

Na trzy: na *Stan Pański* złożony z Xiążąt, z Margrabiów, Hrabiów, Ministrów y Poradników Krolewskich oraz Prezydentów Trybunałów; na *stan mieyski* złożony z Deputatów mających prawo wchodzenia do rady powszechney

ehney narodu; na *Stan Duchowny*, który składa się z iednego Patriarchy, trzech Arcybiskupów mieszkających w Portugalii, między ktoremi Bragański jest Prymasem Portugalskim, Arcybiskupa Goańskiego y S. SALWATORA w Brezylji, 10 Biskupów Portugalskich, 4 Brezylskich, 6 Afrykańskich. Kapituły podają na *beneficia* mnieysze.

W iakich radach odbywają się sprawy publiczne Krolestwa?

Na odbycie spraw publicznych następujące ustanowione Rady: 1) *Rada Stanu* składa się z naygodnieyszych Osob. Sekretarz stanu na niey przodkuje, o ktorego wszystkie sprawy wewnętrzne y Cudzoziemskie opierają się. 2) *Jzba Krolewska* nazwana *Fazendas* zawiaduje skarbowemi dochodami, y wydatkami wojennemi, ma pod swoią zwierzchnością Jzbę odbierającą rachunki od arendarzów dochodów Krolewskich y izbę wkładającą cenę na towary. 3) *Rada wielka zadworna* nazwana *Desambargo de Paio* przegląda y rozsyła po Krolestwie wszystkie edykta Krolewskie y dekreta naywyższych dwuch Trybunałów ku porządkowi domowemu wydane. 4) *Trybunał appellacyi* rozstrząda sprawy przez appellacyą od naywyższych Trybunałów przychodzące. 5) *Rada Wojenna*. 6) *Trzy Trybunały Inkwizycyi* w Lisbonie, Eborze y Konimbrzyce &c, na Żydów, Kacerzów y złych Katoликów ustanowione.

Jakim prawem rządzą się Portugalczycy?

Prawa Portugalskiego są gruntem ustawy cywilne od zgromadzonych Stanów w *Lamego* roku 1143 uczynione, po nich idą *Ordynacye Krolewskie*: *Prawo Rzymskie* jest we wszystkich sprawach

wach ordynacjami Krolewskimi nieopisanym prawidłem, a gdy zachodzą sprawy do których prawo Rzymskie przystosowane być niemoże. Sędziowie powinni się udać raczey do glosz abo tłumaczenia Prawników Rzymskich niż do prawa kościelnego.

Jakie są prawa fundamentalne Krolestwa Portugalskiego?

Prawa fundamentalne Krolestwa Portugalskiego poczęły się z samym Krolestwem ustanowione na walnym w *Lamego* zjeździe, a te są: 1) Korona Portugalska jest dziedziczna. 2) Syn pierworodny następuje po Oycu w linii prostej, a gdy Syn pierworodny umiera przed Oycem, drugi Syn tron osiada. (a) 3) W niedostatku Synów Córka Krolewska bierze koronę y jest obowiązana iść za mąż za rodowitego Portugalczyka, (b) który nie dzieli się z nią tronem, ani nazywa

(a) W niedostatku Synów z prawego małżeństwa urodzonych są przykłady w Portugalii, że Synowie naturalni tron osiadali przed Córkami, tak *Jan I* Syn *Piotra Sprawiedliwego* nastąpił na Krolestwo d. 6. Kwietnia r. 1385 po śmierci Brata swego z jednego Ojca *Ferdynanda* z oddaleniem od tronu *Beatryki* jego Córki. Xiążęta Bragantynscy teraz panujący zstępują także od *Alfonsa I* Xiążęcia Bragantynskiego Syna naturalnego *Jana I* Krola Portugalskiego z *Agnieszki Pirez*, chociaż można mówić że dom Bragantynski r. 1640 wezwany był na tron dla prawa, które w dom ten przyniosła *Katarzyna Zona Jana I* Xiążęcia Bragantynskiego Córka *Edwarda* Krola Portugalskiego. Patrz *Hist: Portug: przez la Clode* w Paryżu roku 1735.

(b) Stany Krolestwa na zjazdach r. 1679 y 1680 w *Lisbonie* uchylily na raz tylko to prawo dla *Wiktora Anteusza Franciszka* Xcia Sawoyskiego, który zaślubił był *Elżbietę Marię Ludwikę* Córke *Piotra II* Krola przed dopełnieniem małżeństwa d. 21 Października r. 1690 zmarła

Filip

zywa się Krolesem, aż gdy mu Syna powie Krolowa, a jeśli obiera za Męża Cudzoziemca prawo traci do korony.

Jakich tytułów używa Krol Portugalski?

Pisze się Krolesem Portugalskim, przed y zamorskim Afrykańskim, Panem Gwineyjskim y krajów podbitych w Etypii, Arabii, Persyi y Indjach. Wszystkie mu Potencye przyznały tytuł *Krola Wiernego* nadany od *Benedykta XIV* Papieża roku 1748. Tytuł *Majestatis* po wygnaniu Hiszpanów przywłaszczony jest Krolom Portugalskim, przedtem dawano im tylko *Altitudinis Serenissima*.

Jak jest Krol Portugalski mocny na lądzie y morzu?

Na lądzie zwyczajnie chowa Krol Portugalski 11,000 piechoty, a 3000 jazdy, na morzu może wystawić 16 okrętów wojennych od 50 do 90 dział noszących. W tey jednak słabości utrzymuje się przeciwko dworowi Madryckiemu, przez interesy potencyi handlujących, a mianowicie Anglii, który jest abv Portugalia nie była obrocna w Prowincyę Hiszpańską. Dochody Krolewskie roczne przenoszą 13 millionow talerow bitych, a ludność kraju ledwie dochodzi pultora miliona dusz.

Ja-

Filip II Krol Hiszpański r. 1540 opanował Portugalia prawem Matki swey *Izabelli* Krolewny Portugalskiej; zgadzał się na to że Cudzoziemiec niemoże dziedziczyć tronu Portugalskiego, ale sam nie czynił się takim. Wielkie summy na uciecie Portugalczyków rozsypane y mocne wojsko do Portugalii od Xiążęcia Albańskiego wprowadzone wywod jego prawnym y ważnym uczyniły *Disformauz* *Histor: des Espag: tom: IV.*

Jakie są Ordery Kawalerskie w Portugalii?
 Król Portugalski jest najwyższym Mistrzem dwóch Orderów Kawalerskich *Awiskiego* y *Chrystusowego*: Order *Awiski* abo *Avis* początek wziął roku 1147, ustanowienie jednak jego przypada na rok 1162, gdy Kawalerom sposob życia przepisał *Jan Zivita* Opat Cysterski y gdy miasto *Ewora* w moc ich dostała się. *Sanchez* I darował im znaczne grunta na granicy, na których gdy zakładali zamek y pierwszy kładli kamień postrzegli dwóch ptaków, od których y zamek y zakon swoy potwierdzony od *Innocentego* IV Papieża r. 1204 nazwali *Avis*. Urząd W. Mistrza od *Pawła* III Papieża przyłączony jest do korony. Kawalerowie nosili habit biały Cysterski, a na nim krzyż złoty liliami osuty z dwoma ptakami na spodku krzyża głowami do siebie obróconymi. Order *Chrystusowy* (a) ustanowiony r. 1319 od *Dyonizego* I Króla Portugalskiego dla zachęcenia Szlachty przeciwko Maurom, potwierdzony od *Jana* XXII, który Kawalerom dał regułę *S. BENEDYKTA*, a *Alexander* VI zenić się im pozwolił: noszą krzyż Patryarchowski czerwony krzyżyk srebrny nad sobą mający.

ROZ-

(a) Zakon ten powstał zupadku Kawalerów kościelnych abo *Templarzów*, których dobra za pozwoleniem Papieżkim oddane są Kawalerom Chrystusowym. Zakon *Templarzów* początek wziął w Ziemi Świętej r. 1118 tak nazwany od mieszkania na rozwalinach Kościoła *Salomonowego*, wystawionego. Za staraniem *Filipa Pięknego* Króla Francuskiego zniósł go *Klerys* V Papież r. 1312. Wielkie zbrodnie tych zakonników, czy wielka ku nim nienawiść y zawziętość była przyczyną ich upadku, potężność nie jest dostatecznie oświecona. Patrz *Du Pui* &c.

ROZDZIAŁ VI.

O Krolestwach Angielskim, Sardyńskim, Węgierskim.

§. I.

O Państwach Korony Angielskiej abo Wielkiej Brytanii.

Nad ktoremi krajami panuje Korona Angielska?
 Nad Wielką Brytanią to jest Anglią y Szkocją, nad Irlandją, wyspami około Wielkiej Brytanii leżącemi, nad krainami od Hiszpanii oderwanemi, nad *Osadami* y wyspami Amerykańskimi, Afrykańskimi y Azyatyckimi.

Jakie są granice y obszerność W. Brytanii?

Wielka Brytania tak nazwana dla różnicy od *Brytanii* mniejszej Prowincyi Francuskiej, morzem zewsząd oblana; na południe ma Francją od ktorej ją dzieli ciasne morze nazwane *La manche*; na wschod Niderland, Niemcy, Danią y Norwegią; na północ Ocean północny; na zachod Irlandją oddzieloną kanałem *S. JERZEGO*. Długość Anglii y Szkocyi z południa na północ jest mil 170, szerokość największa mil 90. Anglia u dawnych *Albion* (a) nazwisko wzięła od

Z

An-

(a) Nazwisko *Albion* pochodzi z słowa Rzymskiego *Albus* abo *Sabińskiego Alps*, które oba wyrażają białosć, y były dane temu krajowi dla gór y skał białych nadmorskich od ładu żeglującym widzieć się dających. Inni genealogią słowa *Albion* wyprowadzają od słowa Celtyckiego *Alpus*, które toż samo znaczy co *Albus*. Co się tycze nazwiska *Britannia*, które ta wyspa dawniej nosiła y teraz nosi, *Camden* składa je z dwóch słów Bretońskich. *Brith* co zna-

Anglow narodu Niemieckiego, a Szkocya, którą przedtym nazywała się *Caledonia*, od Szkotow.

Jak dzielisz Anglię?

Anglija dzieli się na Anglię własną, na Xięstwo Galskie, y na wyspy do Anglii należące. *Anglija własna* dzieli się na 40. (a) a *Gallia* abo *Wallia*, na 12 Hrabstw abo *Shires*. (b)

Jak się nazywa miasto stołeczne całego państwa?

Lon-

znaczy *malowaną* y *Tan*, które znaczy *kraj*; *Luwyd* sławny Antykwarz Angielski, za którego zdaniem poszedł *Caris*, *Britanię* wyciąga z słowa Galskiego *Prydcain* znaczącego *białość*. *Smollet* żyjący Dzieiopis Angielski rozumie że *Brytania* od Fenicjensow była nazwana *Brašanack* to jest *krajem cyny*, abo według uczonego *Bochart*: *Barat-Anas*. *Egbert* na początku wieku IX opanowawszy *Heptarchię* Saska to jest 7 Krolestw Saskich, cały kraj kazał nazywać *Engle-land*.

(a) Angielskie Hrabstwa abo *Shiry* są: 7 na brzegach morza Niemieckiego: *Northumberland*, *Durham*, *Yorck*, *Lincoln*, *Norfolck*, *Suffolck*, *Essex*; 6 nad brzegami morza ciasnego *La manche* nazwanego: *Kent*, *Suffex*, *Southampton*, *Dorset*, *Devon*, *Kornwallia*; 2 przy ujściu *Sawerny*: *Sommerset* y *Monmouth*; 4 nad kanałem *S. Jerzego*: *Chester*, *Lankastria*, *Cumberland*, *Westmoreland*; 2 w stronie południowej *Tamizy*: *Surrey*, *Wilt*; 9 w stronie południowej tej rzeki aż do *Uzy*: *Middlesex*, *Berk*, *Glocester*, *Hartford*, *Buckinham*, *Oxford*, *Hereford*, *Bedford*, *Kambridga*; 7 między *Uzą* y *Trantą*: *Huntingdon*, *Northampton*, *Warwick*, *Worcester*, *Shrop*, *Rutland*, *Leicester*; *Nakoniec* 3 nad *Trantą* y na tej północ: *Stafford*, *Derby*, *Nottingham*.

(b) Hrabstw Galskich 6 leży na północ, a 6 na południe; *Hrabstwa północne*: *Flint*, *Denbigh*, *Caernarvon*, *Anglesey*, *Merioneth*, *Montgomery*. *Hrabstwa południowe*: *Radnor*, *Cardigan*, *Pemprocke*, *Caermarden*, *Brecknock*, *Gamorgan*. W tych 52 Hrabstwach jest Parafii 9,537. 2 Arcybiskupowi 25 Biskupowi, z których 21 pod Arcybiskupem *Kantuaryskim*, a 4 pod *Eboraceńskim*.

London nad *Tamizą* jedno z miast najpiękniejszych, najbogatszych, największych y najludniejszych na świecie. Znaczniejszy tego miasta y *Westminsteru* z nim złączonego gmachy są: *Palace Krolewski*: *Witthell*, *S. James* abo *S. Jakuba*, *Sommerset-House*; *Ratusz* abo *Guidd-Hall* wewnątrz pięknie ozdobiony; *Gielda Kupiecka* wspaniała przyozdobiona posągami wszystkich Krolow od *Wilhelma Zwycięzcy* w framugach ustanowionemi, a w posrodku dziedzińca posągiem pieszym *Jakuba II* z marmuru białego; *Bridwell* pałac dawny Krolewski na dom poprawy obrocony; *Dom Kompanii Indyjskiej*; *Dom celny*; *Bank*; *Pałac Parlamentowy Westminster*, w którym jest sala dla balow w dzień koronacyi Krolow y winne uroczystości, 170 stop długa, a 148 szeroka bez żadnych pilastrow; *Zamek* abo *Wieża Londyńska*, w ktorej biją monetę, strzegą więźniow obwinionych o występki przeciwko stanom Krolestwa, chowają klejnoty koronne, papiery publiczne, y broń do uzbrojenia 60,000 ludzi. *Dwa mosty* z kamienia ciosanego: jeden łączący *London* z *Soutwarkiem* 900 stop długi, 30 szeroki na 20 arkadach z obu stron sklepy kupieckie mający; drugi *Westminster* na 15 arkadach 1,223 stopy długi, a 45 szeroki. *Kościół*: *Katedralny S. Pawła* w Londynie, a *Opacki S. Piotra* w Westminsterze grobem Krolow y wielkich ludzi zaszczycony, są godne dla wielkości y Architektury podziwienia Cudzoziemcow; *nakoniec* liczą w Londynie 7,000 ulic bardzo błotnistych, 135 Parafii, 16 wielkich rynkow, 130 tysięcy domow y więcej niż million obywatelow.

Z2.

Ktore

Ktore są porty Angielskie y zbrojowienie morskie?
Portsmouth naylepszy y najmocniejszy port w całym kraju, *Plymouth, Rye, Dartmouth, Falmouth, Douvres*, naprzeciwko Kaletu morzem ciałnym siedm tylko mil szerokim odłączony. *Tarmuth, Lever, Hull, Scarborough, Sunderland, Woolwich, &c.*

Ktore miasta znaczniejsze Anglii własney?

Torck ktorego Xiążęciem Brat Krolewski pospolicie tytułuje się, *Kingston, Rippon* manufakturą sukieną sławny, *Richemont, Halifax, Norwich, Ipswich, Kolchester, Kantorbery* Arcybiskupstwem y Prymasostwem zaszczycone. *Rochester, Arundel, Lewerpool, Gwiltfortd, Salisbury*, ktorego kościół Katedralny ma tak wiele drzwi, wiele jest miesięcy w roku; okien wiele tygodni; kolumn y pilastrow wiele dni. *Oxford* sławny Akademią z 25 kollegiow złożoną. *Kambrigda* także Akademią sławna. *Petersborough* grobami Katarzyny Henryka VIII żony y Maryi Krolewy Szkockiey z rozkazu Elżbiety świętey zaszczycony. *Warwick, Elsmere* w bliskości ktorey umarł r. 1635, *Tomasz Parre* w 152 roku wieku swego. *Okeham* miasteczko mające przywilej od każdego konia kowanego clo wybierać *Bristol, Hasling, Bedford, Coventry &c.*

Ktore miasta są w Xięstwie Galskim?

Wallia czy *Gallia* od Rzymian nazwana *Britannia secunda*, górzysta, zimna y miesnie urodzayna zrownać się z Anglią niemoże ani pięknością miast, ani kraju nasiadłością. Miasteczka znaczniejsze są: *Kardiff, Brecknock, Pemprocke, Harlegh*, przy którym strasznie wielkie kamienie musiały być zażyte od Druidow do obrządkow wiary. *Denbigk* gdzie nikt nieprzy-

cho-

chodzi do starości dla niezrównych wody własności, ktorych po warzstach wapiennych nabywa płynąc y one udziela piwu y pokarmom warzonym. *Anglesey* wyspa u starożytności stolica y izkolea Druidow należy do Wallii.

Ktore wyspy leżą na okolic Anglii y do niej należą?

Wyspa *Man* na morzu Irlandzkim w tym czasie Hrabiom *Derby* od Korony zapłacona dla przeszkodzenia wprowadzeniu y wywozu towarow zakazanych. Wyspy *Sorlingskie* (*Sifurum Insulæ*) ktorych liczą 145 w cyrkuł ułożone, przy brzegach Kornwallii, obfitują w cynę, zwierzynę &c, naywięcej między niemi jest skał do mieszkania niezgodnych. *Wight* wyspa obłzerna, żyzna y wielkie trzody owiec żywiąca, tam *Tarmouth* port wygodny. *Garnesey* y *Jarsey* dwie wyspy nad brzegami Normandyi.

Na wiele części dzieli się Szkocya?

Szkocya na północy względem Anglii położona dzieli się na 3 części: na Szkocyą południową y północną, oraz na wyspy w stronie północney leżące.

W Szkocyi południowej są miasta: *Edimburg* stolica Krolestwa, a przedtym Krolow rezydencya. *Duns, S. Anarżey, Glasgow &c.*

W Szkocyi północney miasta są: *Dornoch, Perth, Inverness, Montross &c.*

Jak się nazywają wyspy do Szkocyi należące?

1) *Orkady* na północy Szkocyi, między ktorymi *Main-land* jest naywiększa. 2) *Setlandskie* na północy wysp Orkad. 3) *Hebrydy* abo *Westerny* na zachodzie Szkocyi: wszystkich tych wysp obywatele są ubodzy, dzicy, żyjący z polowu ryb y polowania.

Jakie

Jakie są granice, obszerność, podział Irlandyi y własności przyrodzone obywatelów?

Irlandya na wschod morzem niebezpiecznym do żeglugi nazwanym *Kanał S. Jerzego* od Anglii y Szkocyi oddzielona, długa jest mil 75 szeroka 43. powietrze ma łagodne y umiarkowane, ale dla gęstych jezior, bagnow y morza, bardzo wilgotne; żadnych iadłowitych gadzin ani węzów ziemia Irlandzka niecierpi, które zkad inąd tu przyniesione zaraz zdychają; wdrzewie Irlandzkim żadne robaki nierodzą się: obfituje w bydło, owoce dobre, konie, pszczoły, len, konopie, ołów, żelazo y cynę. Irlandczykowie są dowcipni, mocni, lekkowierni, do gniewu prędcy, w gniewie nieprzeblagani, niewygody życia, głód, pragnienie, zimno cierpliwie znoszący, ale nieobyczajni, leniwi, próżniacy; w cudzoziemskiej służbie będący w sztuce żołnierskiej dobrze się ćwiczą, y na pochwałę męstwa y odwagi zasługują, w własney oyczyźnie żold prowadzący bardzo są miernemi żołnierzami. Irlandya dzieli się na 4 Prowincye; na *Ultonią*, abo *Ulster*; *Konnacyą* abo *Connaught*; *Lagenią* abo *Leinster*; *Mommonią* abo *Munster*.

Ktore miasta większe są w Irlandyi?

Dublin M. S. Lagenii y całego Królestwa niedaleko od morza, stolicą Arcybiskupią, Parlamentu y rządow kraiovych zalecony. *Wexford* miasto portowe, piękne y wielkie. *Karik-Fergus* miasto bogate y mocne. *London-Derry*. *Dungall*, *Armach* Prymasa Irlandzkiego katedrą ozdobiony. *Galloway*, *Limerick*, *Waterford* &c. W Irlandyi są 4 Arcybiskupstwa, 19 Biskupstw, 1,600 Parafii, 32 Hrabstwa, 141 Baronie, 226 Zamków, 120 miast większych.

Ktore

Ktore kraie od Hiszpanii oderwane należą do Korony Angielskiej?

Miasto *Gibraltar* w Andaluzyi obronne, mocne, y z łądu nieprzystępne, z portem morskim kilką zamkami uzbroionym. Wyspa *Minorka* na morzu śródziemnym obfitująca we wszystkie potrzeby y wygody życia, na ktorey M. S. *Port-Mahon*, miasto bogate y handlowne z portem wygodnym y zamkiem mocnym. *Minorke* y *Gibraltar* ustąpiła Hiszpania Anglii traktatem *Utrecht*skim roku 1713.

Ktore kraie w Afryce są pod panowaniem Korony Angielskiej?

Osady y dzierżawy *Senegalskie* od Francyi Anglikom traktatem ostatnim *Paryskim* r. 1763 ustąpione. Dzierżawy te po nad brzegami *Senegali* wielki handlom przynoszą pożytek dla obfitości gummy, piasku złotego y wielości niewolników, na których przedtym Francuzi teraz Anglicy towary Europejskie zamieniają. *Senegala* podlega wylewom, podobnym *Nilowi* pewnego czasu przypadającym y wielką moc żywi krokodylow. Dawniejsze Angielskie zamki y kupieckie składy nad brzegami Afryki zachodniej są: *Capo-Corso*; w Gwinei: *Carlsfort*, *Komenda*, *Eniachan*, *Zamek S. Jakuba*, przy uściu *Gambii*, *Insulma*, *Wimpa*, *Zakonda*; wyspa *S. Heleny* na 300 mil od łądu leżąca, powietrzem arcy-zdrowym zalecona jest stanowiskiem okrętów Angielskich do *Indyi* y z *Indyi* żeglujących.

Maż iakie kraie Anglia w Azyi?

Ma bardzo obszerne y bogate kompanii kupieckiej *Indyjskiej* do handlu pozwolone, na półwyspie morzem wschodnim y odnogą *Bengalką* oblana, a mianowicie kraj znaczny, w którym

rzym znaydują się minery Golkondskie długi na mil 100 Angielskich; także miasta *Madras* y inne; fortece *S. Dawida*, *S. Jerzego* &c. *Madras* jest stolica handlu y rządu kompanii Angielskiej. Część Królestwa Bengalickiego y Bokar Prowincya leżące nad rzeką Gangesem handlowne, bogate y kompanii Indyjskiej Angielskiej znaczny dochód przynoszące.

Jak są obszernie kraje, które Korona Angielska ma w Ameryce?

Kraje Angielskie w Ameryce jedne leżą na lądzie, drugie składają się z wysp na morzu północnym Amerykańskim.

Które kraje Angielskie leżą na lądzie Amerykańskim?

Wszystkie kraje Angielskie na lądzie leżą w Ameryce północnej y z południa na północ do uścia rzeki *S. Wawrzyńca* wyciągają się na mil 500; położenia onych ten jest porządek: 1) *Floryda*, 2) *Karolina*, 3) *Wirginia*, 4) *Maryland*, 5) *Pensylwania*, 6) *Nowy Jersey*, 7) *Nowy Yorck*, 8) *Nowa Anglia*, 9) *Akadya* abo *nowa Szkocya*, 10) *Kanada*, 11) Część *Luizyany*:

1) *Floryda* półwyspa odnogą Meksykańską y kanałem Bahamskim oblana przedtym dzielita się na Francuską, Hiszpańską y Angielską, teraz cała jest Angielska: miejsca nadmorskie iako to: *S. Augustyn*, *Pensacola* miasta przedtym Hiszpańskie, należą do Anglików; kraj odległy od morza mieszkany jest od ludzi dzikich.

2) *Karolina* od Francuzów znaleziona y od imienia *Karola IX* na ten czas panującego *Karolina* nazwana, od Hiszpanów Francuzom, a od Anglików Hiszpanom odebrana, obfituje w zboże, ryż, owoce, iedwab, pszczoły &c. Miasta

zna-

znaczniejszy są: *Charles-town* stołeczne z portem morskim, *Albermala*, *nowy Londyn* &c.

3) *Wirginia* od Anglików za panowania *Elżbiety* odkryta y na cześć iey panieństwa *Wirginia* nazwana, powietrze ma łagodne, grunta obfite naybardziej w tabakę y w owoce Europejskie, które się tam dobrze udują. M. S. *James-Town* z portem *Elżbietą*. Rodacy chodzą nadzy y malują sobie twarz różnemi farbami, kłaniają się diablom, którym ofiarują tabakę, bydłecą tłustość &c.

4) *Maryland* kraj rowny y urodzajny M. S. *Święta Marya*. Ziomkowie tego kraju są wzrostu przystoynego, sprawni y odważni. Wyznają iednego Boga, ale niewierzą w Jego opatrzność, żyją podzieleni na pokolenia sobie wzajemnie niepodlegające pod osobnemi rządami.

5) *Pensylwania* nazwana od Kawalera Angielskiego nazwiskiem *Penn*, któremu *Karol II* nadał ten kraj własnością, obfituje w zboże, owoce, iarzyńny różne, zwierzynę &c. Naywięcej tu jest Kwakierów, którzy na model dawrey Babilonii wybudowali M. S. *Filadelfią* naybogatsze y nayludniejszy w całej Ameryce Angielskiej.

6) *Nowy Jersey* przedtym nazwany *Nowa Szwecya*, którą Hollendrzy Szwedom, a Anglicy Hollendrom odebrali. M. S. *Krystyna*.

7) *Nowy Yorck* przedtym *Nowa Hollandya* pokojem Bredawskim od Hollendrow Anglikom ustąpiona r. 1667 z M. S. tegoż imienia.

8) *Nowa Anglia* ludna y żyzna w ktorej M. S. *Boston* z dobrym portem, z ktorego na 800 okrętów co rok wychodzi do Europy y Ameryki.

9) *Aka-*

9) *Akadya* abo *nowa Szkocya* połwyspa obfituje w zboże, owoce, groch y inne wszystkie leguminy, w lasy sosnowe, dębowe, cedrowe, w zwierzynę, ryby &c. M. S. *Annapol* na cześć *Anny* Krolowy Angielskiej nazwany, przedtym *Port Krolewski*; *Halifax* miasto od Anglikow niedawno założone z portem *Chebułto* &c.

10) *Kanada* kraj wielki y żyzny od Francuzow Anglikom ukapiony z M. S. *Quebec* nad rzeką S. *Wawrzyńca*.

11) *Luizyana* od źrzodła rzeki *Mississipi* aż do rzeki *Iherwilli*, a ztamąd ciągnioną w stronie południowey rzeki *Mississipi* przez jeziora *Maurapas* y *Pontchartrain* linią aż do morza, od Luizyany Hiszpańskiej oddzielona. Kraj to jest najlepszy w całej Ameryce północney.

Ktore wyspy Angielskie leżą na morzu północnym Amerykańskim?

1) *Antikosta* lasami zarosła w odnodze S. *Wawrzyńca*, 2) *Nowa Ziemia* z M. S. *Placencyą*, obfituje w pastwiska y lasy, 3) *Kap-Breton* albo *Wyspa Krolewska* z M. S. *Luisburgiem*, którego twierdze Anglicy rozrzucili, 4) *Wyspa S. Jana*, 5) *Jamaika* (a) najbogatsza y najludniejsza ze wszystkich wysp Angielskich obfituje w cukier.

(a) Anglicy odpędzeni od S. Dominika, wysiedli w *Jamaice* dnia 10 *Maja* r. 1655. Hiszpani opuścili M. S. *St. Jago de la Vega* z kosztownemi sprzętami, towarami, y pieniędzmi wynieśli się w góry, lecz gdy tam nacierającym oprzeć się niemogli Anglikom, zostawili broń Murzynom swym niewolnikom, wsiedli na okręty, y przenieśli się do *Kuby*. Ci Murzyni kilkadziesiąt lat Anglikow napastowali, ich niewolników zbiegow do swych siedlisk przyjmowali y co raz bardziey znacniając się tak Anglikom *Jamaikańskim* uprzykrzyli się, że szrodek kraju opu-

kier, kakao, tabakę, bawelnę y wszelakie zboża, ma drzewa zawsze liściem a pola zielonością okryte y dni nocom przez cały rok niemal równe. M. S. *St. Jago de la Vega* od Hiszpanow wybudowane, a Hiszpanom od Anglikow z całą wyspą r. 1655 odebrane, 6) *Bermudy*, których znaczniejszych jest 5 od *Jana Bermuda* wynalezione y nazwane, 7) *Barbada*, 8) *Antigoa*, 9) *S. Krzysztof*, 10) *Barruda*, 11) *Montserrat*, 12) *Newis*, 13) *S. Wiucenty*, 14) *Dominika*, 15) *Tabago*, 16) *Angwilla*, 17) *Grenada*, 18) *Grenadyny* &c.

Jaka jest żyzność, urodzaje, własności kraju, przemysł y handel (a) Krolestwa Angielskiego?

Po-

opuścić musieli. Nakoniec Wielkorządca *Trelawney* znalazł sposob pokoy z nimi uczynić, mocą którego znaczną część wyspy im wydzielił, podtym warunkiem, aby pod żadnym pozorem zbiegow Angielskich nieprzyjmowali.

Karol II roku 1680 rząd wyspy ustanowił: 1) Wielkorządcę Krolewskiego. 2) Radę z 12 nayprzedniejszych obywatelow złożoną, których Krol podaje. 3) Z gminu podobnego do Izby dolney Parlamentu Angielskiego: wszyscy mający dobra nieruchome mają głos y mieysce. Wielkorządca z Radą y gminem ma moc prawa całej wyspie przepisywać, ktore jednak mocy dłużej nad rok nie mają jeżeli od Krola nie są potwierdzone. Wyspa ta wydała w roku miernym cukru 14 millionow funtow.

(a) Jeżeli bogactw potmożenie, pożytkow wielkość, y polityczney mocy załadę Anglicy handlom powinni y kupiectwu, wzajemnie handel y kupiectwo prawdy początkowe, maxymy y trwałość przyznać muszą narodowi Angielskiemu, ktory zabawę kupiecką do nauki podnieśli ku z bogaceniu y utrzymaniu państw naypotrzebniejszey y nayskuteczniejszey. Nim wyprowadzę handlu Angielskiego historią y wyliczę onego rodzaju, położę pierwey prawdy początkowe y maxymy gruntujące handel, ktore Pifarze Angielscy a mianowicie *Tucker*, *Hooker*, *Joshua-Gle*,

Powietrze jest grube, mgliste, zimie długiej jednakże niebardzo tegiej podległe, dla mgły ciepłej z morza występującej: Odmiana powietrza

Gde, Mun-Smith, Kawalerowie Wilhelm Temple, Jozyasz Child, Barnard, y Dakar, Davenant, Locke &c. w kłegach swych o kupiectwie wydanych, podają, y które każdemu narodowi wymierzać mogą zysk lub stratę.

W każdym handlu Anglicy, którzy onego istotę y własności naygruntowniej poznali y wskrosz przeniknęli, a naylepiej o nim pisali, każą uważać istotę handlu, zamierzenie albo kres onego y skutki.

Istotą każdego handlu jest rolnictwo albo ekonomia gospodarska y przemysł. Te dwie rzeczy tak powinny być doskonale umiarkowane, aby jedna nieprzeważała drugiej. Bez przemysłu mało wazą, albo przy najmniej krajowi zysku nie przynioszą żyzne urodzaje; jeżeli rolnictwo jest zaniedbane, pożytecznego handlu wytychają źródła.

Zamierzenie handlu w każdym państwie być powinno, aby iak naywięcej ludzi wygodnie żywić y utrzymywać. Wielka kraju ludność jest nierozdzielna od wielkiego handlu. Rzecz jest doświadczona że wygody życia są najmocniejszą dla ludzi przynętą. Staw lud handlowny w pośrodku narodow kunsztem tym niebawiających się; handel dający wyżywienie y zysk przeciągnie do kraju wżyskich sąsiadow.

Skutek handlu ten jest: podnieść naród do mocy polityczney iak naywiększey, ktorey zawsze są wymiarem dostatki y bogactwa.

Prawodawczyey zwierzchności jest dzieło: istotę handlu ustanowić, zamierzenie naprostować, skutkow dopełnić.

Tanność towarow pomnaża y rozszerza handel, pochodzi zaś z czworakiej przyczyny: z nawozu, z rozporządzenia rozumnego roboty ręczney, z łacnego towarow przewozu, y zniżenia czynszu od pożyczonych pieniędzy.

Dziwięć Angielscy Pisarze kładą maxym kupieckich albo prawd niewzruszonych, ktoremi każdy naród handel swoy mierzyć powinien, dla poznania jeżeli z niego zysk lub strata na kraj zlewa się. Te prawdy początkowe są:

1) Wywóz rzeczy zbywających nad potrzebę jest tak oczywistym zyskiem, że nad ten większego żaden kraj sobie życzyć niemoże.

2)

wietrza tak jest tam zwyczajna że często we 24

50-

2) Wywóz rzeczy nad potrzebę zostających jest naypożyteczniejszy, gdy te rzeczy przerobione, y krajowemi rękodzielami przekształtowane za granicę wychodzą.

3) Zakupienie u Cudzoziemcow materji do warsztatow potrzebnych, wielkie oszczędza summy, gdy te materje zakupują się niewyrobione y do rękodziel nieprzygotowane.

4) Zamiana towarow na towary w powszechności jest pożyteczna, gdy dzieje się według maxym handlu wyżey położonych.

5) Towary cudzoziemskie przekładające odbytowi krajowych rękodziel, albo pomnożeniu domowego rolnictwa y przemysłu, ciągną koniecznie za sobą upadek narodu.

6) Towary cudzoziemskie zbytkowe są oczewistą szkodą każdego kraju.

7) Zakupienie towarow cudzoziemskich bez ktorych żadną miarą obeyść się niemożna, nie ma być poczytane za złe; naród jednak ostatniej potrzeby towary zakupiający bogatym być niemoże.

8) Zysk jest rzetelny zakupować u cudzoziemcow lednich towary dla przedania onych drugim.

9) Żegluga morska jest handlem arcypożytecznym naymując okręty cudzym narodom dla przewiezienia towarow czy to własnych czy obcych.

Wielki każdego narodu handel na siedmiu zasadza się rzeczach: 1) Na rolnictwie ktore nam wydaje plod ziemi prosty bez żadnego sztucznego kształtu. 2) Na rękodzielach albo manufakturach, ktore plod ziemi doskonałą, albo nowy mu kształt dają. 3) Na kunsztach y naukach wyzwoionych ktore przenikając skrytości przyrodzenia, wielorakim zbogacają handel sposobem. 4) Na rybołówstwie ktore plodem morza, rzek y jezior zasila handel. 5) Na żegludze morskiej, ktora ludziami na ziemi rozproszonym y od siebie wzajemnie oddalonym daje sposob morza przebywać y krajow tak od siebie odległych owocow wzajemnie onym udzielać. 6) Na osadach ktore różne narody wnowo odkrytych założyły krajach, dla zbogacenia handlu plodem tych krajow, a rozprzedania tam własnych swych towarow; naostatek 7) na kambierstwie y wexlach, ktore

godzinach cztery roku pory, jedna po drugiej
nastę-

które handlują pożytecznie złotem y srebrem to jest kruszcami towary wyrażającemi. Trzebaby obłkorne piścić tomy, dla wyłuszczenia wszystkich tych rzeczy, które jakimkolwiek sposobem ściągają się do handlu, mnie lnsze zamierzenie mającemu dość jest onych dotknąć, zwłaszcza że ogulność maxym, prawd y środków handlownych do żadnego narodu handlownego w szczególności lepiej przystosowana być niemoże nad Angielski, którego ja kupieństwo krotko opisać zabieram się.

Narod Angielski od czasow niepamiętnych osobliwszą był z przyrodzenia obdarzony sposobnością y skłonnością do prowadzenia wielkiego handlu. Wygodne tey wyspy położenie zamysłem sprzyjało przemysłnych wypiarzow, ale częste rządow odmiany, ochotę ich tepily. Podbili od Rzymian, nalechani od Piktow, osiedłani y na Heptarchią rozerwani od Sasow, w jarzmo wprzeżeni od Duńczykow y Normandow, nakoniec od *Wilhelma* aż do *Henryka VII* ustawicznymi domowemi zakłoceni wojnami Anglicy niemogli myśli podnieść wolney do ułożenia środków wprowadzenia y pomnożenia handlow. Przez cały ten czas Anglicy kupieckie y wojenne okręty najmowali u Belgow, miast Anseatyckich, Wenetow y Genuńczykow. Anseatyckie okręty przywoziły do Anglii wszystkie towary z krajow północnych, Belgickie zboża y inne owoce swego kraju, Weneckie z Włoch y Indyi wschodnich towary. Tak owego czasu Anglicy byli niebacznii, że wełny skład założyli po różnych miastach Belgickich owszem w Kalecie we Francyi do ktorego portu okręty kupieckie Anseatyckie aż do panowania *Edwarda IV* zawiały, towary krajow północnych składały, a Angielskie zabierały. Lombardowie do panowania *Elżbiety* mając w ręku swym kambierstwo wszystkie z kraju wyciągnęli pieniądze. *Elżbieta* handel narodowy od *Henryka VII* y *Henryka VIII* Dziada y Oycy swych zaczęty, a od *Edwarda VI* Brata pracą y mądrym rozporządzeniem Kawalerow *Cecila* y *Schmittha* dobrze na kupieństwie znających się, poparty, pomnożyła y do krajow nowo odkrytych rozciągnęła; wstąpiwszy na tron po *Maryi* Siostrze swey publiczne sprawy z stanu opłakanego wydzwignęła y do zamierzonego pomyslności celu na

kie-

następują. Grzmot, błyskawica, piorun tak innym

kierowała; wezwana była na tron w takim czasie, gdy naród zadłużony bez pieniędzy, woyska y porządku z temi lasiadami toczył wojnę, z ktorych największe mogłby mieć korzyści; brzegi morskie bez obrony y twierdz, handel bez kredytu, naród bez jedności na fakcye podzielony y nienawiścią przednich domow ku sobie załtrzony, pospolstwo w nędzy y ostatnim ubóstwie ięczące, a do buntow skwapliwe, tyśiączne na kraj ściągaly niebezpieczeństwa; iednakże tym okropnym okolicznościom y przykrym czasom mocną handlu dzisieyszego zasadę y początek polityczney swey Potencyi Anglicy sprawiedliwie przypisują. Dla złamania sil Hiszpańskich *Elżbieta* poddanych swych do wystawienia mocnych flot zachęciła; a tym sposobem z morską żeglugą, przedtym Anglikom nieznaną, ich oswoiła, y do morza przyzwyczała; a gdy ochotę y przemysł w narodzie wzniecała, sąsiedzkim narodom boiaźń y użanowanie wrazała. Kredyt narodu podzwigniony, skarb publiczny zbożacony, manufaktury z upadku podniesione, rzemiosło budowania okrętow wprowadzone, porty morskie zdatnymi sternikami y sposobnemi flisami zaludnione, Irlandya pożyteczną Anglii uczyniona, nowe osady do Ameryki wysłane, y utrzymane są pamiętnym *Elżbiety* dziełem a wielkości Angielskiej węgielnym kamieniem. Na końcu tey panowania Wielki Angielski Kancelarz *Bakon*, ktory nauk wyzwolonych w potomnych wiekach przewidzał bystre postępy, y onym naznaczył drogę, wielkość polityczney potencyi z tak pięknymi pod berłem *Elżbiety* związkow, narodowi swemu przepowiedział: *Morze*, mowi ten Wielki człowiek, *ktore natura dała w pesagu narodowi Angielskiemu, jest nakształt Monarchyi powszechney, ktora kiedyś tedy podda mu pod moc skarby Indyjskie*. Uważne to proroctwo po części już się spełniło, ale boiaźnią musi przerażać Anglikow, aby Ameryka Angielska od nich nieoderwała się y umknawszy się z pod wierzchności korony Angielskiej a zagarnawszy pod moc swoję bogate kraie Hiszpańskie udzielną Amerykańską niestała się potencya.

Wielkość, potencya y bogactwa narodu Angielskiego nie są skutkiem wojny y zwycięstw, ale dziełem handlu y przemysłu. Kupieństwo teraznieysze Angielskie potrzebuje na

na

nym kraiom zwyczajne, rzadko w Anglii widzieć
y sy-

na 8,000 okrętów, które noszą około 800 tysięcy łasztów do wywozu y przewozu towarów tak krajowych jako cudzoziemskich. Rozbierzmy krotko każdy z osobna rodzaj handlu z tych siedmiu, które do kupiectwa wchodzą y ono składają.

Pierwszym najpewniejszego zysku y najbogatszego handlu rodzajem jest rolnictwo y wszelaki płód kraju, w który Anglia obfituje. Według wyrachowania *Hooka* toż: 20 pag: 75 *à* długach narodowych; Urodzale Angielskie roczne y wszystkie kraju produkcye można szacować 20 millionów Funtów Sterling; to jest około 92 millionów talerów bitych, tak wielka summa nie jest natężona, ponieważ od samych tylko Francuzów od roku 1715 do 1755 jeden rok rachując na drugi brali Angliacy co rok za zboże więcej niż po millionie talerów bitych, chociaż handle wszelakie wojna im w tym przeciągu czasu przez lat 8 przerwała. Z intraty gruntów y dobr ziemskich *Hook* rozciąga swoje uwagi do innych dochodów, a z tych stanowi wielkość bogactw y szacunek całego narodu. Według niego szacunek w Brytanii dobr ruchomych y nieruchomości przynosi tyśiąc millionów Funtów Sterlingów.

Gruntów, owczarni, żup &c, czyniących intraty 10 millionów F. S. Kapitał powinien być szacowany po 3 od 100 - - - - - 666 $\frac{2}{3}$ mil: F. S.

Okręty kupieckie zyskujące na frochcie
połtora milliona F. S. kosztują - - - 15 mill: F. S.
Towary przychodzące do Anglii - - - 40 mill: F. S.
Flota Krolewska y Artyllerya tak morska
jako lądowa - - - - - 7 mill: F. S.
Mannfaktury &c - - - - - 20 mill: F. S.
Moneta złota y srebrna w używaniu będąca 30 mill: F. S.
Srebra stołowe, kleynoty, suknie, sprzęty bogate 50 mil: F. S.
Domy wieśniackie, mieyskie, pałace Pańskie,
Krolewskie - - - - - 200 mil: F. S.

Summa 1031 $\frac{1}{4}$ mil: F. S.

Rachując funt Sterling podług dziesięsiejzey onego ceny około talerów bitych 4 $\frac{1}{2}$ wypada summa niezmierny y każdego w szczegulności Europejskiego narodu bogactwa przewyższająca talerów bit: 4,766,213,333 $\frac{1}{2}$. To jednak
oce-

y Ryszeć się dają. Wiatr zachodni przez trzy
Aa części

ocenienie bogactw y kapitałów Angielskich od *Hooka* y innych Pisarzów Angielskich uczynione, iak jest prawdziwe, niżey obaczemy.

Drugi Pisarz polityczny Angielski *Wilhelm Petty* dochody narodowe roczne podnosi do 62 millionów F. S.

Davenant inny Pisarz tegoż narodu rachunkom *Wilhelma Petty* nierzetelność zadawszy, swoy na doświadczeniu y uwagach *Pana de King* ugruntowany, daje. Według iego dochód roczny całego narodu, z tego wszystkiego, czym Angliacy żyją, handlują y z czego placą podatek wynosił (r. 1688) F. S. 44,000,000, we *Francyi* 81,000,000, a w *Hollandyi* 12,250,000; Kapitał zaś albo szacunek wszystkich dobr ruchomych y nieruchomości, to jest wszystkie *Anglii* sprzęty, dobra, dōmy, towary, kleynoty, &c. 616,700,000 F. S.

Od pierwszych dwóch Pisarzów *Hooka* y *Petty* taxa na całą Anglią położona nad sprawiedliwy iey szacunek jest widocznie wyniesiona, trzeciego *Davenanta* przynajmniej o nierzetelność podeyrzana. Ale przywimimy ją za sprawiedliwą, y pytamy się ztąd bogactwa Angielskie od r. 1688 do 1768 przez lat 80 pomnożone były 383,300,000 F. S. do dopełnienia tyśiąca millionów F. S. według rachunku nadętego wszystkich terażniejszych Pisarzów Angielskich, a 415 millionów do wyrównania summy zamierzoney od *Hooka*.

Bogactwa każdego kraju z dwojakiego wypływają źródła: z rozszerzenia granic, y z zaludnienia większego. Obaczmy z ważnego wyvodu czy Angielskie bogactwa z tych dwóch źrzodeł przez lat 80 tak strasznym rozszerzyły się pomnożeniem! Czy rozciągnięciem granic y kraju przyczynieniem? do dawnych dzierżaw *Anglii* pięćdziesiąt ziem nieprzybyło, co *Anglia* w granicach swych zamykała roku 1688, to teraz zamyka. Prawda, że za wyjątkiem traktatem *Utrechckim* r. 1713 przyłączyła do państw swoich odnogę *Hudson*, *Akadya* albo *Nową-Szkocya*, wyspy *S. Krzysztofa* y *Nową Ziemię* od *Francyi*, a miasto *Gibraltar* bez mieyskich gruntów y wyspę *Minorckę* od *Hiszpanii* sobie ustąpiłone; traktatem zaś *Paryskim* r. 1763 *Kanadę*, *Kap-Braton*, część *Luizyanu* y kilka wysp; ale iaki z tak obizernych krajów zlewa się na Anglię pożytek? Kraje
Hiszpa-

części roku od Oceanu wiciący częste deszcze,
chmu-

Hiszpanom wzięto y w nich utrzymanie oddzielnego żołnierskiego znaczne z Anglii wyprowadzają summy, a Amerykańskie coż są? jeżeli nie rozległe pustynie, lub zarosłe dziczyzną odłogi. *Akadya* z ulśczerbkiem *Anglii* zaludniła się y równie jak inne Amerykańskie osady handel Angielski niszczy, y manufakturom swęj matki upadkiem grozi.

Idźmy do ludności kraju: Pisarze Angielscy twierdzą, że liczba ludzi w *Anglii* co rok pomnaża się 9,000 dusz: pozwolmy na to, że ten rachunek jest prawdziwy, summa przybytych ludzi w przeciągu lat 80 wypadnie 720,000, ale z drugiej strony uważmy jak wiele Monarchia Angielska w tymże samym czasie utraciła ludzi w czterech krwawych wojnach, które z *Francją* toczyć przyczyniły polityczne ją przymusiły. Te cztery wojny razem wzięte trwały lat 35, pierwsza przerwana traktatem *Ryświckim* r. 1697, druga *Utrachckim* r. 1713, trzecia *Akwisgrańskim* r. 1748; czwarta *Paryżkim* r. 1763; ta ostatnia naysławniej Anglikom się nadała, którzy zniszczywszy do szczętu flotę Francuską, po wszystkich znaiomym świecie morzach swoje rozwinęli bandery, dla pokazania potencji y panowania nad morzem, nie tryumfem, ale dopełnionym zwycięstwem nabytych.

Co też rozumiemy, wiele ludzi Anglikom kosztowały te pomyślności? Regestr Parlamentowi roku 1763 podany, świadczy, że na poparcie ostatniej wojny użyto na lądzie y morzu 184.893 ludzi, a z tych przez chorobę, miecz nieprzyjacielski y przypadki nieszczęśliwe zginęło 135,230.

Jeżeli zwycięstwa nieprzerwanym ciągnione palnem tak wielką w ludziach uczyniły szkodę, coż mówić o Angielskich klęskach przy *Blaachu* y przy *Fleurus* r. 1690, przy *Leuzie* r. 1691, przy *Steinkercke* r. 1692, przy *Furnack*, *Nerwindze* y *Kaple S. Wincentego* r. 1693, przy *Almanzi* r. 1707, przy *Fontenoi* r. 1745, przy *Raucoux* r. 1746, przy *Lausfeld* r. 1747, przy dobieciu przez *Wilhelma III* y *Malbornka* tak wielu miast w *Niderlandzie* mężnie od Francuzów bronionych, a zwawie aż do zuchwałości od Anglików dobywanych. Same Angielskie zwycięstwa, a mianowicie nad *Boyną* r. 1690 y przy *Malplaquet* r. 1709

fowi-

chmury y powietrze napędza wilgotne; południo-

Ar 2

dnio-

śowiec większy zwycięzców niż zwyciężonych nabawili straty. Zaiście ta strata ludzi ledwie może być nadgrodzona przyrastającym co rocznie zaludnieniem.

A jeżeli *Anglia* ani rozciągnęła pożytecznie swych granic, ani ludnieysza się stała, z kąd tedy 415 millionów F. S. do z bogacenia jej przybyło? Nie z rolnictwa? bo to w tych czasach potrzebom kraju niewystarcza: nie z manufaktur? bo te dla podniesioney do niezwyčajney drogości robotniczey ręki y przemysłu Anglików Amerykańskich, Francuzów y Hollendrow upadają: nie z pomnożenia gotowych pieniędzy? bo te zwłaszcza moneta srebrna czy to za towar, czy za znak towaru wzięta dla przyczyn, które niżej przywiodę, co dzień się umnieysza. Podług *Ritab* tora II p. 355 Anglicy przed wojną po śmierci *Karola VI* Cesarza zaczęta liczyli u siebie gotowych pieniędzy nad 12 millionów F. S. a za 20 millionów bilietów w handlu gotowe pieniądze zastępujących. Po traktacie *Akwisgrańskim* gotowizna przyszła do 16, a towary y biliey wynosily na 64 millionów. Kawaler *Goudard*, który zawżę Angielskie nad Francuskie bogactwa y przemysł przenosi, gotowych summ w Anglii 24, a we Francyi 40 millionów F. S. liczy; według tego rachunku każdy z osobna Anglik dwa razy niemal byłby bogatszym, niż każdy Francuz.

Roztrząsając y znosząc wszystkich Pisarzy politycznych zdania, można na tey zastanowić się prawdzie, że ogólność monety Angielskiej nigdy nieprzenosiła 16 mill: F. S. nie rachując 250 lub 300 tysięcy F. S. w monecie złotey Portugalskiej bieg mającey kupując albo sprzedając towary w całej *Anglii*.

Odpowiadają Pisarze Angielscy, że te 415 mill: F. S. przyrosły z żeglugi Kupieckiey, która przez lat 80 dwa razy się większa stała. Nasze marynarstwo kupieckie, mówią Anglicy, w r. 1688 niemialo nad 400 tysięcy łasztów, lub 800 tysięcy beczek morkich: okręty nasze kupieckie noszą teraz ładunek wedwoynasob większy, to jest 800 tysięcy łasztów. Pomnożenie bogactw każdego kraju wpływa, iakom wyżej rzekł, z pożytecznego przyczynienia granic ludności, a pokazuje się w nadatku (*balance*) który biedzkie placą narody: to jest gdy narod kupczący zamieniwszy płod ziemi swęj y przemysłu na cudzoziemskie towary dla kraju potrzebuje, ieszcze za

nad-

nadmiar gotowe bierze od sąsiadów pieniądze. Pytamy się do jak wielkiej summy ten nadmiar Anglii podnosi? odpowiedzą że 2-miliony 174 tyśiące F. S. nadatek im płacony wynosi, który mając, nie trzeba szczególnych pożytku rozbiierać rodzajów: jako polepszenia rolnictwa, rozciągnięcia handlu, rozmnożenia manufaktur y onych odbytu &c. ponieważ te wszystkie do nadatku, jak strumyki y potoki do wielkiej zlewają się rzeki. Dajmy to, że ten nadatek jest prawdziwy, y że go od r. 1688 ani 4 krwawe wojny, ani upadające manufaktury Angielskie na całym świecie targi, ani skończony traktat *affiants*, ani zatrulione towarów Angielskich wejście do osad Hiszpańskich y Portugalickich, ani na zniszczenie Angielskich założone manufaktury w osadach Amerykańskich, ani zbytek y pompy, które konieczne idą za dostatkami, ani inne żadne przyczyny jednym halerzem nieumniejszły, co z tak wysoko podniesionego przychodzi nadatku? oto! że dostatki y bogactwa Angielskie każdego roku pomnożyły się 2,174,000 F. S., z których razem zniesionych od roku 1688 do 1768 przez lat 80 wypadła summa 210 mill: 200 F. S., summa niezmierna, y ledwie pozor prawdy mająca, ale jak jeszcze daleka od 415 mill: F. S., któremi *Hosack* powiększył skarż narodowy.

Gdy tak nadatek dla *Anglii* od samychże Anglików jest ustanowiony y naznaczony, już niemożna do szczególnych udawać się pożytków, z których w jedno zniesionych ten powstaie nadatek. A zatym próżno Anglii te 400 tyśiący przymnożonej żegludze narodowej łasztów za przyczynę bogactw y dostatków nadrosłych przed światem udają. Dwie rzeczy w żegludze mają być uważane: co okręt kosztuje y co zyskuje, obie te rzeczy już są do ogulności nadatku Angielskiego wprowadzone. Szacunek okrętu wynika z nadatku, bo za coż Anglii budują okręty, jeżeli nie z nadatku, abo nadmiaru tych zysków, które do ich krajów wchodzi? a zysk okrętów utrzymuje nadatek y onego summę dopełnia. Ale wyłączmy te dwie rzeczy z ogulności nadatku, coż one *Anglii* przynoszą. Niech pomnożą narodowe bogactwa 5,740,000 F. S., to jest szacunek okrętów rachując na łaszt 60 tal: bit: abo 13 1/3 F. S., a natęgie tych okrętów od ich Panów kup-

com to od 100: największa to summa, którą postąpić można. Praca okrętowej czeladzi nie może być ceniona, ani bogactw podnosić Angielskich, bo ta od innych robot jest odciągnięta. Czy to oracz, czy rzemieślnik, czy maytek, wszyscy dla kraju pracują. Anglii co na frocheie pracą maytków zyskują, to na rolnictwie tracą. Zysk frochtowy tam tylko jest znacznym, gdzie niemasz dość gruntu y roboty dla zabawienia wszystkich obywatelów. Takim krajem jest *Hollandya*; ale *Anglii* y *Francyi* inna daleko jest kondycja: te dwa Królestwa mające grunta żyzne y obfzerne niemają żadnego nad potrzebę zbywającego człowieka; ile ludzi zażywają do żeglugi y żołnierstwa, tyle ręk odciągają od rolnictwa. Zyskują co one na tej zamianie pracy swych poddanych? wątpliwość tę czasy chyba rozwiążą, gdy Europa przenosząc gruntowną moc y potencją nad próżną wielkością okazałość pozna, że sily tej wojenne nie wzmacniają, ale osłabiają państwa.

Cała tedy summa pomnożonych Angielskich bogactw ściągają się do szacunku okrętów 400 tyśiący łasztów noszących, to jest do 5 mill: 740 tyśiący F. S., jestże tu jaka proporcya do 415 millionów F. S.

Gdyby Anglii cały swoy kapitał 616 mil: 700 tyśiący F. S., to jest szacunek całej Anglii na zysk obrocili, niewymniąc najmniejszego halerza, z sprzętów, kleynotów, sreber &c: to jest, gdyby wszystkie te drogie rzeczy prowizją im (co rzecz niepodobna) czynily, a ta prowizya według pracy narodowej wymiaru wypadła po 7 1/2 od 100, tedyby większego rocznego dochodu mieć niemogli nad 46,252,500, a przecież wydatki roczne podczas przeszłej wojny przechodziły 14 mil: F. S., to jest do trzeciej części dochodów ogulnych całego narodu zbliżały się, a zwyczajny roku każdego wydatek przenosi 8 millionów, to jest szóstą część intraty narodowej. A iakże naród może się z bogacać, który dla emulacyi na tak wielkie odważa się straty y wydatki?

Jeszcze z innego wyvodu przyrosłe do bogactw Angielskich 415 milliony chimeryczne być się pokaza. Liczmy w Anglii 1,400 tyśiący familii, (zapewne tak wiele niemasz) dzielimy na nie te nadatkowe 415 milliony, każdej dostanie się blisko 300 F. S., to jest 12 tyśiący Zł: Polskich. Niech tak

Podczas porównania dnia z nocą tak iesiennego
jako

tak będzie, co poszłoby za takowym mniemaniem? *Anglia* stałaby się narodem na całym świecie najniešťczęśliwszym y musiałaby ginać, bo iednego nieznalazłaby człowieka do roboty y prac zwłaszcza podłych y ciężkich. Ktoż mając tak znaczny, a ten ieszcze przydatkowy, bo po roku 1688 przymnożony kapitał, chciałby z pracy rąk ciężkiej żyć, y mając tyśiączne w kraju przemysłnym y handlownym korzystania sposoby pod ciężarem się pocić?

Ala ten y inne wywody zbliżają Anglićy zarzutem z kupieckiej żeglugi: "Jeżeli, *masz*, żegluga nasza więcej sówicie ma kupieckich okrętów, musiały koniecznie sówicie ma owoc ziemni, wprowadzenie y wyprowadzenie towarów sówicie się pomnożyć, bo na cożby te okręty były wystawione, gdyby ładunek onych noszeniu niewystarczał? Wyznać, że ten zarzut gruntule się na pozorze, ale wiele dowodzić zamierza. Gdyby według liczby pomnożonych kupieckich okrętów, wszystkie rzeczy pomnożyć się miały, trzeba aby bogactw narodowych kapitał sówicie się powiększył, a zatem aby wynosił 1,233 mil: 400 tyśi: F.S. do tak wielkiej summy żadne piśma Angielskie bogactw narodowych dotychczas podnosić nieważyli się. Dajmy prawdzie swoje miejsce. Pozwolmy, że handel Angielski jest pomnożony od r. 1688 towaru przybyłego 400,000 łasztów, szacujemy ten nadmiar, y wprowadźmy go do ogulności bogactw. Łaszt towaru, biorąc razem węgle kopane, popiół, drzewo, zboże, ryby suche y słone, konopie, żelazo, aż do indychu, cukru, robaczek farbierskich, rachując iedno z drugim y mierną biorąc cenę, nie może być wyżej szacowany niż 20 F. S. więc 400 tyśięcy łasztów towaru przydadzą do kapitału bogactw narodowych 8 millionów F. S. które znieśione z summą szacunek okrętów czyniącą 5,200,000, wynoszą 13,200 tyśi: F. S. ta jest prawdziwa summa, którą *Anglia* dawny swoy pomnożyła kapitał. Idźmy dalej, y pożytki Angielskiego handlu, przemysłu y roboty szacujemy iak naywyżey: niech rozszerzony handel morski, wydoskonalone rolnictwo, manufaktury, rzemiosła &c. do nadatku Anglićkom płaconego szesć część przydadzą y miało 2,174,000 F. S. niech czynią 2,608,800 F. S. Anglićy sami ledwie na tak wielką po-

jako wiesiennego srogie wiatry straszliwe wzniecają

pozwołą sumę. Te 434,000 rachujemy okrągłą liczbą 440 tyśięcy F. S. do nadatku przydane pokażą nowy kapitał 9 millionów F. S. który do dawnego przez rozszerzenie handlu, naprawę rolnictwa, y inne iakiekolwiek sźrodki przydany pomnożył powłzechne narodu Angielskiego bogactwa. A tak cały nadmiar dawnego kapitału niewynosi nad 22 mill: 200 tyśięcy F. S. to jest:

Okręty 400,000 łasztów noszące kosztują	5,200,000 F. S.
Towary 400,000 łasztów wążące	8,000,000
Kapitał od szosťey części nadatku	9,000,000

Summa 22,200,000.

Niech ten nowy kapitał, do ktorego podobno, iednego sta tyśięcy, bez urazy prawdy, a nawet rozumnego do niego podobieństwa, przydać niemożna, będzie na zysk obrocony, a zysk niech emulacya y sprawność narodu doprowadzi do 7%, (więcej kapitał do handlu nawet wprowadzony uczynić niemoże w krajach, gdzie przewyżza od summy jest do 3. albo 4 od 100 niższa) do dochodów powszechnych narodu rocznych przybędzie 1,665,000 F. S. summa przydana do intraty narodowej ustanowionej 46 millionów 252,500 F. S. uczyni summę powszechnego dochodu

abó talerów bitych	220,420,500
abó liwrow Francuskich	1,102,102,500
abó złotych Polskich	1,763,364,000.

Dowodźmy tey prawdy innym sposobem: niech w *Anglii* znajdzie się samili 1,400,000; każda samilia iedną rachując w drugą niech potrzebuie do wyżywienia y sźdzenia 32 F. S. ogulnie

Nadatek Anglii płacony	2,608,800
------------------------	-----------

Drzewo, smoła, żelazo y inne materiały

do floty Królewskiej, ktore niewchodzą

do konsumpcyi obywatelów	500,000
--------------------------	---------

Summa dochodu narodowego 47,908,800 F. S.

Zgadziące się oba rachunki pokazują rzetelność wywodu y tę umacniają prawdę, że przyznawać roczny *Anglii* dochód 47,908,800 F. S. jest to wynieść bogactwa narodowe do naywyższego stopnia. Nie złoto, nie srebro, nie

caią nawalności y burze. Anglia jest krajem
bar-

nie kamienie drogic, ktorymi wymyslne bogatych ludzi dzi-
waństwo zbytek pomnaża, nie żegluga po wszystkich morzach
rozciagniona, ale rolnictwo porządne, pracowicie y dowci-
pnie pomnożone jest najmocniejszym Krolestw utwier-
dzeniem y narodowych bogactw zrzodłem. Jeżeli Anglia
umnieyszać nieprzeftanie rolnikow odciągając ich od pola
do morza tak zubożeie z swoją żegluga, do iakiego u-
bostwa przyprowadzily dyamentowe góry Portugalią, zło-
te y srebrne minery Hiszpanią, manufaktury Francją.

Czas tuż przystąpić do tego co się w samey znajduie
Anglii; w szczególności: miedz, ołow, cyna, alun, ku-
perwas, węgle kopane, bydło, konie, owce, zboże, &c.
godne są uwagi.

Miedziane szyby znajduią się w Hrabstwach *Sommerfet*
y *Kumberland*. Miny ołowiane w Hrabstwach *Darby*, *De-*
vonshire, *Sommerfet*, *Durham*, *Northumberland*, *Kumber-*
land, *Kaimarthen* &c. tak są obfite, że naywięcey ołowiu
Angielskiego rozchodzi się po Europie. Szyby cynowe
w Europie nayobfite (cynowe minery miedzy wszystkie-
mi są nayrzadsze w Europie: nieznsyduią się tylko w *Cza-*
chach y w *Saxonii* przy *Altenbergu* y *Aybenstoku*, w *Sycylii*,
w *Portugalii* y *Hiszpanii*) y nayprzednieysze wielkimi zho-
gacają dochodem Anglią: znajduią się w *Kornuwallii* y
Devonshire. Cyna przednia z min Angielskich wycho-
dząca zostae się w kraju, bo iey wyprowadzenie surowie
jest zakozane, ta ktora do nas przychodzi jest mieszana
z miedzią abo ołowiem. Cyna z natury swey miękka za-
dnego bez przymieszania miedzi dźwięku niedale, zład
im cyna uderzona brzmi mocniej, tym ma więcey miedzi
z sobą ziednoczoney. Cetnar cyny przedniey, to jest ta-
kiey, ktora na 100 ma 3 funty miedzi przedaie się w *Am-*
sterdamie talerow bitych 16 do 18.

Gory srebrne w *Kornuwallii*, w *Lankassryi* y Biskupstwie
Durhamskim podług mniemania Doktora *de Chamberlayne*
w opisanii politycznym Anglii za *Anny* Krolowey, są da-
leko bogatsze nizeli Potozyiskie w *Ameryce poludniowej*,
ale że warłzty kruszcowe nazbyt głęboko leżą, a robotnik
Angielski drogo kosztuie. Anglicy o dobytey onych nie-
kufili się. Niewiem na iakich przyczynach abo doświad-
czeniu gruntuie swoje zdanie *Chamberlayne* przekładając
gory

bardziej równym niż gorzystym; gaje są rzadkie
y tylko

gory srebrne Angielskie nad Potozyiskie, ponieważ, wży-
skie gory srebrne Europeyskie uštěpują Amerykańskim,
dla tego oprócz Niemcow edwie są dobowne.

Węgle mineralne w całej Europie naylepsze wychodzą
z Anglii do *Szkocyi*, *Irlanay*, *Francyi*, *Flandryi* y *Hollan-*
drii 1,500 szałkow morskich od 50 do 100 szalstow y 30,000
słifow przewiezienie tego towaru z *Newcastle*, *Whiteha-*
ven, *Northumberlandu* y *Kumberlandu* do *Londonu* innych
miast Angielskich y cudzych krajow zabawia. Sam *London*
potrzebuie na rok takiego węgla 21 millionow 800 tysięcy
korcy. Węgiel mineralny abo w górach kopany jest isto-
tą lacna do zapalenia się, złożona z części ziemnych, ka-
miennych, siarczystych y tłustych, koloru ciemnoczarnego,
cieplo wielkie wydaiąca y ogień długo zatrzymuiąca.
Oprócz Anglii węgle ziemne znajduią się w *Szwecyi*,
Niemczach, *Hannonyi*, *Alwernii*, *Normandyi*, *Lotaryngii* &c.,
ale Angielskie wszystkie inne w dobroci przechodzą.

Kuperwas y alun częścią Angielskiego są piodu y han-
dlu.

Sol Angielską wchodzącą do lekarstwa woda ze zdrojow
mineralnych od 15 mil od *Londonu* daie warzona; ta ktora
po aptekach znajduie się, wychodzi z *Portsmouth* przez
Chimią wyprowadzona.

Owczarnie Angielskie rozmnożone są z Hiszpańskich,
a Hiszpańskie z Afrykańskich. *Piotr IV* Krol Arragoński
zakupiwszy wielkie owiec trzody w Afryce przesadził do
Hiszpanii, a we 200 lat potym Kardynał *Ximenes* toż samo
uczynił. *Edward IV* Krol Angielski około r. 1470 3,000
owiec Hiszpańskich przeprowadził do Anglii, ktore tak się
tam dobrze udaly y rozmnożyły, że Anglicy piątą część
dochodow całego krolestwa ciągną z wełny na różne su-
kna y materye wełniane przerobioney, a czwartą część
z tych piąciu przedaia cudzoziemcom. Owce Angielskie
są daleko większe niż w innych Europy krajach, y wydają
runo wazące od 5 do 8 funtow, to jest 5 razy więcey, niż
w Niemczach y Polsce. Różne sposoby chowania y
rozmnożenia owiec, onych choroby y lekarstwa opisał *Fry-*
deryk Hassler Szwed w księdze, ktora na Francuski język
przetłomaczona, nosi tytuł: *L'Instruction sur la maniere*
d'élever & de perfectionner les bêtes de laine. Owiec u-
trzy-

y tylko dla piękności, rozrywki y polowania zo-
sta-

trzymanie y rozmnożenie jest ekonomii Angielskiej y rzą-
du wewnętrznego pierwszym celem, dla tego mowi *Cham-*
berlayne, Wielcy Kanclerz y Podskarbi, Prezydent rady
Koronney, Podkanclerzy jeżeli nie są Parami Angielskie-
mi, Sędziowie y Konfilarze koronni, Urzędnicy nadwor-
ni y Kancellary siedzą w Izbie gorney abo Pańskiej, Par-
lamentu na materacach welną wypchanych, ażeby przy-
pominali, urzędy swe sprawując, że welna naybardziej
narod zalogaca Angielski, y nigdy oney z myśli y pieczo-
lowania niepuszczali. Naypiękniejszą welnę wydaia
Hrabstwa: *Gloucester, Lincoln, Leicester*.

Kozy Angielskie z Barbaryi zaprowadzone delikatną
okrywaia się siercią y manufakturom dodaią materyi.

Konie Angielskie zaprowadzone z stad Arabskich y Bar-
barzyńskich u wszystkich Europejskich narodow dla pié-
kności y mocy do wielkiej przysiały ceny, naywięcej u-
żywane do biegu y polowania.

Charty, brytany y kordle Angielskie cudzoziemskich Pa-
now napełniaia piarnie. Rzymianie ktorzy zabawy swoje
y prność do wychowania samych psow rozciągali, Mo-
lossom przyznawali żwawość, psom Etołańskim, Toskań-
skim y Greckim zmyslność, Belgickim y Sykambrskim ra-
czość, a moc y silność Brytańskim &c.

Manufaktury Angielskie welniane przez dlugi czas same
niemal jedne Europejskie odziewaly narody. *Francya*
za wina, zboże, płotna w sukna odbierala zaplatę.
Colbert tę handlu żyłę przeciał. Do *Moskwy* co rok An-
glicy naymniey 30 tysięcy wprowadzali postawow; do
Niemiec, Prus, Polski y innych krajow polnocnych, *Ni-*
derlandu, Hiszpanii, Portugalii niezmierna moc tegoż su-
kna y innych welnianych wchodziła towarow z wielkim
narodu zyskiem. Handel z samą *Portugalia* przeważał
na stronę Anglikow naddatek pultora miliona F. S., to jest
6 millionow 900 tysięcy tal: hitych: Ale te niezmiernie
zyski upadać y zmizć się musiały, według tego iako dlugi
narodowe powiększaly się. Samo rozszerzone zwycięskim
orężem panowanie, kupieckie ściśca pożytki. Handel na
wzyskie świata strony niemoże być jednostaynie rozcią-
gniony, gdy w jedney części szerzy się, w drugiej się ni-
czy. Zaciagniono znaczne dlugi na podbite *Ame: yki pol-*

stawione; Grunta wszędzie uprawne y zasiane
zbo-

notney, muszą koniecznie być z uszczerbkiem handlu An-
gielskiego w *Europie*. Czy ten uszczerbek zawoiowane
nadgrodzą kraie y wyniesione do straszney wielkości mor-
skie sily, czas y z czasem, przychodzące przypadki rzadko
przewidziane rozwiązać mogą wątpliwść.

To pewna że podatki wielkie na poparcie przeszley
woyny y na zaplacenie prowizyi od długow powiększonych
wolnie nakazane, śmiertelny manufakturom Angielskim
cios uczynili y do nadzwyczajney drogości ręce pracują-
ce wyniosli.

Za uchwaleniem podatkow na mieszkanie y żywność
(w *Anglii* iako wolnym narodzie nigdy podatki nienakła-
daią się na osoby, iako to poglowne, ale tylko na rzeczy
osobom służące,) oraz wszystkie rzeczy do wyżywienia,
wygody y mieszkania potrzebne, musiały koniecznie po-
drożyć ręce do manufaktur zażyte, poszio zatem koniecznie,
że towary warsztatow Angielskich w górę podniosła cena
przybyła zewnetrzna dająca z istoty swoiey do zniszcze-
nia przemyslu narodowego, ktorą Angielscy wielce umiar-
kowani Pilsarze (zacowali 30 od 8, a Kawaler *Doker* pod-
niostł ią do 31 od 8. Ten zewnetrzney do wewnetrzney
ceny przydatek narodow przemysłnych Europejskich zie-
dniał manufakturom przodkowanie przed manufakturami
Angielskimi.

Rada powszechna narodowa, to jest Parlament Angielski
dał światu poznać niepomyślny stan swych manufaktur,
gdy roku 1759 zakazał kupcom do handlu wschodniego z
Turkami zażywać towarow welnianych Francuskich; kupcy
Angielscy od wielu lat kupowali do skladow swych wscho-
dnich sukna y materye welniane Francuskie w *Marlylii*,
dla tego że towary Angielskie iako droższe od Francuskich,
musiały w sklepach teżeć, abo ze szkoda być przedawane.
Prawo takowe bardziej pokazuie że Angielskie upadaia
warsztaty, niż złemu zabiega. Handel ma swoje skryte
drogi, na ktore moc prawodawcza ostrożności niemoże
swey rozciągnąć. Ktora moc y prawo zabroni kupcowi
Londyńskiemu pisać do *Marlylskiego*, aby na tego rachun-
ek posłał do miast wschodnich takie towary, y pod takimi
znakami, iakie się mu podobaią?

Jakich

zbożem, a odłogi y łąki wielkimi okrywaia się
trzo-

Jakich trudności y straty Anglicy doznają na wschodzie, ta ich potyka w *Kadyzie*, państwach północnych y wszystkich tych miejscach, gdzie tylko Francuskie zachodzą podobne Angielskim towary.

Surowy zakaz wywożenia za granice wełny, mógłby być poczytany za skuteczny środek niższenia ceny, gdyby drogość pochodziła nie z ceny nateżoney rąk pracujących, ale z wysokiego targu materji pierwszych do manufaktur potrzebnych. Skutek zakazu ten wyniknął, że owczarz przymuszony w kraju sprzedać za lekka cenę swoją wełnę, traci do chowania owiec ochotę, porzuci swoy-strań, y uszczerbek rolnictwu czyni umniejszając nawozy, a tak rolnictwo niszczeie, manufaktury zaś pomocy niedoznają. Ztąd podobno wyniknęło, że Anglia, Francya, Portugalia y Hiszpania zbożem swym żywiąca, wywozu onego roku przeszłego zakazała, a cudzoziemskiemu porty swoje otworzyła. Tenże zakaz wywożenia wełny ostatnim warsztatom sukiennym Angielskim grozi upadkiem. Francuzi albowiem niemogąc dla czuwających na wywoz strypty okrętow, tak wiele mieć wełny, wiele im potrzeba, nateżyli swoy przemysł do niepotrzebowania wełny Angielskiej, jeżeli zamysłów swych dopną, dwojaka Anglikow nieuchronna czeka strata, nayprzod Francuzi sukna swoje iestzcze taniej będą sprzedawali, a Anglicy z swemi nigdzie nie będą się mogli dla wysokiey onych ceny pokazać. Powtore, wełna Angielska iestzcze na niższą spadnie cenę, tak dla zatamowania wywozu iey nawet kryjomego, iako dla tego, że w kraju mniej ioy sukiennicy potrzebować będą, a przeto rolnictwo Angielskie musi niszczyć y upadać.

Iestzcze jasnym dowodem upadających Angielskich manufaktur iest szalbierści fabrykantów postępok, którzy chcąc zrównać targi Francuskie y wydatek na tkaczow sobie nadgrodzić, zaczęli tkąć sukna zbyt cienkie y dawać onym długość y szerokość sztuczną, nazbyt w krofnach one wyciągając; on jednak subtelny przemysł iacno pokazuje szalbierstwo, gdy sukno w sępowaniu zbiega się y do naturalney powraca szerokości y długości. W handlu oszukać y zawieść publiczną ufność, iest niszczyć kredyt y wyrzucić na zawsze zysków. Ta subtelność od samych Anglikow byym ziomkom wymiatana większa kro-

trzodami owiec y bydła rogatego. Wszystkie
zbo-

krofnom Angielskim przynieść może szkodę, niż inne wszystkie zewnętrzne przyczyny. Bardzo są mądre y groźne na fabrykantow w Anglii prawa ustanowione, ale potrzeba y chciwość ma tysiączne wykręcić się z nich sposoby.

Moc niezmierna w Anglii zebrałkow widocznym iest znakiem że praca ubywa przemysłna. *Lock* taką tego nieporządku daje przyczynę: „ Robotnik ktoremu wyży-
„ wienie drogo przychodzi, musi koniecznie myto brać
„ droższe; inaczey niemogłby żyć y żywić się, Pan ma-
„ nufaktury każdej większy czyniąc nakład, musi go walić
„ na towar. Kupiec y kramarz chcąc zawsze rowny mieć
„ zysk y od summy wyłożoney prowizya, podnosi na to-
„ warze cenę, a tak towar leży nieprzedany, manufaktu-
„ ry y wywoz ustają, kupcy bankrutują, a rzemieślnicy
„ uduają się do zebrałkwa: *Johan-Gie* uczony Anglik mil-
„ lion próżniaków w Anglii, Szkocji y Irlandyi liczy, z któ-
„ rych gdyby każdy na dzień pracą swych rąk szelling albo
„ grosz sterlingowy zyskiwał, wszyscy na rok zarobiliby 15
„ millionow F. S.

1 Pismo publiczne r. 1739 wydane świadczy, że od Mi-
nistrów Angielskich do przeglądania manufaktur wełnianych Francuskich osoba na rzemieśle tym dobrze znająca się wystana, za powrotem swym do Ojczyzny upewniła, iż Francuzi niezmierną moc pończoch y materji wełnianych do Hiszpanii wysyłają y tam one 12 od 8 taniej, od Anglikow sprzedają dla tańszego trzecią częścią robotnika we Francyi niż w Anglii. Z tego uwiadomienia służyć można o terazniejszym stanie manufaktur Angielskich, nikomu albowiem nietayno że pe'atki narodu Angielskiego podniosły się od roku 1739 do sowiłości, a długi one przeszły.

Manufaktury iedwabne, płocienne, galonowe y modne, nietylko z kraju nie wychodzą, ale napotrzebę onego niewybarczają. Mory Angielskie y kitayki tak przedtym sławne y od samych Francuzów szukane, cenę już straciły. Francya dość dobrze one nasładuje y za wyższą daleko cenę spuszcza. Materje bogate y modne Francuskie mimo surowy zakaz wciśkają się do Anglii y blisko miliona lat: bit: (Anglicy kładą 200 tysięcy F. S.) z kraju wyprowadzają.
Ma-

zboża, owoce, szafran, pszczoły, ogrodowiny
do-

Manufaktury płocienne, równie jako lnu y konopi urządzane pomyślnie idą w Anglii, a bardziey ieszczę w Irlandyi y Szkocyi, ale nie są do tey przyprowadzone doskonałości y wielości, aby wyrównały domowey potrzebie. Anglicy 4 miliony F. S. to jest 18 millicionow 400 tysięcy tal: bit: rachują na płótną y wszelaką rzecz lnianą, ktorey kraj zwykł przez rok potrzebować, z tey wielkiey summy dwie trzecie części dostają się cudzoziemcom.

Anglicy rzucili się do zasiewow lnu y konopi tak w Anglii y Irlandyi, jako w osadach Amerykańskich dla umniejszenia naddatku, który placili Moskalam y aby w rzeczy tak do życia y żeglugi potrzebney od żadnego narodu nieDEPENDOWALI.

Nadaremne do tych czas były fabrykantow Angielskich ufłowania w robieniu galonow; ieszczę się ręka nieznalazła, ktoraby Francuską mogła naśladować modność, kształt, lekkość, blask; a naywięcey mierna cena upewnia galonomi Francuskim prym, który im sami Anglicy przyznają y przeciwko zakazowi skrycie wiele onych do kraju wprowadzają.

Rzemieślnicy Angielscy celują Francuskich robieniem instrumentow Matematycznych, towarow także drobnych naybardziey stalowych, ktorym przedni umiętą dawać polor, ale w daniu dowcipnego onym kształtu Francuzow dosięgnąć do tych czas niepotrafili.

Dla niedostatku kory debowey *Anglia* surowe musi przędawać do *Flandryi* y *Hollandyi* skory.

Trzeci rodzaj handlu Angielskiego są nauki wyzwolone y rzemiosła, ktore Anglią naywiększemi z bogactw dostatkami. Zkąd ta żyzność, ktora Angielskie okrywa pola y cudzoziemskie do kraju sprowadza pieniądze? Z Fizyki, ktora ziemi gatunki poznawszy, nauczyła iedne mieszać z drugimi aby ie sposobniejsi do przyięcia y zatrzymania zażywniacych powietrza skutkow uczyniła! Z Historii naturalney, ktora ucząca istoty y własności zboża, każdemu rodzajowi naznaczyła grunt według tego, iak każde zboże korzenie szeroko rozciąga, lub głęboko zapuszcza, w obdarzoney takimi własnościami ziemi buyność znajduje; zazyżnienie roli, poznanie skutkow powietrza, rozumny pracy podział y oney umniejszenie przez machiny
do-

dobrze się tam nadaia; Owce naywiększym ią
kraiu

dowcipne, zachowanie bydła od zarazy, onego utrzymania iadne, rozmnożenie rodzajow zboża, wydoskonalenie żeglugi y tyliaczne pożytki ułatwiające handel, wygodę życia utrzymujące, potrzebom ludzkim zabiegające z uczonych ludzi wyższy wynalazku, a z nauk y umiętności oświecenia.

Rzemiosła Angielskie naybardziey około zelaza, stali, miedzi, cyny &c. bawiące się dla gładkiego poloru, cudney delikatności tak u cudzych narodow, samego nawet Francuskiego w szacunek weszły, że żadnego w Europie kraiu niemalz, ktoryby onych nie potrzebował.

Idźmy do czwartego handlu Angielskiego rodzaju, to jest łowienia ryb. Do trzech gatunkow ryb narody Europejskie rybolowstwo obracają, kteremi bardzo zyskowny utrzymują handel, to jest śledziami, sztokłiszem y wielorybami. Hollendrzy, Francuzi, Anglicy, Szkotowie, Irlandczycy, Szwedzi y Duńczycow śledzi połowem się bawią. Śledź jest ryba mała morska mająca grzbiet modrawy a brzuch koloru srebrnego, długa calow 9 abo 10, szeroka 2. Śledzie w Oceanie północnym ku biegunowi zbliżonym y lodami zawalonym, mnożą się y rosną wolne od napaści ryb wielkich niemogących oddychać pod lodami. *Valmont de Bonare* zdania jest tego, że śledzi naywięcey znajdują się w morzu oblewającym koniec narożny Szkocyi, Norwegii y Danii. Z ktoreykolwiek północnego morza części na początku każdego roku wszystkie śledzie w dwie gromady na wzor zagonow uszeregowane wychodzą; Zagon prawy uidaie się ku zachodowi y na początku Marca opiera się o *Islandyę*, a lewy rozciąga się ku wschodowi y dzieli się na dwa mnieysze, z ktorych ieden płynie ku piaskom *Nowey Ziemi*, drugi przyciągnawszy ku pewney wysokości uidaie się ku *Norwegii*, y część onego przeluzwa się przez cieśninę morską *Zund*, a druga część zawiaa do końca *Jutlandyi*, płynie lzybko brzegiem tego kraiu y w *Beltach* łączy się z zagonem Bałtyckim; znowu się z sobą rozłączywszy ciągną nad podbrzeżem *Hollsteynu* y *Hollandyi* &c. Zagon czy w zagon uszeregowane stado zachodnie licznieysze y zawsze za sobą wielkie mnostwo młodych świn, płow morskich, kablionow prowadzące ciągnie ku *Orkadem*, gdzie Hollendericy rybacy na nie z sieciami
rozwie-

kraiu bogactwem, konie, syr, masło, skóry, piwo

w ca-

rozwiedzionimi czekała, daley ku *Szkocji* gdzie na dwa dzieli się hulce, jeden stroną zachodnią *Anglii* płynący nawiedza brzegi *Fryzji, Zelandyi, Brabancyi, Francyi* &c, drugi oparłszy się o *Irlandyę* ciągnie do kanału Brytańskiego gdzie oba się łączą, a złączywszy się wysyłaia znaczną poczet do Oceanu Atlantycznego, który tam znika, czy ginie. Wszystkie te gromady znowu na pewne ściągają się miejsca, łączą się z sobą, y we dwa wielkie szykują się zagony, z których jeden powraca do oyczyzny stroną północną, a drugi wschodnią. Czas do powrotu jest pewny, nigdy nieodmienny. Od brzegów Francuskich zaczyna się śledzie umykać na końcu Czerwca, a w Sierpniu zgola one opuszczają; drogę mają przepisaną y ciągnięcie porządne; żadna rybka od kupy się niewylacza, na odwodzie niezoście, ani przodem się niewysuwa.

Risarze rzeczy przyrodzonych długo szukali przyczyn, dla których skłonność przyrodzona napędza śledzie do iednostayney każdego roku wędrowki. Rybacy Hollenderscy y Francuscy postrzegli, że każdego roku w dłuż kanalu Brytańskiego wielkie mnostwo znajduje się pewnych robaczek y rybek, ktorymi się śledzie karmią. W Oceanie północnym niedostatek żyru je wypędza. Gdy wszystko strawia przy brzegach krajow Europy północnych rzucaia się ku południowi, jeżeli którego roku tam żyru nieznayduia, w inne udaia się strony, y na ow czas ciągnięcie onych jest bystre, a połow jest nikczenny. Młode śledzie z ikier pod czas wędrowki rzuconych iak tylko nabeda mocy, ciągną zaraz za rodzicami swemi pod lody Oceanu północnego.

Szyk y porządek w ciągnięciu tych rybek podziwienia są godne: naprzód przed każdą gromadą płyną przewodnicy, za ktorymi pierwszy szereg, a zatym wszystkie inne z niewypowiedziana szybkością y wytwornością obracaia się; gdy wychodzą z północy ciągną zagonem daleko dłuższym niż szerszym, na morze wpadłszy obszerne do większej rozciągają się szerokości niż jest długość *Anglii, Szkocyi, Irlandyi* razem wziętych; Do cieśniny wchoząc morskiej bez zastanowienia się w płynieniu najmnieyszego, szeroki zagoni w długi w oka mgnieniu przemieniaiają według miejsca, które mają przebywać: niemalz na świe-

cie

w całej Europie wielki mają szacunek y odbył.

Hb

W za-

cie wojska tak w obrotach wyćwiczonego żołnierskich, ktoreby z taką szybkością y porządkiem szyki swoje odmieniało.

Po nad brzegami *Ameryki północney* ciągnie także ieden śledzi zagon, niepomyka się iednak daley za *Karolinę*; niewiadomo iaki to tam zachodzi, czy ten który do morza zabiega Atlantycznego, czyliż ten który się odrywa od stada wychodzącego z północy y oparłszy się o *Gronlandyę* rzuca się w stronę północną *Ameryki* ku zachodowi, gdy główne wojsko zmierza do krajow południowych ku wschodowi.

Na morzu Indyjskim przy wyspach *Bandzie* y *Amboinie* nayduie się ryba wielce podobna do śledzia, ale nie jest prawdziwym śledziem. Przy *Kapie dobrej nadziei* widać się daia uszeregowane trybem Europejskim śledzi gromady, które mogą tam zabiegać wypadłszy z pod lodow morza ku biegunowi południowemu zbliżonego; te dla żyru wpadaia do rzek y przeciwko wodzie płyną; Murzyni tamteczni siecia je łowia y na kilka dni przed iedzeniem, do rosolu rzucaia.

O sposobie łowienia, solenia, pakowania y gatunkach śledzi będziemy mowili w opisanu handlu Hollenderskiego, który ta ryba obficiey zbogaca, niż góry Peruańskie Hiszpania, abo Brezyjskie Portugalia.

O połowie śledzi Angielskim tak *Luzac* w księdze swey *les interêts des Nations* tom I p. 208 mowi: " Połow śledzi, który natura pod moc y podział W. Brytanii oddała, że przy iey brzegach jest nayobfitszy, niemoże być policzony między rodzajami handlu narodowego, chociaż znaczne do pomnożenia onego obmyślono zachęcenia. Pobory wielkie przeszkadzaia do rozszerzenia takowego połowu, y wszystkie zachęcenia czynia nie skutecznymi. Drogi rzemieślnik podnosi narzędzie, o porządzenie y naiecie statkow rybackich do niezmierney ceny; przytym akcyza na śledzie tak wielka jest nalożona, że ta ryba dla drogości niemoże wchodzić do konsumpcyi polpolsstwa. Ten jest skutek przebraney miary długow narodowych. Zwierzchność Angielska rzady sprawiująca chwieie się między potrzebą niechronną poborow y handlow, y bez przestanku to iedną rzuca ręką, co drugą buduie.

Większe

W żadnym Europy kraju tak wiele y tak deli-

Większe daleko Anglikom przynosi pożytki połow stokfiszu, zwłaszcza po traktacie ostatnim Paryskim, przez który Francuzi przymuszani byli ustąpić im swoich osad na lądzie y wyspach *Ameryki północney* y pozwolić na twarde warunki, pod któremi przy łowieniu stokfiszu się utrzymali.

Stokfisz jest ryba morska wielka głowę szpetną, zęby w gardzieli, mięso białe, grzbiet szarawy, podbrzusze białawe mająca, okryta łuską cienką przezroczystą. Tak z stokfiszu solonego, iako z świeżego wżyskie narody delikatną mają pośtną potrawę. Świeży tylko może być pokarmem Amerykanow, abo w Ameryce mieszkających; solony inny jest biały abo zielony przychodzący do nas przez Gdańsk, a do Litwy przez Rygę y Krolewiec, który nay nazywamy Kablionem; inny jest suchy, który nazywamy pożyczonym od Niemców słowem Stokfiszem: tak stokfisz iako kablion jest też sama ryba, ale na różnych ławionach y różnym solona sposobem. Kablion jest stokfisz ławiony przy wielkich piaskach wyspy *Nową Ziemią* nazwaney Anglikom od Francuzow r. 1713 przez traktat Utrechtski razem z *Akadją* ustąpioney; także przy wyspach *Piaškowej* y *S. Piotra*; Stokfisz solony suchy ławiony przy wyspach nazwanych *Placencya*, *Czerwony Kapuś* &c, y przy brzegach osad Angielskich.

Połow przy wielkich piaskach jest naypożyteczniejszy, bo tam naywiększa y naytłuszczyjsza zwłaszcza w stronie południowey poławia się ryba. Okręty 50 aż do 75 łasztow noszące ławowane solą, żywnością dla czeladzi y narzędziem do ławienia iako to: wędami, hakami &c, ku temu są używane końcowi. Okręty noszące łasztow 50 potrzebują ludzi 20, a noszące łasztow 75 ludzi 25. Na dobraniu sposobnych ludzi połowu zawiśła pomysłność: jeden flis odcina głowę, drugi przecina rybę y wnętrzości wyciąga, trzeci soli, ten ostatni w rzemieśle swym powinien być biegły, ponieważ od solenia w miarę uczynionego kablionu zawiśło dochowanie y wyprawy pożyteczne skutki, czwarty ją układa warstwy na dnie okrętowym, jedną rybę kładąc głową na ogonie drugiej, każdą warstwę solą nasypując: każdego dnia połow na osobney układa się kupio; po kilku dniach rybę osączoną na drugie miejsce okrętu

katney nieznamydaie się zwierzyny: sarn, zający, kro-

Bb 2

kro-

okrętu przenoszą y warizty świeżą solą przekładają, a potem w beczki pakują, jedną solą znowu przekładając, drugie rosółem zalewając. Kablion solą przelazony, lepiej dochowuje się, niż rosółem zalany; 12 beczek od funtów Francuskich 300 (Warszawskich 360) idzie na łaszt jeden. Francuzi 6 gatunkow kablionu kładą. Patrz *Manuel historique, géographique, & politique des Négocians*. tom II p. 439.

Czas do ławienia kablionu nayspodobniejszy jest od początku miesiąca Lutego do końca Kwietnia. Kablion ławiony w Lipcu, Sierpniu y Wrześniu ławo się psuje. Oprócz wielkich piaskow, (jest to wyspa piaszczysta wodą przykryta, długa mil 130, a szeroka 50, leżąca na mil 25 od *Nowey Ziemi*) poławia się stokfisz biały na środku morza północnego. Okrętow do tego połowu używają od 100 łasztow y 50 czeladzi. Wystawienie y utrzymanie takich okrętow jest daleko kosztowniejsze, ale też zysk jest większy, bo okręt przy wielkich piaskach naywięcej dostaje 50 tysięcy sztuk stokfiszu, na wielkim zaś morzu 200 tysięcy podczas zdobywa. Na połow stokfiszu suchego, ponieważ niemoże być w kupę składany, używają okrętow szerokich. Ponieważ stokfisz, który jest daleko mniejszy od kablionu y tym się tylko od niego różni, niemoże być inaczej suszony iak na słońcu, okręty rybackie wychodzą z *Europy* w Marcu, a stawają w *Ameryce* na końcu Kwietnia dla korzystania z letniej pory. Czeladź okrętowa w nadgodę swej pracy dostaje trzecią część zdobyczy. Oprócz samej ryby, kawior, kiszki, język y wątroba stokfiszowa wielki przynoszą pożytek. Z wątroby robią olej zdalny do garbarstwa y palenia. Takowego oleju na 1,000 beczek wchodzi co rok do Anglii.

Przed ostatnią wojną Francuzi na 5 millionow cetnarow dostawali kablionu, połow stokfiszu suszonego jeżeli nie znaczniejszy zapewnie był równy, iak wielka handla y pożytkow zasada?

Anglicy po traktacie Paryskim rozszerzyli tę handla żyłą y Francuskich zyskow znaczną część do siebie przeciągnęli. Jeżeli po traktacie Utrechtskim opędziwszy krajowe potrzeby przedawali cudzoziemcom za 1,400,000 tal:

bi-

bitych, teraz gdy na ten połow 500 okrętow a 17.000 Maytkow, nierachując w to ofad Angielskich, używają zysku musi ſowicie być więkſzy.

Zegluga Angielskiej y zysku z najećia okrętow pochodzącego wielkość namienilem wyżej w *przypisku o handlu Francuſkim*.

Daleko żegluga Angielska byłaby więkſza y zysk znaczniejszy, gdyby Angliacy mogli z miernym żeglować koſttem. Hollendrzy na tym naywięcej zyskują, że tanio ſwoje mogą nymować okręty. Angliacy ani budować ani nymować okrętow ſwych mogą za cenę równą Hollenderskiej. Wſzystko w tym kraju pobory y niezmiernie ſta niſzcza y gubią.

Sławny akt nawigacyi za *Kromwela* r. 1651 d. 9 Paździ: ustanowiony, a za *Karola II* r. 1660 potwierdzony ieſt iedyną rozciągnioną po wſzystkich morzach Angielskiej żeglugi y morſkiej potencji przyczyną.

Tym prawem Angliacy zakazali do ofad ſwych Amerykańskich, Azyatyckich y Afrykańskich poſyłać towarow y żywnoſci na cudzoziemſkich okrętach, a do portow Angielskich przyſtęp y handel tym tylko pozwolili, ktore właſnego kraju plod y manufaktury przywoziły. Uſtawa Angielska miała za cel umnieyſzyć żeglugę Hollendrow z kraju nieplodnego niemogących ſzałować towarow; iednakże Hollendrzy traktatem Bredawſkim tę iakſę u Anglikow zyskali, że towary dolnych Niemiec przez Hollandy wodą y ładem przechodzące na Hollenderſkich okrętach do portow Angielskich mogą być wprowadzane. Akt nawigacyi od iednych Piſarzow Angielskich *Palladium*, od drugich Bogiem Stworzycielem Marynarſtwa nazwany, okrocił Anglikow ręce do budowania po wſzystkich portach okrętow tak w *Europie*, iako w *Ameryce*, mianowicie iednak w *Nowym Yorku*. Za rozmnożoną żeglugą kupiecką poſzła ta ſtraſzna potencya na morzu, ktora Anglikom u całego ſwiata ſprawuje powagę, do czego nie-mniej przyłożyła ſię y wojna Hiſzpańska na początku wieku tego wſzczęta: Angliacy y Hollendrzy ſprzymierzywszy ſię na ofadzenie od tronu *Filipa V* przyeśli wſzystkie na morzu y lądzie nakłady wojenne tym ſpůsobem: że Angliacy dwie części wydatkow morſkich, a trzecią tylko

na lądzie, przeciwnie Hollendrzy dwie na lądzie, a trzecią na morzu mieli podeymować. Ci zniſzczyli ſię przez niezmiernie nakłady, oblężenia miast, onych dobycie, żołnierskimi twierdzami ofadzenie; ſame zwycięstwa y podbite kraie zwycięzcow ubożyły; tamci, to ieſt Angliacy dobywszy ſię panowania nad morzem handel ſwoy rozszerzyli y dotychczas zbierają zyski, ktore im nakłady na wojnę Hiſzpańską tożone przynoszą.

Szoſtym handlu Angielskiego ſzrodłem ſą ofady. Ofady narodow terazniejszych inny mają zamierzony cel, niż dawne Greckie y Rzymſkie. Dawne tym iedynie końcem były zakładane, aby Metropolie Obywatelow liczbą przeładowane; onych ſię pozbyły, a łatwieyſzy wyżywienia ſię ſpůsob miały. Rzymianie inny w tym ieſzcze zamierzali koniec: podbiwszy grube narody uſilowali one polerować ſpołecznością y obcowaniem Rzymian, y takowe mieć w zawoioowanych krajach ofady dla utrzymania w poſlufieſtwie nabytych orężem poddanych. Takich ofad Rzymſkich liczą Dzieiopiſowie we Wioſzech 150, w Afryce 60, w Hiſzpanii 30, y podobną liczbę w Gallii y w innych mieyſcach. Patrz *Pitiſei Lexicon Antiqu: Adryana de Valois Notit: Gal: in praef: Roſina Antiqu: Rom: Lib: 10. cap: 24. &c.*

Ofady terazniejszye zaprowadzone ſą od narodow Europeyſkich dla rozciągnięcia handlu, to ieſt dla wywiezienia zboża y manufaktur do ofad na zamianę plodu krajow onych, w ktorych ofady zaprowadzone ręce y przemysł do uprawy gruntow obrociły. Anglikom chociaż niedoſtaly ſię w Ameryce kraie w złoto y ſrebro bogate, ofady iednak ich tak w ludnoſć y handel zakwitnęły, że żaden naród Europeyſki z niemi zrównać ſię niemoże. Tak pięknie kwitnący Nowey Anglii ſtan mocno obchodzi dawną *Anglią*, tak dla ludnoſci, iako dla manufaktur do *Ameryki* wprowadzonych. Ludnoſć przechodzi 1 million 50 tyſięcy duſz, a handel w towarach przychoźących y wychodzących ceniony ieſt 5 mil: F. S. (23 mil: tal: bit:); na wyrobiecie cukru y wſzystkich innych towarow trzymają ofady 150 tyſięcy Murzynow.

niem Fizyki oświecone początek u Anglików
wzięło

Osady poznawszy siły swoje ustawom Parlamentu Angielskiego odważają się opierać y od ciężaru podatków się umykać: pokazały to w różnych okolicznościach mianowicie iednak w odrzuceniu papieru stemplowanego. Niedolęć natym, osady mając ludzi sposobnych, kraj żyzny, płód ziemi niezmierny, a przytym mocą przy założeniu swym prawodawczą zaszczycone, założyły manufaktury y żeglugę, y dwojaką Anglii czynią krzywdę, raz że icy manufaktur niepotrzebują, a zatym odbyły onych mniejszą; drugi raz że nieczynią zadość ustawom Królestwa, które nakazują okrętom towarami Amerykańskimi ładowanym pierwey do portów zawiać Angielskich dla cła zapłacenia, prosto do różnych państw Europejskich one wysyłają, y tam na zakupię w rozne towary się opatrują. *Anglia* nieskuteczne stanowi prawa dla ściśnienia y okryślenia przemysłu ziemkow swych z oyczyzny za morze przesadzonych, chce hol usmierzyć a choroby nie leczy. Przemysł, manufaktury, handel osad Amerykańskich więcey podobno dają do myślenia Parlamentowi y Ministróm Angielskim, niż siły morskie domu Francuskiego przy mierzem familii złączonego abo handel najmocniejszego którego w Europie narodu. Dawniey ta prawda powzięchnie była od wszystkich uznana, że ieden Anglik w *Ameryce* osiadły żywil y pracą swoją odziewał pięć osob w *Anglii* mieszkających, teraz gdy osady od zamierzenia swego uchybiły y nie na pożytek Metropolii, ale na pomnożenie własnych majątkow swoje wysyłają sprawność y przemysł znacznie umniejszyły się pożytki Anglików, a w krotce wszystkie mogą upaść. Kupcy w *Ameryce* osiadli wysyłają prosto do *Portugalii*, *Hiszpanii*, *Hollandyi* y na morze szrodziemne. Stokfisz, zboże, ryż y inny płód kraju swego, a powracające ładnią okręty towarami Europejskimi: pletna, kapeluszw y materyi wełnianych manufaktury w tey części świata założone dążą do doskonałości.

Wystawienie okrętow na sprzedaż wielki przynosiżył osadom; a zwłaszcza miastom *Filadelfii* y *Bostonowi*, których dwóch miast własny handel potrzebuie y ma 1,500 okrętow, y nietylko swoje Prowincye, ale wszystkie osady Angielskie opatruie w towary Europejskie, w cudzoziemskich ładowane portach.

Hand

wzięło y ostatniey nabyło doskonałości. Mine-
ry

Handel futra nabyty z *Kanadą* nie iost tak wielki, aby nadgrodził wszystkie wydatki na zawbiowanie tego obszernego kraju y onego utrzymanie wysypane. Sama *Kanady* obszerność iest ciężarem dla *Anglii*.

Y także *Anglia* z tak obszernych, licznych y żyznych swoich osad żadnych niezbiera korzyści? bynajmniey! wielką handel Angielski ma pomoc z płodu Amerykańskiego, ale dla manufaktur założonych, dla przemysłu Amerykanow, dla ustanowionej żeglugi do cudzych państw y prowadzenia własnego z onemi kupiectwa rozciągniętego, tak znacznie niepożytkuie, iak pożytkowałby, gdyby Angielscy Amerykanie wszystkie swoje towary samym Anglikom przedawali, ich manufakturami się odziewali, okrętow swych niemieli, wszystkie rzeczy do wygody życia, wszystkie narzędzia do sprawowania różnych kunsztow y rzemiosł, z samey tylko *Anglii* sprowadzali. Cokolwiek tylko osady na przemysł swym, kunsztach, żegludze, &c: zykują, to *Anglia* traci. Wysła iednak ona do *Ameryki* naywięcey 400 okrętow, których ładunek w roku 1726, gdy osady swych manufaktur y żeglugi ieszcze niemialy, na celnych komorach deklarowany był 234,785 F. S. y 17 szelinow; a że w państwach porządnych handel pomnożyć usiłujących, deklaracye towarow zwyczajnie czynią się mniej trzecią częścią, niż iest cena onych tak wewnętrzna iako zewnętrzna, więc towary z *Anglii* posyłane do *Ameryki* musiały przenosić półtora milliona talerow bitych.

Wyspy cukrowe, a mianowicie *Jamaika* przyftawnią do portow Angielskich co rok 35,000 beczek cukru, każdą od funtow 1,200, którego sama *Anglia* potrzebuie na rok 600 tysięcy cetnarow. *Wirginia* szafuje *Anglii* od r. 1750 tabaki 100,000 beczek (boucauts) od 800 funtow, ktorey połowa na własną kraj obraca się potrzebę, a druga przedaie się cudzoziemcom za 400,000 Funtow Sterlingow. Stokfisz iak wielkie pieniądze do *Anglii* wprowadza wyżej namienieliśmy. Odnoga *Hudsonska* y *Kanada* futrem rozmaitym mocno handel zasila Angielski; Anglicy do składow abo faktoryi swoich nad odnogą *Hudson* przystawują za 4,000 F. S. towarow, iako to: prochu, szrotu, kul, siekier, kapeluszw, grzebieni, zwierciadel, suzyi, &c, a biorą

ry srebrne, cynowe, ołowiane, węglow ziemnych

biorą na odwrot skóry bobrowe, których dwie części Londyńscy zakupują kapelusznicy, a trzecią cudzoziemcy. Jaki pożytek futra w *Kanadzie* zakupione czynią ieszcze kupieckie nieo, solify piśma. Nowa *Anglia* obfituje w wielkie lasy y wszystkie drzewa, do budowania okrętów zdadne; gdy *Anglia* dokaże, o co się stara usilnie, że drzewem tego kraju y potażem wszystkie światie opędziwszy potrzeby cudzoziemiskm onych będzie mogła udzielać krajom, handel leśny krajow północnych upaść koniecznie musi, a *Anglia* naddatek dotychczas płacony w kraju zatrzyma. Patrz przypisek o handlu Moskiewskim.

Drzewo farbierskie *de Campêche*, ryż, cacao y inne towary z Ameryki Angielskiej pochodzące pożytecznym są *Anglii* handlem. Chociaż osady Angielskie, iakom rzekł wyżej, kupczył zaczęły z krzywdą Metropolii z obcemi narodami, naddatek iednak za towary w zamianę wzięte przychodzący, odbierają w wexlach na *Londyn* ciagnionych, na których to miasto znacznie zyskuje. Patrz Dumont: *Histoire Et commerce des Colonies Angloises &c. à la Haye 1755. Manuel des Négocians &c.*

Siodma y ostatnia Angielskiego handlu żyła jest kam-bierstwo, abo płacenie wexlow, do których wykładu nim przystąpię, należy miie pierwey opisać pieniądze Angielskie, onych różnicę, cenę, ligę &c. *Moneta* od słowa łacińskiego *mones* nazwana, że o cenie metalu, stempla, imieniu białego, zwierzchności bić, rozkazującej y szacunek zewnętrzny oznaczającej ostrzega, pewney niema w historii epochy, kiedy y u którego wzięła narodu początek. Do ustanowienia monety zbiegły się dwie przyczyny: pożytek y wygoda publiczne. Handel początkowe ludzkie towarzystwa prowadziły zamianą: każdy dawał to co mu się nad potrzebę zostawało, za to, co mu braknęło; wielkie zatym wszczęły się trudności w szacunku rzeczy, którym cenę pomnażała abo umniejszała sprawność przedającego, potrzebą kupującego, trudność przewiezienia, rzadkość towaru, nieodobność dzielenia onego na części y inne zawady, dla których uprzątnienia wzięte są za powszechnym wszystkich zezwoleniem pewne istoty, aby znaczyły rzeczy do utrzymania ludzkiego życia

po-

nych z bogactw kray y wpierają handel, który dla

potrzebne: kruszce, drzewo, skóry, rogi bydzące, owoce, y pestki onych, konchy &c. takimi były znakami abo pierwiastkową monetą, a niektóre z nich są dotychczas u narodow dzikich, a mianowicie w *Asyryi* zachodniej osiadłych. W następie czasow późniejszych potrzeżono, że same kruszce dla wyboru władności przyrodzonych były najzdaturniejsze do znaczenia rzeczy, y one na ten koniec obrano. Naprzod dzielono złoto, srebro, miedź, na różne kawałki, przy kontraktach kupna y sprzedaży, ważono y pilowano dla zapłacenia wielości umowionej. Nosić z sobą ustawicznie narzędzia do ważenia, przecinania y opilowania, zdała się y była rzecz uprzykrzona, umowiono się tedy mieć kawałki kruszcu wielorakiey wagi y wielkości pewnemi cechowane znakami, dla łatwego poznania onych wewnętrzney ceny. Potym gdy handel bardziey się szerzył, a zbytek nad pierwizemi życia potrzebami przewodzić zaczął, szczerłość też y otwartość między kupczacemi zachowana, subtelności, zdrady y oszukiwania itabily, znaleźli się falszerze, y chciwi ludzie, którzy monecie prostey w kawałkach kruszcu cechowanych wiele z wagi y materyi dobroci uymować odważyli się; dla zabezpieczenia złemu zwierzchność publiczna w to się wdała y pewnemi znakami pieniądze cechować kazala, ale gdy y ta ostrożność falszerzow niewstrzymała chciwości, zaczęto wyciskać na pieniąlzach wyobrażenie Krolow, datę, napis y inne znaki, które monety dobroć apewniały y ostrzegały.

W którym narodzie monetę bić uaypierwiey zaczęto. Dzieiopisowic nieświadcza; początek y używanie oney jest skutkiem ustanowionego w państwach rządu. Najdawnieysze y nayspewnieysze o monecie świadcziwo mamy z piśma *S. Genes: 20 v. 16*, które mówi o 1,000 sztuk srebrnych, od *Abimalecha* darowanych *Sarze*; o 400 srebrnikach przez *Abrahama* wyliczonych Synom *Ejrona*. (*quadringentos siclos argenti probata moneta publica*) *Genez: 23 v. 19*, y o 100 *keshtahs* abo baranach, to jest sztukach monety figure barana wyciśnioną mających, za które *Jakub* kupił u potomkow *Hemara* rolę; Wulgata, text Syryjski, 70 tłomaczow, y wszyscy dawni tłomacze o 100 baranach mówią, ale późnieyli granuizę się na słowa

de-

dla wielkości zysków, wielości krajów do ktor-
rych

dęstwie S. *Szczepana*, który w dziełach Apostolskich twierdzi że ta rola była kupiona za pieniądze, tego są zdania, że moneta od *Jakuba* za rolę owę wyliczona postacią barana była naznaczona.

Dawność monety y używanie między Żydami y bliskimi imi narodami dowodzi się jeszcze z pisma S. *Józef* był zaprzędany od Braci za 20 srebrników, *Jakub* pod czas powszechnego głodu wysłał Synów z pieniędzmi do Egiptu na zakupienie zboża. Egypcyanie wszystko swoje złoto podczas tegoż głodu oddali *Józefowi*.

Wielkie do prawdy jest podobieństwo, że Syryczykowie, a naybardziej Fenicyanie, którzy naypierwsi handlować zaczęli, pieniądze bili. Grecy podczas oblężenia *Troi* około r. 1282 przed Erą Chrześcijańską monety bitey jeszcze nieznali. Pierwsi według świadectwa *Strabona* Eginetanie monetę bić w Grecyi zaczęli, y dla tego wszystkie pieniądze nazywały się przez długi czas u Greków *Eginetes*. *Lukan* przypisuje ten wynalazek *Itanowi* Królowi Tessalskiemu, który tam panował około r. 1500 przed Erą Chrześcijańską. Persowie przed panowaniem *Dariusza* Syna *Histaspas* podobnie nieznali monety bitey. Sławne pieniądze złote *Darici* za tego Monarchy bite napełniły Grecyę. Dawnym Rzymianom za monetę skora cechowana aż do *Serwiusza Tulliusza*, służyła; za jego dopiero panowania, iako świadczy *Pliniusz*, miedziana z wyobrażeniem wolu nastąpiła, srebrna zaś zaczęła po zwycięstwie nad *Pyrrusem* odniesionym r. 269 przed Erą Chrz.: a złota w lat 62 później. Pierwszego z Monarchow *Juliusza Cezara* głowa z rozkazu Senatu na monecie Rzymskiej złotej y srebrnej wyciśniona pokazała się; ten przykład był od Cesarzow Rzymskich y od wszystkich świata Królow przyjęty y naśladowany.

Gallowie ktorých wielka Brytania, podług wszystkich niemal Pisarzow, była osada, naypierwszym są w Europie według *Kassiodora* narodem, który skorzaną na kruszcową monetę zamienił. Na pieniądzach złotych, srebrnych y miedzianych wyciskałi posagi albo głowy Bózków swych, zwierząt znaczących kraju własność albo bogactwa, iezdzcow pod czas cacyli; pod czas tylko głowy ich albo imiona wielkich ludzi, miast y narodow, ktorými rządziłi. Na-

rych Angielskie kupieckie zapadaiają okręty, rozma-

Natychże Gallow monecie często był wybity koń biegący bez wędzidla y siodła, na znak ich wolności y skłonności do wojny: gwiazda pod koniem znaczyła narodu rodowitość y sławę. Patrz *Bouillon* Recherches curieuses des monnoies de France; także *Abot de Bazinghen* Traité des monnoies tom II p. 49 & seq.

Wszystkie narody tak dawne iak terażniejsze miały wagę, z ktoręj pewną liczbę sztuk pieniędzy były; taką wagą u Żydow, Grekow była mina, u Rzymian funt, u terażniejszych wszystkich niemal narodow grzywna, chociaż nie wszędzie jednostayna. Mina żydowska nie była nigdy pieniądzem, ale tylko miarą pieniędzy iak u nas grzywna. Moneta żydowska srebrna nazywała się *sekel*; 100 liklow bito z miny, to jest z 4 grzywien Kolońskich czystego srebra. Każdy sikl ważył 160 granow; y był ndawany w 10 *gerahs*, z ktorých każdy ważył 16 granow. Miedzianą monetę według teyże wagi y ligi żydzi bili, a złotej swej własnej nigdy nie mieli, ale cudzoziemską się obchodzili.

Moneta srebrna Rzymska nazwana *denary*, gdy ią po pokoju uczynionym z *Pyrrusem* bić zaczęto, była tak ustanowiona, że z funta Rzymskiego od 12 uncyi, 12 wychodziło denarow, to jest talerow bitych naszych 15, potem po różnych oney odmianach 15 bito denarow z funta, y w takiej ią postawie znalazł *Juliusz Cezar*. Pod następcami *Juliusza* funt srebra czystego dawał denarow 24, daley 36, 40, naostatek 96. Monetę złotą nazwaną *nummus aureus* Rzym wolny ustanowił tak, że 40 sztuk złotych z funta albo poltory grzywny wychodziło. Za panowania Cesarzow ta liczba była podniesiona do 45, 50, naostatek 55 sztuk. *Heliogabalus* kazał bić czerwone złote dwa funty ważące; około r. 225 z funta bito czerwonych złotych albo *solidos aureos* 72, z ktorých każdy ważył 84 granow. Około tegoż samego czasu bito monetę srebrną nazwaną *milliarensis* sztuk 68 $\frac{1}{2}$ z funta, każda szinka ważyła 88 $\frac{1}{2}$ granow grzywny Trojańskiej &c.

Terażniejsze narody niemal wszystkie grzywne czynią miarą swej monety. Francya hie z grzywny Trojańskiej (de Traves 830; $\frac{2}{5}$ *Louis d'or*, z ktorých każdy waży 153 $\frac{1}{2}$) talerow bitych; *Hollandya* z takiejże grzywny złota bite

czes.

zmaitości towarow tak z samey Anglii, iako Angiel-

czerwonych złotych $67\frac{1}{2}$; *Anglia* z funta *Troy* od 12 uncyi bite 62 szeliny, *Hiszpanie* z grzywny złota 36 pistolow $\frac{1}{2}$; z grzywny srebra $9\frac{2}{7}$ piastrow, Niemcy, Polska &c, z grzywny Kolońskiej srebra 10 tal: bitych, a złota 67 czerwonych. Z Pifarzow Angielskich dokladney niemożna wyciągnąć wiadomości, iaka handel ich utrzymywała moneta w pierwiastkach narodu, y za panowania Sasow, Duńczykow, Normandow. Na początku panowania familii *Francuskiej Plantagenetow* za drugiego Krola z tey familii *Rycharda I*, *Anglia* pieniędzy jeszcze swych własnych nie miała: moneta bita w stronie wschodney Rzeszy Niemieckiej dla dobroci swey nad wszystkie inne cudzoziemskie pieniądze szacunek otrzymala, nazwano ją *Easterling* od obywatelow krajiny oney, ktorzy na ow czas to nosili nazwisko. W krotce Mincarze wezwani do Londynu bić zaczęli monetę srebrną, która miała *Easterling* nazwana była *Sterling*; *schilling* lub *schelling* dwudziestą część sterlinga poźniej bić zaczęto. Pieniądz ten wziął nazwisko od Bernarda *Schillinga* kupca Toruńskiego, który mając wiele srebra otrzymał pozwolenie od *Ludgera* Xiążęcia *Brnświckiego XVI* Mistrza *Krzyżackiego* bić monetę, Anglicy kupczacy w Prusach ją do oycyzny swey wywozili, a potym sami bić zaczęli. *Edward I* 28 roku panowania swego (r. 1300) naznaczył *sterlingon*: probę y wagę. Około roku 1320 za *Edwarda III* gdy po całej Europie złoto na pieniądze przebiiać zaczęto, w *Anglii* też czerwone złote nazwane *Florentyny* bito; tenże Krol bić kazał ze złota monetę *noble*, potym roku 1334 *noble* z rożą proby $23\frac{1}{2}$ karatow. Za następcow iego wyszły z miniey Londyńskiej *noble Henrykowskie* proby $25\frac{1}{2}$ karatow; *Angeloty* proby teyże samey &c. Do panowania *Elżbiety* Anglicy nieznali monety miedzianey roku 1560 z uchwały Parlamentu bić zaczęto z miedzi *half-penny* ceny poł denara srebrnego sterlinga; *farthingi* abo *pol half-penny* cztery *farthingi* abo *sardiny* czynią denar jeden srebrny funta sterlinga. *Jakub I* następcą *Elżbiety* kazał bić talery bite nazwane *krown* z funta *Trojańskiego* abo poltery grzywny sztuk $12\frac{2}{3}$ ligi 11 denarow, to jest że taki taler ma 12 części czystego srebra, a dwunastą część miedzi.

gielskich Amerykańskich y Azyatyckich osad, wy-

Jacobus złota moneta za tegoż Krola bita miała 22 karaty złota, a 2 miedzi ważyła granow 188. Za panowania *Karola II* wszystkie niemieckie dawna moneta złota przebita była na *gwineyjskie dukaty* dwunastą część miedzi mające, sztuk $44\frac{1}{2}$, to jest z grzywny sztuk $29\frac{2}{7}$. Te czerwone złote nazwane były *guinei*, że najpierwiew materyą onych piasiek był złoty na okrętach Angielskich z *Guinei* przywieziony; szły najprzod we 20 szelingach abo jednym funcie sterlingu, lecz w krotce podniesione były do 21 szelingow za domyślnym narodu zezwoleniem, które niedawnemi czasy Parlament prawem potwierdził.

Za tegoż *Karola II* roku 1655 Parlament postanowił, że wszystkie nakłady menniczne mają padać na rachunek stanu, aby nie prywatnym niekosztowały ludziom, y na to naznaczył 15 tysięcy F. S.; mocą tey ustawy mennica oddać każdemu taką wagę pieniędzy, iaką kto przynosi złota abo srebra. *Ludwik XIV* Krol *Francuski* wyrokiem swym r. 1676 wydanym wziął był na się wszystkie wydatki menniczne y ustąpił poddanym swym zysku nazwanego *monetajum*, z każdej grzywny na pieniądze przekutey; ale tę łaskę d. 15 Grudnia r. 1689 odwołał nie chcąc tracić na każdej grzywnie złota, oprócz umniejszenia (*remedium*) ligi y wagi francuskich funtow 69 gr: 8 den: 3 a na każdej grzywnie srebra funtow abo liwrow francuskich 3 gr: 5 denarow $6\frac{1}{2}$.

Tymże samym aktem Parlament Angielski ustanowił ligę monety, to jest kazał bić z funta *Trojańskiego* złota od karatow 22 sztuk $44\frac{1}{2}$ (abo 934 $\frac{1}{2}$ szellingow,) a z takiegoż funta mającego 11 uncyi 2 penny abo denary srebra czystego, a 18 pennow miedzi sztuk szellingow 62. Parlament tą ustawą chciał folgę uczynić poddanym korony y w kraju zatrzymać dobrą monetę, dla tego zakazał iey wywozić za granicę. Ten zakaz chociaż arcy-przezorny pociągnął za sobą oczewistą krajowi szkodę podniosszy nad cenę zwyczajną nie tylko wszystkie cudzoziemskie pieniądze, które kupcy y Bankierze Angielscy musieli y muszą kupować dla wypłacenia się cudzoziemcom, ale też złoto y srebro w szynach, tak że grzywna taka złota y srebrna stała się droższą niż sama moneta podobney ligi y

wagi. Niedofyć na tym: wywóz potajemny pieniędzy nastąpił, ale jeszcze nie tu koniec; kupcy znaleźli sposób chytrze wykręcić się z prawa, rzucili się do topienia swych pieniędzy, na czym zyskiwali y zyskiują do 8 od 6, a w handlu drobniejsze pożytki skwapliwie często bywają szukane. Grzywna srebrna w szynach podniosła się do dwóch funtów sterlingów 5 szelingów y 4 denarów; a w monecie niewynosiła tylko dwa F. S. 1 szeling 4 denary, widoczna tedy rzecz, że 100 grzywien w sztabach srebra kosztowały 226 F. S. $\frac{3}{4}$, a też same 100 grzywien z monety stopionej nie kosztowały iak 206 F. S. $\frac{1}{4}$, to jest więcej niż 9 grzywien na 100. Uneya złota na pieniądze przebitego była w cenie 3 F. S. $\frac{1}{2}$, a w sztabach 4 F. S. Jednakże więcej topiono monety srebrnej, niż złotej dla dwóch przyczyn: naprzód że w Anglii proporcya złota do srebra jest wyższa niż w *Hollandyi*, *Francyi*, którym dwóm narodom nawięcej *Anglia* wexlow płaci; powtore że handel *Indyi Wschodnich* koniecznie potrzebuie srebra, gdyż w tey świata stronie złoto jest w niskiej cenie. Poszło zatem, że moneta Angielska srebrna co do stempla w całej *Europie* najpiękniejsza, co do ceny y ligi najlepszym równa znikać poczęła, a sztab srebrnych nikt do mincy nieniosł, dla tego ledwie co monety srebrnej z niey wychodziło, iako to pokazuje się z rejestrow wieży Londyńskiej, według których wybito monety złotej od roku 1713 do 1734 przez lat 21 F. S. 11,061,280; a monety srebrnej w tymże samym czasie tylko 263,475 F. S.

Parlament strata przerażony publiczną r. 1717 prosił o radę sławnego *Newtona*, iakimby sposobem szerczącemu się zabiedz złemu. Ten wielki człowiek obszernie podał piśmo Lordom skarbowym, w którym gruntownie dowodził że dla zatrzymania monety mianowicie srebrnej w kraju, koniecznie należało zniżyć cenę albo złota w *Anglii*, albo srebra w *Indiach* wschodnich.

W późniejszym czasie Kawaler *Barnard* Lord Burmistrz Londyński, w publiczny m piśmie radził Parlamentowi, aby 200,000 F. S. wybić kazał podlejszey ligi, ktoraby 100 czystego srebra, a 1 $\frac{1}{2}$ uneyi miedzi trzymała, a gdyby takowa summa niewystarzała na obeyscie domowe kraju, aby

aby aktem Parlamentu była powiększona. Racye jego znajduią się w *les Intérêts de Nations de l'Europe* vol: I. p. 295. Pan *Shirley* nad zdaniem y radą Kawalera *Barnarda* rozumne czyniąc uwagi, dowodził: „ że Anglicy „ muszą płacić czynsz od długow cudzoziemcom, ktorzy „ monetę podła odrzuciwszy, zechcą złoto brać od Angli- „ kow, a gdybyśmy, mowi *Shirley*, złoto podnieśli nad „ wewnętrzną onego cenę żadnego by to nam nieprzynio- „ sło pożytku, bo wexlarze miarkują zawsze karty zamian- „ ne ceną pieniędzy wewnętrzną nie zewnętrzną, to jest „ błora ie za towar nie za pieniądze.

Y rada zdrowa Wielkiego *Newtona*, y projekt Kawalera *Barnarda* skutku nie wzięły, wywóz pieniędzy zostao do tych czas zakazany, a w *Anglii* moneta srebrna co raz się umniejsza; dobro publiczne na wywozie y topieniu srebrnych traci pieniądze, a wexlarze, kambierze y kupcy zyskuia y bogacia się.

Kambierstwo jest bogatą handlu żyłą y wielką w kupieństwie towarzyskim życia wygodą. Handel kambierski zamienia pieniądze dając one na iednym miejscu dla odebrania na drugim, a to się dzieie gdy kambierz ustępuje swych pieniędzy, ktore ma w cudzych krajach za cenę umowioną, albo przez handel ustanowioną, na pewne miastą. Przeniesienie pieniędzy na inną osobę dzieie się mocą kontraktu kupieckiego nazwanego *list wexlarcki*, ktory reprezentuie pieniądze ustąpione. Z takiego kontraktu dwoiaka zamiana pieniędzy albo wexlarstwa w kupieństwie pozwolona y prawnie używana, wnosi się: iedna *rzeczywista* zamieniająca pieniądze stare albo cudzoziemskie na krajowe bieg w handlu mające; druga jest *pieniędzy przytomnych na pieniądze nie przytomne* w cudzych albo odległych miastach będące. W takowym handlu dwa zamierzenia padają pod uwagę, wlanje summy od iedney osoby na drugą, y bieg, albo kurs, albo cena tego wlewku. Zamiana na ktorey zysku y utraty niemasz nazywa się *rdówna*, naprzykład gdy kto kupując wexel w *Warszawie* płaci 100 czter. zł., a odbiera w *Amsterdamie* złotych pospolitych Hollenderskich 525 albo funtów flamanckich 87 $\frac{1}{2}$, każdy od denarów groszy bankowych 240; zamiana jest *z stratą*, gdy dla rożnych w handlu okoliczności mnieyszą summe kto

najbogatszym w Europie czyni królestwem.

Ma-

kto w cudzych odbiera krajach niż wexel kupując daje: ta utrata nazywa się *wexlu ceną*, y czasem się podwyższa, czasem zniża. Podwyższa się gdy nacisk jest wexle kupujących na taki kraj, który nie niewinien krajowi, w którym się wexel kupuje; zniża się dla przyczyn przeciwnych, y przeciągu dłuższego czasu, w którym wexel ma być płacony. Ta odmiana ceny wexlow tak jest handlowi istotna, że od żadnego prawa Monarchow niemoże nabyć pewności. Szwecya r. 1745 kusiła się wyrokiem prawnym cenę naznaczyć wexlom, ale dala *Europie* poznać, że własności handlu doskonale nieprzenikala.

W każdym kraju dwoiaka wchodzi do handlu moneta rzetelna, y idealna nazwana inaczej bankowa abo wexlarza; moneta *rzetelna* y biega w kraju mająca, ma cenę, probę, y wielość sztuk z przynw od zwierzchności panującej naznaczoną; taką są moneta: *Luidory, talery* w Francyi; *piakry, marowedis &c.* w Hiszpanii; *czzerwone złote, talery &c.* w Hollandyi; *Gwineyskie czzerwone złote, krowny &c.* w Anglii &c. Takowa moneta podlega edmianom, ponieważ też sama zwierzchność panująca może oney zniżyć abo podwyższyć cenę zewnętrzną według potrzeby kraj.

Moneta *idealna* ściaga się najhardziej do rachunkow kupieckich: *liwry, grosze, denary, talery* od 60 groszy Francuskich, *fony sterlingi, szellingi, abo grosze y denary sterlingowe Angielskie, złote, denary groszowe Hollenderskie &c.* u narodow terażnieyszych; a talenta y miny u dawnych czynią y czynily monety *idealne*, która stanowi cenę monecie rzetelnej każdego narodu y kraju; tak na przykład funt sterling Angielski naznacza cenę wszystkich krajow monecie rzetelnej bez względu na iey szacunek zewnętrzny y liczbę sztuk w kraju własnym ustanowionych. Toż samo trzeba rozumieć o fencie groszowym abo flamanckim y wszystkich innych monetach idealnych, które są w sobie samych nieodmienne.

Ze monetę rzetelną, często potrzeba państw, abo wymysł panujących podwyższali, dodając iey szacunku zewnętrznego, abo nymniąc z wagi y proby; kupcy całego świata, chcący ocalić handel od szkod z odmiany wynikających, znowili się na to jednomyślnie nie-maczej mo-

netę

Manufaktury Angielskie y rzemiosła wszystkie

Cc

dow-

nete rzetelną przyjmować tylko według wymiaru najwyższej proby złota y srebra. Ta ich umowa niepodlegająca żadney na świecie prawodawczej władzy naznaczyła czysemu złotu probę 24 karatow, a srebru 12 cząstek abo denarow, abo 16 lotow. Według tey ustawy nieporuszoney, na poczciwości y sprawiedliwości załadzoney wszystkich rzetelnych monet świata czynią się redukcye y cena zewnętrzna do wewnętrznej, złoto do srebra od wexlarzow stosuje się. Przykłady takiego postęplu kupieckiego znajdują się w *Distionaire Raisonné des sciences*; w *Traité des Monnoyes* pod słowem *Change*, tom I. p. 135; *Reflexions Polit: de M. Dütot*; *La Banque rendue facile &c.*

Bank Londyński r. 1694 od *Wilhelma III* ustanowiony jest przywilejem samemu temu służącym zaszczycony, kupować lub przedawoć wszystkie wexle, które w krótszym czasie, niż jest półroka, mają być płacone. Inne wszystkie summy tak bank jako prywatni kupują y przedają bankierze. Zyski y handlu pieniężnego wielkość może się wnieść z summ, które w Londynie wexlami się płacą: 1) naddatek Angielski od cudzych krajow, 2) wszystkie summy z *Portugalii y Hiszpanii*, Hollendrom, Francuzom y wszystkim krajom należące przechodzą przez Londyn y płacą się od bankierzow Londyńskich, 3) czynsz od długow publicznych u cudzoziemcow zaciągnionych, 4) cena towarow Amerykańskich w Europie przedanych osłodom Angielskim należąca &c. Na wszystkich tych summ podziale zysk pewny niemoże być determinowany: nie tylko Angielscy, ale całego świata bankierze w krajach handel z sobą prowadzących często zyskują, często rowne zamiany czynią, a podczas tracy, różne przyczyny cenę wexlow podnoszą y zniżają. Wexel na Amerykę kosztuje w Londynie 75 od 100.

Ponieważ wzmiankę o Królewskim Londyńskim banku uczyniliśmy, mowmy o nim y o innych publicznych Angielskich funduszach dla handlu pieniężnego przynajmniej po większej części ustanowionych.

Banku Londyńskiego od *Wilhelma III* (takom rzekł) ustanowionego kapitałem (*Banque stock*) jest znaczna długow narodowych część od Parlamentu zaciągnionych y warowanych; *mowię*, część, bo cała długow summa 140 mil-

mil-

millionow przeciódzaca nie tylko od banku, ale też u różnych kompanii kupieckich iako to: *kompanii Indyi wschodnich, kompanii południowej, kompanii mniejszych* nazwanych: *Bank millionowy, Ekwiwalencya, Krolewska assekuracya, Londyńska assekuracya &c* zaciągnięta, y pomocą Parlamentu warowana.

Przy założeniu banku, cały onego kapitał od nayprzedniejszych kupców złożony, y Parlamentowi to jest narodowi pożyczony niewynosił więcey iak 1,200 tysięcy F. S., od którego Parlament płacił rocznego czynszu przez kilka lat 96 tysięcy F. S., to jest 8 od 100.

Parlament postępszy, że bank potrzebuie jego pomocy y łaski do pomnożenia swych pożyczek, wymógł to na nim że na potrzebę narodu pożyczyl bez żadnego czynszu 400 tysięcy F. S., a tak kapitał wynosił 1,600 tysięcy, a prowizya spadła na 6 od 100. Parlament jednak obowiazal się uroczyście niepierwey wypłacić bankowi pierwiastkowy ten kapitał, na wyfoki 6 od 100 czynsz dany, aż zgasiwszy wszystkie inne długi, ktoreby mogli potym zaciągnąć.

Narod przymuszony wielkie prowadzić wojny y niezmiernie czynić nakłady zawsze w banku znajdował znaczne summy. Oprócz dawnego kapitału po 6 od 100 do r. 1740 zaciągnął 8 mil: 400 tysięcy po 4 od 100; w r. 1752 cały dług podniósł się do 39,997,874 3 groszy 5 denarów sterlingowych.

Bank od tak wielkiej summy płaci swoim kredytorom prowizyę większą, niż bierze sam od Parlamentu dla utrzymania kredytu, y łatwości dostania pieniędzy w potrzebie; tę stratę nadgradza małemi innymi zyskami, ktore wynikają z przywilejow mu pozwolonych, a nayhardziej z placenia y przedawania wexlow do terminu 6 miesięcy nierozciągających się y handlu złotem y srebrzem w sztabach. Wielki ten kapitał jest podzielony na *akcje*, to jest na billety zapisne 100 F. S. wazące, aby każdy swoję sumę chociaź małą mogli pomieścić na banku. Wszyscy powszechnie obywatele wolą summy swoje składać na bankach, niż za nie wsie lub domy kupować podatkom podległe. Druga przyczyna dla ktorej każdy daje chętniej bankowi w płat pieniądze, jest łatwość odzyskania onych bez

bez żadnych prawności, przez proste zapisu sobie iluzącego na kogo innego przeniesienie w Anglii *Transfer* nazwane.

Akcye abo *billety* nie zawize w rowney są cenie, raz w górę podnoszą się, drugi raz spadają, według kupujących lub przedających nacisku y spraw publicznych postawy.

Akcye pierwiastkowe za ktore bank od Parlamentu brał 6 od 100 rocznego czynszu, a sam płacił 5 $\frac{1}{2}$ do r. 1743, a teraz tylko 5, płacą się zwyczajnie 146 F. S.

Akcye późniejszye do r. 1740 zakupione przynoszą 4 od 100, a po r. 1740 przyczwione 3 od 100.

W nagłych narodu potrzebach, bank wielkie summy przystawuie y zyskuje, otwiera subskrypcye coś więcey postępując niż 3 od 100, y wszystkie gotowe summy do siebie przyciąga, a potym one Ministrom szafuie.

Zawize w banku gotowych pieniędzy znajduie się na 4 miliony F. S., ktore chociaź w sklepach leżą, przecięż handel przez billety zasilają. Tych iednak summ bank jest tylko strożem y może onych w potrzebie używać. Angielscy Panowie y ludzie możni nietylko gotowe summy, ale też klejnoty do banku oddają, ktory onych bez nadgrody strzeże, a bez prowizyi kapitałow na swoję korzyść używa złożonych: dwojaka przyczyna takowy wprowadziła zwyczaj; ubezpieczenie summ y bogatych ruchomości od złodzieiow y pożarow: domy abowiem Angielskie niegruntownie budowane y drzewa wiele mające pożarom y kradzieżom podlegają.

Roku 1745 intręga dworowi przeciwna dokazała tego, że Panowie swoje kapitały chcieli z banku odzyskać. Fortelem dowcipnym bank wywinał się z bankretowania. Postanowił odzyskującym swoje kapitały, naydrobniejszy, ktora jest w Anglii, srebrną placić monetą, naznaczywszy kilka tylko w dniu godzin do placenia; tym obrotem dość miał czasu do zamowienia wielkich kapitałow na wypłacenie summ złożonych; ale do tego nieprzyšlo, bo kredyt banku wziął górę nad praktyką.

Rząd banku Londyńskiego sprawują 1 dozorca, 1 poddozorca y 24 dyrektorow, z ktorych 8. rok na urządzie przebywszy drugim ośmiu miejsce ustępują. Tak dozorca, poddozorca, iako dyrektorowie są wyborem naybo-

kiey ceny, którą sprawują podatki, na przemyśle
y ize-

gatszych kupców Angielskich. Dozorca y poddozorca, aby byli obrani muszą mieć 5,000, a dyrektorowie 3,000 F. S. na banku pierwiałtkowego kapitału y niemogą jakimkolwiek sposobem z onego się wyzuć, poki swoy sprawują urząd.

Kompania Indyi wschodnich handluie pieniędzmi z narodem, a towarami z Arabią, Persyą, Indyami, Chinami przez *Kap dobrej nadziei*; powstała z dwóch kompanii kupieckich. pierwzey ustanowienie przypada na rok 1599; dla wojny którą musiała toczyć z Wielkim Mogulem, y dla szwankow, których przyczyną byli Francuzi y Holendrzy do takiego przyszła upadku, że rząd Angielski dla kupieństwa podźwignienia musiał nową wystawić r. 1698, Indyjską kompanią; dawna jednak nie była wyzuta z wolności y przywilejow do kupczenia sobie nadanych, a tak nowa jak stara dla zieduwania sobie u zwierzchności narodowej obrony, wielkie na potrzebę publiczną borgowała summy, które na akcye podzielone, nowy pienezny do kraju wniosły handel, to jest akcye, abo bilietow przez *transfer* przedawanie y nabycie.

Roku 1702 dwie kompanie dawna y nowa za dokładem władzy najwyżzey w jedną ziednoczywszy się, kapitały funduszowe złączyły, y ustawy pierwzych akcyonarzow, to jest towarzyszw tego kupieckiego związku, przyięły.

Roku 1730 kompania rzeczona otrzymała przywilej iey tylko samey służący handlowania z krajami za *kapem dobrej nadziei* położonemi do r. 1766, pod warunkami jednak następującemi: 1) aby skarbowi publicznemu zapłaciła 200 tysięcy F. S. 2) że czynisz od summy narodowi pożyczonych wynoszący 160 tysięcy F. S. miał być umniejszony y przyprowadzony do 128 tysięcy, 3) że przywilej handlowania z Indyami iey tylko samey służący r. 1766, mógł być odwołany y kassowany za poprzedzającym trzema laty pierwey przestrzeżeniem y długi na potrzeby narodu zaciągnionego wyplaceniem. Roku 1766 Parlament Angielski wziawszy na uwagę pożytki kompanii Indyjskiej y obszernie iey dzierżawy w Indyach, chciał one zabrać na szarb koronny, ale kompania zażyła tak skutecznych środków do utrzymania się przy dawnym przywileju, że Parlament przestał na tym, aby co rok do skarbu koronnego dwoma płaciła ratami 400 tysięcy F. S. Ka-

y rzeczy do wyżywienia y mieszkania potrzebne,

Kapitał kompanii Indyjskiej pierwiałtkowy czyni 3 mil: 200 tysięcy F. S. pożyczone Parlamentowi, nad to mocą przywileju kompania 3 mil: 600 tysięcy F. S. zebrala przez podpisy na *akcye* od 100 F. S. podzielone. Kompania od Parlamentu od r. 1730 niebierze prowizyi nad 128 tysięcy F. S. płaci zaś akcyonarzom po 7 od 100 z zyskow, które iey przynosi handel. Tak wyfoka prowizya akcyą dawnego kapitału od 100 F. S. podnosi do 160 y wyzey, to jest że chcąc kupić *transfer* na akcyą, która przy złożeniu dawnego kapitału niekosztowała jak 100 F. S. trzeba za nią płacić więcej niż 160 F. S.

Kompania Indyjska jest pod rządem 24 Dyrektorow.

Trzecia wielka *kupiecka kompania południowa* pod rządem jednego dozorca, jednego poddozorcy y 30 dyrektorow zostająca, r. 1710 ustanowiona. Kapitał tey kompanii składa się z 24 millionow, to jest 24 miliony podzielone na zwyczajne akcye po 100 F. S. narodowi są pożyczone, od których narod kompanii, a kompania akcyonarzom płaci po 4 od 100, a 3 mil: czynią kapitał nazwany *Trading-Stock* do prowadzenia handlu na morzach południowych naznaczony.

Ta kompania w roku 1720 dla niewierności swych dyrektorow, złodzieystwa y ucieczki kassyerow zaciągnęła dług 30 mill: F. S. y już miała zbankretować, ale *Jerzy I* Krol y Parlament obmyślili dziełne środki do wyprowadzenia iey z długi y podźwignienia kredytu.

Ta to jest kompania, na ktorey pożytek sławny traktat *assiento* od *Francyi, Anglii* traktatem Utrechtskim ustąpiozny, był obrocony. Słowo to *assiento* w języku Hiszpańskim znaczy *arendę* y jest wzięte za kompanią kupiecką, która się obowiązała Hiszpanom do Amerykańskich osad przystawawać niewolnikow Murzyńskich.

Kompania Francuska Gwineyńska d. 1 Września r. 1702 zawarła kontrakt z koroną Hiszpańską na lat 10, obowiązawszy się przez ten czas w pokoju przystawić 48,000 Murzynow, a pod czas wojny tylko 38,000, a za każdego Murzyna szacowanego sztukę Indyjską płacić cla do skarbu Hiszpańskiego 33 $\frac{1}{2}$ piastrów.

Hiszpa-

bne, nałożone. Anglia niedostatek wina nadgradza dobrym piwem y iablecznikiem, wody mineralne na wielu miejscach ma ludzkiemu pomocne zdrowiu; od wielu wiekow od wilkow uwolniona nie cierpi szkody w trzodach.

Ja-

Hiszpania kompanii pozwoliła po wyższym traktacie jeszcze lat dwie, gdyby dla wojny wyrażona w traktacie liczba Murzynow niemogła być przystawiona.

Gdy traktatem Utrechtskim *Francya* dla *Anglii* zrzekła się *assianty*, Hiszpani z Anglikami zawarli traktat na lat 30 od d. 1 Maia r. 1713, do tegoż d. r. 1743.

Kompania Angielska południowa przyięła na siebie obowiązek przystawiać Hiszpanom co rok 4.800 Murzynow płacąc od każdego toż samo cło Krolowi Hiszpańskiemu, ktore kompania postąpiła Francuska, a połowę tegoż cła przez lat 25 za Murzynow, ktorzyby nad liczbę traktatem umowioną, przystawila. Artykuł traktatu naypożyteczniejszy dla *assiantystow* Angielskich był, że korona Hiszpańska pozwoliła im co rok posyłać na iarmark do *Portobelli*, y *Vera-Cruz* okręt jeden od 250 lasztow z takimi towarami, iakie Hiszpani zwykli sprowadzać do swych osad. Czwarła część zysku, y 5 od 100 na trzech częściach tegoż zysku kompanii Angielskiej należących, miały się dostawać Krolowi Hiszpańskiemu.

Wrok potym pięć jeszcze do dawnych 42 przydano artykułow, pierwszym początek traktatu do roku 1714 pomknięty; drugim pozwolono Anglikom ładunek okrętu kupieckiego przedawać, chociażby flota nieprzyszła Hiszpańska do Ameryki; trzecim ładunek tegoż okrętu podniesiono do lasztow 325; czwartym y piątym warowano, aby nieprzedane Angielskie towary były odesłane do Europy, lub do wysp Antylskich Angielskich, a nieposyłane na morze spokojne.

Gdy wojna r. 1739 między *Anglią* y *Hiszpanią* powstała, jeszcze cztery lata *assiantystom* Angielskim należały, ktore im traktat Akwisgrański po skończoney przyśądził wojnie.

Te są rodzaje handlu Angielskiego, z ktorzych na uwagę wziętych y roztrząśnionych wniesć można w jakim stanie zostaje *Anglia*.

Jakie są przymioty y charakter narodu Angielskiego?

Wzrost przystoyny, a białey plci uroda wszystkich Europejskich narodow wdzięki przenosząca, rozum gruntowny y przenikający, pojęcie bystre, uwaga głęboka, dowcip ostry, melankolia na moc rozumu y prawa niepamiętna, odwaga śmiercią lekce wazająca y życie na niebezpieczeństwo zuchwale wydająca Anglikom w podziale dostały się z przyrodzenia, w ktorym jednak zostały się jeszcze dawne dzikości y okrucieństwa zabytki przodkom ich od Rzymskich (a) Pisarzow wymiatane. Wojna nie ma lepszego nad Anglikow żołnierza: mężni żołnierze, sprawni maytkowie, odważni na ziemi, niezwyciężeni na morzu, trudow iednak wojennych długo wytrzymać niemoga, dla wygod w ktorych narod podczas pokoju żyje. Piechota Angielska z najlepszą w Europie równa się, jazda ledwie między mierną może się liczyć. Szlachta górna przy wysokim o sobie y narodzie rozumieniu dość cudzoziemcom oświadcza przyjemności, w posiadzeniu milcząca, niewyrozumiana y skryta; pospolstwo zuchwale, grube, do buntow skłonne, cudzoziemcami pogardza, chociaż w żadnym kraiu gminni ludzie niemają więcej dowcipu, poloru, przeniknienia y w publicznych sprawach wiadomości. Z odmianą szczęścia Angielski odmienia się umysł: pomysłność czyni ich hardemi y zuchwałemi, a przeciwność niecierpliwemi, do zemsty, a podczas okrucieństwa skłonnemi. Spodobność ich do kierowania spraw publicznych, wiadomość rządu y głęboka polityka pochodzą z zwierzchności prawodawczej między Krolom

(a) *Vitam Britannos hospitibus feros Horat: Ode.*

Panami y gminem podzieloney, z pism politycznych swobodnie wydawanych, ktoremi Pisarze tygodniowi Londyn y całą Anglią zarzucaią y ktoremi iedna fakcyja na drugą powstaie: cały naród niezgoda rządowi mieszanemu zwyczajna, na trzy dzieli fakcye: dworska zowie się *Torys*, (a) ta nad innemi góruie, bo wszystkie laski Krolewskie o nią się opieraią; narodowa dworowi

(a) Zkąd Angielskich dwóch fakcyi *Wighs* y *Torys* nazwisko początek wzięło równey podlega rzecz niepewności, iak słowa *Guelfow* y *Gibellinow* dwóm przeciwnym Włoskim stronom w wieku XII około r. 1140 powstałym, albo *Hugonotom* Francuskim Kalwinistom nadane.

Według *de Cise* Oficjera Francuskiego, który przez czas nieiaki w żołdzie zostawał Angielskim y historią o fakcyach *Wighs* y *Torys* napisał w Lipsku drukowaną roku 1717, y uczoney rozmowy *Rapina de Thoiras*, tegoż samego roku w *Hadze* z druku wyszley, nazwiska rzeczonych fakcyi przy końcu nieszczęśliwego panowania *Karola I* zaczęły się. Narod cały niezgoda na dwie rozdzieliła strony: Krolewską y Parlamentową: Krolewscy nazwani byli *Kawalerami*, a Parlamentowi *Głowami okrągłemi*, (po Angielsku *round-heads*) dla krotkich włosow okrągło strzyżonych, które nosili. Te dwa uszczypliwe przezwiska od iedney drugiey stronie wzajemnie dane zamieniły się w krotce w *Wighs* y *Torys* z następującej przyczyny: w *Irlandyi* swywolne kupy kryjące się na ów czas między gorami lub po kępach bagnistego tego kraju, nazwane były, iako y do tych czas takowi ludzie się tam nazywaią: *Torys* albo *Rapparis*, a że bunt Irlandczykow poduszczeniu y namowie *Karola I* Parlamentarze przypisywali, przyiaciel jego nazwali *Torys*; Krolewscy wet za wet Parlamentarzom, którzy z Szkotami ściśle na Krola związali się, oddając, słowa *Wighs* do ich wytknięcia użyli, które siowo znaczyło kupę Szkockich zboycow, albo raczej sanatykow.

Nazwiska *Wighs* y *Torys* po przywroconey Krolestwu spokoyności r. 1660 poszły w niepamięć, wskrzeszona potym w lat 20, z okoliczności powrotu do Londynu *Jakuba II* na ów czas *Xcia de Torck*. Anglicy sprzyiający Xciu y Dwo-

rowi przeciwna zowie się *Wighs*, ta narodowi o swe prawa y swobody gorliwemu stara się przypodobać; *Jakobitow* sprzyiająca domowi *Stuartow* skromnie się zachownie, y do fakevi narodowej się przywiązuie. Wszystkie nauki, kunszty y rzemiosła w Anglii doskonałości y sracunku nabyły. W żadnym kraiu wiara Chrześciańska nie miała żwawszych nieprzyiacioli, ani mocniejszy obrońcow.

Jaki

Dworowi przyrownani byli do zboycow Irlandzkich y imieniem onych nazwani *Torys*; przyiaciele zaś Hrabi *de Shaftsbury* przeciwnego Xciu otrzymali nazwisko *Wighs* przedtym ostrym Presbyteryanom Szkockim dane dla tego, że żyli serwatką w kraiu *Wigh* zwaną. Patrz *Smolleta* Hist: Angl: lib: VII. c. III.

Hume w historyi domu *Stuartow* na zdanie przypada *Smolleta*, nie zatrudnia się iednak wywodem słowa *Wighs* zkąd one początek wzięło: rokiem późniey to jest r. 1681 powstała trzecia fakcyja pod Margrabią *de Hallifax* z obojętnością się pokazująca nazwana *Trimmers*; to jest między dwoma wodami płynąca; ale w wolnym narodzie rozdwoionym obojętność nigdy miejsca niema, dla tego y rzeczona fakcyja w początkach swych upadła. VI p. 98.

Burnet siowo *Wigh* wywodzi z Szkockiego słowa *Wigham* żadney rzeczy nieznaczącego; ale tylko od Szkockich furmanow do zachęcenia koni do ciągnięcia używanego: to siowo *Wighs* według niego było roku 1648 pierwszy raz dane Presbyteryanom, gdy ci na przyiacioli *Karola I* Krola w niewoli u Parlamentu zostającego rzucili się y naywyższe państwa rządu sobie przywłaszczyli. A że między nimi naywięcey znaydowało się wieśniakow y furmanow, strona Krolewska na pośmiewiśko nazwała ich *Wighs*, to nazwisko przywłaszczone było potym wszystkim dworowi przeciwnym y z Szkocyi przeszło do Anglii.

Rdal w swojej księdze *Science du Gouvernement* tom II pag: 334 pomylił się, partwą dworską nazywaiac *Wighs*, a narodową *Torys*, ale to jest naymnieysza między omylkami pracowitego tego Francuza.

Jaki jest rząd w Anglii?

Rząd Angielski mieszany składa się z Monarchii, Arystokracji y Demokracji: *Monarchia* jest przy Krolu, *Arystokracja* przy Jzbie Parlamentu górney abo Pańskiej, *Demokracja* przy Jzbie dolney tegoż Parlamentu abo pospolitey z Deputatow, Hrabstw, miast, miasteczek, portow złożoney.

Jakim prawem Krol Angielski panuje?

Krolowie Angielscy panują mocą dziedzicznego następstwa, które w niedostatku męszczyzn rozciąga się na białą pleć, y po takiej, to jest *Elżbiecie Corce Jakuba I* spadła korona Angielska na Xiążąt, na Luneburgu Brunświckich abo Hannovereskich. Parlament Angielski aktem abo prawem r. 1701 ustanowionym (a) za istotny następstwa na tron Angielski warunek założył, aby korona zawsze zostawała przy linii Protestańskiej. Mocą tego aktu *Zofia* Xiężna Hannoveraska Córka *Elżbiety* z potomstwem swym wezwana jest do korony (b) z oddaleniem bliższej daleko linii Katolickiej.

Jaka

(a) Ustawa ta Parlamentu Angielskiego wprowadzona była do traktatu Utrechtskiego y gwarancją Krolow Francuskiego, Hiszpańskiego, Stanow Hollenderskich umocniona. Taż sama gwarancja w traktacie Londyńskim nazwanym *czworaką aliancją* d. 2 Sierpnia r. 1718 zawartym była odnowiona y art. 19 traktatu Akwisgrańskiego d. 18 Paździ. r. 1748 sflowerzona.

(b) Wyjąwszy *Jakuba II* y Syna jego, któremu nigdy Anglicy nie zadawali nieprawego urodzenia, ani tey kwestyi do roztrząśnienia w Parlamencie przypuścili, według prawa natury przed *Zofią* y tey potomstwem, bliższe było do następstwa na tron Angielski potomstwo *Maryi Henryety* Córki *Karola I* Krola Angielskiego a żony *Filipa* Xiążęcia Aurelińskiego, jako to: Jey Córka *Anna Marya* Krolowa Sardyńska, która dom Sawoycki najbliższym po kadzielnym tronowi Angielskiego uczyniła.

Jaka jest moc y powaga Krola Angielskiego?

Krol Angielski nie jest iedynowładny, (a) ma iednak wielką moc y powagę w narodzie. Wyjąwszy stanowienie nowych y uchylenie dawnych

(a) Od początku Krolestwa Angielskiego, Krolowie zawsze z udziałną nad tym narodem panowali zwierzchnością. Monarchowie Saley, a mianowicie *S. Edward* ostatni Krol z narodu Salskiego, niektóre Anglikom nadał wolności y swobody; te wszystkie *Wilhelm* nazwany *Zwycięzca* skaslował obchodząc się z Anglikami jako z narodem od siebie podbitym; odebrał wszystkie dobra lenne y urzędy rodowitym Anglikom a rozdał je na swych Normanow; prawa, zwyczaje, język sam wprowadził Normanski, zakazał pod garatem wychodzić z ogniem y mieć go w domach po daniu znaku przez dzwon &c. *Henryk I* uprzedziwszy do tronu Brata swego pierworodnego *Roberta* Xcia Normandyi, pod czas swey koronacyi po śmierci przypadkowej drugiego swego Brata *Wilhelma Rufego* w 66 godzin zakończoney, ogłosić po całym Krolestwie kazał *kartę wolności* duchownemu y świeckiemu stanom od siebie pozwoleń dla pozyskania miłości Anglikow, którzy na stronę *Roberta* przeważali się; te przywileje znajdują się w *Corps Diplomatique* tom I P. I pąg: 146. Z historykow godnych wiary pokaznie się stan oplakany y ciężką niewolą obciążony Anglikow pod panowaniem *Wilhelmow* zwycięzcy y *Rufego*. *Henryk I* uwolnił ich od podatku ciężkiego, który przy obięciu dziedzicznych dóbr płacili, pozwolił za nią wydawać córki y wdowom małżeństwo powtarzać, bez pozwolenia swego y opłacenia tego pozwolenia, dopuścił aby dzieci zostawały pod opieką matek abo bliżkich krewnych; aby Baronowie testamentem mogli czynić (to pozwolenie dowodzi, że Anglicy prawdziwemi byli niewolnikami, gdyż takim ludziom testamentu były zakazane) rozporządzenie dóbr y ruchomości swoich, napisał prawo o dziale po śmierci Ojca bez testamentu zmarłego między Żoną y dziećmi. Gdy *Henryk I* bez potomstwa męskiego roku 1135 umarł, (bo *Wilhelm* iedyny Syn jego pierwicy r. 1119 przewożąc się na okręcie z Normandyi do Anglii z 300 młodzianami nayprzednieyszej rodowitości utonął.) *Stefan* Siostrzeniec jego z *Adeli* Siostry ko-

ronę

wnych praw, oraz nałożenie podatkow, wszystkie udzielney mocy y tronu służyć mu własności. Do niego należy ustawy Parlamentu y prawa koronne do wykonania przywozić, przy-
mie-

ronę Angielską przed Corką iego *Matildą* y iey Synem *Henrykiem* ubiegł, y dla z mocnienia się na tronie przez pozyskanie Anglikow wiele wolności im nadał bez umniejszenia jednak jedynowładney królewskiej udzielnosci. Po śmierci iego *Henryk II* pierwszy z familii *Francuskiej Plantagenetow* tron Angielski r. 1154 osiadł, radę z *Matildą* Matki y znakomitych mądrością tak z stanu duchownego iako świeckiego mężow ustanowił, zjazd walny Baronow, to jest Leinikow koronnych nakazał, prawa dawne y wolności od *S. Edwarda* pozwolone narodowi przywrócił, swobody y przywileje od *Henryka I* dziada swego Kościołowi y świeckiemu stanowi nadane prawnie potwierdził y umocnił. Ten zjazd jest podobno pierwszym Angielskim Parlamentem, który jednak mocą prawodawczą z Monarchą się nie dzielił, ani był zwolany do praw stanowienia, ale dla onych przyięcia. Podobne za panowania *Henryka II* odprawiły się zjazdy w *Wallingfordzie* r. 1155 dla uczynienia powtorney przysięgi iemu samemu y dwom iego Synom *Wilhelmowi* y *Henrykowi*; w *Giedigtonie* r. 1188 dla nakazania podatku *Dzięścićciną Saladyńską* nazwanego na poparcie wojny Świętej &c.

Richard I Syn *Henryka II* umyśliwszy meństwo swoje odważnem w ziemi Świętej wstawić dziełami dla wynalezienia potrzebnych na tę wyprawę nakładow zwołał zjazd r. 1189 do Opactwa *Pupewell*, na którym nie opienieżne z narodem traktował posilki, ale aukcyą dobr Królewskich uczynił, sprzedając dobra stolowe, zamki, ruchomości, y różnego rodzaju przywileje y wolności więcty podaiącym, nadając, o co upomniony od *Ralfa de Glainville* najwyższego Sędziego Angielskiego odpowiedział: *London przedalby, gdybym kupca znalazł.* *Rychar*d powracając z Palestyny zatrzymany y więziony od *Leopolda* Margrabi Austryackiego, gdy uwolniwszy się z więzienia powrócił do *Anglii*, drugi raz koronował się, wszystkie przywileje za pieniądze przed swoją wyprawą nadane odwołał, y dobra koronne przedane odebrał, dając przyczynę: że podani

mierza obraźliwe, odporn., handlowne z cudzemi państwami zawierać, na wszystkie urzędy kościelne y świeckie podawać, pokoy czynić y wojnę wypowiedać, poselstwa wysyłać y przy-
mo-

dani niepowinni z potrzeby Monarchy korzystać, nakoniec wielki poziemny podatek na cale Królestwo nałożył.

Jan bezziemny po *Rychar*dzie Bracie wstąpiwszy r. 1199 na tron Angielski, złym y nieumiejętnym rządow sprawowaniem, nałożeniem nieznośnych podatkow, zgwałceniem pierwszej godności panien, wdow, mężatek wstąpił do narodu popadł ohydę y wżgardę, że przedniejszy panowie z sobą umowiwszy się, na obronę własną związek uczynili, posłuszeństwo *Janowi* wypowiedzieli y *Filiya* Króla Francuskiego do obrony swej y korony Angielskiej wezwali r. 1212. *Jan* chcąc związek panow Angielskich osłabić, z dworem Rzymskim się poiednal, y Królestwo Angielskie Stolicy Apostolskiej w hołd oddał listem swym Królewskim d. 15 Maja roku 1215, co rok na znak lennego poddaństwa 1,000 grzywien sterlingow płacić obowiązał się, y przysięgę wierności *Innocentemu III* wykonał. Patrz *Corps Diplomatique Univer: t. I p. 148.* Tak Dwór Rzymski przyiaźnym sobie uczyniwszy, zmocnić się usiłował przymierzem cudzoziemskich panow przeciwko Francji y Rokoszonom; ale wszystkie iego zabiegi były daremne, bo Rokoszanie pobudziwszy cały naród do buntu y opanowawszy Londyn przycisneli go do podpisania *Magna Charta* d. 15 Czerwca roku 1215, która gruntem jest wszystkich wolności Angielskich, a utratą udzielnosci Królewskiej; tą abowiem kartą warowali panowie Angielscy dla siebie y potomkow swych wiecznemi czasy, aby żadne podatki y pieniężne posilki bez rady y zezwolenia zjazdu narodowego, wyjąwszy podatek na okup Króla w niewoli będącego, posąg Corce Królewskiej y pasowanie na Kawalerstwo Syna Królewskiego, nie były stanowione y wybierane. Odbierając moc stanowienia podatkow Królowi Angielscy Panowie, przecieli mu wszystkie środki do wykonania zamyslow y obciążenia narodu. *Charta magna* nie raz odwołana y kassowana, zawsze od narodu była utrzymywana, tak że przeciwności ktorych doznawała, najmocniejszą stały się iey twierdzą. Z słabości *Henryka III*
umieli

mować, sady appellacyi podległe stanować, winnych według praw karać, abo od kary uwalniać, podatki wybierać, ustawom Parlamentowym moc prawa

umieli Baronowie korz, stać, powagę swoją do stanowienia praw, kończenia publicznych spraw rozciągneli y złożeniem z tronu Krolowi grozili. Między Krolom y Baronomi, to jest przednieylzemi Krolestwa obywatelami ustawiczny trwał spor, Krol szukał pomysłnych okoliczności do zrzucenia z siebie iarzma dependencyi od swych poddanych na siebie włożonego; Baronowie natężali staranie bardziej Krolewską ukrócić władzę, a swoje rozpostrzenie przywileie. Naostatek przyszło do walney bitwy r. 1264 przy Opactwie *Lawes*; Krolewskie wojsko było porażone y rozproszone, a *Henryk* lekko raniony dostawszy się w niewolę wszystkie podpisał kondycye, które mu Baronowie podali. Ta krwawa batalia jest Epoką ustanowienia izby dolney Parlamentu Angielskiego z Deputatow mieyskich y Powiatowych, jako świadczą *Cambden, Pryn, Dugdals, Heylin, Brady, Filmer, Smollet* y inni, ale jeżeli Deputaci mieyscy zasiadali na ten czas w własney izbie, dowodney niemasz wiadomości, to pewna że za *Edwarda III* izba dolna od górney była odłączona y dzielila się z nią mocą prawodawczą, a za nieszczęśliwego panowania *Karola I* y po śmierci jego całą powagę na się przeciągnęła. Chociaż przy Krolach Angielskich zostawiły narodowe prawa moc potwierdzenia abo odrzucenia *billu* od dwóch izb zgodzonego, y ustaw zwłaszcza powadze tronu przeciwnych, jednakże nie zawsze Krolowie mogą swego użyć prawa, gdy albowiem izba dolna niechce pierwey do uchwały przystąpić *listy ciwilney* aż po przyięciu od Krola *billow* narodowym wolnościom spzyiających, Krol przyuszony bywa one potwierdzać. Do panowania *Wilhelma III* Parlament ogulne naznaczał summy na *listę ciwilną* y wszystkie potrzeby Krolestwa; roku pierwszego panowania tego izba dolna odłączyła listę cywilną od potrzeb państwa publicznych, zostawiła sobie moc roztrząśnienia wydatków publicznych y postanowiła od roku do roku publiczne Krolestwa miarkować dochody.

Parlament Angielski sprawuje urząd pośrednika między tronem y narodem, w równości trzyma swobody na-

roda-

prawa zezwoleniem swym nadawać abo one odrzucać, ziazdy (a) na obranie Deputatow na Parlament Hrabstwom, Akademiom, miastom nakazy-

rodowe y prawa dostoięstwa Krolewskiego. Rzeczpospolita Rzymka do najwyższego polityczney mocy wyniesiona stopnia upadła, bo udzielney mocy na senat y gmin podzieloney pośredniczą powagą w równości nieutrzymywała. Rząd Angielski jest daleko mądrzej ułożony, bo ma zgromadzenie ludzi godnych, ktorzy go y samych siebie ustawicznie roztrząsają: wady by największe jeśli nie są długie, szkodliwe być niemogą, a często dla natężoney narodn uwagi pożyteczne czynią skutki. Państwo wolne przy swobodach swych utrzymać się niemoże, jeśli z istoty rządu swego nie jest do naprawy ułożone. Pożytek ten jest właściwy Angielskiemu Parlamentowi, który często się zbiera dla stanowienia praw nowych, lub karkowania dawnych. Patrz *The Parliamentary or constitutional History of England*.

(a) Na początku ustanowionego Parlamentu Krol z każdego Hrabstwa, miasta, 5 portow &c, naznaczał według swego upodobania na Parlament Deputatow po dwóch abo po jednym. W postępie lat dalszych powiaty y miasta wolność obierania Deputatow pożywały. Wszyscy obywatele na obranie Deputatow zjeżdżali się y głos dawali; że ziazdy takowe nieporządek y zamieszanie sprawowały, za *Henryka VI* stanęło prawo aby sami tylko *Freeholders*, to jest dziedziczne lenności trzymający w Hrabstwie tymże samym mieszkający y dochodu rocznego najmniej 40 schelinow abo groszy sterlingowych mający, dawać głos mogli. Terazniejsze ziazdy tak się odprawują: Kancellarya Wielka *Writks*, abo list Krolewski jednem zawsze słowy ułożony do mieyskich urzędow y Sheriffow posyła, ci go po parafiach rozsyła. W dzień na zjazd naznaczony lud na rynku lub mieyscach sposobnych zgromadza się. Sheriffowie w Hrabstwach, Woytowie w miastach y miasteczkach zasiadają na pierwszym mieyscu, mają przy sobie Pisarzow y z ksiąg, w ktorych są wpisane imiona y dobra obywatelow, wzywają każdego po imieniu do dania głosu na kogo się podoba. Wezwany zaraz przychodzi, głos swoy daie y ustępuje drugiemu, drugi trzeci-

ciemu

zazywać, zasiadania Parlamentow przerywać skrócić albo przedłużać, Parlamenta zwoływać, albo kassować, Parow w górney a Deputatow w dolney Parlamentu izbie pomnażać, szlachectwem zaszczycać, cenę na żywność, zboże y inne rzeczy stanowić, albo onych wywozu zabraniać, słowem wszystko to czynić, co ustawom y zwyczajom krolestwa się nie przeciwi. Deklaracya praw Krolewskich od Parlamentu uczyniona, a od *Wilhelma III* przyjęta zabroniła Krolom praw wykonanie zawieszzać, albo w onych dyspensować, podatkow wybierać, woyska podczas pokoju zaciągać bez pozwolenia y ustawy Parlamentu.

Czy Krol do sprawowania swey władzy ma iaką radę ku pomocy?

Rada Stanu koronna albo Krolewska za sam Parlament dawnieysza, a wszystkim innym Angielskim radom y izbom sądowym przodkowanie biorąca jest Krolowi ku pomocy dodana, y według praw Angielskich za krolewskie postępy narodowi odpowiadać obowiązana. Przed tę radę przy-

ciemu aż do ostatniego. Pisarze kreskują głowy pod imieniem każdego kandydata, ktoremu wolno przydać przyjaciela swego pisarzom, dla doyrzenia, aby ci wiernie kreski liczyli. Większość głosow stanowi Deputatow. Niewierne kreskujący podlega winie pieniężney 100 F. S. Sędziowie, Duchowni, Sheriffowie y młodzi ludzie niemający lat 21 wieku swego nie mogą być obrani Deputatami, ani onych obierać, żadnych przysiąg na miejscu obrania swego nie czynią, ani instrukcyi na piśmie odbierają, miewają jednak od pierwszego Urzędnika Hrabstwa albo miasta, zalecone sobie sprawy miejscowe dla przelożenia onych Parlamentowi. Niemający 600 F. S. czystego rocznego dochodu z Hrabstw, a 300 F. S. z miast y miasteczek Deputatami na Parlament obrani być niemogą.

przychodzą wszystkie sprawy dobra pospolitego tykające się tak domowe iak cudzoziemskie. Co tylko Krol czyni y prawnie czynić może pod rady Jego roztrząszenie y decyzją podpada. Obwołania z rady tey rozkazu wypadające prawom nie przeciwne niemniej obowiązują iak same prawa. Składa się ta rada z osób naygodnieyszych, między ktoremi zawsze kilku jest Biskupow; liczba osób zawisła od upodobania Krolewskiego, zwyczajnie 60 Konfiliarzow nieprzenosi, którzy od Krola naznaczeni bez żadnego przywileju tę godność otrzymują y onę poki się Krolowi podoba sprawują; wchodząc do rady na sekret y obowiązek radzenia Krolowi podług sumnienia iak naylepiey przyśięgają; powinność ich jest, być zawsze przy Krolu y bez iego pozwolenia nieoddalać się. W przytomności Krola siedzą z głowami odkrytymi według porządku swych tytułow y godności, zdania y głowy zaczynają się od ostatnich, a kończą się na pierwszych osobach, tak że Krol albo w niebytności iego Prezydent ostatni daie zdanie y rzecz stanowi. Tenże Prezydent radę w potrzebach nadzwyczajnych zwoływa, a trzech Sekretarzow stanu materyą rady przekładają. Ci Sekretarze mają między siebie rozdzielone państwa cudzoziemskie; z ktoremi o sprawach do Anglii albo powszechnego dobra Europy ściągających się traktują. Sprawy wewnętrzne kraiu, suppliki, pisma pamiętne bez różności y podziału Prowincyi y materyi tak do iednego iak do drugiego Sekretarza przychodzą, trzeci do Ameryki należy.

Co jest Parlament Angielski?

Jest powszechna Rada narodowa, mocą prawodawczą zaszczycona z trzech Stanow Krolestwa,

Duchownego, Pańskiego y Deputatow powiatowych y mieyskich złożona, na dwie izby Pańską abo górną y dolną abo pospolitą rozdzielona, od Krola dla spraw publicznych; naybardziey iednak dla uchwalenia podatkow, stanowienia praw nowych lub uchylenia (a) dawnych zwołana.

Co

(a) Parlament ieden trwa lat 7, to jest że Deputaci, po naszymu Posłowie, przez lat 7 sprawują urząd Deputata. Parlament zwyczajnie zbiera się na końcu każdego roku dla rozporządzenia spraw ekonomicznych, uchwały podatkow, powiększenia lub umniejszenia woyska &c.

Za Edwarda III stanęła ustawa, aby każdego roku Parlament raz przynamniej był zebrany. Temu prawu następcy Edwarda, iedni zadość nieczynili, drudzy niesprzyjające żądom y zamysłom swym Parliamencie kassowali, to jest Deputatom zasiadać poprzestać kazawszy, do domow im swych ustępować rozkazywali.

Karol I wstąpiwszy na tron po Jakubie I Oycu swym d. 6 Kwietnia r. 1625 y zajątrzoną na siebie znalazłszy izbę dolną trzy Parliamencie ieden po drugim kassował r. 1625, 1626, y 1629. Potym ostatnim więcej go zwolywać nie chciał, iakoż przez lat 11 niezwoływał. Roku 1640 dla uśmierzenia buntu Szkockiego zebrany Parlament gdy uchwalać podatkow na pokrośnienie Szkotow ociągał się, od Karola był kassowany, a nowy pod nowemi Deputatami nakazany.

Ten piąty Parlament, który Krola Pana swego na śmierć skazał, zaczął się d. 13 Listopada r. 1640, y zaraz ustanowił akt, poniewolnie od Krola potwierdzony, aby Parlament przynamniej raz w lat trzy był zebrany, y przez 15 dni po swym zaczęciu bez zezwolenia obojey izby nie mógł być od Krola na inny czas odłożony, rozpuszczony abo kassowany. W krotce izba dolna z Fanatykow złożona, wziąwszy nad Krolem górę, uczyniła ustawę, a Krol na nie zezwolić musiał; że ten Parlament niemógł być odłożony, przerywany, rozpuszczony y kassowany bez dobrowolnego dwu izb zezwolenia aż naymniejszy bez prawia nie będą zgładzone, a wolności y przywileje narodowi przywrócone. To Parlament otrzymawszy wszystkie udzielney mocy y władzy sobie samemu przywłaszczył prawa.

Gdy

Co jest Izba Pańska, abo górną Parliamencie Angielskiego?

Izbę Parliamencie górną abo Pańską składają Xiążęta krwi Krolewskiej godnością Xiążąt abo Hrabiow Angielskich zaszczytzeni, Parowie Lordowie duchowni y świeccy pod prezydencyą Kancelerza W. Koronnego.

W terażnieyszym czasie, oprócz Braci Krolewskich, wchodzi do izby górney 203 osob, między ktoremi są 2 Arcy-Biskupi, 24 Biskupow y 16 Parow Szkockich. Liczba Xiążąt, Margrabiow, Vice-Hrabiow y Baronow żadnym prawem nieopisana od upodobania zawisła Krolewskiego. Izba ta ma moc stanować y kassować prawa, sądzić wszystkich Urzędnikow koronnych o złe sprawowanie swych urzędow y o występki przeciwko Maiestatowi y Stanowi; też samę moc sądzenia rozciąga na Deputatow Parliamentowych, gdy ci imieniem izby dolney są oskarżeni. Żadnych podatkow niemoże stanować, ani z przyślanego od izby dolney *billu*, to jest projektu o podatkach słowa iednego odmienić, w mocy iednak iey jest przyślany takowy *bill* przyjąć lub odrzucić.

Dd 2

Co

Gdy Karol II roku 1660 tron osiadł dziedziczny, dawny kształt rządu był przywrocony, y Krol użył Przołkom swoim służącego prawa wrozpuszczeniu Parliamencie roku 1678, który pod iednemi trwał Deputatami lat 16. Roku 1679 drugi raz Karol II Parliamencie chcącemu oddalić od sukcesyi na tron Xcia de Torck dla wiary Katolickiey rozeyść się, a na obranie nowych Deputatow listy okolne wydać kazał, a roku 1681 dwa Parliamencie kassował.

Roku 1694 narod na Wilhelmie III wymógł ustawę, aby Parlament był trzyletni, to jest aby żaden Parlament niemógł pod temiż samemi Deputatami trwać dłużej nad lat trzy. Roku 1716 za Jerzego I ustanowiono Parlament siedmioletni.

Co jest Izba Parlamentu dolna y jaka iczy jest moc?

Do izby Parlamentu dolney wchodzą y one składają Deputaci Hrabstw, Akademii, portow morskich, miast y miasteczek wolnie na zjazdach listem Krolewskim *Writus* uazwanym, na 40 dni przed zaczęciem Parlamentu naznaczonych, obrani. Do izby dolney należy podatki uchwalac y stanowic, urzednikow koronnych o praw zgwałcenie y powinności swych zaniechanie przed izbą górną oskarżac. Wchodzi do niey osob 553 (a); przy zaczęciu Parlamentu wszyscy Deputaci przed człowiekiem pierwszey godności od Krola zesłanym czynią przysięgę wierności y *Supremacyi*. (b) Parowie Angielscy mogą dawac głos na *bill* przez prokuratora, ale Deputaci osobiscie

(a) 92 Deputatow z Hrabstw; 52 z miast, których *London* obiera 4; 16 z 5 portow; 332 z 180 miasteczek; 4 z Akademii; 12 z Xięstwa Galjskiego; 45 z Szkocyi.

(b) *Supremacya* znaczy zwierzchność Krolow Angielskich nad Kościołem Angielskim po odpadnieniu Anglii od iedności Kościoła Rzymskiego za *Henryka VIII* zasłanym; na tę Deputaci Parlamentowi pod winą 500 F. S. przysięgają. *Supremacya* Angielska zawisła: 1) Arcy-Biskupi niemogą składać prowincyalnych Zborow, ani żadnych stanowic kanonow bez pozwolenia Krolewskiego, 2) od sądu duchownego idzie *appellacya* do Kancellaryi Krolewskiej, która wydaie list pod wielką pieczęcią do niektórych Szędziow krolestwa zwyczajnie w równey liczbie Duchownych y świeckich dla osądzenia sprawy przez *appellacya* wytoczoney. Takowy sąd nazywa się sądem *delegowanym* y ostatnią daie sentencyą, w niektórych iednak sprawach pozwolona bywa rewizya, 3) Krol może naznaczyć kommissyą na mieysca wyięte z iurydykcyi Arcy-Biskupow y Biskupow, y od sądow takowych mieysc *appellacya* idzie do samey tylko kancellaryi krolewskiej, 4) Duchowień-

biście w izbie powinni się znaydowac, 40 Deputatow liczba stanowi zupełną izbę, a naymnieysza kommissya z 8 powinna się składać osob.

Jak się nazywa Marszałek Izby dolney?

Nazywaią go *Oratorem*. Cała izba większością głosow go obiera a Krol potwierdza. *Orator* Krola przy swym potwierdzeniu o trzy rzeczy prosi y one otrzymuie: 1) aby Deputaci podczas Parlamentu odprawniajacego się wolny do Krola mieli przystep, 2) aby w izbie zdanie swoje swobodnie otworzyć mogli, 3) aby od wszystkich dekretow podczas Parlamentu byli uwolnieni. *Orator* zamagania Parlamentowe zagaia, *bill* przyimuie y o onych izbie donosi, Kommissye wyznacza &c, niewolno mu mowic przeciwko wniesionemu *billowi* lub za *billem*, chyba dla przeważenia na iedną stronę równości głosow; w innych okolicznościach gdy chce mowic musi zasadzic na swym mieyscu ktorego z Deputatow, y u niego pozwolenie mowienia iako prosty otrzymuie Deputat. Po skończonym iednym, tenże sam *Orator* może być potwierdzony na drugi y następujacego Parlamentu.

Jakim sposobem *bill* abo projekt nabywa mocy prawa?

W iakichkolwiek sprawach od Krola narodowi zgromadzonemu podanych, czy powszechnych, czy szczegulnych projekt abo *bill* za pozwoleniem

stwo Angielskie w sprawach doczesnych podlega sądom świeckim krolewskim, 5) Biskupi, Prałaci y Plebani przysięgają Krolowi na wierność według formuły za *Gwilhelma III* poprawioney. Patrz *Hayne Histoire de la maison de Stuart* tom: VI pag: 442.

niem ktoreykolwiek izby podany (a) trzy razy prze-

(a) Od panowania *Henryka VI* *bill* tym sposobem zamienienia się w prawo: każdemu wolno otrzymawszy od izby pozwolenie podać Oratorowi *bill* napisany, który dnia naznaczonego o godzinie dziesiętej z rana przed zebraną każe go czytać izbą. *Bill* pierwszy raz przeczytany gdy nie jest odrzucony, Orator pyta się, jeżeli izbie się podoba naznaczyć deputacyą do roztrząśnienia onego, albo jeżeli izba chce sama go wziąć na uwagę. Pospolicie na to deputacya bywa wysadzona, ktorey Prezydent czyta na osobnym zasiadaniu cały *bill* y według zdania większej części Deputatów przydaie, wyrzuca, lub odmienia w nim rzecz y słowa, co skończywszy donosi całej izbie o odmianach albo naprawkach w *billu* uczynionych y *bill* zostawia na stole Oratora. Orator pyta się izby, jeżeli *bill* poprawiony może drugi raz być czytany, na co gdy zaydzie zgoda, pyta się dnia drugiego lub trzeciego, czy *bill* ma być na pergaminie przepisany, y trzeci raz czytany. Naostatek Orator iesli to się dzieie w izbie dolney, a Kanclerz w górney pyta się jeżeli jest zgoda, aby takowy *bill* stał się *aktem*, albo prawem, gdy jednomyślność albo większość głosów zaydzie: Sekretarz natymże *billu* pisze: *niech będzie podany Panom*, jeżeli to jest w izbie dolney; albo *niech będzie podany gromadzie* jeżeli to się dzieie w izbie Pańskiej. Orator 30 lub 40 Deputatów wysyła z jednym lub kilka *billow* do izby Pańskiej dla onego lub onych potwierdzenia. Wszyscy Deputaci przy szrankach się zatrzymują, a ten który *bill* niesie, trzy głębokie czyni Pańskiej izbie ukłony, y *bill* Kanclerzowi do szrankow przystępującemu oddaie; z izby Pańskiej do dolney *bill* odnosi Pisarz z Kancellaryi koronney y 3 razy skłoniwszy się Oratorowi go oddaie.

Bill z jedney do drugiey izby odesłany drugie trzy razy w trzech dniach różnych czytany, bywa przyjęty albo odrzucony.

Gdy od drugiey izby jest odrzucony, obie izby naznaczają na rozmowę Deputatów, ktorzy się schodzą do sali malowanej. Deputaci izby Pańskiej siedzący y głowę nakrytą mający, a Deputaci izby dolney bez kapeluszw na głowie, stojący z sobą się umawiają, jeżeli się zgodzą, *bill*

przeczytany, do drugiey izby odesłany, y od niej po

bill do potwierdzenia Krolewskiego się oddaie, jeżeli nie, *bill* nic nieważny y na tym Parlamencie drugi raz wniesiony być niemoże.

Gdy *bill* od drugiey izby jest przyjęty, nienabywa mocy prawa, aż po Krolewskim zezwoleniu, co się takim dzieie sposobem: Krol odziany w szaty godności swey przyzwoite, na głowie koronę, w ręku berło mający zasiada na tronie. Pisarz koronny czyta napisy wszystkich *billow*, na które obie izby się zgodziły. Po każdym napisie przeczytanym Pisarz Parlamentowy ogłasza zezwolenie Krolewskie. Jeżeli *bill* ściąga się do dobra powszechnego Pisarz ogłasza: *Krol chce tego*. Jeżeli *bill* ma za cel sprawę szczególną obywatela, Pisarz głośno mowi: *niech się tak stanie iak żądał*. Po przeczytaniu *billu* podatkowego Pisarz mowi: *Krol dziękuje wiernym swoim poddanym, przyimie ich życzliwość y sam chce*. *Billu* odrzucenie Pisarz temi wyraża słowy: *Krol naradzi się*.

Bill od Krola potwierdzony staje się *aktem*, to jest prawem Angielskim. Często Krol sam do potwierdzenia *billow* niezasiada, ale Kanclerza, albo też jednego lub kilku Panow do tey uroczystości miasto siebie naznacza.

Parowie Angielscy w izbie górney tym porządkiem zasiadają: Xiążęta krwi Krolewskiej siedzą na krzesłach; na prawey ręce tronu przy murze w ławie siedzą dwa Arcybiskupi, a niżej w innych ławach Biskupi pierwszosc miejsca zabierają według dawności swego poświęcenia na Biskupstwo.

Na lewey stronie tronu przy murze siedzą: Kanclerz W. Koronny, Wielki Podskarbi, Prezydent rady koronney y Podkanclerz Gabinetowy, ktorzy jeżeli są Parami Angielskimi pierwsze miejsce po Xiążętach krwi Krolewskiej zasiadają. Z teyże strony są ławy, dla Xiążąt, Margrabiow, Hrabiow według dawności podniesienia ich na godność im służącą. W ławach poprzecznych na przeciwko tronu, niżej materacow welnianych siedzą Podhrabiowie y Baronowie.

Gdy

po trojakim czytaniu przyjęty, od Króla potwierdzony

Gdy Król na tronie zasiada, Kanclerz W. y Podkanclerzzy gabinetowy stoją przy tronie lub siedzą na materacach wełnianych około tronu rozciągniętych. Wielcy Sędziowie koronni, Konfiliarze stanu, Pilarze, Agenci Kancelaryi y inni urzędnicy koronni niemający głosu w Parlamencie, siedzą także na wełnianych materacach.

Gdy Król zasiada wszyscy Lordowie z odkrytymi siedzą głowami, a Ministrowie y Urzędnicy niemający głosu w Parlamencie niemogą siedzieć bez Królewskiego pozwolenia, w nieprzytomności zaś Królewskiej siedzą, ale niewolno im jest głowy nakrywać.

Kolej wotowania (które nigdy niebywa w Królewskiej przytomności,) zaczyna się od najmłodszego Barona, a kończy się na pierwszym Parze. Deputaci izby dolnej, gdy Król Parlament zagaia, żegna, kaśnie, lub ustawy Parlamentowe potwierdza przychodzą do izby Pańskiej y stoją za szrankami.

W izbie dolnej oprócz *Oratora*, który na miejscu zasiada wyniosłym, Sekretarza Parlamentowego za nim siedzącego, żaden Deputat nie ma miejsca dla siebie wyznaczonego: każdy zabiera to miejsce, które mu się podoba, lub które wolne znajdzie.

Deputat chcący mówić, powstaje, głowę odkrywa y otrzymawszy głos do samego Oratora mowę w materji do roztrząśnienia podanej obraca. Nikt niemoże dwa razy jednego dnia mówić w jedney sprawie; gdy jednego Deputata drugi Deputat zbija dowody, pierwszy niemoże mu tego samego dnia odpowiedzieć, chyba był tknięty osobiście.

Deputaci dają głos na *bill*, przez *pozwalam y niepozwalam* zdanie swoje otwierając. Gdy po mowach o iakiej sprawie zdania są rozdwojone, Orator naznacza po dwóch Deputatów z każdej strony: pozwalający zostają się w izbie Parlamentowej, a niepozwalający ustępują do bliższej izby, których wychodzących przy drzwiach stojący liczą 4 Deputaci, a potem w izbie pozostałych, y wnet pokazując się większość głosów, którą tu wszystkie rzeczy się stanowią. Gdy cała izba zamienia się w komisję dla docieknienia większości głosów, pozwalający na prawej, a niepozwalający na lewej stronie uszykowawszy się

siebie

dzony, stałe się *aktem* abo prawem Angielskim. Sam tylko *bill* przebaczenia powszechney winy od Króla uczynionego raz bywa czytany.

Jakie są Trybunały y izby sądowe w Anglii?

Cztery są w Anglii Trybunały najwyższe zwierzchność swoją na cały naród rozciągające: Sąd Kanclerski, Ława Królewska, Izba Skarbowa, Trybunał spraw pospolitych.

Sąd Kanclerski nazwany izbą sprawiedliwości, jest między Trybunałami ordynaryinemi Angielskimi najwyższy. Kanclerz koronny sam ieden wszystkie sprawy sędzi abo je do roztrząśnienia y osądzenia Regentom kancelaryi *Magistri Cancellariae* nazwanym, których ma pod sobą 12, porucza. Wszystkie sprawy w tym Trybunale odchodzą y sądzą się, abo podług praw y zwyczajów moc prawa mających, y w ten czas język łaciński jest w używaniu; abo podług sumnienia

y roz-

siebie wzajemnie rachują. Większość głosów jest przy tej stronie, która jedną kreskę liczy nad stroną przeciwną. Gdy się pokazuje większość głosów oczewista, każdy na niej przestaje, y chociaż są przykłady w Anglii protestacyi na ustawy większością głosów uczynione zaniesionych zwłaszcza w Pańskiej izbie, jednak te nie nieważą jako prawu y zwyczajowi przeciwne. Komisja (*Committee*) jest pewna liczba osób (najmniey 8) wysadzona od izby na roztrząśnienie projektów, onych poprawę lub odmianę, na wynalezienie podatków &c. Takowa komisja obrawszy sobie Prezydenta, rzecz roztrząsa y stanowi, oraz o ustawie swej esley izbie donosi, która ją przyjmuje, odmienia, lub odrzuca. Pod czas cała izba zamienia się w komisję. Arbitrowie ci tylko zasiadaniom izby na osobnych gankach mogą być przytomni, którym Orator za powszechnym całej izby zezwoleniem pozwala; ustępować jednak muszą, gdy izba zamienia się w komisję wielką. Deputat bez służney przyrzeczy na Parlament nieprzyjeżdżający podlega luiccie 20 F. S.

y roztropności Kanclerza, mianowicie gdzie idzie o zdrady, oszukania, spiski &c. y na ow czas sprawy przekładają się y dekreta piszą się ięzykiem Angielskim. Listy okolne na seymiki Deputatow nazwane *Whrits*, przywileie, patenty y wszystkie papiery, ktore z pod pieczęci wielkiej wychodzą, w kancelaryi się piszą y expedyują. Tenże sam Trybunał Kanclerski sądzący nie tylko podług prawa, ale też rozsądku, sumnienia y uwagi ma moc dekretow w innych sądach podług prawa zaszłych nateżoną zmiekczyć surowość.

Lawa Krolewska, tak sąd nazwany od Ławy wyższej od innych, na ktorej znaydując się przedtym Krol na tym sądzie zasiadał, składa z 4 Sędziow, z ktorych pierwszy nazywa się *Lordem Prezydentem*. Wszystkie występki przeciwko dobru y pokoiowi powszechnemu do tego sądu należą zwierzchności, ktora na całą rozciąga się Anglią.

Izba Skarbowa nazwana *Echiquier* od kobierca w szachownicy tkanego, ktorym stoł jest przykryty, składa się z W. Podskarbiego, Podkanclerzego skarbowego, 4 Sędziow Lordow y 1 Barona nazwanego *Cursitor* dla odbierania przysięgi od urzędnikow skarbowych, celnikow y poborcow. Wszystkie sprawy o dochody Krolewskie y Krolestwa przed tym sądzą się Trybunałem.

Izba spraw pospolitych z 4 Sędziow Baronow składa się dla rozśadzenia spraw niegardłowych między obywatelami krain zachodzących.

Trybunał 12 Wielkich Sędziow, to jest 4 z izby Skarbowey, 4 z Ławy Krolewskiej, 4 z izby spraw pospolitych rozciąga władzę na całą Anglią, na 6 części abo *Circuitus* podzieloną: dwa

razy

razy w rok, to jest po BOŻYM NARODZENIU y ŚWIĄTKACH ci Sędziowie po dwóch każdy cyrkuit obieżdżają y przy urzędnikach powiatowych sprawy sądzą. Gdy zloczyńca ma być na gardle karany Szeryff abo rządca Prowincyi wybiora 12 przysięgłych mężow ludzi poczciwych y pokrewieństwem z winowaycą ani z jego nieprzyjaciolami niezłączonych, miejsca owego gdzie występek gardłowy był popełniony, obywatelow ktorzy sądzą iesli występek winowaycy zadany jest dowiedziony, abo nie, iesli jest dowiedziony, Sędzia dekret ogłasza śmierci.

W prowincyach ustanowieni są od Krola Sędziowie pokoju, ci mają z urzędu obowiązek na siebie włożony pokoy powszechny y bezpieczeństwo w kraju dozorowi swemu poręczonym utrzymywać, złodzieiow, mężoboycow, proźniakow, buntownikow y innych spokojność publiczną wzruszających łapać y więzić tych, ktorym prawo poręki dawać zabrania. Każdego trzeciego miesiąca wszyscy iedney prowincyi Sędziowie pokoju do główniejszego miasta tey prowincyi zieżdżają się y w przytomności Sędziow przysięgłych o zloczyńcach badają się, onych do więzienia wtracają, dla stawienia do sądu 12 Wielkich Sędziow, gdy ci prowincyą obieżdżają.

W każdym także Hrabstwie jest rządca Krolewski nazwany *Sheriff* (a) (*Præpositus Comitatus*)

(a) Urzędnik ten dawniej był wolnemi obierany głosami od obywatelow Hrabstwa, teraz Krol go naznacza tym sposobem: Sędziowie obieżdżający Hrabstwa podają o obywatelow majątnych, sumniennych y praw oyczytych umiętność mających radzie Krolewskiej, ta z podanych sześciu kandydatow trzech odrzuca, a trzech Krolowi podaje,

zatkis,) którego powinność jest rozkazy Krolewkie, Writty na obranie Deputatów Parlamentowych, wyroki Trybunałów najwyższych &c, ogłaszać. Sędziów przyśięgłych do uznania występku gardłowych podawać, dekreta gardłowe do skutku przywozić, Sędziom dwóm wielkim, gdy iego Hrabstwo obieżdzają asystować, pieniądze od poborców y celników odbierać y do Londynu odsyłać; ma pod sobą różnych urzędników y dwie izby sądowe, jedną do rozstrząśnienia występku przeciwko prawu pospolitemu, a drugą dla rozstrząśnienia spraw cywilnych, które 42 funtów sterlingów nieprzełożą.

Każde miasto Angielskie jest nakształt małej Rzeczypospolitey pod rządem Burmistrza nazwanego *Maire* (a) zostającej. Burmistrz z radą Alder-

daie, Krol jednego, który mu się podoba naznacza. Przed tym Sheryff kilka lat zostawał na urzędzie, a gdy się na nim dobrze sprawował, był dożywoćnim, teraz co rok się edmienia oprócz Hrabstwa *Westmorland*, którego dziedzicznymi Sheryffami są Hrabowie *de Tanet*.

(a) Miasto Londyn w Krolestwie Angielskim ledwie nieudzielną Rzeczpospolitą nazwać się może, a przynajmniej jest wyobrażeniem całego narodu Angielskiego: ma własne różne sądy dla czynienia sprawiedliwości y radę abo Parlament mały nazwany *commun concil* dla rządu y praw stanowienia podzielony na dwie izby. Izba Pańska abo górna składa się z *Lorda-Burmistrza* (*Lord-Maire*) y 26 *Senatorów* abo *Aldermanów*; izba dolna składa się z 231 mieszczan obranych w różnych miastach częściach. Ta izba stanowi prawa na całe miasto y przypuszcza cudzoziemców do mieyskiego prawa, *Lord-Burmistrz* wspólnością równą się udzielnym Panom: ma dwór z skarbu publicznego-płacony, wielorakie pod sobą sądy mieyskie, znaczne wojsko, które nieraz 20,000 ludzi przechodziło. Jurysdykcyja iego rozciąga się nietylko na miasto, ale nad rzeką y brzegami *Tamizy* od mostu *Stones* do uścia rzeki

Med.

Aldermanów ma moc stanowić prawa ku rządowi y porządkowi miasta, o których wykonanie dwa Sheriffowie mieyscy starają się. Rządu Angielskiego jest ten istotny przymiot, że moc prawodawcza od mocy wykonywającej władzie jest oddzielona.

Jakim prawem Cywilnym Sądzą się Anglii?

Angielskich sądów jest prawidłem: prawo pospolite, uchwały Parlamentowe, prawo kościelne, prawo leśne, wojskowe, morskie, y prawa mieyskie.

Co jest prawo pospolite Angielskie?

Prawo pospolite Angielskie nic innego nie jest tylko zebranie dawnych zwyczajów Salskich, Dufskich, Normanskich do Anglii wprowadzonych, które *Edward* nazwany Wyznawca zebrać kazał y statut Angielski z nich ułożyć. Te dawne zwyczaje w takim u Anglików są uszanowaniu, że kiedykolwiek Parlament Angielski co z nich odmienił, nigdy takowa odmiana od narodu nie była przyjęta.

Co są uchwały Parlamentowe y kiedy mają moc prawa u sądu?

Uchwały abo ustawy Parlamentowe od Parlamentu Angielskiego uczynione, od Krola potwierdzone, od narodu przyjęte, od *Rysera* z aktów pu-

Medway; w dzień koronacyi Krola sprawuje urząd W. Podczaszego koronnego; rzecz godna uwagi że *Lord-Burmistrz* Londyński przed wszystkimi Panami Angielskimi po śmierci *Elżbiety* Krolowey podpisał akt, którym naród zapraszał na tron *Jakuba I.* Patrz *l'Etat présent de la Bretagne sous George II.*

Urzędnik ten z pośrodku 26 Aldermanów każdego roku bywa wybierany dnia 29 Września, a obejmuje swoy urząd d. 29 Października, który dzień dla wspólności nazywa się w Londynie dniami *Lorda-Burmistrza*.

publicznych wyciągnięte y zebrane mają moc prawa u sądu w tych sprawach, które prawem pospolitym nie są opisane.

Jaka jest w Anglii powaga prawa kościelnego?

Wszystkie sprawy kościelne w sądach duchownych (a) sądzą się y decydują według prawa kościelnego, to jest według dawnych kanonów y ustaw zborów tak powszechnych, iako też Pro-

win-

(a) Sądy Duchowne w Anglii, są toż samo co konfystorze Biskupów Katolickich. Każdy Angielski Biskup ma swoy własny konfystorz, z kąd appellacya idzie do sądu Metropolitańskiego, a z tamtąd do kancelaryi Krolewskiej, która naznacza sędziów na *Sąd Delegatów*. Sprawy do sądów duchownych należą: bluźnierstwo, apostazyja od wiary Chrześcijańskiej, kacerstwo, odszczepieństwo, małżeństwo, rozwody y inne sprawy ściągające się do wiary, w które sądy niewglądają świeckie według zwyczajów kraju. Kary kościelne: ekskomunika, interdikt, suspensya, publiczna pokuta &c, są od kościoła Angielskiego zatrzymane.

Duchowieństwo Angielskie zwyczajnie zbiera się na zbor Prowincyalny, gdy Parlament się odprawuje. Krol rozkazuje swym listem dwum Arcy-Biskupom Kantuarijskiemu y Eboraceńskiemu, aby Biskupów swych, Dziekanów, Archidyakonów y Kapituły, każdy w swoiey Prowincyi zwołali na zbor, któremu miejsce, czas y materya do roztrząśnienia naznacza.

Zbor Prowincyi Kantuarijskiej zbiera się zwyczajnie w kaplicy *Henryka VII* przy kościele Westminsterskim, a Prowincyi Eborackiej w mieście *Tork*, y na obu tych miejscach nakładzt Parlamentu dzieli się na izbę górną y dolną. Izba górna składa się z Arcy-Biskupa, który prezyduje y Biskupów; do izby dolney wchodzi Dziekani, Archidyakonowie, Deputaci po jednym z każdej Kapituły, a po dwóch od Plebanów każdej Dyecezyi. Pierwszego dnia zaczętego zboru, izba górna obiera jednego z Biskupów za Oratora, toż samo czyni izba dolna y obranego przez dwuch swych Deputatów prezentuje Biskupom, imieniem których Arcy-Biskup go potwierdza.

Obie

wincyalnych, dekretów y listów Papiestkich od kościoła Angielskiego przyiętych y do Statutu praw kościelnych wprowadzonych, z odrzuceniem tego co prawu pospolitemu Angielskiemu y *supremacyi* Krola się przeciwi.

Co jest prawo leśne Angielskie y gdzie jest używane?

Prawo leśne (*charta foresta*) tyka się polowania y szkód w lasach krolewskich poczynionych. W tym prawie ta jest osobliwość, że wola stoi y bywa karana za uczynek popełniony, naprzykład kto jest schwytany na ściganiu jelenia, tak go karzą iakby zabił. Każdy Anglik mający 40 F. S. dochodu rocznego z dobr nieruchomości może z strzelbą polować gdzie mu się podoba, nikomu zaś własny las nie jest zabroniony.

Jakie są prawa wojskowe?

Prawa wojskowe (*lex castrensis Anglicana*) po Francusku *Loi Martiale*, zawisło od woli y upodobania Krola abo Hetmana Krolewskiego wojskiem rządzącego. Krol Angielski nie ma mocy stanowiąć żadnego prawa bez przyzwolenia Parlamentu pod czas pokoju, pod czas wojny

zaś

Obie izby te tylko materye na uwagę biorą y o tych naradzaia się, które są od Krola podane lub dozwolone. Z izby górney te materye przychodzą do dolney, a gdy są decydowane na zborze Prowincyi Kantuarijskiej, roztrząsa je Eboracka. Większość głosów wszędzie rzecz stanowi. Materya rady zawsze są sprawy do karności kościelney należące, a pod czas posilki pieniężne dla Krola, lub krolestwa, które iak od całego narodu, tak od duchowieństwa dobrowolnie przyjmują się y stanowią. Ustawy zborów Parlament potwierdza. W Anglii oprócz Biskupów jest 26 Dziekanów, 576 Kanoników, około 9653 Plebanów y tyleż prostych kapłanów święconych według obrządku kościoła Angielskiego.

zaś na wojsko Angielskie w polu będące, y na maytkow na morzu zostających takie prawa wolno mu abo iego Hetmanowi czynić, iakie mu się podobają, y iakich okoliczność wyciąga, które iednak nieobowięzują ludzi nawet wojskowych, tylko na czas wojny trwającej.

Co są prawa morskie Angielskie?

Prawa dawne Rodyjskie (a) w starożytności sławne żeglarnictwu przepisane, prawa Oleronkie (b) od *Rycharda I* na wyspie *Oleronie* koronie Angielskiej na ów czas poddanej ogłoszone, y sławny akt nawigacyi za *Kromwela* ustanowiony, z za *Karola II* z odmianą nieiaką potwierdzony, są prawdziwem spraw morskich.

Wia-

(a) Prawa Rodyjskie (*Jus Rhodium*) od dawnych Rodyjczyków kupiectwem y żegluga morską bawiących się ustanowione, tak były na sprawiedliwości naturalnej ugruntowane, że wszystkie kraje y porty nad morzem szrodziemnym leżące, one sobie przywłaszczily y przyięly. Rzym sam więkzey części świata prawa dający poddał się pod powagę onych, y za czasów *Juliusza Cezara* y *Augusta*, Prawnicy *Servius*, *Osilius*, *Labes* y *Sabinus* one w sądzie przyprowadzali y do przypadków morskich, a mianowicie do wyrzucenia towarów (*de jactu maritimo*) w morze czasu nawalności stosowali. *Klaudysz*, *Wespazyan*, *Trajan*, *Adryan* y *Antonin* Cesarze prawa Rodyjskie wyrokami swemi potwierdzili, y w sądach Rzymskich używać onych rozkazali. *Justynian* Cesarz też same prawa do *Pandektów* kazał włożyć. Patrz *Markwarda Fröhera Jus Græco-Romanum t. I. p. 265.* w *Heidelberdze* r. 1599; *de Morisot: Orbis Maritimus*, *Jakuba Godesfroy de imperio maris cap: 2*, *Grocjusza Flores ad jus Justinianum*.

(b) W zehraniu aktów Angielskich przez *Rymera* tom I p. 21 znajduią się ustawy morskie *Rycharda I* Króla z napisem: *Charta Richardi Regis Angliæ de statutis illorum qui per mare ituri erant.* Roku 1189.

W iakim używaniu y powadze jest w Anglii prawo Rzymskie?

Gdzie prawo pospolite Angielskie y ustawy Parlamentowe niezachodzą, prawo cywilne Rzymskie sądowne rozstrzyga spory, a mianowicie prawa cywilnego powaga jest wielka w sądach Admiralskich, w Trybunale Marszałka W. Angielskiego względem występów za granicą popełnionych, kontraktów uczynionych &c, w sądach Akademickich y duchownych, gdzie pod opis prawa cywilnego podpadają wszystkie testamenty, małżeństwa, rozwody, cudzołóstwa, porwanie bialey głowy gwałtowne &c, naostatek we wszystkich sądach y decyzjach podług sumienia czynionych jest wzgląd na prawo cywilne iako najmędrze y najsprawiedliwsze.

Jaka jest powaga prawa mieyskiego?

Każde miasto w Anglii prawa sobie stanowić może według których sędziowskiej zwierzchności w mieście każdym stanowią się wyroki.

Jakie kary gardłowe w Anglii są zwyczajne?

Winowayców przekonanych o występku obrażonego maiestatu wieszają na szubienicy, y zaraz stryczek odciawszy żyjącemu ieszcze z brzucha przeciętego wnętrzości y ferce wydzierają, głowę ucinają, naostatek ćwiertnią y ćwierci na pale wbijają. Dobra złoczyńcy na skarb Królewski idą; żona traci oprawę wdowią, a dzieci szlacheństwo, iezeli winowayca onym się zaszczycał. Sługa zabijający swego Pana abo Panią y każdy człowiek przekonany o mężoboystwo tego, któremu powinien posłuszeństwo, podlega karze obrażonego maiestatu. Mężoboystwo proste, złodzieystwo y inne wykreski tegoż rodzaju samym karzą się obwieszeniem; złodzieiów kto-

Ec

rzy

rzy przy kradzieży mężoboystwo popełnili, po obwieszeniu ćwiertnią y na pal wbiłią. Szlachcicowi o też same występki przekonanemu głowę na pniu toporem ucinają.

Niemalż narodu w Europie nad Angielski, w skazaniu na gardłową karę łagodniejszego. Męki na wyciśnienie prawdy z siebie samych zawodne (a) a łagodności Chrześcijańskiej y polorowi prze-

(a) Męka dla wyciśnienia prawdy którą *torturami* nazywamy niebyła znana, ani wspomniana w prawie Mojżeszowym. Rzym wolnością zaszczycony nigdy najmniejszego obywatela na tak srogą nieskazywał mękę, sam tylko niewolnicy oney podlegali. Prawa Rzymskie tak mądrze y przezornie napisane, tortury za słaby uznały środek do wymacania prawdy. *Quaestio res est fragilis & periculosa, & quae veritatem fallat; nam plerique patientia sive peritia tormentorum, ita tormenta contemunt, ut exprimi illis veritas nullo modo possit, alii tantam sunt impatientia, ut quodvis mentiri, quam pati tormenta velint* Leg: I. §. 23 fl. de Quaf. Na to uważne Rzymskie prawo miał wzgląd sławny *Grotius* odpisując jednemu Panu Polskiemu: *Mentietur qui ferre potuerit, mentietur qui ferre non potuerit* Epist: 693. Ta jednak męka od uważnych Prawodawców odrzucona, ludzkości y Chrześcijaństwu przeciwna, używana jest we wszystkich krajach, a najbardziej w Niemczech, gdzie na wielu miejscach złożyć na śmierć nieskazyją, chyba pierwiey ciągniętego na tortury.

Réal takie nad tym okrutnym postępkem czyni uwagi: „często się trafia, że niewinność sama na siebie potwarz wkłada. Jeżeli są źli ludzie bojący się bardziej śmierci niż bólu, są zaiste niewinni, którym straszniejsza jest męka niż śmierć sama. Oskarżony czy jest winny czy niewinny? jeżeli winny, skazywać go na męki, jest go srożej karać, niż gdyby był zaraz na śmierć skazany; po mękach na śmierć go skazać, jest to dwa razy jeden grzech karać; jeżeli nie jest winien, a nie jestże to karę wynalezioną na pokromienie złości, przenosić na niewinność? wyciskać mękami wyznanie grzechu, a potym

przetartych wieków tak przeciwne w Anglii miejsca nie mają. Kara jednak w Normanskim języku dawnym nazwana *ciężka y ostra* jest używana na tych, którzy o występki podobne wykroczenia przeciwko dostojeniu Królewskiemu oskarżeni niechęcą na dowody y świadectwa odpowiadać. Takowego winowaycę rozciągają na ziemi w więzieniu, na brzuch tak wiele kładą kamieni ile wytrzymać może, na zaiutrz dają mu za cały pokarm trzy kawałki ięczmiennego chleba bez wody, na trzeci dzień dają wodę bez chleba, y tak na przemianę, aż umrze. Ponieważ winowaycy tak umierającego sprawa zostaje niedokończona, dobra y szlacheństwo dla potomstwa ocalaiają się, chybaby szło o występki przeciwko Królewskiemu majestatowi, który ciągnie zawsze za sobą dobr konfiskowanie na skarb królewski.

Na które stany obywatele dzielą się Królestwa Angielskiego?

Obywatele Królestwa Angielskiego dzielą się na trzy stany: duchowny, szlachecki y mieyski.

Ee 2

Jaka

„ tym grzech karać, jest to niepotrzebne popełniać okrutność. Jeżeli oczewiste pokazują grzech dowody, na coż większych szukać? jeżeli winowayca jest w tym mniemaniu, że będzie uwolniony gdy niewyżna występku? miłość życia zasili go do wytrzymania mąk najsroższych. Prawidło wszystkich zwierzchności sądownych jest y być powinno starać się bardziej, aby winowayca ušzedł zasłużoney kary, niż niesprawiedliwie zgładzić z życia niewinnego; a jeżeli niemoże sędzia skazać niewinnego na kary cielesne, iakże mu wolno będzie strasznemi katować mękami? jedna tylko okoliczność usprawiedliwić może sędziow na tortury skazyjących odnateżoney turbości, gdzie idzie o dobro albo całość ciała iakiego politycznego, to jest gdy zdrajca oyczyzny niechce wydać uczełników szkodliwych swych zamysłow. *Science du Gouver: t. IV p. 460.*

Jaka jest różnica między szlachtą Angielską?
Według praw Angielskich prawdziwą szlachtą nie są tylko Xiążęta, Margrabiowie, Hrabiowie, Vice-Hrabiowie y Baronowie. Wszyscy niżsi od Baronow są policzeni w stanie mieyskim, y bez bańby własnymi temu stanowi mogą bawić się zabawami. Nie tylko Baronoci, Kawalerowie, szlachta bez tytułu, ale też synowie y bracia naywiększych Panow są u sądu za wieśniaków miani. *Baronoci* pierwsi są po górney szlachcie, kupują ten dziedziczny tytuł za 1,200 F. S. *Kawalerowie* są dobra lenne dożywotnim prawem trzymający z obowiązkiem służby osobistej. *Kawalerowie bez tytułu* są, właściwie mówiąc, Synowie Xiążąt, Margrabiow y Hrabiow Angielskich, y wszyscy ci ktorzy są urzędnikami znaczniejszymi nadwornymi Krola y Krolowy. *Freeholder* nazywa się w Anglii człowiek mieyskiego stanu dobra dziedziczne nieruchome mający, *Kopyholder* dobra od lennictwa głównego trzymający.

Jak wielkie są dochody korony Angielskiej?

Dochody korony Angielskiej według czasu okoliczności y potrzeby izba dolna Parlamentu Angielskiego powiększa y umniejsza, które z podatków, cła lądowego y morskiego, akcyzy na różne rzeczy ustanowionej wynoszą na 8 mill: F. S. y są podzielone na zapłatę woysku, naprawę drog, portow, zapłacenie czynszu od długow narodowych, y wydatki dworu Krolewskiego w Anglii *listą cywilną* nazwane. Narod Angielski chcąc mieć Krolow swych w dependencyi назнача im co rok pewną sumę na obeyscie ich domowe, zapłatę dworu, pensye Ministrow u dworow cudzoziemskich y inne potrzeby. Summa ta zwyczajnie wynosi 800 F. S, ale że do-
cho-

chody nisko są taxowane, mogą Krolowi przynosić million 200 tysięcy F. S, oprócz *listy cywilney*, ma Krol niektore dobra stołowe, dzieścicinę, luty, abo winy pieniężne, konfiskacye &c, więc cały dochod Krolewski można rachować na 2 milliony F. S.

Co są długi narodowe Angielskie y taki ich początek?

Parlament Angielski niechcąc narodu nadzwyczajnym w czasie wojny obciążać podatkami, zaciąga (a) długi u samegoż narodu y cudzoziemcow, a tylko na placenie czynszu od nich
uchwa-

(a) Nie maż na świecie narodu rownego Anglikom, ktorzyby większy miał u siebie samego y u cudzoziemcow kredyt y większe długi. Na co Europa polityczna z podziwieniem patrzy, temu łodwie potomność daleka uwierzy, że narod cały niemający intraty 50 millionow F. S, płaci podatek przeszło 8 millionow F. S, a ma długi więcej niż 146 millionow, że ten narod zadłużony y podatkami uciśniony tak wielką w Europie czyni poradę y prawa daje narodowi współ ubiegającemu się o przodkowanie, narodowi z którym *Anglia* ludnością, kraiu obszernością, żyźnością urodzajow, różnaitością obfitego y drogiego plodu &c, zrównać się niemoże, a gdyby się zrównała, zapewniaby na całą Europę panowanie swoje rozciągnęła.

Niezmiernego kredytu, który Anglicy mają, y którym znaczną część Europejskich bogactw zagarnęli, pierwszy grunt *Wilhelm III* założył r. 1688, a Francuzi go umocnili. Mając on wojnę z *Francją* dług 500,000 F. S, na akcyje podzielenych zaciągnąć umyślił. Z naypodsufalszych *Wilhelma* przyjaciel nikt do zapisow brać się nie chciał, sami dworowi nieżyczliwi, aby mu się przypodobali, one zakupili y zaraz z stratą 53 od 100 zapisy abo akcyje przedali, chociaż prowizya od rzeczoney summy po 8 od 100 była naznaczona. Hugonoci Francuscy przemieńszy się z wielkimi do Anglii summami wszystkie pierwsze akcyje tym ktorzy ie od pierwszych akcyenarzow za
tak

uchwała podatki. Takowy znalezienia pieniędzy w gwałtownych potrzebach sposob wielkie na naród sprowadził niepomyślności: za pomno-
że-

tak małą kupili cenę, zaplacili. Po wyliczonej na końcu roku punktualnie prowizyi postrzegli się Anglicy od Francuzow przychodniow być olzukanienimi, y gdy wkrótce na nowy dług akcyje były postanowione niedali się im uprzędzić. Nacisk był tak wielki, że w iedney godzinie zapisy rozebrano, na samym miejscu przekupujący 3 od 100 placili nad cenę. Za Francuzami y Anglikami poszli Hollendrzy, a za niemi inni cudzoziemcy, y wielkie summy z własnego kraju do Anglii przesłali.

Przed tą epoką Anglicy na wydatki publiczne co rok podatki stanowili, co się z nich zostało to na drugi rok chowali, czego niedostawało, na to dług zaciągali, który z podatkow roku następującego gasili. *Wilhelm III* tak wielkie nakłady czynić na utrzymanie woyny był przymuszony, że podatki onym żadną miarą niemogły, ani naród podatkow wystarczyć. Musiał Parlament za radą tego idąc długi zaciągnąć, y część poborow na prowizyą odkładać. Im bardziey *Anglia* w sprawy Europy publiczne wdawać się zaczęła, tym większe długi zaciągala, które po ostatnim Paryskim traktacie pokazały się być 140 mil: F. S.; na prowizyą roczną podatkow idzie 4,688,177 F. S. *Uwagi względem sprawowania skarbu w Anglii po zawar- tym pokaju przez Lorda Granville* pierwszego kommissarza y Kancelerza skarbowego wydane uczą, że długi narodowe po woynie przeszley pomnożyły się y r. 1766 wynosiły 146,763,285 F. S.

Politycy y Ministrowie Angielscy suseją mozgi nad wyznalezieniem środków do zgaszenia długow narodowych, które drogość żywności, robotnikow, komornego y wizy-
stkich zgoła natężaia rzeczy y od kraju tak bogatego od-
dalaia obywatelow szczęśliwość. Sławny Lord *Chester-
field* radził włożyć na domy możnych ludzi podatek y
w 20 leciech narodowe gasić długi. Liczył domow mogą-
cych się opłacać 86,600 dzielił ie na 9 *classes*, z których
pierwsza miała płacić 80 F. S., a ostatnia 1, z tey ogulności
wypadala summa 8,141,000 F. S.

Drugi

żeniem długow pomnożył się czynsz od nich, na
czynszu zapłacenie nowe y wymyślne nałożone
podatki do takiej drogości robotniczą wyniosły
rękę

Drugi polityczny rachmistrz pódal do znieślenia długow
bardzo łacny y prosty sposob: „ Jest to gruby bład, mo-
„ wil on, rozumieć że naród iest zadłużony, każdy oby-
„ wateł w szczegulności winien iest summe według wy-
„ miaru swego majątku y płaci od niey nie tylko czynsz
„ w podatkach, ale myto poborcom; ztąd wnosil, że po-
„ zyteczna rzecz byłaby narodowi, ogulność długow ro-
„ złożyć na obywatelow, aby każdy według dobr swoich
„ część onych na siebie przyjął y zapłacił, tym sposobem
„ w oka mgnieniu *Anglia* zrzuciłaby z siebie nieznośny
„ ciężar, y widziałaby się w stanie pomyślności.

Piękny ten na pozor wymysł dwie miał wady y dwie
w wykonaniu nieprzezwyjęzone przeszkody. Naprzod
ubogi rzemieślnik, który co dzień potrochę zarabiając, co
dzień płaci część czynszu od summy długow narodowych
na się przypadającej w zakupieniu żywności ktorey po-
trzebnie, nigdy niebyłby zdolnym do zapłacenia kapitału,
ktoryby na niego przypadł. Powtore rzecz iest bardzo
łatwa ukryć gotowe pieniądze abo papiery cenę w handlu
mające y zyskujące, także ruchomości bogate iako to kley-
noty &c, a zatym cały ciężar padłby na dobra ziemskie,
które są widoczne y same przez się wpadają w oczy. Jedna
tedy część narodu a ta uboższa ciężar cały dźwigałaby, a
druga bogatsza ledwieby się przyłożyła.

W przeciągu woyny przeszley z *Francyą* wieść po Eu-
ropie rozchodziła się, że *Anglia* tym iedynie umysem żą-
dała zerwać pokoy z *Hiszpanią*, aby Potozyskie y Meksy-
kańskie góry opanowawszy, obróciła ie na opłacenie swych
długow. Wieściarzow to był podobno domysł, bo na tey
sam tylko handel Angielski y osady mogłyby korzystać zdo-
byczy. Cożkolwiek bądź, traktat Paryski przybliżył An-
glikow do gór Meksykańskich. Inne podobno Ministrowie
Angielscy mają zamierzenie, które politycy z ściłego
rzeczy przeszłych roztrząśnienia przyszle wnosząc, upa-
truią w nabyciu osad Senegalskich. Własność tych osad
bez urazy Potencyi Europeyskich prowadzi Anglikow do
odzier-

rekę y żywność, że manufaktury y rolnictwo kwitnace y do doskonałości przyprowadzone, upadać zaczęły.

Jak wielkie są siły Angielskie na morzu y lądzie?

Korona Angielska w pokoju dla osadzenia swych osad Amerykańskich, Irlandyi, Minoryki y Gibraltaru, samey Anglii &c. chłowa woyska 40 tysięcy, pod czas wojny bierze w żołd swoy u Pannow Niemieckich liczne woyska, które razem z domowemi wzięte w ostatnich dwóch wojnach z Francją przenosiły 100,000 ludzi. Siły morskie

odziorzenia bogatszych daleko gór złotych, niż są razem wzięte Perujskie, Brezylskie y Meksykańskie.

Już pewna jest wiadomość zkąd ta niezmierna moc złota wychodzi, którą Mandinganie y Sorokolanie, narody czarne przedają Europeyzykom, nad brzegami rzek *Senegali* y *Gambry*. Ten drogi towar wydaie Królestwo *Bambuk* tak w złoto obfite, że ziemię złotą nazwać się może. Mandinganie y Sorokolanie mięszkają przy *Bambuku* w Królestwie *Galam* y złoto na granicach od *Bambukanow* zakupują, a iako wiele im na tym zależy handlu, żadnego cudzoziemca a naybardziej Europeyzyka do kraiu swego niewpuszczają; *Bambukanie* też znający dobrze bogactwa swoje, zazdrość y chciwość swych sąsiadów zamykają przed nimi granice kraiu swego. Jeden tylko z Europeyzykow faktor kompanii Indyjskiej Francuskiej nazwiskiem *Compagnon* wcisnął się do tego kraiu, y dokładnie opisał onego bogactwa. Nietrzeba tam z wielką pracą y życia niebezpieczeństwem głęboko kopać ziemię, chcąc mieć nayczystsze złoto, dość jest zwierzchu na stopę zebrać y niżej leżącą warstwą w wodzie rozpuścić. Podbite tak żyznego w złoto kraiu może być trudne y dla tego kompania Francuska na ten zamysł się nieodważyła, ale brzegi *Senegali* dzierżącym nie jest niepodobne. Żaden naród w Europie nie ma ani większey sposobności, ani większey potrzeby do opanowania złotey tej ziemi nad Angielski.

skie Angielskie z słabych (a) początkow przyszły do

(a) *Elizbieta* Królowey Anglicy powinni marynarstwa wojennego początki, które pod następcami iey pomnożone uczyniły Anglię na całym świecie Potencją morską naymocniejszą y naystraszniejszą. W następującej tabelli maź marynarstwa Angielskiego pomnożenie y siły:

Rok.	Okręty.	Działa.	Ludzie.
1575	- - 24	- - - - -	- - - - -
1588	- - 143	- - - - -	- - - - -
1670	- - 83	- - - - -	- - - - -
1688	- - 173	- - 7,000	- - - - -
1713	- - 346	- - 14,000	- - - - -
1749	- - 299	- - 12,900	- 99,760
1753	- - 312	- - 12,270	- 83,400
1762	- - 262	- - 11,633	- 61,230

Oprocz 262 okrętow y statkow w tymże r. 1762, stały w portach Angielskie okręty nieuzbroione nad potrzebę, to jest 4 od 100 armat; 3 od 90; 10 od 80 do 64; 28 od 64 do 50; 10 od 40 do 30; 4 od 28 do 23. Yacht; okręty Hiszpańskie w *Hawanie* zabrane 3 od armat 70; 4 od 60 &c.

W Anglii cała flota dzieli się na 6 porządkow lub *classes*, różnicę tę czyni okrętow wielkość.

Pierwszey wielkości okręty noszą	armat	-	ludzi
	96 do 100	706 do	800
drugiey	84	- 90	524 - 640
trzeciey	64	- 80	389 - 476
czwartey	48	- 60	226 - 346
piątey	26	- 44	145 - 190
szóstey	16	- 24	50 - 100.

Pierwszey wielkości okręt od 100 armat oprocz ludzi y żywności nosi w broni y narzędziach wojennych: 358 cetnarow Angielskiej wagi od 112 funtow prochu armatnego; 20 cetnarow prochu ruszniczego, 12 tysięcy kul armatnych, 260 pakow żelaza, 260 puszek z kartaczami, 1,500 kul ołowianych, 270 flint, 70 par pistoletow; z 100 dział jest 16 śpiżowych noszących kulę od funtow 36; 12 od 24; 24 od 12; 22 od 6; reszta dział żelaznych.

Okręt od armat 100 nieuzbroiony kosztuje Anglii F. S. 30,553; od armat 90 F. S. 29,886; od armat 80 23,633; od

do takiej wielkości, że wszystkim Potencjom morskim Europejskim razem złączonym odpor dać mogą.

Jakich tytułów używa Król Angielski?

Król Angielski pisze się Królem W. Brytanii (a) Francyi, (b) Irlandyi, (c) obrońcą wiary (d) &c.

Ja-

od armat 70 F. S. 17,785; od armat 60 F. S. 14,197; od armat 50 F. S. 10,606; od armat 40 F. S. 7,558; od armat 30 F. S. 5,840; od armat 20 F. S. 3,710. Flota roku 1754. złożona z 209 okrętów, kosztowała E. S. 2,591,337.

Względem komendy, flota Angielska dzieli się na 3. Eskadry: czerwoną, białą y błękitną, każdej Eskadry są Admiralowie, Pod-Admiralowie y Contra-Admiralowie. Przełożony nad wszystkimi silami morskimi Anglii nazywa się *Lord-High adm. W. Admiral*, Ale ten poważny y pierwszy w narodzie urząd sprawują kilka zacnych ludzi, których *Lordami Kommissarzami Admiralicji* nazywają.

(a) *Jakub VI* Król Szkocki po śmierci *Elżbiety* wstąpiwszy na tron Angielski r. 1602 zaczął się pisać *Jakubem I* Królem W. Brytanii, aby niedawał przodkowania w tytule *Anglii* lub *Szkocji*. Gdy te dwa Królestwa r. 1707 w jedno zjednoczyły się, w traktacie zjednoczenia warowały sobie, aby Król zawsze się pisał Królem, a Parlament nazywał się Parlamentem W. Brytanii. *Corps Diplomat. Univ. t. VIII P. I. pag. 199.*

(b) *Edward III* Król Angielski ścieląc prawo do korony Francuskiej po Matce swej *Jzabelli Karola pięknego* bez potomie zosłego Siostrze r. 1339 Królem Francuskim się ogłosił y pieczęci Francuskiej z napisem *DEUS & jus meum* używał zaczął, ale ten tytuł złożył y prawa odstąpił traktatem Bretijskim r. 1360.

Henryk V Król Angielski traktatem Trojańskim r. 1420 z *Jzabellą z Xiążąt Bawarskich* Królową nieprzeblaganą *Karola Delfina* Matką y Xciem Burguńskim uczynionym, imieniem niedoleżnego *Karola VI* Króla, pośl za Zonę *Katarzynę* Królownę, warował sobie następstwo dziedziczne tronu Francuskiego, po śmierci Króla, a za życia

piekę

piekę onego y sprawowanie rządów; *Henryk* przed *Karolem* umarł, a Syn jego *Henryk VI* po *Karolu VI* dziećciem będąc Królem Francuskim ogłoszony z *Karolem VII* prawdziwym dziedzicem wojnę długą prowadził, która na tym się skończyła, że Anglicy wszystkie dawne dzierżawy utraciwszy, oprócz miasta *Calais* y *Guisnes*, z całej Francyi byli wyrzucony r. 1453. W przymierzach potym między dwoma narodami zawartych Królowie Francuscy mając rzecz y oney prawne używanie, niebronili Monarchom Angielskim pisać się Królami Francuskimi, ani, co często bywa, dla tytułu zrywali się z ugody. Inaczej w *Anglii* tę rzecz brano. Przed *Henrykiem VIII* gardłowy był występek Króla Francuskiego w jakimkolwiek języku nazywać *Królem Francyi* ale *Królem Frankow*, co y do tych czas zachowuje dwór Londyński we wszystkich piśmiech podczas wojny z *Francją*.

Za *Henryka VIII* stanął akt Parlamentu pozwalający Anglikom Monarchę Francuskiego nazywać *Królem Francuskim*, *Francyi* lub *Frankow*, a w przymierzu między *Franciszkiem I* y *Henrykiem VIII* d. 30 Kwietnia r. 1529 w *Westminsterze* zawartym, *Henryk* obiecał zrzec się tytułu rzczonego za pensją roczną dożywotnią 5,000 czer złotych. Matka *Ludwika XIII* państwa Regentka pisząc d. 17 Sierpnia r. 1610 do Potła Francuskiego *de la Boderie* zaleca jego staraniu, aby w przymierzu imię Króla Syna Jey było położone przed Królem Angielskim, y aby Król Angielski niebył tytułowany Francuskim. Sam *Ludwik XIII* wydając za mąż siostrę swoję *Henryetę* za *Karola I* potym Króla Angielskiego chciał *Jakuba I* nakłonić do zrzeczenia się próżnego tytułu Króla Francuskiego, lecz gdy z strony *Anglii* wielkie czyniono trudności przestał na tym *Jakuba I* wyznaniu, które w liście swym dnia 11 Maja r. 1625 uczynił: *Ze Francya jest Królestwem dziedzicznym własnym Ludwika XIII, które Henryk II Ociec na był tak prawem urodzenia jako orłem.* Od tego czasu przy traktatach nigdy o ten próżny tytuł najmnieyiezy niebyło sprzeczki.

(c) *Henryk II* otrzymawszy pozwolenie od *Adryana IV* Papieża y obowiązawszy się co rok płacić Stolicy Apostolskiej z każdego domu podatek, *Irlandyą* roku 1172 opanował y panem iey pisać się zaczął, którego tytułu

wizy-

Jakie znajdują się Ordery Kawalerskie w Anglii?

1) Order (a) Podwiązkowy (*de la jarretiere*) ustanowiony od Edwarda III roku 1350. Wstęga jest niebieska morowa. 2) Order Łazienny (*du Bain*) ustanowiony roku 1399 od Henryka IV, odnowiony r. 1725 od Jerzego I. Wstęga tego Orderu jest czerwona morowa. 3) Order Szkocki S. Jędrzeia od Jakuba V Króla Szkockiego ustanowiony, od Anny Królowej r. 1703 wskrzeszony, a od Jerzego I roku 1725 nowemi ustawami opisany. Kawalerowie noszą obraz S. Jędrzeia na wstędze zieloney.

§. II.

wszyscy jego następcy do Henryka VIII używali. Henryk zerwawszy się z Kościołem Rzymskim Królem Irlandzkim pisać się zaczął. Marya córka jego Katoliczka r. 1555 tenże tytuł od Pawła IV Papieża otrzymała.

(d) Chwalebny ten tytuł Leon X Papież Henrykowi VIII zawdzięczając znakomite jego ku kościołowi zasługi, a mianowicie pismo przeciwko Marcinowi Lutrowi wydane roku 1521 nadał, a Klemens VII potwierdził roku 1524. Patrz *Corps Diplomat: Univ: tom: IV P. I pag: 355-393*. Monarchowie Angielskiej religii Protestantckiej niewydają się danego od Stolicy Apostolskiej tytułu używać y onym koronę zdobić.

(a) *Ordo Garterianus* lub *Periscelidis*. Kawalerowie noszą podwiązkę niebieską na kolanie lewym z napisem: *honne soit qui mal y pense*. Order ten jest pod obroną S. Jerzego Kapadockiego Patrona Angielskiego; według pospolitego mniemania, ustanowienia onego była okazją Podwiązka Hrabiny *de Salisbury* w tańcu upuszczona, a od Edwarda Króla podjęta; inni jednak bitwę Kressyacką od Anglików wygraną zapoczątek y przyczynę naznaczają. Patrz *Cambden, Dawson, Heland, Glover, Favyn*.

§. II.

O Państwach Króla Sardyńskiego.

Nad któremi krajami panuje Król Sardyński?

Do Króla Sardyńskiego należą: 1) Sardynia wyspa na morzu śródziemnym położona, 2) Państwa Włoskie (a) Sabaudya, Piemont, Monferat &c.

Jakie są granice y wielkość wyspy Sardynii?

Sardynia (b) długa mil 50, szeroka 20, morskim

(a) Te wszystkie kraje jako pod lennością Rzeszy Niemieckiej zostające, opisaliśmy pod Niemcami.

(b) Sardynia od Greków nazwana *Ichnusa* że im się zdawała swym kształtem wyrażać stopę nogi Indzkiej, nazwana także *Sardus* od *Sarda* Syna *Herkulesa*, który tu Grecką sprowadził osadę, ale *Bochart* Fenickie iey przyznaie nazwisko. Niewchodząc w roztrząsanie, z kąd ona wzięła imię, to pewna, że Kartageńczykom ją podczas pierwszej wojny Punickiej wydarli Rzymianie y pod sprawą *M. Pomponiusza* narodu swego osadę założyli.

Genseryk Król Wandalcki założywszy r. 428 w Afryce królestwo narodu swego przyłączył do niego wyspy *Baleary, Sardynia, Korsykę &c.* *Belizaryusz* zgładziwszy królestwo Wandalckie wszystkie kraje od *Genseryka* podbił; Cesarstwu przywrócił wschodniemu r. 534. Roku 531 *Totila* nieotrzymawszy pokoju od *Justyniana* Cesarza, *Korsykę y Sardynia* najechał y opanował, które jednak wkrótce do Cesarstwa powróciły, gdy Gotów Królestwo zburzył we Włoszech waleczny *Belizaryusz* r. 553. Roku 722 Saraceni Afrykańscy opanowawszy *Sardynia*, niewypowiedziane okrucieństwa popelnili, miasta zburzyli, kościoły zrabowali y na rozwalinach panowanie swoje założyli. Roku 1017 *Benedykt* VIII Papież chcąc od Włoch oddalić napaźdy Saraceńskie darował *Sardynia y Korsykę* Pizanom y Genueńczykom pod tym warunkiem, aby Saracenów z tamąd rugowali, co oni w jednym roku dokazawszy, *Sardynia* między sobą podzielili, Saſiedz-

skim przesmykiem od Korfyki oddzielona, ze
wszyscy-

two ludzi zbroynnych niedlugo może być spokojne: dwóch narodów jedna niemogła ogarnąć wyspę. Przyszło do sprzeczek, potem do zwad, nakoniec do oręża y bitwy. Pizanie plac y całą wyspę otrzymawszy Genuęńczyków wypędzili; ci utraciwszy swoje dzierżawy, ustracili serca do wojny y odzyskania wyspy. Jan 11 Papież r. 1132 potwierdził darowiznę *Sardynii* od *Benedykta VIII* Pizanom y Genuęńczykom uczynioną, musiał być ten akt od Genuęńczyków uproszony dla mocniejszego poparcia prawa przeciwko Pizanom. Roku 1165 *Barisona* człowiek mądry Sędzia miasta *Oristagno* w *Sardynii*, przełożywszy Cesarzowi *Fryderykowi I* nieważność prawa tak Pizanów jako Genuęńczyków, otrzymał od niego za znaczną sumę lenność wyspy z tytułem Królewskim, y koronowany był od Biskupa Leodyjskiego, lecz niedlugo z otrzymaney cieszył się godnością, która jednak *Sardynii* tytuł nadała Królestwa. Znaczny on dług u Genuęńczyków zaciągnął na zapłacenie Cesarzowi summy umowionej, ktorey gdy w czasie naznaczonym niewypłacił, był od nich do więzienia ciężkiego wtrącony. Jednakże znalazł sposob prawo swoje do *Sardynii* sprzedać Pizanom, ktore *Fryderyk I* potwierdził y Pizanom w osobie ich Konsula *Uguccioni* *Sardynią* na lenność wieczną oddał d. 17 Kwi: 1165. Patrz *Suppl: au Corps Univ: Diplo: t. I P. I p. 53.*

Genuęńczycy utraciwszy y wyspę y pieniądze niemogli być spokojni. Zapozwali Pizanów przed Cesarza, dowodząc że *Sardynia* do nich należy, jako dziedzictwo dłużnika wypłacić się niemogącego. Sprawa trwała lat 10, osadzona na koniec r. 1175 od Cesarza, aby Genuęńczycy y Pizanie równie się *Sardynią* podzielili. Spot-śadem Cesarzkim uspokojony zadawniona między dwoma stronami orzeźwiła zawziętość. Królowie Aragońscy chcąc tę wyspę do królestwa przyłączyć Aragońskiego, prosili Stolicę Apostolskiej o lenność y od *Bonifacego VIII* *Jakub II* ją otrzymał r. 1297, a r. 1326 zupełnie podbił y opanował. Mimo wszystkie usiłowania Genuęńczyków y Pizanów y pobudzenia do buntu wyspiarzów, *Sardynia* została się przy koronie Aragońskiej y razem z nią od *Ferdynanda V* do *Kastylii* jest przyłączona. Roku 1708 Admiral Angielski *Leake* podbił ją, na *Karola* Arcy-Xiążęcia, potym Cesarza &c. Czwo-

wszystkich stron morzem oblana.

Na wiele części dzieli się *Sardynia*?

Na trzy: 1) na *Capo di Cagliari*, 2) na *Capo di Logoduri*, 3) na wyspy małe na okolo *Sardynii* leżące.

Jakie są znaczne miasta w *Sardynii*?

Cagliari (po łacinie *Calaris*) M. S. całego Królestwa y Stolica rządu *Sardyńskiego*. Miasto to jest wielkie, obronne, handlowne, Akademią, Arcy-Biskupstwem y portem dobrym ozdobione. *Oristagni* (*Ufellis Colonia*) miasto obronne, ale nie ludne, *Sassari* miasto obronne y nafiadło, *Algeri* (przedtym *Corax*) nad morzem. *Castro Aragonese* (przedtym *Tibula*) nad rzeką *Terma*, *Mandas*, *Bossa* &c.

Jak nazywają wyspy leżące na kolo *Sardynii*?

1) *Asinara* na północy *Sardynii* leżąca, obficie w dziki, jelenie, bawoły, wyborne fokoly, żółwie &c, 2) *S. Davaz* wysoką górą sławną, 3) *S. Piotr* portem wygodnym zalecony &c.

Jakie są własność powietrza y żyzność *Sardynii*?

Po-

Czworaka aliancy d. 2 Sierpnia r. 1718 w Londynie zawarta nakloniła Xcia Sawoyskiego Króla Sycylijskiego do tego, że zezwolił ustąpić Cesarzowi *Sycylii*, a wziąć od niego *Sardynią*, a że traktatem Utrechckim korona Hiszpańska zachowała sobie prawo pewrotne do *Sycylii* po wygaśley familii Sawoyskiej, toż samo prawo czworaka aliancy przeniósł na *Sardynią*. Hiszpania na tę zamiarę przystąpieniem swym d. 7 Lutego r. 1720 musiała zezwolić, y tegoż roku zamiarę skutek wzięła. Nikt bar-dziej na tym nieszkodował przymierzu nad dom Sawoyski, który *Sycylią* ludną, bogatą y handlowną musiał oddać za *Sardynią* górzystą y niemal pustą. Nad słabością zawsze moc góruie y prawo iey piśze. Inszego *Sardynia* pożytku nieprzynosi Panu swemu nad ten, że ma dać miejsce między głowami koronowanemi.

Powietrze Sardyńskie całe jest niezdrowe dla bagnów wielkich, które w tym nieludnym znajdują się kraiu y szkodliwe wyrzucają exhalacye. Grunt. są żyzne y z bogactwami *Sardynią* różnym zbożem, winem, oliwą, delikatnymi owocami, jako to pomarańczami, cytrynami &c. W górach znajdują się minery ołowiane, żelazne, alunowe &c; wielkie owiec trzody, woły, konie niewielkie ale prawie niespracowane, bogatym są płodem wyspy. Przy iey brzegach łowią się koral, (a) sardele y inne morskie ryby. Zbывające nad potrzebę zboże, wełna, bydło, konie, ko-

(a) Według pospolitego mniemania koral jest ziele kamiennie morskie podobne do gałęzi drzewa z liściami odartej. Różnych kolorów są koral: czerwone, białe, różowe, czarne, zielone y popielate. Kolor biały jest bardzo rzadki y dla tego białe koral są najdroższe. Koral wchodzi do lekarstwa y do klejnotów, jednakże w Europie rzadko między klejnotami się mieści. Japończycy w równy kładą cenie koral z drogiemi kamieniami: robią z niego gałki do lasek, trzonki do nożów, rękojeści do pałaszów, sznurki na szyje białychgłów &c. W *Arabii szczęśliwej* nabożni Muzułmanie umieją z koralu wyrabiać paciorki, na których się modlą, y z ktoremi na szyi zawieszonemi się grzebią. Miejsca na których koral się łowi, są: brzegi Algierkie przy *Bastyonie Francuskim*, brzegi Sardyńskie &c.

Koral tym się łowi lub dostaje sposobem; robią machinę drewnianą krzyżową ołowiem obciążoną, obwieszają ją w grube konopie zawieszwszy sieć po 4 rogach. Tę machinę spuszczonej ciężarem oddarte koral od skał wpadają do sieci albo wplątane zostają w konopie.

Rzekłem, że koral podług pospolitego mniemania jest zieleciem kamiennym morskim, gdyż między wielorakimi terazniejszymi Fizykom zdania o istocie koralow, to dziś przeważa, że koral jest z rodzaju zwierzęcego robaczek morskich. Francuski Lekarz *Peysonel* będąc z rozkazu Króla swego r. 1723 nad brzegami Barbarzyńskimi po-

strzegł

koral, ryba, syry, masło całym są handlem tego ubożego, a nieprzemysłnego kraiu.

Jaki jest Sardyńczyków charakter y przyrodzone własności?

Sardyńczykowie obyczaje mają grube, dowcip bystry y do najsubtelniejszych nauk zdatny, ale dla niedostatku ćwiczenia y dobrej edukacyi żadnym polorem nieprzetarty.

Jaki jest kształt rządu państwa Króla Sardyńskiego?

Monarchiczny y udzielny. Władza najwyższa y moc prawodawcza jest tronu własnością żadnym podziałem z Stanami nieosłabiona. Łagodność rządów skłania się bardziey do Monarchii umiarkowanej, niż do samowładności prawa nieznaiącej.

Jakie są rady Królewskie rząd państwa sprawujące?

1) *Rada Gabinetowa*, na ktorej sam Król zasiada, po nim Xiążęta krwi królewskich, Konfiliarze y Ministrowie koronni, 2) *Rada Stanu* złożona z pierwszego Konfiliarza stanu, z pierwszego Referendarza, z 5 Konfiliarzów, 5 Referendarzów y jednego Sekretarza. 3) *Rada najwyż-*

Ff

sza

strzegł y był przekonany, że mniemany kwiat koralowy opisany od Hrabi *de Marsigli* w księdze swey *l'Essai Physique de l'histoire de la mer* był zebraniem prawdziwych robaczek morskich. Tenże *Peysonel* posłany do *Gwadelupy* z doświadczenia własnego napisał historią naturalną mniemanych ziół morskich, jako to koralow, madreporow, gębek &c, y rękopismo tej historii przyśłał roku 1753 do Paryża Ichm. PP. *de Buffon* y *Venet* do przeczytania; ja tak wkrótce będziemy mieli księgę, która koral w porządku rodzaju robaczek uszkuje. Tym czasem krotko ale dokładnie wyluszczył to zdanie *Bomars de Valmont* w słowniku historii rzeczy przyrodzonych pod słowem *Coral*.

szka Krolewska w Turynie na Królestwo Sardyńskie dla spraw tegoż królestwa, 4) *Rada Skarbowa* &c.

Ktore są najwyższe Trybunały w państwach Króla Sardyńskiego?

1) *Parlament Turyński* dzieli się na 3 izby, dwie do spraw cywilnych, a trzecią do spraw gardłowych, z których każda składa się z jednego Prezydenta, 7 Senatorów &c. Na wszystkie trzy izby jest jeden Adwokat generalny królewski, jeden adwokat fiskalny, 2 zastępców ubogich, jeden w sprawach cywilnych, drugi w gardłowych, 12 namiestników, pisarz najwyższy &c.

2) *Parlament Sawojski* w *Chamberi* siedzący na dwie dzieli się izby y rozciąga najwyższą sędziowską zwierzchność na Xięstwo Sawojskie.

3) *Parlament Niceński* na Hrabstwo Niceńskie. 4) *Audyencya Krolewska* w *Cagliari* jest najwyższym Trybunałem na królestwo Sardyńskie, rozdzielona na dwie izby cywilną y gardłową.

Jakim prawem sądzą się państwa Króla Sardyńskiego?

Sardynia ma swoje prawa szczególne, y podlega wszystkim statutom Monarchii Hiszpańskiej, od ktorej na początku wieku tego odpadła. *Sabaudya* prawem sędzi się Rzymskim y zwyczajami moc prawa dla dawności mającemi. *Xięstwo Piemontańskie* także zachowuje prawo Rzymskie oprócz *Val-d'Aoste* y części Xięstwa Medyolańskiego do państw Króla Sardyńskiego przyłączoney. Przeszły Król *Wiktor Amedeusz II* ułożył statut (a) z edyktów swoich y swych przodków

pod

(a) Statut ten był w Turynie ogłoszony d. 20 Lut. 1723, a do sądów wprowadzony d. 16 Listopada tegoż roku, jest po-

pod napisem *Codex Victorianus*, na wszystkie państwa swoje na lądzie leżące.

Jakie są prawa fundamentalne państw Króla Sardyńskiego?

Prawa fundamentalne państw domu Sawojskiego są przywłaszczone od Francuzów: 1) Wszystkie państwa na lądzie leżące, chociaż najwyższey onych weszło w dom Sawojski przez małżeństwa w posagu, nigdy niemogą się dostać prawem dziedzicznego następstwa niewiastom, 2) Wszystkie kraje prawem oręza, następstwa, kupna lub innym jakimkolwiek przyłączone, do korony, niemogą być od niej oderwane, 3) Dobra koronne działowi żadnemu podlegać niemogą.

Ff 2

Jakie

podzielony na 6 ksiąg: *Pierwsza* tyka się obrządków wiary katolickiej y przepisuje porządek nabożeństwa y obrządków żydom w państwach Króla Sardyńskiego mieszkającym. *Druga* stanowi porządek sądów y sędziom przepisuje ich powinności. *Trzecia* opisuje sposoby y porządek dochodzenia sprawiedliwości w Trybunałach. *Czwarta* naznacza kształt sprawom gardłowym. *Piąta* zawiera wszystkie wyroki y prawa nowe ściągające się do kontraktów, testamentów y dziedzicznego następstwa. *Szosta* później ułożona y wydana ściągają się do lenności y dóbr własnych królewskich. Statut ten patronom y prawnikom zakazał wszystkich wybiegów y subtelności, które z powodu korzystania z bliźniego straty sprawy przedłużały y w wykretnie trudności płatały. Piszący abo u sądu mówiący Patron niemoże umacniać sprawy którą przekłada, tylko 1) Statutem Wiktoryańskim, 2) zwyczajami y ustawami szczególnych królów potwierdzonemi, 3) Wyrokami Parlamentów Piedemontańskiego y Sawojskiego, 4) Textem prawa Rzymskiego bez względu na wykład prawników. W tym czasie (1768) gdy to piszę, *Statut Wiktoryański* poprawiony y powiększony jest pod prasą drukarską.

Jakie są dochody skarbu Krola Sardyńskiego?

Dochody roczne Krola Sardyńskiego z państw na lądzie położonych nieprzenoszą 6 mil: tal: bit.: Sardyńskie dochody ledwie wystarczyć mogą na zapłacenie pensyi urzędnikom cywilnym y lżczupłym załogom żołnierskim.

Jakie są sily lądowe y morskie Krola Sardyńskiego?

W czasie pokoju Krol Sardyński nietrzyrna 20 tysięcy woyska porządneho. pod czas woyny wsparty cudzoziemskimi pieniążnemi posilkami bierze w żołd swoy Niemcow y Szwaycarow. Ostatniey woyny przeciwko Francuzom wystawil 48. tysięcy woyska. Na morzu Krol Sardyński trzyma dwie galery y kilka statkow uzbroionych.

Jakich używa tytułow (a) Krol Sardyński?

Pisze

(a) Ponieważ wszystkie nazwiska krajow na ktorych Krol Sardyński pisze się, kształmiać ie na nasz język niedobrzeby brzmiały, klade tu po francusku zupełny tytuł Krola Sardyńskiego: " Charles-Emmanuel par la grace de Dieu, *Roy de Sardaigne, Duc de Savoye, de Chablais, d'Aouste, du Genevois, & du Montferat, Prince de Piemont, d'Achaie, de Morée & d'Oneille, Marquis de Saluces & de Suze; Comte d'Alti, de Genève, de Nice, de Tende & de Romans, Baron du Valais, Seigneur de Verceil, de Fribourg, de Maro, de Prella & de Novella, Prince & Vicair perpetuel du Saint-Empire Romain en Italie, Roy de Chypre &c.*

Krol Sardyński tytułuje się: 1) *Xiążciem Achajskim y Moreykim*, ktore dwa Xięstwa są pod Turkiem, wnieśli zaś ie w posiadanie w dom Sawoycki *Jzabella de Villahardouin*, żona *Filipa* Hrabi Sawoyckiego, 2) pisze się *Xiążciem y Wikarym S. P. R. we Włozzech*, ta mu godność była potwierdzona r. 1658, jako *Xiąże* ma głos 71 w izbie *Xiążecy* na seymie Ratysbońskim, jako *Wikary* za życia nawet *Cesarza* czyni we Włozzech *Xiążetami* Hra-

Pisze się z *Bożey łaski Kroliem Sardyńskim, Xiążciem Sawoyckim &c.* *Xciem y Wikarym S.P.R. we Włozzech, Kroliem Cypryiskim &c.*

Jakie są Kawalerskie Ordery w państwie Krola Sardyńskiego?

Order Anonciata abo *Zwiastowania* ustanowiony na cześć *S. Maurycego* od *Amedeusza VI* Hrabi Sawoyckiego r. 1362, a od *Amedeusza VIII* r. 1434 na cześć tajemnicy *ZWIASTOWANIA MARYI PANNY* poświęcony. Kawalerowie w dni uroczyste noszą labech złoty z róż czerwono y bialo smalcowanych wyrobiony z wiszącym na końcu obrazem wyrażającym *ZWIASTOWANIE MARYI PANNY*. Płaszcz orderowy jest koloru amarantowego podszyty materyą w kwiaty srebrne na dnie błękitnym.

§. III.

O Krolestwie Węgierskim.

Ktore kraie należą do korony Węgierskiej?

1) *Węgry górne y dolne*, 2) *Sklawonia* lub *ziemia Słowieńska*, 3) *Kroacya Węgierska*, 4) *Dalmacya Węgierska*, 5) *Transylwania* abo *Ziemia Siedmiogrodzka*.

Jakie są granice, obszerność y podział Węgier?

Węgry w dawney *Pannonii* y *Dacyi* granicach zam-

Hrabiami &c, 3) pisze się *Kroliem Cypryiskim* dla prawa ktore spadło na dom Sawoycki przez ożeniecie *Ludwika*, młodszego z *Karoliną* Corką y dziedziczką *Janusa II* Krola Cypryiskiego z pokrzywieniem ktorey y iey potomstwa *Jakub II* Syn z nieprawego łoża *Janusa II* tę wyspę za pomocą *Sultana Egypckiego* opauował r. 1463.

zamknięte (a) na *wschód* graniczą z Styryą, Austryą y Morawią; na *południe* z Sklawonią y Serwii; na *zachód* z Ziemią Siedmiogrodzką y Wołoską; na *połnoc* z Śląkiem y Polską. Długość największa z wschodu na zachód jest mil 120, szerokość z północy na południe mil 80, dzieli się na Węgry (b) dolne y górne. *Węgry górne* leżą na północ y wschód Dunaju; *Węgry dolne* leżą

(a) W dawney *Pannonii* granicach zamykały się część Austryi, Styryi, Karnioli, Windysmarku, Kroacya, Sklawonia, część Węgier dolnych, Bosnii y Serwii; niektorzy pisarze kładą jeszcze Illiryą. *Węgry dolne* y Ziemia Siedmiogrodzka czyniły część Dacyi. Pewney z Pisarzow dawnych y terazniejszych niemogłem wyczerpnąć wiadomości, jaki naród mieszkał w *Pannonii*, gdy Rzymianie ją opanowali, Za omylnie z mądrymi ludźmi to sędzę zdanie, które obywatelow *Pannonii*, czyni potomkami *Peonianow* narodu Greckiego.

(b) *Węgry* tak dolne, iak górne dla łatwiejszego rządu politycznego sprawowania podzielone są na 4 cyrkule:

I *Cyrkul przed-Dunajski* od Dunaju do Karpatu wyciągnięony, w nim Hrabstwa są: 1) Prezburskie, 2) Nitrańskie, 3) Tręczyńskie, 4) Arwańskie, 5) Liptowskie, 6) Turoczyńskie, 7) Zolsomskie abo Zwolenkie, 8) Barfańskie, 9) Hontańskie, 10) Nowogradzkie, 11) Pestawskie, 12) Pilizańskie, 13) Soltańskie, 14) Kumania mnieysza od rodowitych Hunnow mieszka na 3 miasteczka *Szent-Miklos, Szabad-Szalas, Thilep-Szalas*, 15) Barfańskie, 16) Bodrogańskie.

II *Cyrkul Zadunajski* z 13 Hrabstw złożony, które są: 1) Soprańskie abo Oedenburskie, 2) Moszańskie abo Wieselburskie, 3) Tawryńskie abo Gyorańskie, 4) Komorańskie, 5) Strygohskie, 6) Pilizańskie, 7) Albuńskie abo Weissenburskie, 8) Tolneńskie, 9) Baranyańskie, 10) Samogunskie, 11) Szaladeńskie, 12) Wafwarskie abo Eisenburskie (*Castri ferrat comitatibus*), 13) Wesprińskie.

III *Cyrkul Przedtyfzański* od rzeki Tyfzy (*Tibiscus*) ma 11 Hrabstw, które są: 1) Spiskie, oprócz Starostwa Spiskiego, 2) 13 miast należące do korony Polskiej, zamyka 16 miast

leżą na zachód teyże samey rzeki. Węgry tak dolne iak górne zamykają 53 Hrabstwa, a 2 Kumanie y Bannat Temeswariski.

Ktore są miasta znaczniejsze w Węgrzech dolnych?

Buda abo *Offen* przedtym miasto stołeczne całego królestwa y stolica Królów Węgierskich nad Dunajem, wielkie, obronne y mocnym zamkiem zastronione, słynie winem Węgierskim czerwonym y cieplicami. *Gran* abo *Strigonium* nad Dunajem stolica Arcybiskupa Prymasa Węgierskiego. *Jawarin* abo *Raab* miasto obronne. *Sarwar*, oycyzna S. Marcina Biskupa Tufońskiego. *Komorva* na wyspie *Schut*, mocna, ale niedawnym

trzę-

miast Węgierskich. *Danawice, Abrahamdorff, Beltidorff, Spiski zamek, Golaitz &c.* 2) Saroskie, 3) Zemplińskie, w którym leżą *Tarsal* y *Tokay* w wyborne wina obliujące, 4) Ungauńskie, 5) Abawiarwarskie, 6) Torneńskie wodami Szefickiemu sławne, 7) Gomarańskie, 8) Bordodyńskie, 9) Hewezańskie, w którym zamykają się *Jadźwińskie* abo *Filistyńskie* osady do zwierzchności Woiewody należące, 10) Szolnockie, 11) Kfongradzkie. *Wielka Kumania* do zwierzchności samego Woiewody należąca w tym się zamyka cyrkule.

IV *Cyrkul Zatyfzański* od Karpatu do Dunaju między rzeką Tyfzą y górami Siedmiogrodziemi położony zamyka Hrabstw 15: 1) Bereghańskie, 2) Ugotfańskie, 3) Maramarańskie, 4) Kowaryńskie, 5) Szolnockie, 6) Krafnawskie, 7) Szatmarańskie, 8) Szabolcańskie, w którym miasto *Bathor* familii *Batorych* przedtym dziedziczne, 9) Biharńskie, 10) Zarandańskie, 11) Baluzanńskie, 12) Tarontalskie, 13) Aradańskie, 14) Kfanadańskie, 15) Bannat Temeswariski. W tych 4 cyrkulach jest miast wolnych królewskich głos na seymie mających 48, z których 20 zostają pod władzą urzędnika koronnego nazwanego *Tavernicorum Regalium Magister*; 21 pod zwierzchnością urzędnika nazwanego *Personalis Praesentia Regia*, a 7 miast górnych *Civitates Liberae regia montana*; miasteczek wolnych 14.

trzęsieniem ziemi skolatana. *Alba Krolewska, Fünfkirch* albo *Pięć kościołów &c.*

Jakie miasta znaydują się w Węgrzech górnych?
Presburg (po łacinie *Posonium* po Węgiersku *Posany*) nad Dunajem M. S. całego królestwa mocnym zamkiem obronne. *Tyrnawa* Akademią sławna; *Kaszowa, Tokay* ma zaletę od naywyborniejszego wina Węgierskiego; *Segedyn, Wielki-Waradyn, Temeswar, Agrya* są miasta obronne; *Pest, Kolocza, Eperyaszyn, Parkan, Wespriń, Kremnica, S. Gottard* zwycięstwem nad Turkami r. 1664 odniesionym wstawiony &c.

Jakie są położenie, obszerność y podział Sklawonii?

Sklawonia od Sarmatów Słowaków nazwana, leży między rzekami *Sawą, Drawą y Dunajem*, długa jest z zachodu na wschód aż do *Belgradu* mil 90, szeroka od *Drawy* do *Sawy* mil około 20, dzieli się na górną y dolną. Górna styka się z *Styrą*, y nazywa się *Rascyą* mieszkana od *Rascyanów*; dzieli się na 4 Hrabstwa, a dolna albo zachodnia właściwa *Sklawonia* opiera się o *Dunaj* na 3, y jest mieszkana od *Serbow, Kroatów, Wołochów, Niemców y Węgrów.*

Jakie są miasta znaczniejsze w Sklawonii górnej albo Rascyi?

Warasdyn z mocnym zamkiem nad *Drawą*; *Zagrab* nad *Sawą*; *Krolowa Wielika, Iwanowicze &c.*

Sąż miasta znaczne w dolnej Sklawonii?

Peterwaradyn nad *Dunajem* forteca obronna; *Essek* nad *Drawą* także obronny, *Zemlin* zamek mocny naprzeciwko *Belgradu*; *Szreim* albo *Sirmich* (*Sirmium*) oyczyzna *Cesarzów, Probusa, Marka Aureluszka y Waleryusza Maxymiana*;

Gra-

Gradyška, Mitrowica y Karłowicz miasteczko sławne pokojem tam zawartym między *Chrześcianami y Turkami* r. 1699.

Jakie są granice, obszerność y miasta Kroacyi Węgierskiej?

Kroacya Węgierska albo *Austrvacka* graniczy na północ rzeką *Sawą* z *Ziemią Słowieską*; na zachód z *Karniolą*; na południe z *Dalmacyą*; na wschód z *Kroacyą Turecką*, długość iey z południa na północ jest mil 26, szerokość z zachodu na wschód mil 20. Miasta znaczniejsze są: *Karlstadt* M. S. y mocne jest przedmurzem *Chrześcianstwa* od *Turków*. *Sissek* nad *Kulpą*; *Petryna, Chraştowica, Kostanica, Zrin*, są miasta obronne y twierdzami Kroackimi osadzone.

Gdzie Dalmacya Węgierska leży y jakie ma miasta?

Dalmacya Węgierska część mała dawnego królestwa *Dalmackiego* (a) od *Węgrów, Turków,*

We-

(a) *Dalmacya* nazwana od miasta *Dalmium* iako pisze *Stephanus*, od *Dalminium* iako *Strabo*; od *Dalminium* iako *Polibiuse* y *Appian* była częścią dawnego *Illiryku*, mieszkana od trzech narodów *Autariotów, Wardyanów y Skordysków*: *Autarioci* szrodek zabierali *Dalmacyi*, miasta mieli: *Sicum* teraz *Sebenico, Tannana: Tinna, Tragurium-Traun, Salona-Spalatro* albo zamek *Clossa; Epetium-Spezze, Peguntium-Almisa &c.* *Wardyanie* pomknęci ku morzu posiadali część teraźniejszej *Dalmacyi y Serwii*; miasta ich były: *Onaum-Sabionello, Epitaurus-Raguza, Sipartortum-Stripnuch &c.* *Skordyskowie* w stronie wschodniej siedzieli *Dalmacyi*; miasta ich były: *Asuivium-Cataro, Olcinium* albo *Colchium-Dulcigno, Scodra-Scutari, Diocetia-Medon* albo *Antivari* oyczyzna *Dioklecjana*. Inny podział *Dalmacyi* wywodzi się z wiadomości państwa *Rzymskiego*, według ktorej *Dalmacya* dawna zamykała część wschodnią teraźniejszej *Dalmacyi, część Bosnii y Serwii* z M. S.

Sa-

Wenetow, Raguzano w rozer vanego, leży między *Karniolą, Istryją, Kroacją Węgierską* y *Turecką, Dalmacją Wenecką* y odnogą *Adryacką*.
MiaSta Powiatow stołecznie są: *Zenga, Ottochacz, Ostrowion* w Hrabstwie *Ligańskim, Zwonegrad*.
Inne miasta: *Bukaryza, Modruza &c.*

Gdzie leży y jakie ma granice *Ziemia Siedmiogrodzka*?

Ziemia Siedmiogrodzka leży między *Polską*, którą ma na północ; między *Moldawą*, którą ma na wschód; *Wołochami* z którymi się styka na wschód y południe; *Węgrami*, z którymi graniczy na południe y zachód. Długość iey z północy na południe wyciąga się na mil 65, szerokość na mil 45. *Transylwania* jest mieszkana od trzech narodow, *Sasow, (a) Węgrow* y *Hunnow (b) Sikulami*

na-

Salona. Historją tego kraiu, iak był od Rzymian podbity, od *Gottow* opanowany, od *Awarow, Serbow, Kroatow* najechnany, y wszystkie onego odmiany znajdziesz w księdze *Joannis Lucii de Regno Dalmatiae & Croatiae, Libri VI w Wiedniu r. 1758.*

(a) Dzieciopisowic między sobą niezgadziła się iakim przypadkiem y kiedy *Sasi* do *Siedmiogrodzkiej Ziemi* zaszedli y tam osiedli, niektórzy tego są zdania, że ten naród, to jest niektórzy ludzie z *Saskiego* narodu o bunt y spiski podejrzani, albo w niewolę wzięci, byli do *Transylwanii* przesładzeni od *Karola W*, gdy ten Cesarz w oblężeniu trzymał *Batę* r. 895, po której dobytej *Brańcow Węgierskich* tamże przesładził. Inni rozumieją że *Sasi* osiedli r. 1143 zachęcony nadaniem wielkich walności y swobod od *Gejzy II* *Kroia Węgierskiego* zdaniu temu sprzyja *Kronika Kronstadtka* albo *Brassowska*.

(b) Po śmierci *Attili* r. 453 lub 454 y zniszczeniu *Hunnow*, niektórzy niedopitkowie z wojska tego osiedli w *Transylwanii*, a że imię *Hunnow* dla okrucenia *Attili* y dzikości całego narodu było u wszystkich w ohydzie, nazwali się *Ciculi*, to jest sierociali, albo *Schithuli* dla drobno-

nazwanych; obficie w zboże y wino, y ma w górach swych minery złote, srebrne, ołowiane, miedziane, merkuryusz y alun.

Jakie są główniejsze miasta *Ziemi Siedmiogrodzkiej*?

Hermanstadt (po Węgiersku *Szebeny*) miasto *Saskie* stołeczne *Księstwa*, wielkie, piękne y obronne. Inne miasta są: *Kronstadt* albo *Brassow, Weissenbourg* (*Alba Julia*), *Klausenburg*, albo *Koloswar* (*Claudiopolis*), *Karlsburg* (*Alba Carolina*), *Aluxa* albo *Olta*.

Jakie jest *Węgier* położenie, powietrza własność, żyzność? (a)

Ta

ności pozostałego narodu, z kąd potym powstało słowo *Siculi*, a po Niemiecku *Zeckler*. *Węgrzy, Sasi* y *Zeklerowie* albo *Sykulanie* całą *Transylwanią* dzielią na 3 części. Ci ostatni mieszkają przy granicach *Polskich* y *Moldawskich* w Hrabstwach lub *Szekach*: 1) *Orbay*, 2) *Czieli*, 3) *Uwarheli*, 4) *Sepi*, 5) *Maros*, 6) *Harom*, 7) *Kazdi*, 8) *Aranzis*. *Sasi* posiadają ku zachodowi Hrabstwa: 1) *Bystrzyckie* albo *Nisnerland*, 2) *Weluland*, 3) *Vor-Waldland*, 4) *Altland*, 5) *Borzeland*. *Węgrowie* mają Hrabstwa po Węgiersku nazwane *Warmeg-ye*: 1) *Szolnok*, 2) *Doboka*, 3) *Kolos*, 4) *Torda*, 5) *Kikollo*, 6) *Weissenburg*, 7) *Hunad*, 8) *Fogoras* między Hrabstwami *Saskimi*.

(a) *Węgrzy* płodną żyzną ziemią y obfitością mogłyby nad inne kraie bardziey *Europy* z bogactwem handel, dotychczas miernie do onego pomnożenia się przyłożyły. *Wino, woły* y *kruszcze Węgierskie* są zwyczajnie *Węgrow* towarami. *Wołow* wychodzi z kraiu co rok miliony albo więcej 100 tysięcy. Według wielkości odbytu zdają się *Węgrzy* na obfiterych y tłustych państwach *wołow* w *Europie* bez mała nie napyknieyszych, chować stada. Na więcej polobno niemieliby kupcow. Dla pomnożenia tego handlu niestrzeba, tylko obmyślić większy odbyt. Gdyby w *Tryestie* solarnia na *Węgierskie* woły była założona, pewnieby *Francya* wolala solone mięso kupować od *Węgrow* dla opatrzenia onym osad swoich, niż miliony sypać

do

Ta część Węgier, która na północ zachodzi, chociaż zimna y mniej urodzajna, czystym jednak y zdrowym syczy się powietrzem; część ku południowi pomknięta żyzna, w równinach

poło-

do Irlandyi narodu sobie nieprzyjawnego: oprócz tego Węgrzy bez nakładu prawie bydlę chowający, tannością wszystkie inne uprzedziliby w targach narody. Zaniedbanego rolnictwa słusznie składa się przyczyna na trudny wywóz; ale woły są takim towarem, który sam z jednego miejsca na drugie przewozi się. Tamże w *Tryeście* mogłyby się wyprawiać skóry y łoy przedawać. Może to być że Węgrzy nieumieją dobrze solić mięsa, ale doskonałych w tym kunszcie mistrzów możnaby między samemi znaleźć Niemcami. Nietrudna też rzecz byłaby Irlandczykom w służbie Cesarzkiej zostającym sprowadzić ziomek swych z Irlandyi którzy w tym kunszcie całej Europie mogliby być mistrzami.

Niemna Europa obfitujących miner miedzianych nad Węgierskie. Ta bogata handlu żyła dotychczas była nieotwarta dla tej jedynej przyczyny, że miedź Węgierska jest krucha y do rozklepania niesposobna. Trudna rzecz do pojęcia iak radzie handlowney y nad kruszcami przelożoney z ludzi biegłych w swym rzemieśle zebraney dotychczas na myśl nie przyszło, użyć do zmiękczenia miedzi Węgierskiej biegłego człowieka w chemii, która do tej teraz przyszła doskonałości, że najtwardsze miękczyc umie kruszce. Miedź sama Węgierska należycie ciąglą uczyniona y przez *Tryest* do manufaktury rzeczy miedzianych w *Namurze* założoney przystawiona, mogłaby millionami handel z bogacim Niderlański y Hollenderski. Na koniec niemożnażby otworzyć żeglugi przez *Dunaj* y morze czarne z krajami wschodnimi Turckimi? Przemysł y nakład niezwykłe przelamuje trudności. Daleko na większą rzecz odważyli się Anglicy przez morze Kaspijskie y Moskwę z Perfią prowadząc kupiectwo. Wino Węgierskie lubo ze wszystkich krajów znaczne do Węgier sprowadza summy, żaden jednak naród tak wiele onego nie bierze nad Polaków, którzy nie do Węgier nieprzejdając, złoto za zboże swoje zebrane na zakupienie najlepszego wina wysypują.

położona częstej podlega zarazie od Turkow przychodzącej. Częste gorączki y febry nie tak upały, iako obywatelów przynosi niewstrzeżność. W powizechności Węgry obfitują w różnego rodzaju zboża, w tabakę, w wyborne wina, w pastwiska, bydło, konie, woły, owce, osły, muły &c, w delikatne ogrodowe leguminy, w owoce &c. Góry Węgierskie z bogatych składają się szymb złotych, srebrnych, miedzianych, żelaznych, ołowianych, merkurvuszowych, cynobrowych, spiszglasowych, siarczanych, kuperwafowych, solnych, magnezowych, alabastrów y marmurowych; rzeki Węgierskie tak obficie pędzą drobne miedziane cząstki, że żelazo do nich wrzucone w miedź zdaie się obracać; lasy y góry dzikiego ptactwa y zwierza różne żywią rodzaje: kuropatwy, iarczabki, bażanty, ielenie, sarny, niedźwiedzie, rysie, kuny &c.

Jakie są przymioty y charakter narodu Węgierskiego?

Obywatele Węgierscy z różnych narodów złożeni na Węgrow. to jest dawnych Scvtow; Słowakow to jest Czechow, Kroatow, Serbow, Rascyanow, Rusakow, Window; Niemcow iako to: Austryakow, Bawarczyków, Sasow, Szwabow; Wołochow podzieleni, nie tylko językow, ale przymiotow, zwyczajow, charakteru y skłonności przyrodzonych innością od siebie się różnią. Obcowanie ustawiczne, prawa też same, edukacya razem brana, pokrewieństwo częste różnicę tę coraz bardziey tępią, y z szczególnych każdego narodu obyczajow powszechne wszystkim czynią. Aże naród Węgierski inne narody wraz z sobą mieszkające liczbą przewyższa, zwyczajem onego y skłonności na cały kraj się rozciągnęły.

Są

Są tedy Węgrzy postanowienia ciała krwisto cholerycznego, z kąd umysł wypływa żwawy, ognisty, do gniewu, zapalczywości, dzieł odważnych, a częstokroć zuchwałych bardziej niż do nauk y kunsztów skłonny. Żywość przyrodzoną edukacya hamuje y do łagodności nakłania. Cnoty y wady Węgom zwyczajne są: hardość, umyślna wyniosłość, męstwo, odwaga, czci zbyt uczona żądza, wesołość y inne własności narodowi wojennemu przyrodzone. Jazda Węgierka z pułków składa się Hussarskich do pustoszenia kraju nieprzyacielskiego y podjazdów arcy-sposobna. Piechota abo Haydūcy zaśczytem męstwa dzielą się z Niemcami.

Pod jakim kształtem rządu zostają Węgry?

Pod Monarchicznym wolnością stanów Węgierskich umiarkowanym. Krolewska władza chociaż dziedzicznym prawem domowi Austryackiemu przyznana, nie jest jednak jedynowładna, y niemoże ani praw stanowić, ani podatków nakazywać, ani woyska zaciągać bez zezwolenia stanów na seym zebranych.

Na wiele Stanów dzieli się Krolestwo Węgierskie?

Na cztery stany: Duchowny, Pański, Szlachecki y Mieyski. *Duchowny* składa się z Arcy-Biskupów, Biskupów, Opatów; *Pański* z Hrabów y Baronów; *Szlachecki* z szlachty dobra ziemskie dziedziczne mającej; *Mieyski* z miast wolnych krolewskich y miasteczek. Te cztery stany na seymie dzielą się na dwie izby, na izbę Pańską, do ktorej wchodzi: Arcy-Biskupi, Biskupi, Urzędnicy koronni, to jest Woiewoda Węgierski, abo gdy ten urząd wakuje, Namieśnik krolewski, Sedzia najwyższy, Kanclerz koronny, Kamery Wę-

gierski Prezydent, Hrabowie y Baronowie; y na izbę pospolitą, do ktorej wchodzi Deputaci abo Posłowie stanu rycerskiego z hrabstw y z miast wolnych krolewskich. Scym Węgierski może się odprawować każdego trzeciego roku, abo kiedy się krolowi podoba, ktory stanom propozycye podaie, a one przyjmują je abo odrzucają. Ustawy seymowe nazywają się *decreta* y wychodzą pod imieniem Krolewskim.

Jakimi wolnościami zaśczyca się Szlachta Węgierska?

Wolność y swobody Węgom od początku krolestwa wolnym y wolnie Krolow sobie, zawżse jednak z względem na krew S. Stefana I Krola obierającym; naywiększe nadal *Andrzej II* nazwany Jerozoimitański r. 1222, między ktoremi glowniejsze są: 1) żadne prawo niemoże być stanowione ani kassowane, chyba na seymie za zgodą wszystkich stanów. 2) Żaden szlachcic niemoże być więziony, (a) ani na dobrach karany, chyba pierwey do sądu będzie zapozwany y prawnie osadzony. 3) Szlachta od wszystkich cel (b) podatkow, żołnierskich stanowisk, dziesięcin

wie-

(a) Męzoboystwo dobrowolne, podpalenie domów, kradzież, rozboj, gwałtowne cudzołóstwo są występki porażające za sobą utratę szlachectwa y wolności, jednakże gdyby szlachcic winowayca nie był na gorącym złapany uczynku, musi być do sądu zapozwany y tam przekonany. *Tripartitum Opus Jur: Consuet: P. I Tit: 9.*

(b) Nobiles, Presbyteri, Monachi, ac cives liberarum civitatum & oppidorum privilegiorum, de propriis *alodiaturis*: vel cōemptis licet, non tamen eductis rebus; *solutione tricesimarum vel teloniorum*, non onerentur. *Decretum Vladislai II art: 35. Patz Corpus Juris Hung: t. I p. 299. Siquidem juxta fundamentalem patrie Nobilitatis prerogativam Status & ordines Regni, partiumque eidem*

wiecznymi czasami jest uwolniona, 4) każdy szlachcic może według swej woli y upodobania dobrami swemi y onych dochodami szafować y rozporządzać.

Jakie rady do sprawowania rządów królestwa są ustanowione?

1) *Kancellarya Węgierska* w Wiedniu mieszka iaca pod dozorem Kanclerza koronnego, wszystkie królewskie wyroki, przywileje, listy okolne &c, na Węgry y przyłączone do nich prowincye: Dalmacya, Kroacya, Sklawonia wydaie y rozsyła. 2) *Rada Królewska (Consilium Regium locumtenentiale)* w Prezburgu r. 1723 ustanowiona y osadzona składa się z Woiewody Węgierskiego lub Namiestnika Królewskiego y 22 Konfiliarzow ze skarbu królewskiego płatnych; młodź Szlachecka bez pensyi y głosu na tey powinna zasiadać radzie dla przyśluchania się. Wszystkie sprawy powszechnie królestwa, porządku y sprawiedliwości utrzymanie do tey należą rady. 3) *Rada Skarhowa* dzieli się na dwie izby: izbę Królewską Węgierską y izbę kruszcową; pierwsza zawiaduje dochodami y dobrami królewskimi, druga w *Kremnicy* osadzona nad biciem monety, górami kruszcowymi, kopaniem złota, srebra &c, jest przełożona.

W iakich Trybunatach sprawiedliwość się odprawia?

Wo

eidem adnexarum ab omni tributaria servitute exempti haberentur; Sacratissima quoque sua Caesarea & Regia Majestas, eosdem status & ordines, tam Dominos terrestres, quam & alios quosvis nobilitari praerogativa gaudentes, ab omni contributione in perpetuum immunes conservandos, clementissime decernit. Decretum II Caroli VI art: 6. *Corpus Juris Hung:* t. II p. 139.

*Decimas nobiles ex propriis terris non solvant. Wła-
dyław I art: 50.*

Wc wsiach królewskich ustanowione są sądy *Woytowskie*, które y w Szlacheckich znajdują się z appellacyą do Panow dziedzicznych; sprawy mieyskie sądzą się przed Woytem, od którego appellacya idzie do Magistratu mieyskiego, a ztamtąd sprawy niektórych miast przychodzą pod naywyższy sąd *Magistri Tavernicorum Regalium*, (a) a z niektórych przed Namiestnika królewskiego nazwanego: *Personalis praesentiae Regiae*. Sprawy kruszcowe naypierwey sędzi woyt kruszcowy, od którego idzie appellacya do delegata miast górnych, a naostatek *ad Magistrum Tavernicorum*.

Dla spraw Szlacheckich w każdym Hrabstwie jest sąd ziemski z Hrabi, Pod-Hrabi y Assessorow złożony, od tego pierwszego sądu wytaczają się sprawy do średniego w każdym cyrkule ustanowionego, a od sądu średniego do naywyższego w *Pestynie* sądzącego się y na dwie izby podzielonego: pierwsza nazywa się *Stolem Królewskim* (Tabula Regia) w tey prezyduje królewski namiestnik.

Druga *stolem siedmiu mężow* (Tabula septemviralis) pod prezydencyą Woiewody Węgierskiego, a w jego niebytności sędziego nadwornego królewskiego, lub też urzędnika *Magister Tavernicorum* nazwanego.

Jakim prawem sądzą się Węgrowie?

Stare zwyczaje od *Stefana Werbecza* r. 1514

Gg

ze-

(a) Po Węgiersku: *Tharvasle Mestlar*, urzędnik ten też samo jest co w innych królestwach *Podskarbi Koronny*, do niego należy dozór wszystkich komor królewskich &c. Patrz *Jana Thurocz* w kronice Węgierskiej pod rokiem 1242. Które miała pod tego zwierzchnością Sędziowską zostać, znajdziesz *In thesaur: prall: Befolda*.

zebrane y ustawy seymowe (a) nazwane *decreta* prawa Węgierskiego tak pospolitego iako szczególnego powagą się zachowują. W miastach niektórych górnych Węgier prawo Saskie jest w używaniu.

Jakim prawem panuje w Węgrzech dom Rakuski?

(a) *Stefan Werbecz* Węgrzyn sędziów zadwornych Piłarz z rozkazu *Władysława II* Króla Węgierskiego wszystkie zwyczaje Węgierskie, któremi się naród rządził y sądził, zebrałszy na trzy części podzielił, dawszy onym napis: *Opus Tripartitum juris consuetudinarii incliti Regni Hungariae, partiumque eidem annexarum.* W pierwszej części zamknął prawa stosowane do osób, w drugiej do rzeczy, w trzeciej do uczynków.

Pod prawa służące osobom podciągnął: początek szlachectwa Węgierskiego, wolność, dobr nabycie, rozporządzenie, podział, przedanie, oddalenie, zamianę kambierską, dawność abo preskrypcyą, zastaw, kwarty y połagowych summ wypłacenie, dobr ruchomych y nieruchomych ocenienie &c.

Druga część zamyka prawa stosowane do rzeczy: o spraw przed sądem poparcie, rodzaju, podziale, exekucyi dekretów, onych kształcie &c.

Trzecia część zamyka jakim sposobem sprawy do sądów wyższych przychodzą przez appellacyą &c. Tu uczony Piłarz przywodzi zwyczaje Prowincyi do Węgier przyłączonych: *Kroacyi, Dalmacyi, Sklawonii* &c, z których sprawy przez appellacyą przed sąd królewski wytaczają się.

Zebranie to od ludzi uczonych y w prawie biegłych czytane y pochwalone, a od Króla y Stanów potwierdzone stało się Węgierskim Statutem.

Ustawy seymowe w Węgrzech nazywają się *Dekretami Królewskimi*, że pod imieniem wychodzą Królewskim.

Wszystkie dekreta od *Stefana I* Króla Węgierskiego do *MARTY-TEREST* teraz panującej zebrane, razem z prawem ziemskim *Stefana Werbecza*, z artykułami *Juris Tavernicalis, cum Praxi Criminali, Processu Curiae Regiae militaris, Methodica directione processus iudicarii* &c. wyszły z pod prasy drukarskiej w *Tyrnawie* roku 1751 w dwóch tomach *in folio*.

Prawem dziedzicznego następstwa, które stany Węgierskie zrzekły się wolnej elekcyi przyznały Domowi Austryackiemu r. 1687, a r. 1723 toż samo prawo dziedzictwa rozciągnęły na białą pleć, (a) warowały jednak sobie wiecznymi czasami, aby następujący na tron Monarchowie dawnym zwyczajem byli namaszczeni y koronowani.

Jakich tytułów używa Król Węgierski?

Pisze się Królem Apostolskim, (b) Węgierskim, Dalmackim, Kroackim, Słowieńskim, Ramy, Serbow, Gallicy, Lodomeryi, Kumanii, Bulgaryi &c.

Jakie są w Węgrzech Kawalerskie Ordery?

Jeden jest Order Kawalerski od terazniejszej *Maryi-Terezy* Cesarzowy Królowy na cześć *S. Stefana I* Króla Węgierskiego ustanowiony, y w godności z Orderem *Złotego Runa* porównany, który noszą Kawalerowie na wstędze morowej zielonej z brzegami czerwonymi.

Jak Transylwania się rządzi?

Rząd Xięstwa Siedmiogrodzkiego od roku 1722 Domowi Austryackiemu prawem dziedzicznym należącego, jest Monarchiczny Arystokratycznym ulagodzony. Seymy odprawiają się w *Hermanstadzie* złożone z dwóch izb tak iak Węgierskie; na nich Kommissarz Królewski zasiada y propozycye do roztrząśnienia podaje. Rady y sądy Siedmiogrodzkie we wszystkim podobne są Węgierskim.

Gg 2

ROZ-

(a) Stany Węgierskie przyznały następstwo potomstwu *Karola VI* Cesarza, potem *Jozefa I* Cesarza, to jest domowi Saskiemu y Bawarskiemu od *Jozefy y Amelii* Corek *Jozefa I*, idącym, naostatek familii Xiążąt Bragantyińskich w Portugalii panującej z *Maryi-Anny* Córki *Leopolda I* Cesarza zrodzoney. Patrz *Corpus Juris Hungarici* t. II p. 138.

(b) Tytułem tym tak gorliwości Austryackiej przyzwolonym ozdobił *Maryę-Terezę* Papież terazniejszy *Klemens XIII* przez *breve* d. 2 Sierpnia r. 1758.

ROZDZIAŁ VII.

[O Krolestwach Szwedzkim, Duńskim, Pruskim.

§. I.

O Krolestwie Szwedzkim.

Ktore kraie należą do Korony Szwedzkiej?

1) Szwecya właściwa, 2) Gothia, 3) Finlandya, 4) Laponia Szwedzka, 5) Wyspy do Szwecyi należące, 6) Dzierżawy Niemieckie.

Jakie są granice y obszerność Szwecyi?

Szwacy granice są: Laponia Duńska na północ; Moskwa, odnoga Botnicka y morze Bałtyckie na wschod; toż morze Bałtyckie na południe; Dania y Norwegia na zachod. Długość Szwecyi z północy na południe wynosi mil 300; z zachodu na wschod mil 200.

Ktore są miasta znaczniejsze w Szwecyi (a) właściwey?

Sztokholm M. S. Krolestwa nad morzem Bałtyckim przy uściu jeziora *Meler*, na palach budowane z portem morskim; Krol, Senat, Rady koronne w tym mieście ustawnie mieszkaia y seymy każdego trzeciego roku się odprawuia.

Inne

(a) Szwecya właściwa dzieli się na dwie części: na Szwecyę y Nordlandyę; Szwecyi Prowincye są: 1) *Uplandya*, w ktorej Sztokholm, 2) *Sudermania*, 3) *Nerercya*, 4) *Westmania*, 5) *Dalekarelia*. W Nordlandyi jest 7 Prowincyi: 1) *Gestrycya*, 2) *Helsingia*, 3) *Medelpadia*, 4) *Lempcya*, 5) *Hamdellia*, 6) *Angermania*, 7) *Botnia*.

Inne miasta *Upsal* stolica Arcy-Biskupia y Prymasowska, Akademia w Szwecyi najslawniejsza, grobem dawnych Krolow ozdobiony; *Nikopinga* M. S. Sudermanii; *Orebro* M. S. Nerercyi; *Westeras* M. S. Westmanii; *Hedemora* M. S. Dalekarelii; *Gewal* M. S. Gestrycyi; *Torno* nad rzeką *Torno* M. S. Botnii; *Koperberg*, *Sundswald*, *Indal* &c.

Wylicz znaczniejsze miasta Gotyi abo Gotlandyi?

W *Gotlandyi* (a) miasta znaczniejsze są: *Gotenburg* stoleczne z portem dobrym, w którym r. 1732 towarzystwo kupieckie z Indyami wschodnimi handlujące osiadło. *Skara*, *Daleborg*, *Karlstadt*, *Kalmar* z portem morskim, sławny traktatem zjednoczenia trzech Krolestw, Szwedzkiego, Duńskiego, Norweskiego roku 1397 od *Malgorzaty* Krolowy otrzymanym. *Halmstadt*, *Warberg*, *Lund* M. S. Skanii Akademią y Biskupstwem ozdobiony; *Landskrona*, *Karlskrona* nad morzem Bałtyckim w narzędzie do uzbroienia floty opatrzone. *Wadsteen*, *Bahus* M. S. Wielkorządstwa *Babuskiego* od Norwegil oderwanego roku 1658. *Linkopinga*, *Helsingborg*, nad Zantem, *Uranienburg* sławny zamek *Tychona Brahe* na wyspie *Huen* &c.

Fin-

(a) *Gotlandya* dzieli się na 3 Prowincye: *Ostrogotlandya*, abo wschodnią *Gotlandyę*, *Sudergotlandyę* y *Westgotlandyę*; w *Ostrogotlandyi* zamykaia się prowincye: *Ostrogotlandya* właściwa y *Smalandya*; w *Sudergotlandyi*: *Blekinga*, *Skania* od *Fryderyka III* Krola Duńskiego koronie Szwedzkiej r. 1658 ustąpiona, *Hallendya*; w *Westgotlandyi*: *Westrogotlandya* właściwa, *Wielkorządstwo Bahuskie* *Dalia*, *Wermelandya*.

Finlandya iakimi zaszczyca się miastami?

*Abo M.S. caley Finlandyi, (a) Kaianeburg, Ra-
seburg, Ulaborg, Karlsby, Biorneburg, (Urso-
rum Castrum,) Nyslot; Wiborg y Kexholm z Ka-
relią wschodnią należą do Moskwy.*

*W Laponii Szwedzkiej są jakie miasta wiado-
mości godne?*

*W Laponii Szwedzkiej ledwie kilka ludnych
jest miasteczek; kray cały zimny, zwierza dra-
pieżnego pełny, śniegiem y lodami zawałony
dzieli się na 7 Marchyi, które się nazywają od
rzek. Lapończykowie mieszkają w chałupach
małych drewnianych, skorami pokrytych, które
z iednego na drugie miejsce przeprowadzać mo-
gą. Zadne tam owocowe drzewa dla zimnego
powietrza utrzymać się niemogą.*

Ktore wyspy należą do Szwecyi?

*Trzy znaczneyse: 1) Alandy leży na morzu
Baltyckim między Szwecyą właściwą y Finlan-
dyą, ieden zamek *Kastelhom* wyspy tej jest ozdo-
bą, 2) wyspy *Gotlandya* y *Oelandya* leżą przy
Ostrogotlandyi. *Wisby* M. S. *Gotlandyi* jest bo-
gate y handlowne; 3) *Oelandya* długa a wąska,
przesmykiem *Kalmar*skim od lądu oddzielona ży-
źnemi szczytami gruntami. M. S. *Borcholm*; *Ot-
tenby* miasteczko z mocnym zamkiem.*

*Jakie są dzierżawy Szwedzkie w państwie Nie-
mieckim?*

Z obzer-

(a) Finlandya dzieli się na 7 Prowincyi: 1) na *Katanią*
abo *Botnią* Wschodnią, 2) na *Finlandyę* właściwą, tu leży
Neustadt przymierzem pokoju między Szwecyą y Moskwą
r. 1721 zawartym sławny, 3) na *Nilandyę*, 4) *Tawastlan-
dyę*, 5) *Karelię* zachodnią, 6) *Sawolaxyę*, 7) *Kexholmię*
Szwedzką północną z miasteczkiem *Lexq.*

Z obzernych dzierżaw, (a) które korona
Szwedzka w państwie trzymała Niemieckim, zo-
stały się iey: 1) miasto *Wismar* z portem wygo-
dnym

(a) Korona Szwedzka trzymała w Niemczech: 1) Xię-
stwo od dwóch mostów, 2) Arcy-Biskupstwo Bremeńskie,
3) Biskupstwo Ferdeńskie, 4) Pomeranią bliższą.

Xięstwo Bipontyńskie abo *dwóch mostów* przyłączone było
do korony Szwedzkiej od *Karola Gustawa* Xiążęcia Bi-
bontyńskiego r. 1654, któremu tej korony sławna *Krystyna*
Krolowa ustąpiła. Po śmierci *Karola XII* ostatniego Kro-
la Szwedzkiego z linii Bipontyńskiej to Xięstwo spadło r.
1718 na Xcia *Adulfa Samuela*, a po jego zeyściu bez po-
tomstwa na Xiążat *Birkenfeldskich*.

Arcy-Biskupstwo Bremeńskie y *Biskupstwo Ferdeńskie*
traktatem Westfalskim r. 1648 w Xięstwa świeckie obro-
cone y koronie Szwedzkiej ustąpiene zostawały w mocy
tej korony do początku wieku terażnieyszego. Duńczy-
kowie r. 1712 podbiwszy rzeczone Xięstwa ustąpili Ele-
ktorowi *Hannowerskiemu* r. 1715. Na koniec Szwecya
od nieprzyjaciół ściśniona przymuszona była traktatem
Sztokołmskim d. 20 Listopada r. 1719 podpisanym zrzc-
cić wszelkiego prawa do Xięstwa Bremeńskiego y Ferdeń-
skiego dla Elektora *Hannowerskiego*, który nadgradzając
iej tę stratę wyliczył million talarów bitych w monecie
frebrney, na którą czystego *frebra* wyszło grzywien *Koloń-
skich* 13,888 $\frac{1}{2}$.

Nie musiał *Réal* czytać tego traktatu, gdy w *Science du
Gouvernement* t. II p. 692 mowi: że Dania te dwa Xięstwa
przedała domowi *Hannowerskiemu* za 600 tysięcy talarów,
a Szwecya była przymuszona one gwarantować. Dania
niedufając swym siłom, ustąpiła podbitych Xięstw domowi
Hannowerskiemu, odebrawszy od niego nakłady wojenne,
nie mogła zaś onych przedawać, bo chociaż od niej były
nabyte mieczem, żadnym iednak iey nie były przyznane
traktatem. Szwecya chcąc pozyskać pośrednictwo *Krola*
Angielskiego do zawarcia pokoju z *Moskwą*, traktatem
przed-ugodnym d. 22 Lipca roku 1719, a potem traktatem
pokoju arty: 3 tych Xięstw na wieczne czasy, rzekła się,
za ustąpieniem musiała nastąpić gwarancya z prawa nare-
dow

dnym w Xięstwie Meklenburskim, 2) Wyspa *Rügen* nad brzegami Pomeranii z *M. S. Bergen* w posrodku wyspy położonym, 3) *Cześć Pomeranii bliższej* rzeką *Pemą* od Pomeranii Brandeburskiej oddzielona, dwa zamyka powiaty Bartski y Gutzkowski: *M. S. Pomeranii Szwedzkiej Stralsund* mocne y portowe, *Grypswald* nad małą odnogą morską, *Gutzkow, Wolgast, Barth, Damgarten &c.*

Ja-

dow, chociaż w traktacie Sztokolmskim niewspominana. Patrz. *Roussel Recueil hist. d'Atlas &c.* t. II. pag: 466. & seq.

Pomerania po zeyściu bezpotomnym *Bogusława* ostatniego Xcia r. 1637 od Szwecyi była naciechana y opanowana, ktorey większa część traktatem Westfalskim za *Odrę* leżąca nazwana *Pomeranią bliższą* przy niey się została, a druga część mnieysza abo *Pomerania dalsza* przysługowana była domowi Brandeburskiemu, ktoremu w nadgrocie *Pomeranii bliższej* dostały się Xięstwa Magdeburskie, Halberstadkie y Mindeńskie z Biskupstw na państwa świeckie odmienione. Po bitwie Pultawskiej woyska Duńskie, Saskie, Pruskie y Moskiewskie *Pomeranią Szwedzką* naciechawszy, wiele miast podbiły; Krol Pruski chcąc ten kraj ocalić y dla siebie dochować, sekretne z *Kniaziem Mężykowem* uczynił przymierze y w sekwestr *Pomeranię* wziął *Szwedzką* z miastem *Szczecinem*, obowiazawszy się wrócić ją Szwecyi po uczynionym traktacie pokoju y wypłaconych sobie od niey 400 tysięcy talerow. Potrzeby gwałtowne Szwecyi, przymusiły ją do zawarcia traktatu z *Krolem Pruskim*, przez który d. 21 Stycznia r. 1720 w *Sztokolmie* podpisany korona Szwedzka domowi Brandeburskiemu za 2 miliony tal: bit: ustąpiła caley bliższej *Pomeranii* między rzekami *Pemą* y *Odrą* położoney z miastami *Damm* y *Golna* za *Odrą* leżacemi. Gdyby jednak familia Brandeburska wygalla, korona Szwedzka ma z traktatu Westfalskiego prawo do caley *Pomeranii*. *Inflanty, Ingrya &c.* od Moskallow podbite, traktatem Neustadkim r. 1721 od *Szwedzkiej* korony są im na wieczne czasy ustapione.

Jakie są własności powietrza, obfitość, handel
(a) *Krolestwa Szwedzkiego?*

Po-

(a) Narody grube, ktore na rozwalinach Monarchii Rzymskiej trony wystawiły, za prawidło rządu, maxymny Rzymian, obraly: na oręzu calość państw y mocy polityczney zasadać, a ubostwem do potencyi się wzbiiać. Cała Europa za tą maxymą poszła: nauki, kunzty, życie wygodne, handel dlugo był nieznaiony tey świata części. Postrzegły się jednak Europeykie narody y do poloru umysł obrócily. Potencya polityczna odmieniła środek wzmocnienia się: miało ubostwa, bogactwa za grunt mocy założyły państwa polerowne, a bogactw w rolnictwie, handlu, żegludze szukać zaczęły y znalazły.

Anglicy y Hollendrzy pierwsi na kupiectwie potencyę osadzać zaczęli polityczną, za niemi inne Europeykie poszły narody, iedne pierwey, drugie później, te ktore handlu się niechwycily, cale osłabialy.

Szwecya od Monarchow wojennych przez półtora wieku rządzona, na samym oręzu szczęścia swego y mocy wzrosła osadzała; *księska Pultawska*, a od niey mieczem nabyte, a iey tymże samym mieczem odcięte Niemieckie kraie oczy otworzily, że nieobszerność kraioy, ale bogactwa kupiectwem, rolnictwem, kunztami pomnożone państwa do mocy y powagi wynoszą. Do pokoju Neustadskiego Szwedzi do listuk rycerskich przyzwyczajeni caly swoy handel zostawili w ręku miast Anseatyckich, *Hollandyi* y *Anglii*.

Po śmierci *Karola XII* naród odyskawszy dawną wolność, obrócił przemyśl y ręce do rolnictwa, kunztow, fabryk y rekodziel. Zwierzchność rządu sprawująca wsparła obywatelskie usłowania y *Szwecyę* między narodami umieściła handlownemi.

Kompania Indyjska Krolewskim wyrokiem ustanowiona dnia 14 Czerwca roku 1731 znacznie handel rozszerzyla *Szwedzki* y żeglugę pomnożyla kupiecką. Nie w Europeykich tylko, ale w Afrykańskich y Azjatyckich, a mianowicie Indyjskich portach znajome są bandery *Szwedzkie*. Roztrząśnionymi znacznieysze handlu y plodu *Szwedzkiego* rodzaje.

Rolnictwo *Szwedzkie* tak jest dalekie od doskonałości, iak grunta od żyżności. Wszystkie środki do naprawy

nicu-

Powietrze ostre czyni zimę tęą do dziewięciu miesięcy pospolicie przedłużoną, po której następują upały wielkie słońcem długo na horyzoncie

nieurodzayney z przyrodzenia roli przedsięwzięte były do tych czas nieskuteczne. Dwojaka, narodowego usiłowania skutkom przeszkadza przyczyna: niedostatek wielki ludzi, a w ludziach potrzebnego do umiętney gruntow uprawy oświecenia. Żegluga względem nieludnego kraiu szersko rozciągniona, wiele rąk rolnictwu odebrała, które samemu poddaństwu z fizyki pomocy niemającemu zostawione (bo szlachta towami się tu tylko bawi y rycerskie narodu swego dzieła rozpamiętywa,) nigdy nieprzyjdzie do doskonałości. Wszystkie zachęcenia Krola y Senatu y uwolnienia na 50 lat od czynszu r. 1752 tym pozwolone, ktorzyby odłogow dobywać przedsięwzięli, były nadaremne; *Szwecya* nigdy z swych urodzajow wyżywić się niemoże, iedząc chleb ięczmienny y owiany, do którego trzecia część wchodzi kóry brzożowey y solnowey, w rok żyzny kupiła od cudzoziemcow 225 tyś: łasztow zboża. Kupieckie pamiętne piśna świadczą że *Szwecya* płaci za zboże y cudzoziemskie towary 3 milliony talerow twardych, a nadatek na stronę cudzoziemcow przeważa 600 tyś: talarow, które poddani Szwedzcy zyskują na handlu zakazanym, który prowadzą z miastem Lubeką. Nadatek ten płaci się obcym kraiom za zboże, mięso solone, masło, ser, słoninę, łoy, sol, wina, gorzalkę, farby, korzenie, cukier, skory, materye iedwabne y wełniane, bawelniane, sukna cienkie, len, konopie, płotno, batysty, gazy, &c. Używanie materyi bogatych, galonow &c, roztropnie w tak ubogim kraiu się zakazuje.

Szwecya przedaie do cudzych kraiom 16 millionow funtow najlepszego w Europie żelaza, 30 tysięcy kop deszczek, 25 tysięcy łasztow smoły okrętowey, 50 tysięcy łasztow potażu, &c.

Minery miedziane nietak wielką czynią intratę jak żelazne, jednakże góry *Falujskie* od r. 1743 do r. 1747 wydały czystey miedzi 22,879 szyfuntow, przez też same 4 lata z miner srebrnych w *Sala* czystego wyciągniono srebra 3,700 grzywien.

Zuz-

cie świecącym wzniecone: góry, lasy, jeziora częste, bagna wielkie większą połowę obszernego tego zabierają krolestwa. Grunta piaszczyste y nieu-

Znaczne *Szwecya* bierze pieniądze od cudzoziemcow za saletrę, proch rufniczny, liny, małzty, płotno na żagle, ryby suche, wapno &c, drzewo dębowe ze Szwecyi wychodzi arcy-dobre.

Manufaktury w *Szwecyi* założone pomyślnie idą: r. 1754 pracowało około iedwabiu 1,600 ludzi, a 450 krosien, materye, wstęgi, galony tkalo iedwabne: 12,400 dufz zabawiało się tkaniem sukna, bawelnianych materyi, płotna y muslinu.

Szwedzi chcąc kralowych owiec rodzaj poprawić, sprawdzili z *Anglii*, *Hiszpanii* y *Eyderstadu* barany, y ta mieszanina dobrze się im nadała, w iednym roku 70 tysięcy funtow dobrej zebrano wełny, za którą skarb publiczny przyobiecana zapłacił nadgodę.

Kozy Angorskie z *Azyi* do *Szwecyi* przesłane, do trzeciego pokolenia delikatną sierć wydaia; ale że lasy psują korę na drzewach ogryzaiąc, podobno *Szwecya* więcej onych (prowadząc y chować niebędzie.

Nowy Szwedzi niedawnemi czasy zaczęli handel: podięli się budować okręty weienne dla Potencyi południowych; ale ten handel ustalby za ustaniem dawnego przymierza z koroną Francuską, a wzięciem nowych z *Anglią* obowiazkow.

Naczym *Szwecya* naywięcej zyskiwać mogłaby, jest połow śledzi, który gdyby był pomnożony y rozciągniony, Hollenderskie mogłby umnieyszyć znacznie pożytki, bo Szwedzi mając w kraiu swoim drzewo do budowy okrętow, y wszystkie rzeczy do onych oporzadzenia, taniey od Hollentrow mogłby śledzie łowić y taniey przedawać; Szwedzi rodawici z prowincyi północnych dla niedostatku wyżywienia udaią się do *Hollandyi*, y na rybackich służą statkach, ci mający do łowienia śledzi sposobność y doświadczenie, mogłby do kraiu powrócić y do z bogacenia włafneć się przyłożyć oyczyzny.

Karol-Gustaw Krol Szwedzki znał dobrze iak wielkie pożytki mogł poddanym iego przynieść połow śledzi, y dla tego czyniąc przymierze z *Anglikami* r. 1656 warował dla

y nieurodzayne dla niedostatku ludzi odłogiem leżą y obywatelów krajowym niemogą wyżywić zbożem. Bydło rogate jest daleko w Szwecyi

dla Szwedów, aby im wolno było łowić śledzie przy brzegach Angielskich y na morzach do korony Angielskiej należących pod tym jednak warunkiem, aby liczba okrętów rybackich 1,000 nieprzepełniła, warunek, którego gdyby przeciele Szwedzi, niemogą przestąpić.

Przez cały wiek naród niemyślał korzystać z kondycji tak dla siebie pożytecznej; Roku 1745 Szwedzi ustanowili kompanię do łowienia śledzi, która dla niedostarczającego funduszu pieniężnego ledwie mogła w lat kilka 10 statków rybackich wystawić; roku 1756 y 1757 wyprawa rybacka przyniosła kompanii 160 tysięcy beczek śledzi; są to pomysłyne początki, ale jak jeszcze dalekie do Hollenderskiego rybołówstwa, które 250 tysięcy łasztów śledzi przynosi.

Bank Sztokolmski roku 1668 ustanowiony pod dozorem sześciu Deputatów na seymie obranych y od stanów na ten urząd wyznaczonych nie tylko kambierstwem handluie y listy woxlarskie przedać, ale też na zastawy pieniędzy pożyczca, dobrą nieruchome bierze w zastaw, placąc trzy czwarte części ceny onych; na złoto, srebro y wszystkie towary, wyjąwszy kleynoty, skażeniu y zepsuciu niepodległe, dając równą sumę cenie onych wewnątrznej. Tym spólchem czwarta część dobr ziemskich całego królestwa, to jest najmniej 50 millionów talarów bitych jest w ustawicznej cyrkulacji y obrocie. Roku 1752 stanęła seymowa ustawa, aby bank jednaj osobie na rok niepożyczał na dobra nieruchome większej summy nad 300 tysięcy talarów bitych, a zaczawszy od r. 1754 aby dłużnicy oprócz prowizyi, placili co rok bankowi z kapitału po 5 od 100 do zupełnego zaciągniętej summy oddania; ta ostrożna y mądra ustawa miała za cel zabezpieczyć zniszczeniu dobr szlacheckich, gdyż bank co szesć miesięcy odbierając prowizyę, zawsze nowe może pożyczać summy na dobra nieruchome, y mogłby na końcu jednego lub drugiego wieku oddzierzeć dobra ziemskie całego królestwa. Wszystkie miedź niewyrobiona dostaje się bankowi y cała intrata koronna przez bank przechodzi.

Ka-

cyi mnieysze, niż w innych Europy częściach południa bliższych; gęste y wielkie lasy żywią wiele niedźwiedzi, wilków, ryśiów, kun, łosów y inne zwierząt rodzaje. Raniset zwierzę wygodne wielkie Laponii czyni pożytki. Z gór kruszcowych Szwedzkich wychodzą: najlepsze w Europie żelazo, przednia miedź, magnes &c.

Jakie są przyrodzone narodu Szwedzkiego własności y charakter?

Własności powietrza zimnego ale zdrowego dają Szwedom postanowienie ciała mocne, rozum zaś czynią mniej bystry y przenikającym; zkad Szwedzi zawsze chętnie y pomyslnie przykładają się do kunsztu rycerskiego, niż do nauk, między ktoremi naukami prawną, lekarzką, handlem y kupiectwem bardziey się brzydzi szlachta; niż w każdym innym kraju. Męstwa y odwagi Szwedzkiej doświadczyły się

Kapitał banku nie jest wiadomy, rzecz pewna że bilety bankowe w handlu za pieniądze brane y wydawane przenoszą rzeczywisty onego kapitał, podobno mylą się ci, którzy rozumieją, że kapitał banku nie jest większy, nad 6 mil: tal: twardeych, a kapitał w biletach z rąk do rąk idący podchodzi pod 70 millionów teyże monety.

Kompania Szwedzka Indyi wschodnich ustanowiona r. 1731 osadzona w *Gottenburgu*, za każdy okręt, który posyła do Indyi płaci do skarbu koronnego 50 tyś: tal: srebrnych, to jest około 200 tysięcy Zł: Pol.

Sztokolm y Gottenburg są stolicą handlu Szwedzkiego. Inne miasta handlowne są: *Warberg, Halmstadt, Landskrona, Malmoe, Christianstadt, Carlskrona, Kalmar, Tyladt, y Westerwich &c.*

Niektorzy kupcy radzili stanom Szwedzkim w *Marstrandzie* port obwołać wolny, rzecz dziwna że tak zdrowa rada skutku niewzięła, nad ten port Europa niemalaby ani wygodniejszego, ani bezpieczniejszego. W krótkim czasie wspaniale, handlowne y bogate powstałoby tam miasto, gdzie teraz 65 stoi nikczemnych chałup.

fiedzkie narody: Niemcy, Polacy, Duńczycowic y Moskale. Młodź szlachecka po zakończonych naukach uczy się polityki, rządow y nabywa wiadomości w sprawach publicznych przy Posłach Szwedzkich u dworow cudzoziemskich y przy różnych radach y Trybunalach krajowych, a naybardziej w kancelaryi koronney sprawując urząd Pisarkow, Regentow, Sekretarzow &c, Szwedzi w młodym wieku cudzoziemskie zwiedzając państwa nabywają obyczajności, grzeczności y w sprawach politycznych doświadczenia.

Jakiemu rządow kształtowi podlega Szwecya?

Władza naywyższa y prawodawcza krolestwa Szwedzkiego według terażniejszego postanowienia (a) jest przy Krolu y Stanach krolestwa, ktore

(a) *Gustaw Waza* nakłoniwszy stany krolestwa do przyznania potomstwu jego dziedzicznego na tron następtwa r. 1544, zostawił stany krolestwa y senat przy swych wolnościach y powadze z prawa im służącey. *Karol XI* wyszedłszy z pod opieki swey Matki y 5 urzędnikow koronnych, zwołał stany r. 1680 y otrzymał seymową ustawę, aby dobra od korony odpadle, y na lenność szlachte oddane, znowu były do korony przywrócone. Ziednawszy te y inne sprzyjające swym zamiyślom ustawy y podatkow uchwały, *Karol* wszystkie przedsięwziął środki do osłabienia powagi senatu a rozciągnięcia swego iedynowładztwa nad *Szwecyą*. Naprzod edyktem wydanym oświadczył się: że chciał rządzić państwem za radą senatu, ale w tych tylko sprawach Senatorowie zdanie swoje mieli dawać, do których on ich rady używać sądziłby za rzecz potrzebną; w krótce potym zabronił im nazywać się *Senatorami koronnemi*, a kazał pisać się *Konfiliarzami Krolewskimi*; r. 1681 nowy ustanowił własną powagą sąd nazwany *Kommissyą Wielką*, przed którym musieli wszyscy się usprawiedliwić z sprawowanych podczas jego małoletności rządow, urzędow y dochodow; na koniec r. 1682

zgro-

ktore na seym zgromadzone większością głosow wżysłtkie sprawy kończą y prawa potrzebne stanowią.

Krol Szwedzki czy jest dziedziczny czy elekcyjny?

Koronę Szwedzką do *Gustawa Wazy* obranego r. 1523 wolne narodu dawaly głosy. *Gustawowi* y jego potomstwu płci męskiej stany krolestwa dziedzictwem przyznały tron Szwedzki, ktore potym y na córki nie zamężne krolewskie rozciągnęły. Mocą tey ustawy *Krystyna* po śmierci Oycy swego *Gustawa-Adolfa* tron osiadła, a zaś *Karol-Gustaw* urodzony z Krolewny Szwedzkiej nie prawem dziedzictwa, ale dla wolnego Szwedow zezwolenia po *Krystynie* nastąpił. Po śmierci *Karola XII* *Ulryka Eleonora* Siostra jego Monarchinią Szwedzką się ogłosiła, ale od narodu nieuznana, musiała zrzekłszy się dziedzictwa od wolnego obrania przyjąć koronę. Mąż iey *Fryderyk* Xiążę Haskie Krolom obrany pod tym dokładem, że dla potomstwa jego płci męskiej korona miała być dziedziczna, a w niedostatku takowey płci powracać do wolney narodu dyspozycji

zgromadziwszy stany krolestwa, przywiódł ie do tego, że mu daly moc nieograniczoną do sprawowania rządow krolestwa y praw stanowienia. Syn jego *Karol XII* nastąpił na tron z udziałnością iedynowładną. Po jego śmierci pod *Fryderykshallą* d. 11 Grudnia roku 1718 stany zebrawszy się do *Setokolmu*, tron wakującym uznali, y obraną Krolowę *Ulrykę Eleonorę* Siostrę iego do podpisania warunkow ohowiązaly, ktoremi wolność zupełna y seymowe ziazdy narodowi, a powaga senatowi były przywrócone. Z tych warunkow y kondycyi w lat dwie potym mężowi *Ulryki* na tron wyniesionemu od narodu podanych y od niego przyjętych prawo polityczne Szwedzi ułożyli, ktorym do tych czas się rządzą.

zycy. Z tym samym obowiązkiem przyjął koronę Krol teraz panujący *Fryderyk-Adolf* Xzę na Eutyńie Holfsztyński.

Jaka jest moc y powaga Krola Szwedzkiego?

Krol Szwedki mocą prawodawczą niezafzczynony, ale w radzie, w praw stanowieniu do większości zdań stołować się obowiązany, jest raczy pierwszym Krolestwa Senatorem, niż udzielnym Panem. Staraniu y opiece Krola poruczone są ustanowionych praw wykonanie, wiary panującej y wolności stanów koronnych utrzymanie, bezpieczeństwo krolestwa zewnętrzne, sprawiedliwości w sądach porządne y nieodwłoczne sprawowanie, y wszystko to co spokojność y porządek kraini utrzymuje; Krol za radą Senatu może wojnę odporną zacząć y na poparcie oney podatek nakazać, traktaty w nagłej potrzebie między seymem, a seymem zawierać, wyroki wydawać y ogłaszać, ale to wszystko trwa tylko prawnie do seymu stanów zgromadzonych, które Krolewskie y Senatu ustawy dobrze roztrząsnawszy, przyjmują, potwierdzają, lub odrzucają.

Czy Krol Szwedzki ma moc rozdawać urzędy y godności?

Na wszystkie godności duchowne, świeckie y żołnierskie Krol naznacza jednego z trzech kandydatów sobie podanych od stanów, (a) senatu,

lub

(a) Rozdanie urzędów politycznych y żołnierskich między Krolem y narodem jest takowym ułożone sposobem: 1) Krol nadaie tytuły Hrabów y Baronów bez dolożenia się stanów, które mu jednak zaleciły, aby te godności tytuły rzadko y prawdziwie zasłużonym dostawały się. Do szlachestwa przypuszczają Krolowi niewolno, tylko podczas swej koronacyi. Patrz w formie rządów Szwedzkich pod tytułem

lub innego iakiego zgromadzenia politycznego,

Hh

we-

tulem *Alla publica horand tit: Sverriges &c.*, z rozkazu Stanów wydrukowaną roku 1755, 2) na urząd Senatorzki podczas seymu stany obierają ludzi godnych, z których Krol sobie prezentowanych jednego obiera, gdy kilka miejsc Senatorzkich wakuje, do każdego miejsca najmniej trzech kandydatów stany podają. Obranie kandydatów takim się dzieie porządkiem: stan szlachecki obiera 24, a inne trzy stany każdy po 12 Elektorów, ci Elektorowie pod prezydencyą najpierwszego Hrabiego, albo Barona, lub też szlacheckiego najdawniejszej familii obierają trzech kandydatów do godności Senatorzkiej, donosząc o tym stanom, które gdy na nich zezwalaia, Krol jednego obiera. Do urzędu *Prezydenta Kancellaryi koronnej* stany jednego tylko podają Senatorskiego, a Krol go mianuje. Więcej nad dwóch braci rodzonych, lub dwóch z jednej familii niemoga się mieścić w senacie y w radach. 3) Wszystkie urzędy żołnierskie od Pułkownika do Feld-Marzałka, kościelne zaś y świeckie tym w godności równe, poselstwa do dworów cudzoziemskich rozdaie Krol zasiadłszy w senacie na zalecenie senatu; może też Krol mianować osobę od senatu niepodaną, jeżeli jest dobrze w oyczyźnie zasłużona, y od senatu w niczym niemoże być naganiona, ale gdy senat podaney od Krola osobie ma co zarzucić, Senatorowie wetują y Krolowi kandydatów do wybrania podają. 4) Rady y sądy koronne na wakujące u siebie miejsca trzech podają Krolowi kandydatów, z których on jednego obiera czy w senacie czy za senatem przy dwóch jednak Senatorach, 5) na Arcybiskupstwo Upsalskie wszystkie, a na Biskupstwa, własne tylko konsystorze większością wolnych głosów obranych trzech Krolowi podają kandydatów, z których Krol za radą senatu wybiera jednego, 6) na Kapitaństwa y inne wyższe Regimentowe stopnie Krol naznacza jednego z trzech kandydatów podanych od Pułkownika, toż samo rozumieć trzeba o urzędach mniejszych powiatowych, mieyskich &c, 7) za terażniejszego Krola seymowa stanęła ustawa, że gdy który obywatel między trzema kandydatami na iakikolwiek urząd jest podany a od Krola odrzucony, za trzecim podaniem, powinien być koniecznie mianowany, każdy także obywatel może upomnieć się o krzywdę, gdy przed nim mniey zasłużeni na urzędy są podani, albo od Krola naznaczeni.

według własności każdego urzędu y przepisu rządu Szwedzkiego.

Co jest seym y z których składa się stanow?

Seym Szwedzki jest zjazd stanow-krolestwa listami okolnemi Krolewskimi, (a) abo Senatu

ZWO-

(a) Seymem Szwedzkim prawa pewny czas naznaczyły, to jest każdego trzeciego skończonego roku śrzedek miesiąca Stycznia, długość seymu zawilla od upodobania stanow y spraw wielości. *Ordynacya seymu Szwedzkiego od Stanow d. 23 Paźd: r. 1723 uczyniona* tak stanowi: 1) stany koronne zbiorą się na seym co trzeci rok około d. 15 Stycznia w *Sztokholmie*, lub na innym miejscu, gdy tego okoliczności będą wypiągaly. Też stany mają się ziechać od Krola za przyzwoleniem senatu zwolane, lub gdy dzień zjazdu od przeszłego seymu jest naznaczony. 2) Krol z dozwoleniem senatu zwolywa stany przez listy okolne drukowane, które około dnia 15 Września z ambon ogłaszają się po całym krolestwie, chyba że na to ogłoszenie inny czas obierać każą okoliczności, 3) gdy Krol jest nieprzytomny, chory abo umrze, senat zwolywa stany, co też czyni gdy nieprzewrzany trafi się przypadek ściągający się do dobra krolestwa y wolności stanow, 4) gdyby Krol y senat zaniedbali zwolać stanow na seym trzyletni, lub od samych stanow naznaczony, tedy wszystko to, co Krol y senat będą w tym czasie czynili y stanowili, żadney prawności mieć niemoże y za zgwałcenie prawa ma być poczytano. W takowym przypadku około 15 Listopada Wielkorządca *Sztokolmski* y Starostowie prowincyalni mają stanom donieść, że ich powinność jest w Styczniu ziechać się na seym do *Sztokolmu*, a stany ziechawszy się przed wszystkimi sprawami mają weyrzeć w przyczyny, dla których seym niebył według prawa zwolany, 5) po śmierci Krola bezpotomnie zesłego do obrania nowego, stany dnia trzydziestego od śmierci Krolewskiej ziechają się do *Sztokolmu*, na elekcyą. Senat powinien wszystkich Posłow cudzoziemskich wyprawić z *Sztokolmu*, a żadnego pod czas bezkrolewia do państwa niewpuszczać. Zaden Szwed w służbie cudzoziemskiej zostający, obierać Krola niemoże.

Posel

zwołanych, mocą prawodawczą zaszczycony. Stany Krolestwa są 4: szlachecki, duchowny, mieyski y wieyski. Stan szlachecki składa się z Deputatow abo Posłow każdej szlacheckiey fa-

Hb 2

milli,

Posel nieprzytomny ustawom seymu, za przybyciem swym powinien one przyjąć. Gdy Deputaci abo Poslowie na dzień naznaczony do *Sztokolmu* się zbiorą, przez kotły y trąbę wezwani są do pokazania swych kredensow. Deputaci szlacheccy udają się do domu szlacheckiego, gdzie pełnomocnicy familii szlacheckich, jeżeli są iacy, listy swoje kredensowe składają. Deputaci duchowni, mieyscy y wieyscy zbierają się także na mieysca im wyznaczone y po cztery osoby z pomiędzy siebie wysadzają dla odebrania kredensow, aby nikt nieprawnie obrany nieobierał stanu swego Oratora abo Marszałka. Po odebranych y roztrząśnionych kredensach następuje obranie Oratorow, którzy wszystkie kredensa zebrawszy niosą do Kancellaryi koronney y oddają do rąk osoby na to wysadzoney; osoba ta spisuie Deputatow przytomnych y nieprzytomnych, jeden exemplarz rejestru w kancellaryi, a drugi u Oratora każdego zostaje się stanu. Każdy Deputat bierze w kancellaryi kartkę z wyrażeniem swego urzędu, stanu, y wyznaczeniem dla siebie mieysca w sali, w ktorey ławie y pod którą liczbą ma zasiadać. Gdy Marszałek seymowy (ta godność zawsze jest przy stanie szlacheckim) y Oratorowie trzech stanow okrzykiem abo kartkami zawinionemi są obrani y przysięgę wypełnili, stany naznaczają, każdy od siebie Deputacyą do przywitania Krola, Krolowy y każdej w szczegulności osoby familii Krolewskiej y doniesienia im o obranych Marszałku y Oratorach. Też samą grzeczność w zaimnie stany sobie oświadczają, zaczynając od stanu szlacheckiego, który pierwszy odbiera od innych trzech powinszowanie. Wszyscy Deputaci abo Poslowie rozdzeni są po ławkach w własney każdemu stanowi sali, w jedney ławce po osob 12 lub 15, każda ławka obiera sobie Dyrektora abo Ławnego męża (*Banckman*) tym sposobem: Deputaci jedney ławki obierają z pomiędzy siebie trzech mężow, ci ciągną losem trzy kartki, czarna kartka wyciągniona czyni mężem ławnym abo ławnikiem.

Ka-

mili, to jest każdy szlachcic, który jest głową familii y ma lat 24 wieku swego skończonych, jest Posłem na seym bez żadnego obrania, a jeśli sam na seym iachać niechce, może szlachcica innego Pełnomocnikiem swym uczynić. *Stan duchowny* składa się z 1 Arcybiskupa Upsalskiego, z 13 Biskupow, którzy abo sami przez się na seymie stawiają, abo Deputatow z każdego konsystorza od całej Dycezyi pełnomocnych wysyłaia; z Deputatow od dwóch lub trzech Probstw obra-

Każdy stan oprócz Oratorow, ma y mieć powinien Sekretarza, który wiernie wszystkie seymu dzieie zapisać. Sekretarzem stanu szlacheckiego jest zawsze Sekretarz domu Szlacheckiego, to jest tego palacu, w którym szlachta zgromadza się y na radę zasiada. Sekretarzem Duchowieństwa jest zawsze Pisarz ktorego konsystorza. Sekretarzem mieyskiego stanu jest pospolicie Pisarz abo Sekretarz miasta *Sztokolmu*; Sekretarza stanowi chłopskiemu biegłego w ekonomii y znającego się na potrzebach wiejskich oraz prawach y wolnościach wieśniakom służących dają z sobą się naradziwly Marszałek seymowy y Oratorowie trzech stanow; Szlachcic niemoże być Sekretarzem chłopskim, a jakiegokolwiek będzie on stanu, moze być od chłopow odrzucony.

Każdy Sekretarz wykonawszy przysięgę, powinien wszystko to, co się w izbie dzieie wiernie y dokładnie zapisywać. Marszałkowi abo Oratorowi we wszystkich być na pomocy, pisma pamiętne, które zawsze powinny być podpisane od Deputatow, odbierać y onych izbie donosić, postrzegać pilnie, aby wszystkie rady do kształtu rządow narodowych stosowały się y nie takiego nie stanowiło się, coby się przeciwilo prawom gruntownym państwa y wolnościom stanow. Sekretarz żadnego nie ma w izbie głosu do praw stanowienia, ale moze y powinien swoje przelożyć uwagi, każdemu Posłowi dopuścić dzieie y seymowe czynności czytać, pisma pamiętne wypisywać &c. Żadnemu Posłowi bez pozwolenia swego stanu podawać niewolno pisma pamiętne drugiemu abo wszystkim innym przez stanom: *Ordynacya Seym: od § 1 do 11.*

obraných. *Stan mieyski* zamyka Deputatow z 105 miast y miasteczek. *Stan wieyski* abo *chłopski* składa się z Deputatow chłopskich, których każdy powiat chłopski, to jest chłopi dobra koronne trzymający na powiaty podzieleni, wolnie większością głosow obierają. Jeden Posel duchowny, mieyski y chłopski moze na kilku mieyscach być obranym. Szlachcic także ieden sprawuje często poselstwo od kilku familii, gdy te familie na to zezwala.

Z jaką uroczystością seym się zaczyna?

Po obraniu Marszałka y Oratorow woźny z rozkazu Krolewskiego przez trąbę naznacza dzień stanom na otwarcie seymu w sali koronney. Po nabożeństwie wszystkie stany krolestwa idą porządkiem z kościoła do sali. Naprzod idzie stan chłopski, potym mieyski, daley duchowny, nastatek szlachecki każdy za swoim Marszałkiem. Po Marszałku Wielkim koronnym idzie senat w togach aksamitnych czerwonych gronościami podszytych, a po Senacie Krol w krolewskich szatach z koroną y berłem. Krol tron, Senatorowie z obu stron tronu krzesła, a niższe stany ławki zasiadają. Marszałek W. koronny milczenie nakazuje, a Krol, zwyczajniey prezydent Kancelaryi imieniem Krolewskim ma mowę do stanow, dziekuie im za zięchanie się y zaleca, aby zdanie swoje daly na propozycye, które będą czytane, abo do sekretney kommissyi oddane. Po przeczytanych propozycyach od tronu, Marszałek W. koronny wzywa głośno Marszałka seymowego y Oratorow, którzy ieden po drugim do tronu przystępują, Krolowi za iego staranie około dobra powszechnego dziekuia, y wszystkie propozycye roztrząsać, ustawy czynić, prawa sta-

stanowieć iedynie ku uszcześliwieniu oyczyzny obiecują. Krol zatym wstaje z tronu, a stany go odprowadzają do pokoiów własnych. Każdy stan udaje się potym do swoiey izby; y tegoż samego dnia lub następującego każe czytać *kształt rządu, przyrzeczenia krolewskie, ordynacyę seymową, nakoniec propozycye krolewskie.*

Czy same tylko propozycye Krolewskie są celem obrad seymowych?

Stany na seym zebrane, każdy zawsze w swoiey izbie (a) nietylko rozbierają propozycye od tronu podane przez Krola y Senat ułożone, ale wszystko to biorą na uwagę, cokolwiek do pomnożenia dobra powszechnego dąży, abo one-mu szkodzi.

Pod roztrząśnienie stanów podpadają: *kształt rządu Szwedzkiego, edyktem Krolewskim (b) y stanów ustanowiony, przyrzeczenia Krolewskie, (c) prawa*

(a) Stany nigdy się niezbierają y razem niełączą z Senatem, który podczas seymu, w żadne seymowe niewpływa rady, chyba przy otwarciu y zamknięciu seymu. *Plenum* w Szwecyi się nazywa zgromadzenie wszystkich *Pleńow* iednego ktorego stanu w własney izbie lub sali. *Plenum Plenorum* zaś jest zgromadzenie w iednym mieyscu razem wszystkich czterech stanów, które w naywiększych y niezwyuczaynych sehodzą się okolicznościach.

(b) *Edykty kształt rządu Szwedzkiego* od stanów w 5t artykułach ułożony, a od *Fryderyka* Krola podpisany y d. 2 Maia r. 1720 pod imieniem iego ogłoszony, jest *prawem politycznym* narodu Szwedzkiego.

(c) *Przyrzeczenia Krolewskie* u Szwedow są to samo co *Kapitulacya* u Niemców, a *Pałsa Conventa* u Polaków. Teraźniejszy Krol Szwedzki *Adolf-Fryderyk* gdy był obrany r. 1743 następcą tronu Szwedzkiego przyrzekł stanom: 1) zawsze wyznawać wiare Luterfską, 2) bez wiadomości Krola y Senatu nie żenić się, 3) ani bez wyraźnego pozwolenia stanów z Szwecyi wyieżdżać, 4) osiadl-

czy

prawa fundamentalne krolestwa iak były zachowane, abo wczym y dla czego naruszone; rady y uchwały senatu y postępek onego od seymu do seymu, tak w sprawach wewnętrzných, iako z postronnemi państwami zachodzących, które ieżeli są sekretne, tajemna do roztrząśnienia onych kommissya się naznacza, iak sprawiedliwość Trybunały, a rzecz woykową, ekonomiczną, skarbową, kupiecką rady ustanowione sprawowały, iak urzędnicy koronni y powiatowi powinności pełnili swoje, iakie Krol z rady senatu wyroki wydawał, y ieżeli potrzeba wyciąga one prawa mocą zaszczyścić, stany pilnie roztrząsają y według sprawiedliwości stanowią. Po sprawach całego kraiu powszechnych przed sąd stanów przychodzą krzywdy szczegulne, lub zgwałcenie przywileiow każdemu stanowi służących, nakoniec skargi y potrzeby każdego w szczegulności obywatela.

Jakim porządkiem y podziałem materye seymowe układają się y odchodzą?

Wszystkie materye seymowe układają się y odchodzą w kommissyach (a) szczegulnych wolnie od stanów obranych, y na to wyznaczonych, które rzecz ułożywszy stanom do wiadomości podają, a stany rzecz ułożoną y podaną przyimują

czy tron panować według praw y ustaw kraiovych, 5) nie niecdmieniać z ustaw, które na potym seymy będą stanowały, 6) żadnego urzędu politycznego lub żołnierskiego cudzoziemcowi niedawać, 7) żadnego woyka cudzoziemskiego do Szwecyi niewprowadzać.

(a) Dla objaśnienia potrzebnego, y iacnego poznania takowych kommissyi, kładę tu słowo do słowa § 14 *Ordynacyi Seymu Szwedzkiego*: " Aby w sprawach y materjach seymowych porządek y pilność były zachowane, stany

ko-

nią lub odrzucią. Największey wagi jest *Kommissya* abo *Deputacya tajemna* do spraw rządu tykających się y cudzoziemskich naznaczona. Gdy różne kommissye są obrane y z gminu Deputa-

„koronne umowią się między sobą iak wiele ku temu końcowi mają wyładzić szczególnych Deputacyi, y z iak wielu osob mają się składać takowe Deputacye. Ponieważ znajdują się sprawy, które w ściśłym powinny być zachowane milczeniu, naznaczona będzie Kommissya tajemna, (*comité secret*), do której Deputacji tylko z trzech stanów szlacheckiego, duchownego y mieyskiego będą obierani, z tym dokładem, aby liczba Deputatów szlacheckich była równa liczbie Deputatów duchownych y mieyskich razem wziętych, według dawnego zwyczaju, ta proporcya y w kommissyach wszystkich czterech stanów ostrzega się, tak że gdy inne stany obierają po sześciu kommissarzów, szlachta będzie onych 12 obierala.

„W takowym naznaczeniu aby niezgoda y intrygi mieysca nie miały, a sami ludzie zdolni y zasłużeni, ile to być może, byli obierani, takowy stanowi się porządek: każdy stan będzie mianował pewną liczbę osob, na które włoży obowiązek obierania Deputatów. Te osoby przysięgają przed swym stanem na to, że w podaniu Deputatów będą miały iedynie wzgląd na zasługi y zdatność osob, jako też na dobro oyczyzny.

„Po wykonaney przysiędze Elektorowie biorą regestr wszystkich Deputatów swojej izby, y na każdą kommissyą najsposobnieyszych mianują ludzi niewylączając siebie samych. Jedna osoba może do kilku kommissyi być wyznaczona, byleby czas był tak rozłożony, aby na wszystkich bywać mogła. Obranych kommissarzów regestr Elektorowie stanowi całemu podają, który onych niewyrzucając żadnego, przyjmują y potwierdza. Gdyby iednak który stan chciał sam przez się naznaczyć kommissarzów, wolno to mu będzie.

„Deputaci na *Kommissyę tajemną* wyładzeni przysięgają przed swym stanem; inni zaś bez przysięgi zasiadają, chyba ważność spraw im powierzonych wyciąga tego sumiennego warunku.

Mar-

putatów wyciągnięone, stany stanowią iednę ieszcze kommissyą lub deputacyą nazwaną *Wiskilings*, która wszystkie pisma panjętne, suppliki, rachunki &c odbiera, one roztrząsa, nie nale-

żące

„ Marszałek seymowy prezydulu na kommissyi tajemney, na innych zaś kommissyach najstarszy między Deputowanemi szlachcic, lub ten z tegoż samego stanu, którego kommissya obierze. Przewodzący naznacza mieysce y czas do zasiadania, upomina kommissarzów wcześniej nieprzychodzących, zasiadania opuszczających lub przed czasem odchodzących, którzy raz upomnieni, gdy do niedbalstwa powracają, winę pieniężną na szpital płacić muszą.

„Kommissarze roztrząsają wszystkie materye do nich odeślane, y zdania swoje tyle razy na piśmie stanowi swemu na ważnych przyczynach zasadzone dają, ile razy on tego żąda; sprawa każda większością głosów się kończy, ale gdy który kommissarz jest zdania przeciwnego, to jego zdanie może być w protokule zapisane z wywodem przyczyn, dla których od większości-głosów odstępnie.

„Deputat od kommissyi wysadzony, układa oney rezolucye; czyta je przed kolegami, przepisuje kilka kopii, które potym od iednego Deputata każdego stanu podpisane, do każdej odsyła izby. Nikomu, wyjąwszy Deputatów, tego pisma czytać niewolno pierwey, nim będzie przed całym stanem czytane.

„Nikt także niemoże na kommissyi znajdować się, nie będąc obranym na nią, ani wolno komu na swoim mieyscu którego Posła zasadzać, lub z iedney kommissyi do drugiey przez zamianę przechodzić.

„Ani stan cały, ani kommissya tajemna, ani żadne inne kommissye nieroztrząsają, ani decydują spraw należących do rad, lub Trybunałów koronnych, niewezwawszy y niewysłuchawszy pierwey ludzi do tych rad wchodzących, którzy iednak przed daniem głosów ustępują.

„Gdy sprawy szczególne obywatelów pod decyzją kommissyi przychodzą, ciż obywatele wezwani interes swoy przekladają, a gdy przychodzi do dania zdaniow, nietylko oni, ale ich bracia rodzeni, stryieczni, lub bliscy krewni, jeżeli między deputatami znajdują się, ustępują.

zące do seymu odrzuca, abo do rad y Trybuna-
łow koronnych odsyła; te ktore własnie do sey-
mu ściągają się, na różne materye dzieli, pod
pieczęcią y zapisem do tey deputacyi odsyła, do
ktorey należą. Gdy między pismami podanemi de-
putacyi podział materyi czyniącey znajduią się
projekta prawom głównym krolestwa y rządowi
Szwedzkiemu przeciwne, te nietylko są odrzu-
cone, ale podający one o wzruszenie powze-
chnego pokoju bywają sądzeni.

*Czyli seym Kommissyom wysadzonym wlewa
całą moc swoię do stanowienia praw?*

Kommissye wysadzone roztrząsają materye (a),
im poruczone y czynią ustawy, ktore do izby ka-
żdego

(a) „Pytanie to y rzecz najlepiej objaśni § 16 *Ordyna-
cya seymu Szwedzkiego*, Kommissye zakończywszy każdą
publiczną sprawę, zdanie swoje na piśmie posyłaia stanom,
ktore przyllane pismo biorą na uwagę. Marzalek sey-
mowy z Oratorami y Deputatami każdego stanu dniem
zawzse pierwey rozklada materyę, aby ile możność do-
puszcza, iedna materya we wszystkich izbach była uwa-
żana y kończona. Każda szlachecka familia ma głos ied-
den; toż hmo ma się rozumieć o Biskupie, Superinten-
dencie, Deputatach duchownych, mieyskich y wieyskich.
Jeden Posel od kilku familii szlacheckich, probostw, miał
&c kredensowany, nie ma więcey nad głos ieden. Jeden
stan dawszy swóie zdanie na pismo przyllane od kommis-
sji, posyła drugim stanom wyciągnioną kopią z protoku-
łu, a w rzeczach ważniejszych naznacza Deputacyą na
opinię y doniesienie swego zdania.

„Każdy stan dniem od swego Oratora przestrzeżony,
zbiera się na słuchanie projektu od kommissji ułożonego;
jeżeli jest materya pospolita, drugi raz tegoż dnia, czyta
się projekt, y każdemu wolno do niego przymowić się y
swoie przelożyć uwagi. Jeżeli pokazuje się większość
zdaiń na przyjęcie projektu, rzecz kończy się, ale jeśli jest
wątpliwa, wetowanie ją pokazuje.

W spra-

żdego stanu odesłane, bywają tam potwierdzone
lub odrzucone. W każdej izbie większością gło-
sow, rozstrzygają się sprawy, a względem ustaw
sey-

„W sprawie wielkiej wagi pismo od kommissji przylla-
ne y w izbie przeczytane zostawie się na stole przez dni
kilka, aby każdy miał sposobność ie czytać y roztrząsać.
„Izba zebrawszy od różnych czynione uwagi, donosi kom-
missji, przekładając iey czy nie należałoby odmienić
czego w projekcie. Jeżeli kommissya przy pierwszym
zostaie zdaniu swym, pismo do izby powraca, a Orator
to zadaje pytanie: *Jeżeli izba chce przestać na zdanie
kommissji abo nie?*

„Nim nastąpią głosy, ustanawia się rozmowa między
Deputatami, iedni cicho się z sobą naradzają, drudzy
głosy zabrawszy, przeciwko, abo za projektem mówią,
nakoniec przystępuią do wotowania przez kartki zawi-
nione; każdy porządkiem wezwany składa na stole Ora-
torskim swoię kartkę. Z rozdzielonych y przeliczonych
kartek pokazuje się większość głosow projekt przyimu-
jąca lub odrzucająca. Na rozwianie y liczenie kartek
jest 13 osob wybranych z izby y Oratorowi przydanych.

„Sekretarz rzecz ustanowioną wprowadza do protoku-
łu, a potym czyta przed całą izbą.

„Gdyby kto z Deputatow lub innych obywatelow uło-
żył iaki projekt abo pamiętne pismo, y dla większey wa-
gi namowil innych do onego podpisania, taki postępek
ma być wzięty za spiknienie, y wynalazca onego z swemi
spolecznikami surowie ma być karany. Dla tego żadne
pisma pamiętne, supliki &c, podpisane od więcey osob
nad iedną, ani dawane, ani przyjmowane nie będą,
oproc pism pamiętnych, ktore będą podawały rady ko-
ronne, zgromadzenia polityczne, lub osoby spólnie do
iedney iakiey sprawy należące.

§ XVII *teyże Ordynacyi seymowej.*

„We wszystkich sprawach zawistych od woli wszystkich
stanow, każdy stan ma głos, a głosy czterech stanow ró-
wnie do ustawy potrzebne, one czynią. Co cztery stany
lub cnych większość ustanowily (wyjąwszy iednak isto-
tne wolności stanow, y każdemu w szczególności stano-
wi

sejmowych, które nie są wolnościami y przywilejami właściwym którego stanu przeciwne, trzy stany stanowią przeciwko jednemu. Gdy dwa stany przeciwko dwum innym zdanie przeciwne dają, rzecz zostaje nierozstrzygnięta; chyba że stany zgodzą się na Deputatów, którzyby równość na jedną stronę przeważali.

Co jest kommissya sekretna y które do niej sprawy należą?

Kommissya sekretna jest pewna liczba osób, zwyczajnie 100, z Deputatów stanu szlacheckiego, duchownego y mieyskiego (wieyski stan niewchodzi,) na roztrząszenie y kończenie spraw sekretnych wyładzona pod rządem y zwierzchności Marszałka sejmowego. Kommissya ta roztrząsa: 1) propozycje od tronu podane względem spraw cudzoziemskich; przymierza pokoju, handlu &c. Krol y Senat dokładne podają kommissyi opisanie wżyskiego tego, co się stało od przeszłego sejmu względem spraw z inżemi Dworami, względem środków przedsięwziętych, y które przedsięwziąć należy, z wyrażeniem przyczyn dla których co uczyniono. To opisanie kommissya przeczytawszy, przystępuje do przegladania protokółów senatu pilnie spisanych y dyaryuszów, które Posłowie Szwedzy u dworów postronnych powinni pisać y do Sztokolmu przed sejmem odsyłać, 2) sporządza rejestr wydatków publicznych y dochodów skar-

„wi służące przywilejom, ma moc ustawy, a stan szczególny różniący się zdaniem od innych trzech, jest koniecznie obowiązany przestać na postanowieniu większości zgodzonym.

„Gdy stany się schodzą, Sekretarze wżyscy powinni być przytomni, zapisywać wżysko w protokółach, y protokóły iedne z drugimi znośić.

bowych, 3) zasięga wiadomości od rad wojskowej y admiralskiej, o stanie wojsk, narzędzia y rynsztunku wojennego, o flocie, fortcach, zamkach &c, 4) wgląda w bank (a) y jego sprawowanie, 5) nakoniec wżysko to kommissya sekretna rozbięra y stanowi, co tylko stany za rzecz potrzebną sądzą na iey spuścić zdanie. Deputaci do kommissyi wchodzący sekretney, powinni się pilnie wystrzegać powitania y rozmów z Posłami cudzoziemskimi.

Jak ustawy seymowe od stanów y szczególnych kommissyi uczynione, nabudają mocy prawa?

Wżyskie ustawy seymowe czy to od stanów zupełnych, czy od kommissyi szczególnych wypadle Kommissya z czterech stanów na to iedynie wyładzona (b) iasnie y dokładnie, ażeby rzecz obojętnie y przeciwko myśli prawodaw-

cow

(a) Stany szlachecki, duchowny y mieyski od sejmu do sejmu, z pomiędzy siebie naznaczają po 2 Deputatów do banku, którzy mają swoją Kancellaryą, y wżyskim zaśiadaniam, radom, expedycyom kommissarzy bankowych są przytomni. Bank (*Rikens stenders banque*) składa się z 22 kommissarzy, z których każdy ma urząd w banku osobliwy. Cztery są w nim znaczniejsze kantory, to jest kancellarya bankowa; Kantor wexlowy, kantor do pożyczania pieniędzy, kassa lub kantor do płacenia wexłów, lub długów. We wżyskich tych kantorach znajduje się osob tak szlacheckiego iako mieyskiego stanu 109 od banku płatnych.

(b) § XX *Ordynacji abo porządku sejmowego.*

„Zadna ustawa niebędzie wydana, chyba pierwey kommissya na to wyładzona onę przeczyta, ułoży, a stany potwierdzą y podpiszą: względem podpisów to ma się zachować; ustawy seymowe podpisuje senat y wżyskie stany krolestwa; kładzie się na nich pieczęć izby szlacheckiej, konfystorka, miasta Sztokolmu, y izby Upsalskiej. Prawa w przytomności wżyskich stanów posta-

cow niemogła być tłumaczona, układa, senat y stany podpisują, a Krol pod swoim imieniem ogłasza y do wykonania przyprowadza.

Jak się kończą Seymy?

Po trzech miesiącach prawem na seym naznaczonych prędzey lub późniey według stanów upodobania y spraw okoliczności, Marszałek seymowy y Oratorowie udawszy się do Krola, pytają się go, ieżeli mu się podoba zwoląć stany y one pożegnać. Dnia naznaczonego Krol, Senat, wszystkie stany po nabożeństwie zbierają się do sali koronney, a gdy wszyscy mieysca swe zabiorą, naprzód Marszałek seymowy, a potem każdy z Oratorów w mowach swych dziękują Krolowi za staranie y czułość około dobra pospolitego, zalecają całość praw oyczytych y przyrzekają wierność y posłuszeństwo. Następnie czytanie wszystkich seymowych ustaw w powszechności,

(a) ktore

„nowione, także ustawy kommissyi sekretney sam tylko podpisuje Marszałek seymowy y Oratorowie. Ekstrakty z protokółów seymowych y kommissyi sekretney wychodzą od samych tylko Sekretarzów podpisane.

„Jeżeli stany chcą Krolowi ustnie przelożyć jaką rzecz, abo ustną dać mu odpowiedź w sprawach ściągających się do całego krolestwa lub iednego ktorego stanu, uczynią to w senacie zupełnie zgromadzonym.

„A chociaż stany koronne mają prawo y moc teraz y na potym stanowić takie prawa, rozporządzenia y edykta, jakie im się zdają być potrzebne dla dobra powszechnego krolestwa y bezpieczeństwa ich własnego, iednakże Krol nietylko wszystko to podpisuje, y pod swoim imieniem obwoływać każe, ale też utrzymuje y wykonać stara się, o co go senat powinien upominać y do tego mu być na pomocy. W nieprzytomności Krola pod pieczęcią senatu ustawy stanów mają wychodzić y być obwieszczone.

(a) ktore Krol sam przez się, częścicy przez usta Prezydenta Kancellaryi koronney, przyjąwszy y potwierdziwszy upewnia stany o swey łasce krolewskiej, y życzy szczęśliwego do własności swoich powrotu, potym wstaje, a stany go do pokojów odprowadzają krolewskich. W dni następujące każdy stan przez Deputatów swoich pożegnawszy Krola, Krolową, familią krolewską y inne stany rozieżdża się.

Na wiele rad podzielone są sprawy publiczne krolestwa Szwedzkiego?

Według różnych krolestwa potrzeb y spraw politycznych są rady w Szwecyi ustanowione: senat, rady wojskowa y admirałska, kancellarya koronna, rada poborowa, rada rachunkowa, rada mineralna, rada handlowna, izba rewizyjna y różne kommissye.

Co jest Senat Szwedzki?

Senat Szwedzki jest rada, koronna najwyższa złożona oprócz Wielkorządców Prowincyi zewnętrznych (b) z 16 Senatorów, w liczbę kto-

(a) Kommissya sekretna przeczytawszy y roztrząsnawszy protokoły senatu, zostawuje swoje rezolucye na piśmie, ktore powinny być prawidłem Krolowi y Senatowi we wszystkich sprawach politycznych. Te materye, ktore w ściślym powinny zostawać w milczeniu, przed wszystkimi stanami niebystają czytane; ani stany o to mogą się dopominać. Na ostatnim seymie Senatorowie niektorzy z urzędu od Kommissyi sekretney złożeni, mając przyiaciół w 4 izbach, starali się aby ich sprawa wytoczyła się przed stany y poszła pod sąd seymowy. Kommissya mocno utrzymywała że stany niemają mocy takowey od niej zasięgać wiadomości, po długich iednak sprzeczkach oświadczyła stanom, że dobro powszechnie wyciągało, aby odsądzeni, nie byli więcey senatorami.

(b) Jeden tylko Wielkorządca Pomeranii Szwedzkiej ma prawo zasiadać w senacie, ponieważ ta prowincya jest poczytana za zewnętrzną.

rych wchodzi Prezydent, Pod-Prezydent kancelaryi, y Marszałek W. koronny. Zupełny senat składa się z 7 osób; do spraw ważniejszych, a mianowicie do zawarcia pokoju, wypowiedzenia albo przerwania wojny, sprzymierzenia się z obcemi Potencjami, podania kandydatów na poselstwa y znaczniejsze urzędy, naznaczenia wielkich wydatków &c, wszyscy Senatorowie od Krola powinni być zwolani y stawić się na radę. Senat przynajmniey w siedmiu osobach zawsze przytomny (a) w Sztokholmie, w każdy dzień, procz niedziel, schodzi się na radę, y od siódmej z rana aż do południa lub późniey zasiada.

Jaka jest moc y powaga Senatu Szwedzkiego?

Senat Szwedzki jest stróżem praw y wolności narodowych, y ma moc między seymem y seymem stanowić, o nayważniejszych krolestwa sprawach pod obowiązkiem iednak zdania rachunku seymowi ze wszystkich swych postępów, rad y ustaw. Zwyczajnie senat na dwie się dzieli części, jedna roztrząsa wszystko to, co się tylko ściaga do sprawowania sprawiedliwości, y spraw cudzoziemskich, druga sprawy wojłkowe y inne domowe od Sekretarzów koronnych doniesione y przełożone, bierze na uwagę y decyduje. Wszystkie sprawy, oprócz niektórych (b) do woli krolewskiej oddanych, większością głosów Senator-
skich

(a) Tak Senatorowie między sobą czas miarkują, że każdy z nich w roku ma trzy miesiące wakacyi. Oprócz Prezydenta y Vice-Prezydenta Kancellaryi koronnej, Senatorowie w żadney radzie niemogą być Prezydentami, lub Komissarzami. *Forma rządu Szwedzkiego* § 12.

(b) *Forma rządu Szwedzkiego* § 20 z pod powagi senatu te wyciąga y Krolowi przysądza sprawy: 1) sprawy y potrzeby ludzi szczególnych, które ani w granicach zwierz-
chno-

skich kończą się: Krol mający dwa głosy równość onych na iednę przeważa stronę, a podczas większości przyprowadza do równości.

Jaka jest powinność każdego w osobności Senatora?

Senatorowie oprócz urzędu Prezydenta y Vice-Prezydenta Kancellaryi koronnej w żadney inney radzie koronnej niemogą zasiadać: powinni być wiernemi Krolowi y narodowi y nigdy spraw y potrzeb krolewskich niedzielić od narodowych; radzić iak naydoskonalej według światła rozumu y obowiązków sumnienia, przestrzegać y upominać Krola, aby się zachował według praw fundamentalnych, kształtu rządu ustanowionego y ustaw seymowych; odwracać y niszczyć zamysły tych, którzyby rząd iedynowładny (a) do Szwecyi wprowadzić kufili się; przekładać do-
li bro

chności rad koronnych się zamykają, ani do żadnego sądu należą, 2) sprawy y potrzeby ludzi szczególnych, które rady koronne z przełożeniem swych uwag do Krola odsyłaia; o których iednak Krol bez zdania senatu nic niebędzie stanowił, gdy uwagi od ktoreykolwiek rady przełożone odrzuca. 3) Może bez senatu obierać na urzędy wakuujące w radach oprócz prezydencyi, Regimentach, na Fararstwa z podanych kandydatów od tychże rad, od Pułkownikow, Konsyltorzów &c, 4) urzędy prowincyalne y mieyskie tymże samym sposobem może Krol rozdawać. Wszystkie zaś inne urzędy mają być rozdawane za senatu radą. Przy tych expedycyach y urzędow rozdaniu dway Senatorowie zawsze są przytomni, y tę powinność sprawnią koleyno, wyjąwszy iednego Prezydenta Kancellaryi:

(a) „Jakieykolwiek godności, stanu y powołania człowieka, duchowny, czy świecki, któryby zapomniawszy „na przyścięgę swoję y uszczęśliwienie swey oyczyzny, „myślał y skrycie usiłował przywrócić Szwecyi rząd iedy- „nowładny, będzie karany na dobrach, honorze y życiu. § 14 *kształt rządu Szwedzkiego*.

bro powszechnie krolestwa nad własne pożytki, obowiązki przyjaźni, pokrewieństwa y osobiste urazy; słowem mają *wiernie oyczyźnie służyć, niepanować*. Każdy Senator w szczególności obowiązany jest przed narodem sprawić się z swych postępów y rad w sprawach publicznych, iednakże radzący podług sumnienia y radę swoją zasadzający na słusznych przyczynach winnym nie jest, gdy skutek dla okoliczności nieprzeznaczonych lub winy wykonywających pomysły z takowey rady nienastępuje.

Rada wojskowa z wielu się składa, osob, y do jakich spraw należy?

Rada wojskowa składa się z iednego Prezydenta, z Generała Artylleryi Koronney, z Generała Kwatermistrza, 6 Konsyliarzow wojskowych, (a) y wielu urzędnikow mniejszych. (b) Pod sprawą tey rady zostają woyska lądowe, artyllerya, ryszturnek wojenny, broń y oney robienie, ludwisarnie, prochownie, wszystko to co się ściaga do woyska, woyny y bezpieczeństwa kraiu, żołdu &c. Sprawy żołnierskie przed tą sądzą się radą z appellacją iednak do najwyższych Trybunałow abo Parlamentow.

Co jest rada Admiralska?

Rada Admiralska złożona z Prezydenta wszystkich Admiralow y Komendantow osadzona w *Karlskronie* ma pod rządem y dozorem swym

(a) Według § 24 *Rządu Szwedzkiego* dwóch tylko konsyliarzow w radzie wojskowej miało zasiadać pod czas pokoju, a 4 pod czas woyny; teraz ich znajduje się 6. Patrz *Stockholms Stads Calendar* na rok 1767.

(b) Mniejszych urzędnikow, Kommissarzow, Sekretarzow, Kancellarystow, Regentow, Kassyerow &c, jest w tey radzie płatnych ze skarbu publicznego 54.

wszystkie siły morskie y wszystko co się tylko ściaga do floty, portow y woyska morskiego. Przychod y wydatki pieniężne y daniny w rzeczach, które z lemaństw chłopskich przychodzą, są pod dozorem urzędnikow tey rady, od których rachunki odbiera izba rachunkowa.

Co jest Kancellarya Koronna?

Jest rada złożona z Prezydenta y Vice-Prezydenta Senatorow, dwóch Kanclerzow, iednego nadwornego, a drugiego sądowego abo sprawiedliwości, (a) czterech (b) Sekretarzow stanu, siedmiu Konsyliarzow, (c) na cztery (d) departamenta podzielona y rozłożona. Wszystkie ekspedycye, listy do cudzoziemskich potencyi, in-

li 2

stru-

(a) *Kanclerz sądowy abo sprawiedliwości* jest przelożonym nad Kancellaryą do rewizyi spraw (*Justitia-Revisionen*) w najwyższych Trybunałach osądzonych, nad wizytkami siadami y trybunałami. Inne powiuności jego w § 23 *Rządu Szwedzkiego* temi słowy są opisane: " Tenże „Urządnik obowiązany jest pilną dać bacność, aby prawa „y ustawy ściśle były zachowane, y o tym na seymie stany zgromadzone dostatecznie y obszernie uwiadomić. „Jeżeli zaś co się stało przeciwnego Ustawom rządu „Szwedzkiego, ma to w publiczney stanom donieść mo- „wie.

(b) § 28 *Rządu Szwedzkiego* trzech tylko kładzie Sekretarzow stanu, iednego do spraw cudzoziemskich, drugiego do spraw wojennych, trzeciego do spraw wewnętrznych krolestwa, w późniejszym czasie ustanowiony czwarty do pecht koronnych.

(c) W tymże § 28 *Rządu Szwedzkiego* 4 tylko kładą się Konsyliarze, teraz ich znajduje się 7.

(d) Do pierwszego departamentu należą sprawy y potrzeby wewnętrzne krolestwa; do drugiego interessa zagraniczne; do trzeciego wojenne; do czwartego sprawiedliwości dozór y utrzymanie. W tych departamentach oprócz Prezydenta, Vice-Prezydenta, Kanclerzow, Sekretarzow y Konsyliarzow jest osob 124.

strukcye dla Posłow, przywileje na urzędy, listy dyplomatyczne, rozkazy senatu &c w kancelaryi piszą się y expedyują, a dyaryusze y protokuly senatu, przymierza z cudzoziemskimi państwami, pisma pamiętne iakiegokolwiek rodzaju, recessa abo ustawy seymowe, zgoła wszystkie papiery publiczne składają się y chowają. Sekretarze stanu powinni pisma wydawać wiernie (a) wyciągnięte z rejestrow y protokulow senatu bez odwłoki, zamieszania y omyłek. Kanclerz sprawiedliwości jest przelożonym nad rewizyą spraw w naywyższych Trybunałach osądzonych, a od strony dekretem czyniącey się obciążoną do przejrzenia senatowi przez Kanclerza sprawiedliwości podanych.

Co jest komora Poborowa.

Komora Poborowa złożona z jednego Prezydenta y 4 Konsyliarzow zwyczajnych; radzi o pomnożeniu dochodow publicznych, o utrzymaniu w dobrach koronnych porządnego rolnictwa, gospodarstwa y o przyczynieniu dochodow. Tey rady powinność jest, starać się, aby dobra y daniny nazwane *regalia fisci* od korony nieodpadały y od nikogo przywłaszczane niebyły, aby intraty wczesnie wybierane do skarbu wehodziły, aby kredyt narodu w domu y za granicą był utrzymany y na każdą potrzebę ubezpieczony. Cła wielkie morskie, lądowe, akcyza &c, są pod

rzę-

(H) Ktoryby z Sekretarzow ważył się traktować y expedyować z samym tylko Krolew to, co się dziać powinno z radą senatu, ma być z urzędu złożony y według wielkości występku karany. Niebędzie mógł żadną miarą usprawiedliwić postępku swego tą wymowką że mu tak było rozkazano, ponieważ Krol niemoże mieć woli przeciwney drogim swym przyrzeczeniom y rządowi w Szwecyi ustanowionemu.

rządem y strażą Dyrektorow w dozór y rząd komorze oddanych poborowey, przed którą wszyscy celnicy z postępkow swych usprawiedliwiają się, y według przepisu oney się zachowują, oraz przywileje na urzędy swoje od niey odbierają.

Co jest izba Rachunkowa?

Izba rachunkowa pod Prezydentem y dwoma (teraz trzema) Konsyliarzami intraty krolestwa rozporządza. Wszyscy zawiadujący publicznymi dochodami przed tą radą zdają rachunki y rejestra do podpisu oddają, która każdego roku sporządza rejestr na przychody y wydatki, według ktorego pensye roczne urzędnikom koronnym, Posłom, Sędziom y wszystkim ludziom na usłudze publiczney zostającym wypłaca a znaczną summę na potrzeby nadzwyczajne do woli Krola y Senatu zawize ma przygotowaną. Ponieważ dochody pieniężne publiczne składają się w banku Sztokolmskim, tego izba rachunkowa wydaie asygnacye.

Jaki jest urząd y powinność rady kruszcowey?

Rada kruszcowa złożona z jednego Prezydenta y wielu konsyliarzow (teraz ich jest 12) doświadczeniem w rzeczach mineralnych y znaomością na kruszczach, onych dobroci y gatunku, dobywaniu y topieniu zaleconych, rozciąga swoię zwierzchność y rząd na wszystkie góry kruszczowe, na kuźnie, ludwisarnie y dochody z min przychodzące. Wszystkie sprawy tak mieyskie iako gardłowe do sądu tey należą rady, ktore zachodzą między ludźmi w kruszczowych górach y około kruszczow pracującymi.

Jaki jest cel y zamierzenie rady handlowney?

Radę do handlu ustanowioną składają Prezydent, 2 konsyliarzow 7 asessorow y 3 kommissa-

rzow

rzow dobrze znających się na handlu morskim y lądowym, domowym y zagranicznym. Do tey rady należą wszystkie towarzystwa kupieckie, fabryki y rękodziela. Jey powinność jest starać się o pomnożenie handlu, y przystawienie łacne y mekosztowne pierwszych materyi y ludzi sposobnych do manufaktur, o przyczynienie cel skarbowi publicznemu. Zadney ustawy y przepisu czynić ta rada niemoże, niewybadawszy się pierwey o zdaniu nayprzednieyzych w krolestwie kupcow y fabrykantow.

Co jest izba rewizyjna?

Izba rewizyjna pod iednym Prezydentem, iednym Vice-Prezydentem, trzema konfyliarzami y 6 assessorami wszystkich innych izb przegląda rachunki, znosi wydatki z przychodem, y sędzi tych ktorzy trzymając dobra od korony, w czasie opisanym pieniędzy do skarbu nie wnoszą, od lenności czynszow nieplacą lub też dzierżawy lenne w dziedziczne obracaia.

W iakich Sądach roztrząsają się sprawy cywilne y gardtowe?

W miastach sędzą urzędy mieyskie z appellacyą do magistratow, a potym do Wielkorządcow, naostatek do naywyższych Parlamentow lub Trybunalow. Na roztrzygnięcie sporow Szlacheckich y chłopow wolnych jest ustanowiony sędzia ziemski podany (a) od Trybunału naywyż-

szego,

(a) Nikt w Szwecyi niemoże na sędziowski być wyniesiony urząd, chyba wprzod z nauki prawney y wiadomości ustaw narodowych ściśle wyexaminowany. Zwyczay chwalebny y do ubezpieczenia majątkow, życia y honoru obywatelow arcy-potrzebny. Szwecya z rozumnego tego ustanowienia dwoiaki ma pożytek; naprzod że Sędziowskie krzella umiejętni y praw oyczytych wiadomi

szego, od ktorego sprawy wytaczają się przed sąd ziemski powiatowy, daley przed Wielkorządce, naostatek przed Trybunały naywyższe. Sady niższe, równie iak naywyższe sędzą sprawy tak cywilne iako gardłowe, appellacye bywają dopuszczane według przepisu prawa y pewney spraw ważności.

Wiele jest Trybunalow naywyższych w Szwecyi?

Na całą Szwecyą y Prowincye oddzielone 4 są ustanowione naywyższe Trybunały. Pierwszy w Sztokholmie na Szwecyą właściwą; drugi w Jonkopindze na Gotyą lub Gotlandyą; trzeci w Abo na wielkie Xięstwo Finlandskie; czwarty w Wismarze w cyrkule Saxonii dolney na prowincye Niemieckie należące do korony Szwedzkiej.

Jak wielka jest moc y powaga Trybunalow Szwedzkich?

Trybunały Szwedzkie godnością iednemu tylko następują senatowi Szwedzkiemu. Zadna od nich nie idzie appellacya; przegrywający iednak może się udać do Kancellaryi koronney y Kancelerza sprawiedliwości, a otrzymawszy dekretu rewizyją, sprawę rozpocząć przed senatem.

Każdy Trybunał składa się z Prezydenta, Vice-Prezydenta, Konfyliarzow, Assessorow y dwoiakiej kancellaryi, iedney do spraw cywilnych, drugiey do gardłowych.

Trybunały naywyższe, każdy w obrebie kraiu wyznaczonego, powinny pilną dać bacność, aby

zasiadała sędziowie; powtore że młodź dłużej niż w innych krajach na edukacyi y naukach bawiąca się wstrzymuje się od próżnowania, podłych zabaw y zepięcia obywatelow. Przykład Szwedow u rozładnych narodow znayduje szacunek y naśladowanie.

aby sędziowie niżsi zadość czynili powinnościom swoim; występnych upominać y karać, luitami lub złożeniem z urzędu, a przekupionych y niesprawiedliwemi dekretami krzywdę znaczną bliźniemu czyniących na gardle y honorze.

Zaden szlachcic w sprawie życia y honoru do innego niemoże być pociągany sądu, tylko do iednego z naywyższych Trybunałów.

Jakie są sądy zadworne y Kommissye w Szwecyi?

Sąd Marszałka nadwornego na ludzi dworu Krolewskiego podlega appellacyi do sądu Marszałka W. Koronnego, który z Marszałkiem nadwornym y Ceremoniarzem rozciąga sędziowską zwierzchność na ludzi dworskich wżelakiego stanu.

Kommissye znaczniejsze w Szwecyi są: 1) *Kommissya prawna*, (a) do ktorey należy wątpliwe abo zawile tłómaczyć prawa, seymow ustawy, senatu wyroki &c. Ponieważ wszystkie Trybunały w Szwecyi niemają mocy wyklądać prawa, gdy iaka w nim pokazuje się zawilość abo iednego prawa z drugim przeciwność, zaciągają rady y biorą objaśnienie od tey kommissyi, 2) *Kommissya dobrego porządku* (b) stara się miasto *Sztokolin* trzymać w porządku należyty, w ochędoństwie y ubeśpieczać od pożarów, 3) *Kommissya przelożona nad edukacją mlodzi*, (c) zamyka w obrębie władzy y powinności swoich wszystko to, co się do szkół, akademii (d) nauk,

(a) Kongl Lag-Commissionen, (b) Kongl Policie och Brand-Commissionen, (c) Kongl Commissionen oeffver Upsalstrings Werket.

(d) Trzy Akademie są na całą Szwecyą, *Upsalska*, założo-

nauk, nauczycielow, sposobu uczenia, postępku mlodzi ściąga &c.

Sprawy duchowne w iakich sądzą się Trybunałach?

Sprawy właśnie duchowne, iako to: rozwody, kacerstwa &c, roztrząsają się y decydnia w konfystorzach każdego Biskupa (a) z appellacyą do konfystorza Sztokolmńskiego złożonego z 10 Asesorow duchownych pod prezydencyą Arcybiskupa Upsalskiego, a w nieprzytomności trzymamieysce iego *Præses ordinarius* nazwany.

Jakim prawem Szwedzi się sądzą?

Statutem własnym z praw (b) narodowych zebra-

łożona od *Jesjera* Arcybiskupa Upsalskiego za panowania *Eryka Zaiakliwego*, porównana w przywilejach z Akademią Bonońską od *Syxtusa IV* Papieża r. 1476; uczonemi oladzona ludźmi, y opatrzona dochodami od *Karola IX*, *Gustawa-Adolfa* y *Krystyny*; *Abońska* (d'Abo) założona y dochodami zubożona od *Krystyny* Krolowy roku 1640; *Lundeniska* założona od *Karola XI* dnia 28 Stycznia roku 1668.

(a) Jeden jest w Szwecyi Arcybiskup Upsalski wyznania Anszpurckiego, 10 Biskupow, 4 Superintendentow.

(b) Zdawna każda Szwedzka Prowincya własne swoje miała prawa od Wielkorządcow (Laghman) wolnie obranych ustanowione. Ta różność praw między obywatelami iednego państwa, wielkie wprowadziła do sądow zamieszanie y nieporządek.

Krzyzstof Krol wysadził *Mikolajem Ranaldi* Arcy-Kapłana Upsalskiego na zebranie y ułożenie praw, nstaw y zwyczajow Szwedzkich, który Statut wydał r. 1441, potwierdzony potym na seymie r. 1581.

Statut *Ranaldiego* iż nie był doskonały, więc drugie zebranie około roku 1650 nastąpiło, które że do wszystkich spraw zwyczajnych, a nawet pospolitych nieściągało się, prawo Rzymskie od sądowych zwierzchności przyjęte niedostatek zastępowało prawa narodowego.

Za

zebrany, które się gruntują y zakładają na prawie Rzymskim od wszystkich wieków y narodów za najsprawiedliwsze, naydokładniejszy y naymędrze uznany.

Jakie są sily korony Szwedzkiej na lądzie y na morzu?

Korona Szwedzka chociaż nie ludna y uboga, iednakże dla ubezpieczenia wolności, y granic swoich trzyma woyska około 60,000 y może wystawić flotę od 30 okrętów. Woysko lądowe Szwedzkie dwoiakiego jest zaciągu, jedno składa się z żołnierzy wyprawnych, których lenności żołnierskie, (a) do służby wojenney przystawiają obowiązane; drugie z żołnierza komputowego od rady woyskowej zaciągniętego, a ze skarbu koronnego żołd biorącego.

Jak wielkie są dochody korony Szwedzkiej?

Dochody korony Szwedzkiej zawisły na *daniach* w rzeczach, które chłopcy z dobr lennych koronnych szafują na woysko lądowe y morskie, onego oporządzenie, floty wystawienie y utrzy-

Za panowania przelzłego Krola *Fryderyka* Senator *Cranion* z pomocą ludzi w prawie biegłych nowy ułożył Statut Cywilny y żołnierski z dawnych Szwedzkich ustaw zebrany, któremu r. 1734 stany moc prawa nadały, a od początku r. 1736 wszystkim Trybunałom, sądom y zwierzchnościom stosować dekreta do niego rozkazały.

(a) Szwedzi nakształt Tureckich tymarów dobra lenne koronne na dzierżawy podzielili żołnierskie (*Bosälle*.) Każdy żołnierz ma sobie grunt z budynkami wydzielony, z którego służbę wojenną żadnego ze skarbu niebiorąc żołdu, odprawnie. Officyerskie lenności są mnieysze y większe według stopnia urzędów woyskowych. W dni naznaczone żołnierze takowi na pewne mieysca się zbierają y ćwiczenia żołnierskie czynią. Po zmarłych lub zabitych w potrzebie Rodzicach, naystarszy Syn lenność pospolicie otrzymuje.

manie; y na *przychodach* *pieniężnych* z czynszów, podatków, cel, akcyz &c. Podług świadectwa Szwedów, dochody skarbu Szwedzkiego podchodzą pod 600 beczek (a) Szwedzkich złotych, albo 30 millionów talerów Szwedzkich. Na utrzymanie dworu y rodziny Krolewskiej, zapłatę urzędników nad potrzebę w Szwecyi namnożonych, żołd woyska komputowego, założenie rekordziel &c, mnieysze niemogłyby wystarczyć intraty.

Jakich tytułów używa Krol Szwedzki?

Pisze się z Bożej łaski Krol'em Szwedzkim, Gotskim, Wandalskim, W. Xięzcem Finlandzkim, Xciem Skańskim, Estońskim, Instantzkim, Karelskim, Bremeńskim, Ferdeńskim, Szczecińskim, Pomorskim, Kaszubskim &c.

Jakie są Ordery Kawalerskie w Szwecyi?

Trzy są Ordery Kawalerskie w Szwecyi od *Fryderyka* przelzłego Krola d. 28 Kwietnia r. 1748 ustanowione albo odnowione: 1) Order Serafinów, 2) Order mieczowy, 3) Order gwiazdy żeglarskiej. Order *Serafinów* lub *Seraficki* z prawego ramienia na lewą stronę spuszczoney, Kawalerowie, których jest 32, noszą na wstędze błękitney morowej. Order *mieczowy* na wstędze pomarańczowej noszą Kawalerowie Komendatorowie, których liczba jest 24, oprocz tych, którzy będąc Kawalerami Orderu Serafickiego, są onym przyozdobieni. Order *gwiazdy żeglarskiej* na wstędze czarney nosi 24 Kawalerów y 12 Komendatorów.

§ II.

(a) Beczka złota Hollenderska czyni 100 tysięcy złotych Hollenderskich; Gdańska 100 tyśi zł: Pruskich lub podług nas dobrej monety; Niemiecka 100,000 talerów szerskich; Szwedzka 50 tysięcy talerów. (talar czyni zł: Pol: 4gr: 6)

O Krolestwie Duńskim.

Ktore kraie składają Krolestwo Duńskie y do czego należą?

Kraie składające Krolestwo Duńskie iedne na lądzie, drugie leżą na morzu, w Europie y za Europą. Kraie leżące na lądzie są: 1) Jutlandya (*Chersonesus Cimbrica*) północna, 2) Jutlandya południowa abo Xięstwo Sleswickie. Kraie leżące na morzu są wyspy: 1) Selandya, 2) Fionia, 3) Wyspy mnieysze. Kraie leżące w Europie za Danią są: 1) Norwegia z wyspami po nad brzegami iey położonemi, 2) wyspy północne, 3) państwa Niemieckie. Kraie za Europą leżące są: Osady Duńskie w Afryce, Azji y Ameryce.

Jakie są granice Danii?

Dania na południe styka się z Niemcami, z innych stron jest dwuma oblana morzami: Niemieckim y Baltyckim, ktore z sobą się łączą trzema morskimi przesmykami: *Beltem malym* (*fretum Balticum minus*) między Fionią y Jutlandyą na 4 mile szeroko płynącym; *Beltem wielkim* na 8 mil szerokim (*fretum Balticum majus*) między Fionią y Selandyą biejącym; *Zuntem* (*fretum Oresundicum*) między Selandyą y Skanią na pół mili szerokim, przez ktory wszystkie przechodzą okręty.

Ktore znaczniejsze są miasta w Jutlandyi?

Albourg, Wibourg, Arrhusen, Rypen są miasta Biskupie w północney Jutlandyi; *Sleswick* M. S. Xięstwa Sleswickiego. Inne miasta są: *Gottorp, Husum, Flensbourg, Tondern, Appenrada, Frederiksstad* od Ormianow zbudowany, *Tonninga &c*, Xięstwo Sleswickie od r. 1720. całe należy do korony Duńskiej. Ja-

Jakie miasta znajdują się na wyspach Selandyi y Fionii?

Koppenhaga (*Hafnia*) M. S. Selandyi y krolestwa Duńskiego z wygodnym, obszernym y bezpiecznym portem na dwóch wyspach Selandyi y *Amakn* mostem zwodzonym z sobą złączonemi położona. Pałace Krolewskie: *Christianbourg* od *Krystiana VI* Krola r. 1740 dokończony; *Rosenbourg* z ogrodem rokosznym każdemu do przechadzki wolnym; *Charlotenbourg*, zbrojownia *Bremmerholm* nazwana, biblioteka Krolewska; giełda kupiecka, domy y składy towarzystw kupieckich Indyi wschodniey y zachodniey, szkoła żołnierska, Akademia y inne gmachy przepyszne są przednią ozdobą tego bogatego y handlownego miasta.

Pałace Krolewskie za *Koppenhagą* leżą: *Fryde-rikshourg* o mil 8 od *Koppenhagi*; *Friedensbourg* o mil 10, *Jaegersbourg, Sorgensfrey, Frideriksthal* o mil 2, *Sophienburg, Frideriksberg &c*.

Inne miasta Selandyi: *Rothschild* przymierzem pokoiu między Duńczykami y Szwedami r. 1658 zawartym sławny; *Kronenbourg* zamek, *Glaseneur* lub *Helsingor* piękne miasto nad Zundem, są to dwa miejsca, gdzie okręty wszystkich narodow przez Zund przechodzące placą cło Krolowi Duńskiemu.

Miasta wyspy Fionii: *Odensa, Nibourg, Swinborg &c*.

Jak się nazywają wyspy mnieysze Duńskie?

Wysp mnieyszych Duńskich liczą kraiopisarze 12: *Amack, Langelandya, Lalandya, Falster, Guldebourg, Moena* (*Virginea Danica*) *Bornholm &c*.

Jakie są Norwegii położenie, granice, obszer-ność y miasta?

Nor-

Norwegia od r. 1387 do Danii przyłączona, (a) zimna, lasami zarosła y nieurodzayna w dłuż. *Szwecyi*, którą ma na południe y wschod położona, z *Laponią Moskiewską* stykająca się, oceanem północnym y morzem oblana, długa mil 360, szeroka w niektórych miejscach mil 60, a w niektórych tylko 3 lub 4, dzieli się na 4 Wielkorządztwa, które są: 1) *Aggerhus*, którego M. S. *Anslo*, teraz *Christiania*; *Frydericks-Halla* śmiercią roku 1718 *Karola XII* Króla Szwedzkiego sławna, 2) *Berghen* z M. S. tegoż imienia, 3) *Drontheim*, 4) *Warhus* zamyka *Laponią Duńską* kraj gorzisty y cale nieurodzayny, dla tego nie ludny. Miałkiem obywatelów są rafinety, (b) pożywieniem zaś mleko, ser, ryba y zwierzyzna. *Kap pół-*

(a) Dzieciopisowie pierwszym Królem Norwegii kładą *Harolda* w wieku X, *Olausz* nazwany *Świętym* w wieku XI załczył wiarę Chrześcijańską Rzymską, która tam trwała do roku 1527. Ostatni Król Norwegii *Aksel* zaślubiwszy *Małgorzatę* Królową Duńską złączył Norwegię z Danią.

(b) Rafinety albo właściwie jeleni Lapoński (po Francusku *Renne*, *Rhenn* y *Ranthier*, po łacinie *Rangifer* podług *Linusza* in *Fauna Svec*: p. 14 n. 39 *Cervus cornibus ramosis teretibus, summitatibus palmatis*, po Lapońsku *Réen*) jest podobny do jelenia z postaci, wielkości y części zwierzęcych ułożenia, rogi mający sękowate, na przód wypuszczone, przy głowie okrągłe, w górze rozplaszczone a przy końcu zaokrąglone, sierci burey, która jednak według pory roku się odmienia. Samica ma także rogi, ale daleko mniejsze y drobniejszy, pokryte siercią do puchu podobną. Z kopyta rafinety rozdwojonego ma podobieństwo wielkie do bawołu: czy zwolna idzie czy szybko bieży, zawsze stawami goleni czyni szelest podobny temu, który wydają kamyczki ledne na drugie prętko spadające lub orzechy łuszczone; ten szelest myśliwcom pokazuje rafinety dzikich stanowiska.

Lasy

południowy y *Kap Kyn* są dwie góry Europejskie w morze wbiegłe najdalej pomknięte ku północy. Od *Kapu północnego* (Nord Cap) największa Europy bierze się długość od *Kapu Matapan* w *Morze*; albo dawnym *Peloponezie*.

Jakie wyspy po nad brzegami leżą Norwegii?

Wyspy małe nad brzegami *Norwegii* północnej leżące są: *Maggeroya*, którą kończy *Kap pół-*

Lasy Lapońskie pełne są rafinety dzikich, które Lapończykowie znaleźli łatwy sposób łapać y oglądać. Trojakiem rodzaju w Laponii znajdują się rafinety: dzikie, domowe y z tych dwóch pochodzące.

Rafinety stanowią się w Wrześniu, a w miesiącu Maju plod wydatą; pokarm ich zwyczajny jest trawa, liście, kierzonki y mech pewny Laponii właściwy po górach y lasach rosnący, który wielkim śniegiem zimie przywalony rafinety dobywają kopytem y onym się karmią. Ten mech tak do przyrządzenia rafinety dobrze przypada, że gdy nim tylko samymi to jest zimie pasą się, są daleko opasleysze, niż lecie, gdy po bujnych chodzą trawach. Ciepło tak im jest przeciwne, że w żadnym cieplejszym od Szwecji północnej Norwegii, Laponii &c. kraju nie utrzymują się y niechowią. W samej Laponii pod czas letniej pory tak są słabe y chude, że z samej tylko skóry, kości y żył suchych zdają się składać.

Na początku Kwietnia w grzbiecie ich rodzą się pewne robaki, które iak się tylko wyklują, zaraz przedarzą skorę wychodzą.

Lapończykowie rafinety roczniaków do roboty przeznaczonych aby frogości pozbyły, walażą. Samice dają Lapończykom mleko tłuste y gęste podobne do krowiego, z rozbitymi z mieszanego łałami, ser wyborny y jednego co rok ielonka.

Mięso rafinety zimie y w jesieni jest tłuste y delikatne, smaczniejszy jednak dzikich niż domowych.

Rafinety do lasu zaprzężony może na godzinę ubiedz 4 mile Polskie; ale dłużej nad 7 lub 8 godzin tey pracy niewytrzymaie.

W Ameryce północnej znajduje się zwierzę nazwane *Original* wielkie mający do rafinety podobieństwo.

iny, Surroya, Samiana &c., za cyrkulem polarnym położone. Między małą wyspą *Wiro-y* brzegiem południowym wyspy *Loffereny* sławny znayduie się zakręt lub wir morski od rodaków *mal-strom*, od starożytności *umbilicus maris* nazwany, który przez 6 godzin gwałtownie polykając okoliczne wody y wszystko co mu się tylko nawinie, przez drugie 6 ztąż gwałtownością pochłonięte wody y zgruchotane by naywiększe wyrzuca okręty.

Jak się nazywają wyspy północne na Oceanie leżące?

1) *Islandya* wyspa zimna, nieurodzayna, brzozy tylko y iałowiec rodząca, gorzyta, mięszkanie ludzi małych, mocnych, wielkich próżniaków, upartych y cale dla niedostatku wychowania głupich. Miasta Islandyi są: *Skalholt* stołeczne, *Ballenstadt* zamek gdzie mieszka Wielkorządca, *Hola, Gils &c.*, *Hekla* góra śniegiem y lodem zawsze okryta płomienie wyrzuca.

2) Wyspy *Ferro (Glassaria)* między Islandyą y wyspami Schotlandskimi należą do korony Duńskiej; liczą ich wszystkich 25 a osiadłych 17: *Stroma, Sudera &c.*

3) *Gronlandya* ledwie co poznana, od Duńczyków przywłaszczona styka się na wschod z *Tartaryą*, na zachod z *Ameryką*, na północ z nieznanymi krajami abo też morzem; żadnych niema miast, lecz tylko niektóre porty co ie nawiedzają Duńczycowic, Hollendrowie, Anglicy &c. Obfituje w bydło, konie, zające, rafinety, wilki, lisy, niedźwiedzie białe, bobry, kuny &c. Gronlandczycowic karmią się mięsem y rybami surowemi nadgnilemi y dla tego tak śmierdzą, że cudzoziemcom znieść ich niepodobna. Pią

tlu-

tlustość wielorybią; wino im iest nieznośne y przeciwne; wielkie z postaci y ciała kształtu mają podobieństwo do Lapończyków, żyją bez wiary, prawa y rządu, z przyrodzenia smutni, w posiadzeniu jednak żartobliwi y weseli; zazdrość, kradzież, pijaństwo, zdrady, podeyścia y namietności od wiary zakazane, a rozum ludzki hańbiące w tym narodzie nie są znaiome.

Ktore kraje Niemieckie należą do korony Duńskiej?

1) Hrabstwo *Oldemburskie* z *M. S. Oldembur-giem* nad *Huntą*, 2) Hrabstwo *Delmenhorstańskie* z *M. S.* tegoż imienia; oba w cyrkule *Westfalskim*. 3) Trzy dzierzawy w Xięstwie *Holsztyńskim*: *Rendsbourgiska, Honrowska y Wilster-Marchia*, w ktorey miasta: *Itzehoe, Wilster, Draga &c.*

W *Dytmarsyi* miasta: *Meldorf, Brunsbutel* nad *Elbą, Bockenbourg &c.*

W *Stormaryi*: *Steinbourg* nad *Elbą, Glückstadt* (*Tychopolis*) miasto obronne, w którym Wielkorządca *Duński* mieszka &c. Do *Stormaryi* należą dwie części Hrabstwa *Pinnenbergskiego*, w którym miasta są: *Pinnenberg, Altona* lub *Altena* na firzelenie działa od *Hamburga* handlowna y ludna, *Wedel &c.*

W *Wagryi*: *Segeberg M. S.* Dzierżawy *Duńskiej, Rantzow, Lutkenborg &c.* Inne wszystkie dzierzawy y miasta w Xięstwie *Holsztyńskim, Dytmarsyi, Stormaryi y Wagryi* należą do Xcia *Holsztyńskiego* następcy tronu *Rosyjskiego*.

Jakie osady ma Dania w innych trzech częściach świata?

W *Afryce* na brzegu *Gwineyjskim* Dania trzyma zamki *Christiansbourg y Frideryksbourg*.

W *Azyi* na brzegu *Koromandelskim* miasto

Kk

Tran-

Trankwebar r. 1630 od Duńczyków założone y mocnym zamkiem zastronione, mocne, handlowne z wolnym dla Katolików y wszystkich Chrześcian, Turków, Indyjanów, obrządków wiary sprawowaniem. W tym mieście od Duńczyków założona jest drukarnia pierwsza y jedyna w Indjach, osadzeni Misyonarze Aufspurskiego wznania dla nawracania Pogan, nakładem Królów Duńskich.

W *Ameryce* między wyspami Karaybańskimi dwie wyspy: *S. Tomasz* obfitująca w cukier y indych; *S. Krzyża* wyspa równie długa iak szeroka mil 9, u Francuzów r. 1735 kupiona, żyzna y zamkiem od Duńczyków zbudowanym ubezpieczona.

Jakie są urodzaje, żyzność, handel (a) Królestwa Duńskiego?

W kra-

(a) Chociaż Duński handel niemoże się zrównać z Angielskim, Hollenderskim y Francuskim, iednakże znaczne krajowi y królewskiemu przynosi pożytki skarbowi. Rząd Duński arcy-mądrymi ustawami nad wszystkie inne narody lepiej pogodził interes handlu z interesem cła królewskiego. Duńczycowie na żadne kupcom uciążliwe niemogą narzekać prawo.

Przemysł y rękodzieła późno do *Danii* weszły, ale to opóźnienie pomyślnie nadgrodziły skutki. Tego dokazała zwierzchność panująca, że naród cały nietylko własnym okrywa się odzieniem do potrzeby, ale też do ozdoby. Gdy narodowy przemysł do tej przyszedł doskonałości, w krotce przelzedłszy własnego kraju granice, cudzoziemskim będzie się udzielał państwow. Aby fabrykantom y rzemieślnikom towary na składach nieleżały, a na potrzebnych w handlu y przemyśle nieschodziło im summach, r. 1738 *Krystyan VI* założył magazyn, do którego rzemieślnicy y fabrykanci przynoszą swe towary niemogący onych sprzedać, y dwie części, czego rzecz warta, w pieniądzech odbierają, trzecią zaś gdy towar jest sprzedany. Ma-

gazyna

W krajach Królestwa Duńskiego powietrze jest zimne, ale zdrowe; szkorbut tak Duńczykom zwyczajny bardziey sprawuje używanie mięsa

Kk 2

solo-

gazyn ma przywilej przed wszystkimi kupcami takowe towary kramarzom przedawać.

Manufaktury Duńskie sukienne y iedwabne, chociaż nie doszły ieszcze doskonałości rękodziel cudzoziemskich, wystarczają iednak wszystkim potrzebom królestwa. Liczono r. 1762 w *Kopenhadze* samey 150 krofien sukiennych, a 179 iedwabnych. Tamże w *Kopenhadze* pomyślnie wyrabiają się rasy, ataminy, izalony, fryzy, &c, tkaczow y innych fabrykantow w tymże samym mieście znajduie się nad 4,000, a na wyspie *Tayssing* 400 osiadło Niemcow, którzy materje robią wełniane. Podwyższenie cła na materje cudzoziemskie, a ieszcze bardziey onych zakazanie pokazują dostatecznie iak się manufaktury Duńskie rozmnożyły. Roku 1735 w prowadzenie wszystkich narzędziow żelaznych, r. 1737 drotu mosiężnego y miedzi w blachach, r. 1739 sit y pyłow, r. 1741 mydła zielonego, złota y srebra malarzkiego, laku do pieczętowania listow, r. 1742 kapeluszw cudzoziemskich, r. 1744 passamanow y wstąg, r. 1748 kaszy perłowej, r. 1751 lulek do kurzenia tytoniu, r. 1756 kart do grania bylo pod ciężkimi zabronione karami. Roku 1753 wszystkim suknom y materjom iedwabnym Cudzoziemskim porty Duńskie zamknięto.

Duńczycowie różnego zboża do *Norwegii*, *Szwecyi* y innych krajow przedają za 500 tysięcy, a wodki za 150,000 talerow twardych. Anglicy y Hollendrzy placą *Norwegianom* za maszty y drzewo sosnowe million takichże talerow, a dzieśiątą część tej summy wynoszą towary w pieniądzech dane. Drzewa dębowego y na opał wywiezienie jest zakazane.

Konie Duńskie są pięknego składu, najlepsze wychodzą z Powiatow *Tye* y *Skitwehuns*.

Xięstwo *Sleswickie* przedaie wołow 80,000, reszta krajow Duńskich 20,000. Wieprzow za granice wychodzących liczba bez mała nie jest równa.

Zelaza za 400 tysięcy talerow wywożą cudzoziemcy z *Norwegii* z 15 kuźni tam założonych. Sledzie temuż kra-

iowi

solonego, niż powietrze niezdrowe. Tak wie-
kie iak mniejsze wyspy urodzajne mają grunta,
y obfite wydaia żniwa. Konie Duńskie u całej
Europy są w szacunku. Woły, wieprze, owce
w wiel-

iowi przynoszą 1,200 tysięcy talarow; a skory kozłowe, ba-
ranie, wyprawne y surowe 100 tysięcy. Strzelba Duńska,
sarfury, porcellena za granice wychodzą.

Wywiezienie masła, serow, ryb suchych, koronek Ton-
derńskich, rękawiczek &c, miedzi niewyrabianej, futra
różnego, skor wyprawnych z miast *Rander y Odensy* przy-
nosi Duńczykom zysku nad 500,000 talarow bitych.

Biorą Duńczycowie od cudzoziemców, bez płacenia
jednak im naddatku, iedwab do manufaktur, korzenie do
zaprawy, sol, naczynia miedziane y szklane, ołow, wina
różne, tabakę, papier &c.

Towarzystwa kupieckie z Indjami y Wschodem handel
prowadzące są:

I *Kompania handlująca z Indjami Wschodnimi* r. 1616
od *Boschowera* Hollendra nieukontentowanego od kompa-
nii Indyjskiej Hollenderskiej ustanowiona, a od *Krzystyana*
IV uprzywilejowana w lat dwie wysłała 3 okręty do Indji,
a r. 1620 kupiła *Trankwibar* na brzegu Koromandelskim
y zamek *Dunsbourg* dla ubezpieczenia swego handlu y to-
warow wystawiła. Roku 1689 przywileje iey nadane od-
nowiono, y niektóre odmiany r. 1731, 1744 rozumne, y
rozporządzenia uczyniono. W przeciągu lat 14 od roku
1731 do 1745 wysłała kompania do Indji okrętow 31, wy-
wiozła na nich z *Danii* w gotowych pieniądzech 3,714,555,
a w towarach krajowych 258,938 talarow twardych,
na odwrot wprowadziła do portow Duńskich towarow za
7,470,761 talarow twardych, które kraiu opatrzywszy
potrzeby cudzoziemcom przedane przyniosły 6,166,432 ta-
lerow. Kapitał kompanii na 1,600 akcyi każdej od 375
talarow jest podzielony. Na każdą wyprawę okrętow do
Indji y Chin nowe stanowią się akcyje, a za powrotem wy-
slanych okrętow wyłożone z przedanych towarow placą się
pieniądze wraz z prowizją.

II *Kompania kupiecka z Islandją handlująca* ustano-
wiona roku 1619 w krotkim upadła czasie. *Krzystyan VI*
w aręde puścił r. 1733 różnym kupcom 23 porty tey wyspy.
W lat

w wielkiej wychodzą liczbie do Niemiec y Hol-
landyi. Manufaktury potrzebne dla wygody kra-
iu założone, galony, hafty złote y srebrne, kley-
noty &c zakazane, na hanhlu, rolnictwie, a po-
dobno

W lat 10 potym nowa powstała kompania kupiecka, która
otrzymała przywilej sobie tylko służący do handlowania
z Islandją. Kapitał tey kompanii składa się z 100 akcyi od
2,000 tal: bit, akcyje iednak idą w górę do 2,700.

III *Kompania do warunku żeglujących okrętow* ustano-
wiona r. 1727 ma kapitał z 600,000 tal: bit: złożony, y nie-
waruie droższych okrętow nad 30,000 tal: bitych, oprócz
okrętow kompanii Indyjskiej, których sownie droższy ład-
unek może być warowany.

IV *Kompania Indji zachodnich y Gwineyska* z rozkazu
Fryderyka V zniesiona r. 1754 odebrała od Krola swoy pie-
niężny kapitał, a handel z Gwineją y Ameryką wszystkim
poddanym Duńskim był pozwolony.

V *Kompania Gronlandzka* roku 1734 była zniesiona, a
handel z Gronlandją kupcowi nazwiskiem *Severin* w arę-
de puśczoney.

VI *Kompania Afrykańska* roku 1756 ustanowiona z ka-
pitałem 250 tysięcy talarow twardych na 500 akcyi po-
dzielonych.

Bank w *Kopenhadze* r. 1736 założony dla pożyczania na
zaśwaw y wexlowania pieniędzy. Krol dla ziednania mu
kredytu, kazał bilety bankowe y akcyje przyjmować za-
miast gotowych pieniędzy do skarbu Krolewskiego, dał na
wola każdemu obywatelowi one w summach przyjmować
lub odrzucać. Pierwszy kapitał banku składał się z 1,000
akcyi po 500 talarow bitych; celem tego banku było zni-
żenie lichwarskiej prowizyi od pieniędzy pożyczonych,
iakoż ta spadła na 4 od 100, na taką albowiem prowizją
bank pożyczca. Każdy dając w zaśwaw fanty, może mieć
pieniądze; te iednak muszą przenosić 100 talarow. Tak
piękny przykład Luterskiego kraiu, powinien by być na-
śladowany w państwach Katolickich.

Bank Kopenhadzki jest pod rządem 3 Szlachty, 2 pra-
wnych ludzi y 5 majątnych kupcow. Wexlarstwo y po-
życzanie pieniędzy zysku akcyje mającym po 9 do 12
od 100 czynią.

dobno naywięcey na rybach zyskane, zatrzymują w kraju pieniądze. W górach Norweskich znaydują się minery srebrne, miedziane y żelazne; naywiększą iednak intratę przynoszą temu krolestwu maszty y drzewa do budowania domow y okretow zdadne.

Jakiego są Duńczykowie przyrodzenia y charakteru?

Duńczykowie są wzrostu pięknego, dowcipni, mocni, odważni, do nauczenia się językow cudzoziemskich, kunsztow y nauk sposobni, chociaż nienazbyt skłonni, pyszni, skryci, ku cudzoziemcom iednak dość ludzcy. Naymilszą ich zabawą jest rolnictwo, handel, koni y bydła wychowanie. Białey płci Duńskiej przyznawają cudzoziemcy piękność y urodę, pracowitość y uczynność w domu, wdzięczność y przyjemność w posiadzeniu, wierność w małżeństwie, czystość cnotę w wdowim y panieńskim stanie.

Pod jakim rządem żyją Duńczykowie?

Pod monarchicznym y iedynowładnym od narodu całego (a) na *Fryderyka III* y iego potomstwo

(a) Po ciężkiej wojnie Szwedzkiej przerwanej pokojem przymierzem w Kopenhadze d. 27 Maia r. 1660 zawartym Dania w nikczemnym zostawała stanie, kraj do szczętu spustoszony, flota wniwecz obrocona, woysko odarte y niepłatne, skarby wycieńczone, przedkiedy potrzebowały rady y skutecznych do odroczenia złego środka. Na ten koniec stany na seym wezwane d. 8 Września roku 1660 ziechały się.

Pierwsza y razem naytrudniejsza rady materya były podatki na zapłacenie żołdu woysku po zawartym pokoju niepotrzebnemu. Szlachta, która zdawna sobie samey tylko moc stanowienia podatkow przywłaszczała na wszelkiego rodzaju żywności akcyzę nałożyć chciała z takim iednak dla siebie ostrzeżeniem, że się od niey zupełnie zdawała wylą-
czać.

stwo oboiey płci r. 1660 zlanym. Władza prawodawcza istotnym jest tronu przymiotem. Stany naprzod duchowny y mieyski od szlacheckiego

czuć. Duchowni y mieszczanie chcąc tam szlaccie ugodzić, gdzieby naybardziej bolało, radzili aby dobra lenne y dożywotnie koronne od niey pod obowiązkiem szczupley daniny trzymane, były w arędę puszczone. Nic bardziey szlachty urazić nad tę propozycyą niemogło, y dla tego ze wzgardą y gniewem ją odrzucono. Na iey nieszczęście *Fryderyk* za obronioną mężnia od Szwedow Kopenhadę powszechną obywatelow tego miasta pozyskał miłość, a dwa główni iey nieprzyjaciele *Svane* Biskup Selandski y *Nansen* Burmistrz Kopenhadzki w taką u stanow swoich wbili się powagę, że nad niemi przewodzili. Ci tedy dway ludzie poniżyć przedsięwzięli szlachtę, y swych dopięli zamysłów. Dnia 16 Października (*Novi Styli*) *Svane* Deputatom niektórym duchownym w domu swym zgromadzonym przelożył, że dla podźwignienia narodu z nieporządku y słabości, należało Krola umocnić; d. 17 tenże *Svane* iako *Orator* stanu duchownego miał rozmowę o tym z Burmistrzem y przednieyszymi mieszczanami; a d. 19 podał do podpisania duchownym deklaracyą przyznawającą familii Krolewskiej dziedzictwo tronu, która od duchowieństwa podpisana, stanowi mieyskiemu posłana od niego była przyjęta. Tegoż samego dnia dwa stany posłały ją do Marszałka W, Koronnego iako głowy senatu y szlachty upraszając, aby ją przyjęto y podpisano. Szlachta nowością rzeczy przerażona chciała odwrócić nieszczęście ofiarując Krolowi y potomstwu iego płci męskiej dziedziczne na tron następstwo, ale niebyła wysłuchana. D. 21 stany duchowny y mieyski udały się do zgromadzoney szlachty dla otrzymania oney zezwolenia, ale zamiarkowawszy z odpowiedzi, że stan ten szukał zwłoki, poszły do Krola y przyniosły mu akt od siebie podpisany. Krol oświadczył dwum stanom swoję wdzięczność, niechciał iednak bez przyzwolenia trzeciego stanu ofiarowanego przyjąć dziedzictwa. Szlachta chcąc ocalić swoie wolności umyśliła kryjomo wyjechać z miasta y seym zerwać, dla przeszkodzenia iey zamysłów, d. 22 bramy mieyskie zamknięto y żołnierzem ośadzono; d. 23 musiała szlachta przyjąć y podpisać akt
od

go do żadnych podatkow przykładać się niechęcącego,

od dwóch stanow podany. Dnia 27 Krol od obowiązkow przyięgi na koronacyi uczynioney uwolniony odebrał od stanow kapitulacyą im przy elekcyi daną. Dnia 29; wszystkie trzy stany Krolowi jako Panu dziedzicznemu y iedynowładnemu przyięgly; na wierność, a d. 21 Stycznia roku 1661 też stany każdy z osobna, *akt prawa dziedzicznego y mocy iedynowładney*, podpisany y pieczęciami stwierdzony Krolowi oddaly, ktorym iemu y iego oboiey plci następcom dziedzictwo tronu y moc ustanowienia następstwa oraz rządu do upodobania oddaly. Mocą tych prawności Fryderyk III wydał d. 25 Listopada r. 1665 prawo wieczne y nigdy niewzruszone *prawem Krolewskim* nazwane w 40 artykułach ułożone, ktorym rząd Duński y następstwo familii swoiey plci oboiey rozporządził y opisał. To prawo z rozkazu Fryderyka IV r. 1709 do druku podane jest niewzruszoną polityczną rządu Duńskiego ustawą. Obacz *Lettres sur le Danemarck* t. I p. 118.

Rząd wolney Danii do r. 1660 podobny do rządu zwyczajnego narodom Gotkim, podzielony był między Krolemi wolnie obranym, senatem na ktorego czele byli W. Marszałek, Kanclerz, Marszałek Nadworny y W. Admiral, y Stanami Krolestwa. Krol był pierwszym Senatorem w pokoju, a Hetmanem podczas wojny; Senat wspol z Krolesem rządził Krolestwem w czasie między seymem a seymem zachodzącym; Stany zaś szlachecki, duchowny y mieyski każdego roku na seym zgromadzone stanowiły prawa y o naywialnieyszych decydowały w sprawach. Naywiększą miała powagę szlachta, y nad innemi dwoma przewodzila stanami stanowiąc wszystko według swego upodobania, obciążając podatkami inne stany, a siebie zawsze od nich uwalniając. Przyięga, ktorą Krolowie wolnie obrani podczas koronacyi czynili, szlacheckie niemal tylko ubezpieczala wolności. Naprzod przyięgal Krol żadnego szlachecę gardłem, ani dobr na skarb zabranie nie karać, ale przestępnego do sądu senatu oddawać, powtorę dopuścić szlachcie sądu bez appellacyi w sprawach mieyskich y gardlowych nad swoiemi poddanemi; patrzecie niebrać nic na siebie z pieniężnych luit y konfiskacyi. Obacz *Le Bret Traité de la Souveraineté* pag: 11 edycyi 1632.

cego, uciśnione, a potym y szlachecki za przykładem dwóch pierwszych iść przymuszony, niewarowawszy dla siebie naymnieyszego do stanowienia praw uczestnictwa, zupełną moc y udziałność rządu panującey przyznały familii, ktorą iednak Krolowie Duńscy sprawując po oycowsku, przybrali do rządu różne rady z godnych złożone obywatelow.

Ktore rady do sprawowania rządow są w Danii ustanowione?

Rada Krolewska abo gabinetowa, Rada skarbowa, rada woyskowa, rada morska, rada do handlu y ekonomii powszechney krolestwa y dwie kancelarye Duńska y Niemiecka.

Jakie sprawy pod każdej rady zwierzchność y dozor są oddane?

Rada Krolewska samego Krola przytomnością zastępczona stanowi lub znosi prawa, one tłumaczy lub do szczegulnych spraw stosuje. Na tey radzie Krol zaliadający wypowiada obcy u Potencyom wojnę, lub z onemi czyni pokoy, zawiera lub zrywa przymierza, nakazuje podatki, odmianę czyni w sprawowaniu rządow, nadaie poddanym swym wolności, słowem wszystkie udzielney mocy y iedynowładney zwierzchności właściwe czyni wykonania.

Rada Skarbowa pod sprawą trzech Deputatow Podskarbiego Wielkiego urząd zastępujących y 6 lub 7 asessorow zawiaduje publicznemi krolestwa dochodami y stołowemi Krolewskimi dobrami, odbiera podatki y rachunki od Poborcow, ktorych winnych karze pieniężnymi karami, lub z urzędu złożeniem; sądzi wszystkie sprawy bez appellacyi z kontraktow od siebie danyh wypadające, y inne skarbowe, z appellacyą zaś do nay-

wyższego Trybunału gdzie idzie o konfiskaty y sprzeczki kupców z urzędnikami skarbowemi.

Rada wojkowa y morska, każda z osobna, wojskowe na lądzie y morzu roztrząsa y układa sprawy, potrzeby, rozporządzenia, y one przez Sekretarzów koronnych nad wojskami lądowym y morskim przelożonych do potwierdzenia Krolowi podaje. Sprawy ludzi wojskowych do sądu tey rady należą y dekreta iey, wyiąwszy sprawy gardłowe, niepodlegają appellacyi. Statut morski żołnierski r. 1752 wydany jest prawidłem sądu rady morskiej w sprawach żołnierskich.

Rada do handlu y pomnożenia Ekonomii powszechney Krolestwa ustanowiona, z wielu osob stanu szlacheckiego y mieyskiego na handlu, rolnictwie y rożnych rodzajach ekonomii gospodarckiey zniających się złożona roztrząsa wszystkie środki do rozszerzenia handlu y żeglugi, do pomnożenia rolnictwa, wydoskonalenia gospodarstwa, założenia y utrzymania rekodziel &c. Za tey rady zaleceniem hoyność Krolow Duńskich zawsze nowym pożytecznym wynalazkom otwarta potrzebne do przyprowadzenia onych do skutku szafuje nakłady.

Jakie są powinności y zabawy Kancellaryi Duńskiej y Niemieckiej?

Kancellarye Duńska y Niemiecka są ustanowione do przyięcia pism pamiętnych, supplik y wszystkich spraw, ktore przed radę krolewską przychodzą, y samego tylko Krola powagą stanowią być mogą, jako gdy idzie o wykład prawa zawilego, o porządek powszechny krolestwa, o krzywdy od urzędników krolewskich poddanym uczynione, o przywileie, o wyzwolenie z prawa iakiego, o sprzeczki między sądowni.

mi zwierzchnościami y radami, y o wszystkie takowe sprawy, ktore do żadnego w szczególności sądu y rady nienależą.

W takowych sprawach Kancellarye podane sobie pisma pamiętne y suppliki odsyłają do urzędników na sprzeciwienie się wszystkim takowym pismom y supplikom ustanowionych, ktorzy one dobrze zważywszy wracają kancellaryi z uwagami swemi, a kancellaryi asessorowie zniósłszy wywodzące y przeciwne racye, swoje zdanie kładą, a potem do ksiąg pismo podane, racye przeciwne y zdanie własne wprowadziwszy, jeżeli rzecz tyka się powszechnego krolestwa porządku, Prokuratorowi krolewskiemu oddają, ktory swoje zdanie przypisuje; w innych zaś sprawach rzeczne pismo przychodzi do Sekretarza stanu, ktory ie Ministrom daje krolewskim do roztrząśnienia, a nakoniec Krolowi na radzie zasiadającejemu podaje do decydowania. Jeszcze gdy rzecz tak roztrząśniona y rozebrana może być iakimkolwiek sposobem podciągniona pod materye na zwyczajne rady koronne podzielone, też rady powinny ją czytać y uwagi swoje na piśmie podać. Od tak wielkiej ostrożności y usław, ktore Krolowie Duńscy w sprawowaniu iedynowładztwa sobie samym przepisali, nigdy się nieumykają.

Nad Kancellaryami przelożeni Sekretarze stanu, mają według podziału spraw publicznych przydane sobie rady z ludzi biegłych w prawie y polityce, także z Paniąt Duńskich do sprawowania urzędów publicznych sposobających się, y w polityczney nauce ćwiczenie biorących.

Jaki rząd jest ustanowiony w Prowincyach Duńskich?

Pro-

Prowincye Duńskie dzielą się na dyecezye, (a) a dyecezye na powiaty. Wielkorządca ma pod rządem swym wszystkie miasta iedney dyecezyi; dozorca krolewki przełożonym jest nad wsiami: obu jest powinność utrzymywać prawa, ogłaszać krolewskie rozkazy y ustawy, dawać baczność, aby sądy czasow prawem opisanych odprawowały się, y gospodarstwo w dobrach krolewskich z porządku niewypadało. Oba żadney sędziowskiej zwierzchności niemaia, urząd tylko pośrednika y iednacza sprawuią y strony przeciwne miarkuią. Wielkorządca iednak sprawy sądzi małżeńskie z kilką asessorami, których między ludźmi uczonemi y w prawie biegłemi obiera. Dozorca z urzędu obowiązany jest bronić chłopow (b) y

dział

(a) Dyecezye nazywaią się *Stifter*, a powiaty *Amt*. Wielkorządca nad dyecezyą przełożony *Stifts-Amt-Mand* ma pod dozorem swym wszystkie miasta.

(b) Dozorca krolewski broni chłopow krolewskich od prześladowania y napaści poborców skarbowych (*Amts-Folwarter*) y jest z ustanowienia urzędu swego obowiązany rzecz między poborcą y chłopem miarkować, aby y do skarbu krolewskiego dochodziła należytość, y rolnictwo nieodnosiło uszczerbku. Poborca chłopow niewypłatnych skarbowi niemoże nastaniem żołnierzy przyciskać, ani sprzętów im w długu zabierać, chyba za przyzwoleniem Dozorcy lub Starosty, który tey dopuszcza srogości na samych tylko chłopow niedbałych. Dla rozeznania chłopow winnych od niewinnych kilka razy na rok Dozorca powinien obieżdzać wszystkie wioski krolewskie y doskonale wywiadywać się o każdego chłopca trzeźwości, w rolnictwie pilności, umiejętności gospodarckiej, czeladzi, majątku y sposobach do wybrnięcia z nieszczęśliwych przypadków. Grady, nieurodzaj y inne trąfy niepomysłne uwalniaią rolnika od czynszu ziemnego y podatkow według zdania y rozlądku Dozorcy z dobraniem do uważenia szkody poważnemi chłopami. Chłopi szlacheccy są pod dozorem swych Panow, y ci za nich skarbowi odpowiadaią krolewskiemu.

dział między niemi czynić dobr, po śmierci dziedzicow według opisu statutu Duńskiego.

W miastach są ustanowione rady mieyskie do sądzenia spraw mieyskich przychodzących przez appellacyą od sędziego mieyskiego, do utrzymania porządku, do rozłożenia podatkow na potrzeby własne miasta według przepisu prawa, który wszelką niesprawiedliwość od takiego oddalił rozłożenia, a ciężar do majątku każdego przystosował obywatela.

Jak się rządzi Duchowieństwo Duńskie?

Po wprowadzoney do Danii wierze Luterskiej roku 1527 od Fryderyka I Krola supremacya jest przy Krolu, który naywyższą ma zwierzchność nad kościołem Duńskim, stanowi obrządki, podaje na godności kościelne, y władzę konfysorską w sprawach małżeńskich przez swych Wielkorzadcow sprawuię w Prowincjach.

Po Krolu są do rządu kościelnego Biskupi lub Superintendenci, krorzy Plebanow podług obrządkow kościoła Duńskiego na kapłaństwo święcąc; plebanie przynajmniey raz w lat 3, y szkoły farnie wizytuią, rachunek z jałmużn pieniężnych ku pomocy ubogich złożonych odbieraią, w obyczajach Plebanow wgladaią, występnych napomnieniem, luitami lub zawieszeniem od sprawowania farskich powinności karzą, daley władza ich się nierozciąga, a y od takowey kary może ukarany appellować do naywyższego krolewskiego Trybunału.

Po Powiatach, na ktore dyecezye się dzielą, Proboszczowie od Plebanow większością głosow obrani, namiestniczą Biskupow sprawuią władzę, występnych z dwuma asessorami duchownemi

od

od siebie obranemi sędza, inwentarz ruchomości po śmierci Plebanow spisują, y one dzielą, na szkoły farne y inne, oraz na nauczycielow dozor swoy rozciągają, dwa razy w roku zjeżdżają się na zbor, na którym Biskup prezyduje, a Wielkorządca krolewski dla dopilnowania, aby nie tam się niestanowilo powadze Krola y prawom krolestwa przeciwnego, zasiada. Oprocz naradzenia się w sprawach do karności kościelney należących, sędzi Biskup z Proboszczami sprawy występnych Plebanow przez appellacyą od sądu Proboszczow wytoczone. Od dekretu tego sądu idzie appellacya do Trybunału naywyższego krolewskiego, przed który tylko można Biskupow o występki osobiste zapożywać. W sprawach cywilnych wszyscy duchowni podlegają zwyczajnym zwierzchnościom sądowym Krolewskim.

W parafii kaźdey dla utrzymania dobrych obyczajow y wstrzymania ludzi od rozpusty y zgorżzenia w prawie nieopisanego zgromadzeniu iednak ludzkiemu szkodliwego jest zwierzchność z Plebana y godnieyszych parafianow złożona, która na nieposłusznych swym dekretem może luitę nałożyć, abo też za dolożeniem się Biskupa a przynaymniey Proboszcza karę wyklęcia rozciągnąć. Appellacya od tego sądu jest pozwolona do naywyższego Trybunału krolewskiego.

Jakie są zwierzchności sądowe Duńskie dla spraw cywilnych y gardłowych?

Zwierzchności sądowe Duńskie są trojakiego porządku: niskie, średnie y naywyższe, od których żadna nieidzie daley appellacya, ani zwyczajna innym kraiom jest prawem Duńskim pozwolona dekretu rewizya.

W mia-

W miastach sędzia ustanowiony od Krola (nazwany *Biefoged*,) na wsiach zaś urzędnik sądowy także od Krola (*Herrretsfoged* lub *Birkedommer*) lub od szlachty mającey na to przywilej (a) podany, a od Krola potwierdzony w przytomności osmiu poważnych chłopow zawsze zasiadający, wszystkie sędzą sprawy tak cywilne iako gardłowe. Od tych dwóch niskich sądow idzie appellacya do średniego, to jest od dekretow sędzięgo miast większych do rady mieyskiej; a od dekretow miast mnieyszych y wsi do izby powiatowey, wyjąwszy sądy szlachty uprzywilejowanej, od których prosto sprawy przez appellacyą przychodzą przed Trybunał naywyższy Krolewski.

Co jest izba Powiatowa?

Izba Powiatowa jest zwierzchność sądowa z sędziow od Krola podanych y płatnych złożona,
do

(a) Hrabiowie y Baronowie Duńscy także szlachta trzymająca dobra przed odmianą rządow, (r. 1660) wolnościami nadani, są od dziesięcin, czynszow, danin w zbożu &c uwolnione, mają moc sędzenia spraw potocznych przez sędzięgo od siebie ustanowionego, a od Krola, do którego iednego w tym państwie należy sprawiedliwość sądowa, potwierdzonego. Po wprowadzonym iedynowładztwie dobra szlacheckie od Monarchow Duńskich różnemi czasy były od ciężarow, oprócz dziesięciny, ktorey iedna część na kościoły, druga na Plebanow, trzecia na Krola, który ją oddał Biskupom y różnym szpitalom, uwolnione y co do sądow uprzywilejowane; takowe iednak dobra powinny mieć, oprócz gruntow zamkowych na Pana wyrabianych, 200 beczek (*Hart-Korn*) jest to miara gruntow Geometryczna 120,000 stop kwadratowych roli zasiewney wynosząca) pod chłopami.

Gdy dobr uprzywilejowanych dziedzictwo dostanie się człowiekowi wieyskiego stanu, Krol sam miasto tego stanowi sędzięgo, y inne szlachcie tylko służące bierzona się prawa.

do rozśadzenia spraw appellacyinych wieyskich y miast mnieyszych, ktora na poczatku każdego miesiaca się zbiera y aż do ostatney sprawy sādzi. W miastach wiekszych rady mieyskie sādza sprawy przez appellacyā wytoczone od sādzu mieyskiego pierwszey instancyi.

Ktore sād Trybunaly naywyższe Krola Duńskiego?

Na Prowincye korony Duńskiej Niemieckie sād ustanowione naywyższe Trybunaly w *Oldemburgu* na Hrabstwa Oldemburskie y *Delmenhorstańskie*; w *Glückstadzie* na Xięstwo *Holsztyńskie*; w *Sleswisku* na Xięstwo *Sleswickie*.

Naywyższy y naypoważniejszy Trybunał Krolewski w *Koppenhadze* na Krolestwa Duńskie y Norweskic ustanowiony, z wielu sādziow godnych y w prawie biegłych z skarbu Krolewskiego płatnych złożony, (a) a do zaczęcia sprawy

y wa-

(a) *Fryderyk V* w wszystkich zażył ostrożności y sposobow, aby ten naywyższy Trybunał uczynił iak nayprawiedliwszym. Wydał d. 23 Lutego r. 1753 ustawę, którą następujący postanowił porządek.

Zaden sādzia niemoże w tym mieścić się Trybunale, ktory swey sprawiedliwości y w prawie wiadomości niedowiodł w niższych sādach, abo ktory zasiadając w tym samym Trybunale bez mocy sādzenia iako prosty assessor, niedał zdania w sprawach przypadających roztropnego y prawnego.

Wynieiony od Krola na urząd sādziowski w tym Trybunale, nietym samym nabywa mocy decydowania spraw, ale przez kilka lat, krocey lub dluzey, daje decyzye na piśmie tylko dla pokazania swego rozumu, sposobności y praw wiadomości. Te śródki sād przewidziane do zabronienia przystępu niewiadomym prawa y głupim do świątnicy sprawiedliwości, inne sād do oddalenia od niey wszelkiej niesusznosci.

Każdy

y ważności sādzu naymniey 9 osob potrzebujący, rozciąga swoje sādziowskią władzę na dwa Krolestwa y wszystkie zwierzchności w nich ustanowione.

LI

wio-

Każdy, by też iako naymniey do sprawy wytoczoney przed ten Trybunał należący, lub do rady o niey wchodzący, lub z jedną stroną zpowinowacony, niemoże na niey zasiadać y oney sādzić. Sādziom zakazano rozmawiać między sobą o sprawie, ale każdy po wysłuchanych dowodach stron daie własną detyzyā, którą pisarz Trybunałski wprowadza do ksiąg, każdemu sādziemu zawsze do czytania otwartych, aby byla świadectwem roztropności, uwagi y sprawiedliwości sādzącego, a prawidłem miōdzi dla przyfuchania się zasiadającej.

Rozumnym iesttze ostrzeżi Krol rozporządzeniem, aby sprawy bez opoznienia y zwłoki się kończyły. Na poczatku każdego roku wszystkich spraw registr drukowany, bywa w izbie sādowej zawieszony; tym porządkiem jedna po drugiej sprawy przywołane przed sād wprowadzają się, iak sād zapisane. Nic tey kolei cofać y mieszać niemoże, oprócz spraw gardlowych, ktore z rodzaju swego zwłoki niecierpiā. Wielościā spraw miarkuā sādziowie swoje zasiadania obowiazani będąc koniecznie wszystkie na poczatku roku wpisane odsādzić sprawy; wolno im łatwieysze, odrzuciwszy patronow, z podanych na piśmie sādzić dowodow.

Do wolnego y porządnego sprawiedliwości biegu y sādow zalety, należało opisać patronow: to mądry y sprawiedliwy Krol wypełnił.

Nikt u tego sādzu stawać niemoże, ał wprzod pokazawszy na piśmie świadectwo postępkow swego w nauce prawney, w Akademiach uczynionego, y usprawiedliwszy swoje zdanie do stawania w sprawach kilka mowami przedtym Trybunalem mianemi. Oprócz przyśięgi zwyczajney, ktora patronowie czynią przy swoim przyięciu, sādziowie mogą nakazać im przyśięgę dawnym Rzymianom zwyczajną y od nich nazwanā *juramentum calumniae*, (jest to przyśięga, ktora patronowie czynili Rzymscy dla przekonania sādzu, że poczciwie y szczerze stawali, ieden za stroną powadną sprawiedliwe czyniąc wywody, drugi za odporną bez siglow y wykrętow iey broniąc.) Obowiazek ten u-

staw

wione, oprócz rad wojskowej, morskiej y skarbowey w pewnych tylko sprawach; żaden szlachcic w sprawie honoru y życia niemoże, oprócz tego, do żadnego innego sądu być zapozwany. Wszytkim zgola obywatelom wolna jest zwłaszcza w sprawach gardłowych do tego Trybunału appellacya, dekreta iednak iego na śmierć skazujące niewprzod mocy nabywają, aż są od Krola potwierdzone y podpisane.

Jakie są zadworne sądy w Kopenhadze?

Izba zadworna (*Hof-Rett*) rozciąga zwierzchność swoię na wszytkich dworzan y urzędników przednieyszych krolewskich y tych którzy od Krola są tytułami honoru ozdobieni, gdy mieszkaia w Kopenhadze; urzędnicy mnieysi y czeladź dworu krolewskiego zostaią pod zwierzchnością sądu zadwornego niższego (*Borg-Rett*) od którego appellacya idzie do rady zadwornej, a od tey do Trybunału naywyższego Krolewskiego.

Konfystorz Krolewski Selandzki, na którym pod sprawą Wielkorządcy krolewskiego zasiadaią nauczyciele Akademii Kopenhadzkiej decyduie sprawy małżeńskie y akademickie tak uczących

iako

sławę Krolewską na patronow włożony, czyni ich pilnym y w stawianiu ostrożnemi. Nim przystapią do rozpoczęcia sprawy, powinni mieć napisane y przygotowane wszytkie dowody, y wyciągnięą treść prawnych dokumentow, aby w przypadku choroby, mogli inny ich miejsce zastąpić bez zatrudnienia sądu, stron y sprawy. Jest y ta w tym sądzie ostrożność, że patronowie prawnych dokumentow od siebie przyprowadzonych sami nieczytaią przed sądem, ale je do czytania pisarzowi oddaią Trybunałskiemu. Już namieniono, że Patronom surowie zakazano o nadgodę z stroną się umawiać abo targować; tę im sąd dekretem naznacza.

iako uczących się z wolną zawsze dla stron appellacyą do trybunału krolewskiego.

Jaki jest proces sądowy w Trybunatach Duńskich?

Prawa Duńskie bez mała w całej Europie nie nayiaśnieysze, naydokładnieysze y naysprawiedliwsze tak doskonale proceder opisały sądowy, że dochodzenie sprawiedliwości, ani zbytecznemu czasu przeciągowi, ani zawilosciom y wybiegom Patronow, ani prawnym niepodlega nakładom.

Każda sprawa u nayniższego sądu zaczyna się od pozwu, który jest gruntem sprawy y zamykać powinien dowody strony powodney, na które odpowiada strona zapozwana; za przywołaniem sprawy strony podaią na piśmie bez żadnych Patronow wywody y stawia świadkow; jeżeli Sędzia na pierwszym zasiadaniu dostatecznie przenika sprawę, zaraz ją sądzi; jeżeli nie, oboiey lub iedney stronie nakazuje mocnieyszymi ją utwierdzić wywodami. Zawsze pismo od iedney podane strony przychodzi do wiadomości drugiey, aby na nie odpowiedziała. Te pisma poty się powtarzaią, poki sprawa nie jest dostatecznie objaśniona y wyluszczonea.

Strona odwoływaiąca się do izby powiatowey powinna w 6 miesiącach rozpocząć tam sprawę, pokazać dowody nayniższemu sądowi podane y uciążliwości dowodzić dekretu. Bywa to podczas, że izba powiatowa nowe dla dostatecznieyszego sprawy wyluszczenia każe podawać stronie powodney zarzuty, a odporney odpowiedzi; zawsze iednak bez patronow używania y stawiania.

Gdy która strona zakłada od sądu izby powiatowej appellacya do Trybunału najwyższego królewskiego, powinna w roku jednym y szczęściu niedzielach z Danii, a w półtora roku z Norwegii appellacyi popierać w tym Trybunale. Ten to jest sam jeden w Danii trybunał, gdzie patronów do spraw przełożenia używają, którym po zakończonej sprawie sąd назнача nadgrode; we wszystkich innych sądach piśmami strony się rozpierają.

Po napisanym w Trybunale najwyższym dekrete, który żadną miarą naruszony być niemoże, y żadnym rewizyom niepodlega, strona wygrywająca otrzymuje exekucyą na dobrach y osobie strony na sprawie upadającej, tak do rzeczy wygranej; iako do wydatków prawnych w dekrete zawszeznaczonych.

Jest ten chwalebny w Danii zwyczaj, a w innych państwach nieznaiony, że każdy Sędzia niższy, od którego strona appelluje do sądu wyższego, powinien u tegoż sądu (osobiście jednak niestawiając) ważności y słuszności swojego bronić dekretu; sąd wyższy najmnieysze sędziów zwierzchności swej podległych winy karze ku przykładowi drugim, a przekupionych zawsze skazuje na śmierć, sądzącego zaś niesprawiedliwie dla względów przyjaźni, stanu lub powinowactwa na zapłacenie szkód stronie ukrzywdzonej.

Jakim prawem sądzą się państwa Króla Duńskiego?

Prowincye Niemieckie należące po większej części do familii Oldenburgskiej panującej nad Danią od roku 1448, mają za grunt prawa cywilnego używane w Niemczech prawo Rzymskie

obia-

obiasnione edyktami królewskimi. (a) *Xieństwo Holsztyńskie* oprócz prawa Rzymskiego przyjęło ieszcze prawa Lubeckie y Salskie, a *Xieństwo Sleswickie* prawa Jutlandzkie.

Statut Duński *Krystyana V* (b) zebrany z prawa ziemskiego, statutu dawnego *Waldemara II* Króla roku 1231 y ustaw królewskich na 6 ksiąg podzielony, zawiera prawa Duńskim językiem pisane, jasne, dokładne y dwojakiemu tłumaczeniu niepodległe: *pierwsza księga* zamyka proces prawny, *druga* rząd kościelny, *trzecia* różne stany osob, onych przywileje, urzędy, porządek miast wewnętrzny & c. *czwarta* ustawy morskie, *piąta* kontrakty y sposoby nabywania własności, *szoستا* występki y kary, z których ciągnięcie złoźców abo tortury wyrzucone y w sądach zakazane, a dobr zabranie na skarb za samę tylko zbrodnią obrażonego maiestatu królewskiego lub iey w ciężkości podobną, pokazują łagodność rządu Duńskiego.

Statut

(a) Uczony *Gronhielm* zebrał y porządnym rozłożyłszykiem wszystkie ordynacye, ustawy y edykta na państwa Niemieckie korony Duńskiej wydane, którym *Fryderyk V* d. 31 Grudnia r. 1747 listem swym królewskim nadał moc prawa.

(b) *Réal w Science du gouvernement* t. II p. 687 mowi w te słowa: Ten statut (to jest *Waldemara* Króla) był poprawiony na końcu wieku przeszłego od *Fryderyka IV*. Trzeba mu było otworzyć statut Duński, napis onego *Cadex Danicus Christiani V*, pokazałby mu onego prawdziwego wynalazcę. Pamięć nasza jest pewnym świadkiem panowania *Fryderyka IV* zmarłego roku 1730; kilka miesięcy, przez które *Fryderyk* na końcu wieku przeszłego panował, niemogą go uczynić Królem wieku przeszłego. niewystarczyłyby zaś do rozpoczęcia y dokończenia tak wielkiego dzieła, iakim jest statut Duński.

Statut Norwęgski podobny jest we wszystkim Duńskiemu, wyjąwszy opisanie polowania, ryb łowienia y dobr trzymania.

Jakie są podatków rodzaje w Danii?

Łagodność rządów Duńskich nie w samych tylko wydaie się sądach, ale ściaga się jeszcze na podatków rodzaje y podatkowania sposob. Dań którą Duńczycy Krolowi płacą, nie dzieli się na wymyślnie rozmnożone podatków rodzaje, jest prosta, a wybieranie oney tak mądrze od *Fryderyka IV* opisane, że intraty prawie bez kosztu wchodzi do skarbu krolewskiego.

Krol Duński wszystkie swoje dochody odbiera z dobr krolewskich, z podatków y cła od okrętów przez Zund przechodzących. Z dobr stołowych zdawna do korony należących intraty idą na utrzymanie familii, stołu y dworu krolewskiego; z dobr zaś po odmianie wiary y rządów do korony przyłączonych, utrzymuje się pewny komput iazdy. Chłopi płacą Krolowi czynsz z gruntów iako dziedzicowi, y podatek iako Monarcho.

Podatki iedne wybierają się ze wsiow, drugie z miast, trzecie są wsiom y miastom zwyczajne, y tak na szlachte iako mieszczan rozłożone.

Wieśniacy oliadli płacą z beczki gruntu (*Hart-Korn*), która w naylepszych gruntach ma 112,000, a w naypodleyfzych 700,000 stop kwadratowych, z przyłączoną zawsze osobnie łaką, płacą (a) 16 grzywien Duńskich (zl: Pol: 18 gr: 20) y dzieścinę oddają.

Wie-

(a) Grzywna Duńska czyni groszy Pol: 35. Z iedney beczki guntu płacą chłopi Duńscy czworaki podatek, za sępy (*Korn-Skatten*) grzywien 4 gr: 12; czynszu (*Mattri-
kel-*

Wleśniacy nieoliadli (a) naiemnicy, rzemieślnicy, wyjąwszy tych, którzy pracują około narzędzia rolniczego, ekonomowie pańsey, żony y dzieci fararzow, wikaryuszowie, syndycy kościelni, młynarze, arędarze dobr szlacheckich y chłopskich uprzywileiowanych, parobcy, dziewczki &c, płacą pogłowne.

Podatki z miast do skarbu wchodzące są z cel (b) na towary cudzoziemskie włożonych, y nie-
kto-

kel-Skatten) 9 grzywien czterma ratami napoczątku każdego kwartału; na Kawaleryą (*Ritten-Skatten*) grzywien 1 gr: 8; za mięso y słoninę (*Oxe-og-Fliske-Skatten*) gr: 12. Ten podatek nigdy się niepodwyższa oprócz iednych sępow, które podczas w ziarnie się odbierają, zwłaszcza gdy cena zboża jest wysoka.

(a) Szlachta, dozorczy, sekretarze, ekonomowie, burgrabiowie domow krolewskich y wszyscy urzędnicy dworsey płacą pogłownego (*Folke-og-Familie-Skatten*) za siebie samych tal: Duńskich 2 (talar Duński czyni około zl: pol: 7.) tyleż za żony swe y za każde dziecię lat 12 mające, jeżeli mają konie za każde miejsce, gdzie je chowają talar 1.

Fararze od żony y każdego dziecięcia talar 1 $\frac{1}{2}$, od koni talar 1, sami zaś od tego podatku są wolni.

Wikaryuszowie, organisci, syndycy kościelni, młynarze, chłopci arędujący dobra uprzywileiowane od siebie samych, żon swoich y każdego dziecięcia po grzywien Duńskich 4, a za wszystkie konie razem grzywien 6 abo talar 1, od każdego parobka grzywien 3, od dziewczki grzywien 2.

Naiemnik dzienny płaci od siebie talar 1, od żony półtalera.

Rzemieślnicy na wsi mieszkający od siebie samych, od żon swych, od każdego dziecięcia y czeladnika po tal: 2.

Chłopi czynszowi na rolach własnych, krolewskich, szlacheckich siedzący niepodlegają pogłownemu.

(b) Niektóre tylko towary z *Danii* wychodzące płacą cło bardzo małe. Towary cudzoziemskie iedne na drugie biorąc płacą 10 od 100 więcej zaś przychodzące na okrętach cudzoziemskich, niż krajowych; za te które do kraiu wprowadzone, z kraiu znowu wychodzą, komory cło wracają.

których krainowych z portów Duńskich wychodzących, z akcyz, podatków od małżeństwa. (a) Czynniki z domów y pogłowne z mieszczan, na domowe każdego miasta potrzeby, y utrzymanie w nim porządku, oświadczenia y sprawiedliwości obracają.

Podatek tak wsiom iako miastom, szlachcie y chłopom pospolity jest papier sęplowany (b) do wszystkich przywilejów, dokumentów prawnych, zapisów, kontraktów &c, pod nieważnością innych,

(a) Od podatku tego rolnictwu y zaludnieniu kraju przeciwnego, uwolnieni są wszyscy chłopci, żołnierze y maytkowie; Inni obywatele płacą: ludzie na godnościach postanowieni talarów Duńskich	50
Szlachta bez godności	20
Duchowni wiejscy, arędarze, ekonomowie	
Pańscy y mieszczanie	4
Rzemieślnicza czeladź	2
Lokale, najemnicy &c	1

(b) Wszystkie obligi, kontrakty przedaźne y wszelkiego rodzaju, rachunki kupieckie, konwencye &c, powinny być pisane na papierze sęplowanym, którego cena jest według summy w tych kontraktach, obligach &c wyrażoney. Jeżeli summa nieprzenosi 100 talarów (zawsze się kładą tu talary Duńskie, na jeden talar idzie grzywien Duńskich 6, a na grzywne groszy Duńskich 16 to jest Polskich 35) arkusz papieru kosztuje grzywien 3:

	talary	grzywien	groszy
(100 do 300	1		
Od talarów) 900 - 1,200	3		
) 4,000 - 5,000	16		
(9,000 - 10,000	40		
Od summy przenoszący 10,000		10,000	
by największy		50	

Kwity także powinny być zapisywane na takimże papierze, ale daleko tańszym. Kwit na summe mniejszą od 100 talarów na arkuszu zapisany kosztuje gr: 4, a na największą talarów Duńskich 12.

De-

nych, prawem ustanowiony y nakazany. Na grę kart nałożył Fryderyk V groszy 6, y ten przychód oddał szpitalowi na 300 ubogich od siebie fundowanemu.

Cło morskie Zundskie y w Beltach jest najdroższym kleynotem kotony Duńskiej y największym dochodem szkatuły (a) królewskiej. Wszytkich narodów, niewyłączając nawet Szwedzkiego, (b) okręty z oceanu na morze Bałtyckie wchodzące, y nazad powracające płacą r albo r $\frac{1}{4}$ od 100 Królowi Duńkiemu prawo z dawności czafu y traktatów uczynionych na wybiera-

Dekreta wszystkie na takimże papierze piszą się y wydają. W trybunale najwyższym pierwsze trzy arkusze płacą się po talerze Duńskim, w sądach średniej instancji każdy arkusz po grzywien 3. W sądach najniższych po grzywnie 1 groszy 8.

Na pozwy y supliki do trybunału najwyższego arkusz grzywien	3
Do sądów średniej instancji	1 gr: 8
Do sądów pierwszej instancji	6
Na supliki do Króla, pilna pamiętno &c	8
Arkusz na diploma na Hrabstwo tal:	300
na Baronostwo	200
na Szlachectwo	100

Na przywi sie urzędów Kanclerza, Ministrow &c
 100 |

Na inne przywileje według godności y wysokości urzędu, aż do talarów
 4 |

(a) Król Duński oprócz przychodów publicznych ma przykładem innych królów intratę dla siebie y swego urodobania wyłączoną, która nie wchodzi w podział wydatków publicznych, taką intratą Króla Duńskiego są: cło Zundskie, cła miast Bergen, Drontheim w Norwegii, także Altony w Niemczech.

(b) Szwedzi traktatem Rotschildkim roku 1658 y traktatem Kopenhadzkiem r. 1660 uwolnili się od płacenia cła na Zundzie, a traktatem Fryderyksburgskim d. 3 Lipca r. 1700 przyjęli obowiązek onego płacenia.

bieranie tego cla mającemu. Okręty Francuskie, Hollenderkie, Szwedzkie żadney niepodlegają rewizyi, ale placą według świadectwa komor celnych własnych krajow; inne wszystkie bywają przegladane. Clo to Królowi przynosi na rok wiecey niż 600 tysięcy talarow bitych, (a) a wszystkie dochody roczne korony Duńskiej podług pisarzow politycznych mniemania podchodzą pod 9 millionow takichże talarow.

Jak wielka jest potencya korony Duńskiej na lądzie y na morzu?

Wojsko lądowe Króla Duńskiego częścią jest narodowe z wyprawnych żołnierzy, których chłopci (b) z pewney liczby beczek (*Hart-Korn*)

(a) 3,000 okrętow przechodzi przez *Zund* y tyleż na zad powraca, więc trzeba liczyć 6,000 okrętow; każdy okręt rachując jeden na drugi placą 1 od 100, iako placą okręty Francuskie, Angielskie, Szwedzkie y Hollenderkie, niemoże wiecey placić nad 100 tal: bitych; abo 125, iako placą okręty Duńskie, Niemieckie, Moskiewskie, więc mało co większa summa wypaść może od 600,000 tal: bitych.

(b) Z ho beczek gruntowych stawa do hom poltera żołnierza nakładem chłopow, to jest jeden żołnierz uzbrojony y odziany, a drugi rekrut bez broni y munduru, którzy żołd ze skarbu biorą, gdy wyciągną w pole; w pokoju zaś żadney nieodprawnią służby, oprócz ćwiczenia żołnierskiego, które każdej niedzieli czynią po nabożeństwie. *Dania* przysławnie wyprawney iazdy 7,200 oprócz officyerow wyższych y niższych, *Sleswick*, *Holsacya*, *Rantzau* y *Finneberg* z pewney liczby plugow 1,832, *Hrabstwa Oldenburskie* y *Delmenhorstańskie* 600; *Norwegia* dragonii 3,440, piechoty 16,200, oprócz Officyerow y 8 kompanii lekkiego żołnierza. Wszystkim tego woyska Officyerom żołd idzie ze skarbu krolewskiego w czasie wojny y pokoju. Wojsko cudzoziemskiego zaciągu powinności żołnierskie odprawiające składa się z 1 regimentu dragonii, 11 iazdy, 16 piechoty, 3 artylleryi. Obacz *Lettres sur le Danne-mare* pag: 220.

na wojnę stawić powinni w broń y mundur opatrzonych, a w pokoju żywić y odziewać, częścią z pulkow cudzoziemskiego zaciągu z ludzi w Niemczech werbowanych, którzy gotowizną żołd z skarbu odbierają krolewskiego. Według ustawy *Fryderyka V* ogulność woysk Duńskich wynosi 70,651, to jest iazdy 5,547, dragonii 5,357, piechoty 58,379, ludzi należących do artylleryi 1,368.

Wielkie y nieprzejrane lasy, ktore okrywają *Norwegią* dodają Duńczykom drzewa do budowania okrętow nad potrzebę. Gdyby zaludnienie kraju, y dochody skarbu wystarczały na osadzenie flot, onych oporządzenie y utrzymanie, *Dania* stałaby się potencją na morzu najsilniejszą y rozciągnęłaby swoy handel do ostatnich świata krajow. W tey nieludności y dochodow szczupłości może wystawić 50 okrętow wielkich woiennych.

Jakich używa tytułow Król Duński?

Pitze się z Bożey łaski Krolesem Duńskim, Wandaliskim, Gotskim, Xiążęciem Sleswickim, Holsztyńskim, Stormarskim, Ditmarskim, Hrabią Oldenburskim, Delmenhorstańskim &c.

Jakie są Ordery Kawalerskie w Danii?

1) Order *Stonia Duńskiego* niewiadomo pewnie od kogo y kiedy ustanowiony. Od *Fryderyka III* odnowiony dla 30 Kawalerow pierwszey godności, którzy na wstędze błękitney morowey na pierśiach wiszącej noszą stonia złotego białoszmelcowanego dzwigającego na grzbiecie wieżę czerwono-szmelcowaną, a na szyi murzyną.

W dni

Na ćwiczenie mlodzi w kunszcie rycerskim założona jest szkoła rycerska y opatrzona dochodami na 100 kadetow.

W dni uroczyste Kawalerowie noszą ten Order na łańcuchu złotym z słońców y wież na przemianę z sobą spoionych złożonym.

2) Order *Dannebrog* według świadectwa niektórych Pisarzów od *Waldemara II* Króla na pamiątkę zesłanej z nieba chorągwi z białym krzyżem wojsku Duńskiemu przeciwko Finlanczykom wojniacemu ustanowiony roku 1219, a od *Krystyana IV* r. 1471 odnowiony. Kawalerowie, których jest 50, noszą krzyż złoty dyamentami sadzony na wstędze białej morowej, z brzegami ponowemami, gwiazda na sukniach srebrną haftowaną, jest ośmio-graniasta.

§. III.

O Królestwie Pruskim.

Które kraje należą do Króla Pruskiego?

1) Królestwo Pruskie, 2) Marchia Brandeburska (a) dawniej od krajo pisow Polskich Xięstwem Zgorzelskim zwana, 3) Pomerania bliższa y dalsza, oprócz dwóch powiatów do korony Szwedzkiej należących, 4) Xięstwo Śląskie, to jest Śląsk dolny, znaczna część górnego y Glatz, 5) Xięstwa Magdeburskie y Halberstadzkie, miasto Halla Saska, Hrabstwo Mansfeldzkie spólnie z Elektorem Saskim w sekwestr wzięte, 6) Dzierżawy y miasta Luzackie, 7) W cyrkule *Westfalskim* Xię-

(a) Już, są opisane kraje wszystkie Niemieckie Króla Pruskiego w Rzeczy Niemieckiej y w Niderlandzie położone, dla tego tu nie będą powtórzone. Starostwa Lawemburskie y Bytowskie znajdują swoje miejsce między krajami pod obowiązkiem lenności y hołdu korony Polskiej zostającymi, a *Neuchatel* między alliantami Szwajcarskimi. Tu cała rzecz będzie o Prusach.

Xięstwa: Kliwskie, Mindeńskie, Murskie (*Moerselt*) y Fryzyi wschodniej; Hrabstwa: Markańskie (*de la March*) Teklenburskie, Lingeńskie, Rawensbergskie, 8) w *Niderlandzie* część Geldryi górnej z M. S. tegoż imienia. 9) przy *Szwajcarach* Xięstwa Newemburskie, (*Neuchatel*) y Walengeńskie. I w *Polszcze* Starostwa lenne: Bytowskie y Lawemburskie; zastawne Starostwo Drahimskie y Żuławy Elbląskie; w *Litwie* dziedziczne włości Sereia y Tawrogi.

Jakie są położenie y obszerność Królestwa Pruskiego?

Prusy od panującej tam rodziny nazwane Brandeburskie naprzód podbite od kawalerów (a) krzyżackich do Polski sprowadzonych od *Konrada* Xcia Mazowieckiego r. 1226, potem od *Kazi-*

(a) Właśnie tu jest miejsce namienić krótko o początkach, wzroście y upadku Krzyżaków, którzy tak ściśle z Polską mają historią związek. Po ustanowieniu w ziemi S. Kawalerów kościelnych (*Templarii*) około roku 1118 od *Hugona de Paganis* y *Godofruda de Saint Ademar*, także kawalerów S. Jana Jerozolimskiego teraz Maltańskich od *Gerarda Tunga* początek biorących, a od *Innocentego II* Papieża potwierdzonych r. 1130; Niemcy którzy z *Fryderykiem I* Cesarzem do ziemi Świętej szli, po śmierci jego zakon Braci Szpitalnych r. 1190 dla pomocy y dozoru Niemców chorych założyli pod obroną y zabezpieczeniem *Maryi Panny*, a sprawą *Henryka Walpolda de Passenheim*, który w *Akrze* od Chrześcian dobytej szpital y kościół zbudował. *Henryk VI* Cesarz ustanowienie tak pobożnego związku pochwalił, a *Celestyn III* Papież ustawy onego potwierdził, regulę S. *Augustyna* Braci nadal, habit biały z czarnym krzyżem do noszenia naznaczył, w godności y przywilejach z kawalerami kościelnymi y S. Jana Jerozolimskiego porównał, y gospodę Niemiecką na górze *Sion* im darował, od ktorej nazwali się *Bracia Szpitalni Maryi Panny góry Syońskiey*.

zimierza IV Krola Polskiego do hołdu przymuszona, a od Syna jego *Zygmunta* I na Xięstwo *Swieckie* obrocone y *Albrychtowi* Margrabi Brande-

Po zawoiowaney ziemi S. od niewiernych, *Herman Salza* IV Mistrz Krzyżacki przeniósł się do *Wenecyi*, a potym osiadł w *Marpurgu* w *Hassji*. Za Mistrzostwa *Hermana* zakon Krzyżacki zbożacil się wielkimi włościami, ktore Monarchowie różni zawdzięczając onego męstwa y przysługi Chrześcijaństwu nadali w *Niemczech*, *Apulii*, *Romanii*, *Węgrzech*, *Armanii* &c.

Konrad Xiążę Mazowieckie niemogąc dać odporu okrutnym Pogan Pruskich najeźdom, ustanowił w *Dobrzyniu* Kawalerow dla gromienia onych nakształt kawalerow mieczowych *Inflantkich*, ale ci w krotce od Prusakow byli wybici (piszę to z *Dusburga* kapłana zakonu Krzyżakow Pruskich dzieiopisa Pruskiego, ktory w 100 lat po przyściu Krzyżakow do Prus żył, y historią zakonu swego doskonale od Polskich Pisarzow daleko późniejszy wiedzieć musiał.) *Konrad* widząc że kawalerowie od niego ustanowieni y w *Dobrzyniu* osadzeni (historycy Polscy o tym ustanowieniu wzmianki nieczynią, ale *Dusburg* wyraźnie świadczy) upadali, udał się do *Hermana Salza* W. Mistrza Krzyżackiego; ten dla umowienia z *Konradem* pewnych warunkow wysłał do Polski 40 kawalerow, ktorzy sobio zbyt dufając y chcąc się Polakom zalecić, na Prusakow bardzo odważnie, niż roztropnie uderzywszy, jedni na placu polegli, drudzy niebezpiecznie ranionemi zostali. Z temi ostatnimi *Konrad* umowę uczyniwszy nadał im *Chelmińską* y *Dobrzyńską* ziemię y to nadanie podpisem ręki swej y pieczęcią wielką sfwierdził r. 1226. Dzieiopisowic nasi twierdzą że darowizna ta była tylko doczesna, pokiby Kawalerowie Prus nie zawoiowali, *Dusburg* zaś mieni ją być uczynioną bez przydania żadney kondycyi. Jakóżkolwiek jest, Kawalerowie ściągęli sity swoje do ziemi *Chelmińskiej* y wybudowawszy niektore twierdze mianowicie *Chelmino*, *Dębow*, teraz *Dybow* &c, woiować Prusy zaczęli r. 1230, a w lat 53 potym dobytą bronią całe Prusy opanowali y nakształt *Niemieckich* krajow rozporządzili. Za tegoż Mistrza *Hermana de Salza* upadający Kawalerow *Inflantkich* zakon złączył się z Krzyżakami y onego ustawy, habit, rząd przyjął. Krzyżacy *Inflantscy*

deburskiemu ofarniemu Mistrzowi Krzyżackiemu w Prusach na lenność dziedziczną oddane roku 1525; daley traktatem *Wielawskim* r. 1657 od *Jana*

obierali osobnego Mistrza ktorego potwierdzał Mistrz Pruski. Dependencją tę zrzucił z Mistrzostwa *Inflantkiego* waleczny *Walter-Plattenberg* wykupiwszy się od niej wielką summą pieniędzy, ktore wyliczył *Albrychtowi* Xiążęciu *Brandeburkiemu* Wielkiemu Mistrzowi Pruskiemu roku 1521.

Chociaż Krzyżacy całe posiadli Prusy, Wielki ich Mistrz zawsze jednak mieszkał w *Marpurgu*, pierwszy do *Malberga* Mistrzowską przeniósł stolicę *Siegfryd de Pautwanggen*.

Krzyżacy obarczywszy Prusakow na dobrodzieiow swoich Polakow broń obrecili. Naprzod *Gdańsk* roku 1310 *Władysławowi Łokietkowi* przez zdradę niektórych mieszczan zwłaszcza Niemcow wzięli, potym *Pomorską* ziemię mocą y mieczem ogarnęli, naostatek kraie *Wielkopolskie* przez zaboie, morderstwa y rabowania pustoszyli. Roku 1331 przy *Głuszynie* porażeni, a przy wsi *Płowcach* blisko *Radziejowa* na głowę zbici nieprzeżali najeżdzać *Polskich* krain. Pokoy w *Wyszogrodzie* *Węgierskim* za pośrednictwem *Karola* *Węgierskiego* y *Jana* *Czeskiego* Krdlow ustanowiony r. 1335 przyśadził im ziemię *Pomorską*, a nakazał wrocić do *Polski* *Chelmińską* y *Dobrzyńską*, na co jedwie Krzyżacy r. 1343 przyśtali. Potym pokoju Krzyżacy przez lat blisko 50 z Polakami spokojne zachowując *Litwę* najeżdżali y pustoszyli. Gdy *Władysław Jagiello* tron *Polski* r. 1386 osiadł z przyczyny spólnego nad *Litwą* y *Koroną* panowania dawne odnowily się nieprzyjaźni, Krzyżacy też mocne twierdze pobudowawszy y państwo swoje szeroko rozpostrzeniwszy, stali się daleko hardsi y do pokonania trudniejszy. Z tym wszystkim *Władysław Jagiello* sławnym hardość ich przytępił przy *Grunwaldzie* d. 15 Lipca r. 1410 zwycięstwem: według *Pisarzow* naszych 50 tysięcy z Mistrzem *Ulrikiem de Jungingen* trupem na placu położywszy, a 40 tysięcy poimawszy, ale z tak wielkiej klęski nieprzyjaciol korzystał zaniedbał, czego dobrze przypłacił przymuszonym będąc z niemi przez całe życie woiować. Jedwie za Syna jego *Władysława* do trwałey z niemi przyszło zgody r. 1435.

Jana Kazimierza y Rzeczypospolitey z holdu wypuszczone, nakoniec od *Fryderyka I* do tytułu *Krolewskiego* r. 1701 podniesione, graniczą na
połnoc

Krzyżacy ustronieni od Polaków wywarli okrucieństwo na swych poddanych Prusaków, obracając dowcip na nie-
litościwe trapienie onych. Pruskie miasta y szlachta nie-
chcąc daley cierpieć drapieżnego panowania, wypędziwszy
ich z miast wyprawili Posłow do *Kazimierza IV* y koro-
nie poddały się roku 1254, Krol przyjąwszy pod swoją o-
bronę Prusy, krwawą przez lat 12 z Krzyżakami wojnę
toczył, nakoniec dobywszy *Choynicy* pokoy za pośred-
nictwem *Rudolfa* Pośła Papieskigo z niemc w *Toruniu*
roku 1266 uczynił: Ziemię Pomorską, Dobrzyńską, Chel-
mińską, Michalowską, Malborską do korony wiecznemi
czasami przyłączone, a Mistrz Krzyżacki *Ludwik d' Erlich-
hausen* resztę Prus lennością od Krola otrzymał y na wier-
ność przyślągl.

Albrycht Xiążę Brandeburskie Siostrzeniec Krola *Zy-
gmunta I* obrany Mistrzem Pruskim roku 1512, ościągł się
holdu czynić przez lat 13, nakoniec wypędziwszy z Prus
przy wierze S. Katolickiey stojących Zakonnikow, naukę
Marcina Lutra przyjął, płaszcz y krzyż zrzucił, a d. 10
Kwietnia r. 1525 w rynku Krakowskim Krolowi na tronie
siedzacemu wierność poprzyślągl y Xięstwo Pruskie lennym
prawem od Krola otrzymał na siebie, swoje potomstwo y
Kazimierza oraz *Jerzego* Braci swych także z potomstwem
plci męskiey.

Albrycht panował nad Prusami do roku 1568. *Albrycht*
Fryderyk Syn po nim na Xięstwo nastąpiwszy wpadł w szale-
ństwo, dany mu był za opiekuna r. 1578 *Jerzy Fryderyk*
Margrabia Brandeburski na Anspachu; po nim *Joachim*
Fryderyk Elektor Brandeburski roku 1605, nastatek Syn
iego *Jan Zygmunt* roku 1608, który nie czekając śmierci
Albrychta Fryderyka niedołężnego na siebie y Bracią swoją
lennym prawem Xięstwo Pruskie u *Zygmunta III* wyjednał
y hold mu r. 1611 w Warszawie oddał. Wnuk iego *Fryde-
ryk Wilhelm* związawszy się z Szwedami na *Jana Kazimie-
rza* powstał, Krol aby go od strony Szwedzkiej odciągnął,
musiał od holdu uwolnić traktatem Wielawskim r. 1657
pod temi warunkami, aby Elektor od holdu wolny wie-
cznie.

REGISTR RZECZY

W I. TOMIE ZNAYDUJĄCYCH SIĘ.

A.

<i>Abissyńska</i> wiara	137	<i>Anglii</i> państwa, gra- nice	369
<i>Abruzzy</i> miasta	194	podział	370
<i>Admirałska</i> rada w Szwecyi	574	porty, zbrojownie	372
<i>Adulia</i>	250	miasta znaczniejsze	372
<i>Adziamugłani</i>	275	wyspy wkoło leżące	373
<i>Afryki</i> kraie	18	kraie nabyte w Euro- pa	375
pogańskie wiary	155	żyźność, własności	379
postać obywatelow	171	handel	379
<i>Agawow</i> wiara	155	dochody	384
<i>Akademie</i> Paryskie	290	ludność	386
Szwedzkie	520	produkcy roczne	392
<i>Akadya</i>	378	manufaktury, rzemi- sławnosci	398
<i>Akirman</i>	247	nauki wyzwolone	398
<i>Akwitanii</i> miasta	292	połow ryb	399
<i>Albion</i>	369	ofady	405
<i>Albanii</i> miasta	249	kambierstwo	408
<i>Alentei</i> miasta	346	pieniądze	412
<i>Alexandrya</i>	255	bank	417
<i>Algarbii</i> miasta	346	akcy	419
<i>Algierska</i> Rzplta	259	przymioty, charakter	423
iey miasta, rząd	260	rząd, moc Krolow	426
<i>Ali</i> nastę: <i>Mahometa</i>	142	Duchowieństwo	446
<i>Alsacyi</i> miasta	294	prawa	445
<i>Amazya</i>	250	długi narodowe	453
<i>Ameryki</i> kraie	23	sily woienne	456
<i>Anarchia</i>	116	Ordery	458
<i>Andaluzyi</i> miasta	324	Tytuły Krolewskie	458
<i>Andranow</i> balwoch:	161		
	Nn		Szla-

Szlachta	452	Aspekty Xieżyca	60
Anglia nowa	377	Ajekuracye na okręty	
Angolanow wiara	157	handloin szkodliwe	304
Anhaltynskiego Xie-		Astrologow pohańbie:	44
stwa miasta	204	Asiuryi miasta	324
Ankońska Marchia	183	Atestyńskiego domu	
Antæci Antipodani	73	państwa	241
Antradury miasta	345	Atmosfera	32
Antropophagi	130	clurelian: Xie: miasta	293
Antwerskie Margra:	244	Aurora Borealis	35
Archipelag	14	Austria Arcy-Xieństwem	
Arragonii miasta	325	przyozdobioha	200
Armenia górna	253	Austryacki Cyrkul	200
Artezyadoltaie sieFr.	242	iego miasta	200
miasta iey	294	państwa do niego	
Aryfokracya	111	należące	257
prawa idy	111	Awenion Hrabstwo	183
Ascii, Amphiscii	73	Azorskie wyspy	348
Asiniaria wyspa	403	Azyi kraie	18

B.

Bakon Kancel: Ang:	383	Bawarski Cyrkul	200
Baleary wyspy	327	iego miasta	201
Balsam Amerykań:	355	Beiry miasta	346
Bank Angielski	417	Belgickich Prow: mi:	243
Duński	533	ich rzad	246
Hamburski	209	Beninow balwochw:	159
Sztokolmski	492	Bessarabii miasta	247
Barbaryi kraie y mi:	259	Bill albo projekt An:	437
Barki miasta	255	Bipontyn: Xiestwo	487
Barometr	32	Bishayi miasta	323
Barryerowe miasta	244	Biskupow Hiszp: doc:	326
Bartonii miasta	563	Blyskawica	36
Batalie Ang: z Fran:	386	Banoński powiat	183

Bosnii

Bosnii miasta	247	Brunswickie Xiestwo	202
Brabancya	244	Brytanii nazwisko	369
Braminowie Indyficy	148	Brytanii Francuskiej	
Brandenburgii miasta	204	miasta	292
Brandeburskiego do-		Bulgarya	248
mu państwa	556	Bulla Złota	229
Bremenskie Biskupst:	487	Burg: Hrab: miasta	294
Brezylii miny dyam:	355	Burgundyi miasta	293

C.

Castro Xiestwo	183	Climata różne	76
Cesarz Rzym: Niem:	212	Colberta polityka na:	302
iego prawa własci:	212	Cyrkuly na sferze	41
tytuły	213	ich różności, własn:	50
namiestnik	213	Cyr: polarne, tropicz:	66
Kapitulacye	229	Cyrkuly Niemieckie	109
rada zadworna	228	rzady ich	226
izba Cesarzka	227	podatki	226
tron wakujący	214	Dyrektorowie	226
Charta foresta wAn:	447	Cyklady wyspy	256
Charta magna wAn:	429	Cypr	256
Chińskie sekty	149	Cyrkuly Węgierskie	470
obywatelow postać	171	Cywilne prawo	102
Chorografia	7	Czeskie Krolestwo	233
Cieśnina morska	14	należące kraie	234
Cieśniny Oceanu	25-26		

D

Drumacya dawna	473	państwa w Niemcz:	529
Dal: Tureck: miasta	247	za Europą	529
Węgierskiej	473	urodzaje, żyz: hand:	530
Danii państwa	524	kompanie Kupie:	532
granice	524	bank	533
wyspy mniejsze	525	przyrodz: char: Duń:	534

Nn 2

rzad

iząd y onego odmia: 534	<i>Deljinatu</i> miasta 293
Rady 537	<i>Demokracya</i> 108
Kancellarye 538	prawa iey 108
Duchowieństwo 541	<i>Despotyczny rząd</i> 113
sądowe zwierzch: 542	<i>Dejzcz</i> 33
trybunały naywyż: 544	<i>Długość Geograficzna</i> 68
sądy zadworne 546	<i>Dahomayczykowi</i> 166
prawo 548	<i>Druzowie</i> narod 252
podatki 550	<i>Duny</i> 12
papier śteplowany 552	<i>Dyamentow</i> szacun: 358
dochody Krolew: 553	<i>Dya: ofobli: wielko:</i> 357
sily woienne 554	<i>Dyarbek</i> 253
tytuły Kro: Ordery 555	<i>Dyllydeń: wiar rozl:</i> 138
<i>Deklinacya</i> słońca 84	<i>Dywan Turecki</i> 270

E.

<i>Egyptu</i> podział 254	<i>Epiru</i> miasta 249
pyramidy 254	<i>Escuryatu</i> opisanie 326
<i>Ekliptyka</i> 45	<i>Europy</i> części znacz: 17
<i>Ekwator</i> niebieski 41	granice 179
ziemski 64	obszerność 180
<i>Elekcyja</i> Papieżow 192	ludność 180
<i>Elektorow</i> liczba, ur: 215	nazwisko 179
<i>Elektorska</i> izba 214	postać obywat: 170
<i>Ellipsa</i> figura 57	<i>Extremadury</i> miasta 346
<i>Elżbieta</i> Krole: Ang: 382	

F.

<i>Farbierkie</i> robaczki 320	<i>Flandrya</i> Anstryac: 243
<i>Ferro</i> wvspy 529	Francuska 204
<i>Finlandyi</i> prowinc: 489	<i>Florenckie</i> W. Xstwo 236
miasta 486	<i>Floryda</i> 376
<i>Fionii</i> miasta 525	<i>Francyi</i> państwa, gr: 289
<i>Fluxus & refluxus</i> 15	podział 295

pań-

państwa, za Europą 295	Duchowieństwo 321
żyźność, własności 296	tytuły Krola 321
Krolow familie 297	sily woienne 321
handel, manufaktu: 297	szlachta 322
han: wady w rządzie 303	wielkorzą: żołnier: 295
miasta handlowne 306	<i>Francuskie</i> manufaktury
produkcye różne 306	Krolestwu szkodli: 307
osady 310	<i>Franc: win</i> gatunki 301
żegluga kompanii In-	<i>Fran: wyspy, miasta</i> 292
dyiskiey 311-313	<i>Frankoński</i> cyrkuł 207
przymioty Francuz: 314	miasta Cesar: wnim 282
rząd, rady stanu 316	<i>Frocht, zysk</i> z niego 310

G.

<i>Galindyi</i> miasta 563	<i>Góry</i> pagorki 11-12
<i>Gallicyi</i> miasta 324	nadmor: daw: świata 18
<i>Gailow</i> Afryk: wiara 155	nowego świata 23
<i>Gallii</i> abo <i>Wallii</i> Hr: 370	<i>Góry</i> znaczney: 19, 24
miasta 372	wstawione od wier: 249
<i>Gangasow</i> balwoch: 158	<i>Gotlandyi</i> Prowinc: 485
<i>Geldrya</i> 244	miasta 485
<i>Geografii</i> nazwisko, 1-6	<i>Grad</i> 34
<i>Geografii</i> męczennik 5	<i>Gradusy</i> 77
<i>Geografowie</i> starzy 3	<i>Grandowie</i> Hiszpań: 342
śrzedni, późni 6	<i>Grecya</i> wielka 192
<i>Geograficzna</i> szerok: 66	dawney miasta 249
długość 66	<i>Grecka</i> wiara 131
<i>Georgia</i> Ottomańska 259	<i>Grenady</i> miasta 324
<i>Georgianow</i> wiara 132	<i>Groenlandya</i> 524
<i>Gibraltar</i> 375	<i>Grzmot</i> 36
<i>Gingiranow</i> balwoc: 155	<i>Grzywny</i> Duńskie 550
<i>Głowa</i> ukoronowana 123	<i>Gustaw</i> Waza 494
<i>Golf</i> 14	<i>Gwiazdy</i> 51-52
<i>Goragwio</i> balwoch: 156	<i>Gwinei</i> obyw: wiara 166

H.

H.

<i>Halbersztadzkie</i> Xie: 202	<i>Hildesheimskie</i> Bisku: 203
<i>Hamburg</i> miasto 209	<i>Hiszpanii</i> państwa 322
<i>Haniel</i> Angielski 384	granice, podział 323
Duński 530	Biskupow dochody 326
Francuski 297	Krola pałace 326
iego wady 302	państwa za Europą 328
Hiszpański 330	kraiu własności 330
Moskiewski 289	rolnictwo, manufa: 330
Niemiecki 209	handel 330
Portugalski 351	towary krajowe 336
Pruski 564	towary Amerykań: 337
Szwedzki 489	obywat: przymioty 338
Turecki 262	sukcesyi prawo 338
<i>Handlowne</i> miasta N. 209	rząd, stanu rady 340
<i>Handlu</i> powsze: zrz: 381	prawo, szlachta 343
istota, zamie: skutki 380	Grandowie 342
<i>Hannonia</i> 243	Ordery, woysko 342
<i>Hannower</i> skie Elekt: 202	dochody 344
<i>Hekla</i> góra ognista 528	<i>Holsztyńskie</i> Xstwo 203
<i>Heliografia</i> 54	<i>Horyzont</i> 46 - 47
<i>Heterofci</i> 73	<i>Horyzont</i> ziemski 64
<i>Hidrografia</i> 6	<i>Hottentotow</i> balwoc: 156

J.

<i>Jagafow</i> balwoch: 158	<i>Jeziora</i> większe 22 - 24
<i>Jakobitow</i> religia 133	<i>Język</i> Arabski 169
<i>Jamaika</i> 378	<i>Języki</i> pierwsze 168
<i>Japończykow</i> postać 172	<i>Jez:</i> teraźn: źródła 168
wiary 153	<i>Język</i> Grecki, Chin: 169
<i>Jawy</i> obywatel 173	<i>Indyjskiej</i> religii początek, sekty, mniści &c 146
<i>Jezogłani</i> 273	<i>Indyjskiej</i> reli: sekty 147
<i>Jorck</i> nowy 377	<i>Indyjscy</i> Filoz: Mniści 148
<i>Jezioro</i> co jest? 15	

Irlan-

<i>Irlandia</i> 374	<i>Jutlandyi</i> miasta 524
miasta znaczney: 374	<i>Juidy</i> obywa: wiara 162
<i>Islandya</i> 528	<i>Jzba</i> Xiażat w Nie: 218
<i>Isthmus</i> międzymorze 11	<i>Jzba</i> Elektorska 214
<i>Jurisprudentia</i> 107	<i>Jzba</i> miast Cesarzk: 220

K.

<i>Kalabrii</i> miasta 194	<i>Konie</i> Duńskie gdzie
<i>Kalwińska</i> wiara 138	naypięknieyże 531
czy wszędy iedna 139	<i>Kopernika</i> zdanie o zie: 7
<i>Kambierswo</i> Angli: 408	o słońcu 55
<i>Kampaunia</i> Rzymka 182	<i>Koppenhaga</i> miasto 525
<i>Kanada</i> 378	<i>Koptow</i> wiara 136
<i>Kandyja</i> 256	<i>Korale</i> 464
<i>Kanoniczne</i> prawo 106	<i>Kościelne</i> prawo 106
<i>Kapitulacya</i> Cesarzka 229	<i>Kościelni</i> Kawalero: 368
<i>Kapy</i> Aga 273	<i>Kosmografa</i> 7
<i>Kapy</i> co są? 11	<i>Kray</i> co jest? 13
<i>Karamania</i> 250	<i>Kraie</i> polarne 30
<i>Karolina</i> 376	<i>Kroacya</i> Węgierska 473
<i>Kaspijskie</i> morze 22	Turecka 247
<i>Kastilii</i> daw: miasta 325	<i>Krol</i> kupiecki we Fr: 297
nowey miasta 325	<i>Krol</i> Rzymski 213
<i>Katalonii</i> miasta 325	<i>Krolowie</i> Azyatyccy u-
<i>Katarakta</i> co jest? 16	dzielni, y hołdownicy,
<i>Kochinchiny</i> obywat: 173	126, Afrykańscy 127
<i>Kokos</i> drzewo 350	<i>Krymskie</i> miasta 257
<i>Kolory</i> obywu: świata 169	<i>Krzyżacy</i> 557
<i>Kolury</i> 49	ich rewolucye, upa: 557
<i>Kompania</i> Indyjska 420	<i>Księżyc</i> 59 - 00
<i>Konfucyusz</i> Filozof Chin- 149	<i>Kupieckie</i> maxymy 380
ski 149	<i>Kurdystan</i> 253
<i>Konganow</i> wiara 157	<i>Kwakron</i> sekta 140

L.

L.

<i>Langwedocyi</i> miasta 292	<i>Londyn</i> 371
<i>Laponia</i> Szwedzka 486	<i>Londyński bank</i> 417
<i>Duńska</i> 526	<i>Lotaryngii</i> miasto 294
<i>Lapońska</i> poštać 175	<i>Lubeckie</i> Biskupstwo 203
<i>Leońskiego</i> kro:miasta 325	<i>Ludzi</i> własności różne 1
<i>Liban</i> góra 252	<i>Ludzie</i> błakający się 129
<i>Limburskie</i> Xięstwo 244	<i>Lugduń: Pro: miasta</i> 293
<i>Lipary</i> wyspy 194	<i>Luizyana</i> 378
<i>Lista</i> cywilna w Ang: 452	<i>Lunacye</i> 60
<i>Iwadyi</i> miasta 249	<i>Luterska</i> religia 138
<i>Łą</i> co jest? II	<i>Luxemburskie</i> Xięstwo 244
<i>Lombardskie</i> prawo 196	<i>Luzacya</i> 235

M.

<i>Madagaskaru</i> wiara 158	<i>Meteory</i> 32
<i>Magdeburskie</i> Xięstwo 202	<i>Mgła</i> 34
<i>Mahometanńska</i> wiara 141	<i>Miary</i> Geograficzne 77
<i>iey</i> różność 142	<i>Miesiące</i> Rzymskie 226
<i>Maire</i> Angielscy 444	<i>Moguńskie</i> Elektorst: 206
<i>Maldywy</i> wyspy 28	<i>Moldawia</i> 257
<i>Manilli</i> obywatel: 173	<i>iey</i> miasta 257
<i>Mantuaniskie</i> Xięstwo 239	<i>Monarchiczny</i> rząd 112
<i>Malinskie</i> państwo 244	różnica od despot: 114
<i>Malta</i> 197	<i>Monarchie</i> co są? 121
rząd <i>iey</i> zakonu 198	<i>ich</i> różnica 122
<i>Maronitowie</i> 252	<i>Monety</i> początek 408
<i>Maryland</i> 377	skorzana 410
<i>Medyolań: Xięstwo</i> 238	rzetelna, idealna 416
<i>Meklemburskie</i> Xięst: 208	<i>Monferac: Xi: miasta</i> 241
<i>Melita</i> wyspa 258	<i>Monomotapy</i> wiara 156
<i>Merydyan</i> niebieski 49	<i>Morawy</i> miasta 235
ziemski 65	<i>Morci</i> miasta 250

Morza

R z e c z y.

585

<i>Morza</i> wzbieranie 15	<i>filij</i> wojenne, rząd 285
<i>Oceanu</i> wschodni: 26	prawo sukcesji 286
zachodniego 26	prawo cywilne 289
południowego 26	tytuły monarchy 287
północnego 25	<i>Mosk: deklaracya</i> wzglę-
<i>Moskiewskiej</i> wiary 10	dem tytułu Impera: 288
zległość 132	prawo 289
<i>Moskiewy</i> państwa 278	<i>Mosty</i> Londyńskie 371
miasta główniey: 279	<i>Musty</i> Turecki 272
handel 280	<i>Murcyi</i> miasta 325
własności kraju 280	<i>Murzynow</i> poštać 270
przymioty narodu 285	<i>Musc</i> piźmo 354

N.

<i>Namurskie</i> Hrabstwo 243	własności kraju 207
<i>Narodow</i> prawo 101	przymioty narodu 211
<i>Narody</i> polorowne 128	władza udzie: Rzeszy 212
grube, dzikie, błak: 129	religia 221
rosproszone 130	seymy 222
<i>Natolia</i> <i>iey</i> miasta 251	Deputacye 222
<i>Nawarry</i> miasta 325	powaga stan: Rzeszy 225
<i>Naxos</i> wyspa 256	podatki cyrkulow 226
<i>Neapol</i> miasto 194	Dyrektorowie cyrk: 227
<i>Neapolit: Krolestwo</i> 192	trybunały, appella: 227
<i>iego</i> podział 193	Metryka Rzeszy 228
żyźność 195	prawo pospolite 229
przymioty obywa: 195	stan Szlachecki 232
powinności holdow: 195	Lenności 233
prawo, trybunały 196	<i>Nigrytowie</i> 167
<i>Negropont</i> wyspa 256	<i>Nilu</i> początki, wezbr: 22
<i>Nestoryańska</i> sekta 136	<i>Norlandya</i> 484
<i>Niderland</i> Austryac: 242	<i>Normandyi</i> miasta 292
<i>Niemieckie</i> państwo 199	<i>Norwegia</i> 526
granice, podział 199	<i>Nowochrzczęncy</i> 139

O.

O.

<i>Ohtoki</i>	33	<i>Określow woiennych,</i>	
<i>Obyczaje co są?</i>	128	wielkość, ładunek,	457
<i>Ocean</i>	24	<i>Oligarchia</i>	15
iego nazwiska różne	55	<i>Omar</i> wkłada Alko:	142
morza, przelinyki	26	<i>Opawskie, Opolskie</i>	X. 235
odnogi	27	<i>Orléans</i> Xięstwo	278
<i>Ochlokracya</i>	115	<i>Ormiańska</i> wiara	133
<i>Odnoga</i> morska, zatok,	14	<i>Ormianie</i> na Rusi	135
<i>Odszczepieńcy</i>	131	<i>Orwietński</i> powiat	183
<i>Oelandya</i> wyspa	486	<i>Oś</i> świata	40
<i>Ogień</i> nocny	36	ziemiaka	64

P.

<i>Panowanie</i>	118	<i>Papiezkie</i> państwo	182
iego władza	119	granice, dział	182
początek od Boga	119	obfitości	184
<i>Państwo</i> dziedziczne	122	przym: obywat:	184
elektoryne	122	rząd	185
sprzymierzone	123	Kongregacye	191
skonfederowane	123	Rota	191
lenne	125	elektorye Papie:	192
holdownicze	125	<i>Parahwarya</i>	329
<i>Państwa</i> udzie: Afry:	127	<i>Parelia</i>	35
holdownicze	127	<i>Parlamenta</i> Kr: Sar:	466
udzielne Azyi	126	Angielski	433
holdownicze	126	Francuzki	318
Europey: udzielne	124	<i>Parowie</i> Francyi	319
lenne	125	<i>Parfjs</i> religia Perjska	142
holdownicze	125	<i>Paryż</i>	290
Amerykańskie	128	<i>Pary:</i> place publicz:	291
<i>Papier</i> ściepłow: Duń:	552	<i>Pałace</i> Królewskie tamże	

Pasa-

<i>Passarowicz</i> miasto	248	<i>Ordery</i>	368
<i>Patrimon:</i> S. Piotra	183	<i>Posłowie</i> Weneccy	Hol
<i>Pensylwania</i>	377	lenderscy idą po Po-	
<i>Pęd</i> wody morskiej	15	ślach Królów	124
<i>Perefcii</i>	73	<i>Potencya</i> co jest?	123
<i>Pericaci</i>	73	<i>Potok</i>	16
<i>Perużański</i> powiat	183	<i>Powietrza</i> odmiany	69
<i>Piemontu</i> miasta	240	<i>Prawo</i> co jest?	98
<i>Pikardyi</i> miasta	292	roznica onego	100
<i>Piorun</i>	37	przyrodzone	100
sztucznego sposob ro-		narodow	101
bienia	tamże	świeckie, cywilne	102
<i>Planety</i>	53	stare Rzymkie	102
ich dział, roznica	54	<i>Prawa</i> Rzymkiego	
odległość od ziemi,		historya	103
dyameter &c	64	szczególne	105
<i>Pogańskie</i> wiary	142	publiczne	105
<i>Pogezanii</i> miasta	564	pospolite	105
<i>Polarne</i> kraie	30	polityczne	105
<i>Polityka</i> , iey koniec,	98	pisane	105
<i>Półwyspa</i>	11	niepisane	106
<i>Półwyspy</i> daw: świata	18	Kościelne	106
<i>Pomerania</i> Brandeb:	488	Rodyjskie	448
<i>Port</i>	16	<i>Prawa</i> fundamental-	
<i>Porta</i> Ottomańska	248	ne jakie być mają	
<i>Portugalia</i>	345	w Arystokracji	111
iey państwa, grani:	345	w Demokracji	108
państwa za Europą	346	w Monarchii	112
kraie holdownicze	350	w Despotyzmie	113
handel, żywność	350	<i>Promastorium</i>	11
przymioty obywat:	364	<i>Proporeya</i> złota do	
Rząd	364	srebra	356
prawo, rady	365	<i>Prowancyi</i> miasta	292
tytuły Króla	367	<i>Pruskie</i> Królestwo	556
fiły woienne	367	kraie należące	556

po

położenie, obszer: 557	Tytuły Krola 569
podział 501	Ordery 575
handel, żyźność 564	Przeł-dunajski cyr: 470
przymioty obyw: 565	Przed-tyfzański cyr: 470
rząd, prawo 566	

R.

<i>Rafinet</i> zwierzę 526	<i>Rzeka</i> , iey strony 16
<i>Raguzkańska</i> Rzplta 258	<i>Rzeki</i> dawnego swia: 20
<i>Rafeyi</i> miasta 472	nowego swiata 25
<i>Ratio Statūs</i> 98	<i>Rząd</i> co iest? 97
<i>Renu</i> górnego kraie 205	iego początek 97
dolnego 200	rodzaje 107
<i>Rhodus</i> wyspa 256	doskonałość 116
<i>Rodyjskie</i> prawo 448	dawność 117
<i>Roku</i> części, odmiany 58	cel rządu 118
<i>Romanii</i> Włoskiej m. 248	wady 117
Tureckiey miasta 248	<i>Rzym</i> 182
<i>Rosa</i> zkad? 34	<i>Rzymſki</i> Krol 213
<i>Rota</i> Rzymska 191	<i>Ruffylionu</i> miasta 294

S.

<i>Sabaudyi</i> miasta 240	parlamenty, pra: 466
parlament 466	dochody, woysko 468
<i>Sabińska</i> ziemia 183	tytuły, ordery 469
<i>Samlandyi</i> miasta 562	<i>Satellites</i> Jow: Satur: 54
<i>Sardyńskie</i> Krolestwo 461	<i>Saxonia</i> dolna 202
państwa Krol: Sar: 461	miasta Cesarſkie 202
wielkość wyspy 461	górna 203
podział, miasta 463	właściwa 203
wyspy nakoło leż: 463	<i>Sekty</i> odfzczepieńsk: 131
właſności, żyźn: 464	kacerskie 131
charakter obywa: 465	<i>Seelandyi</i> miasta 525
kształt rządu 465	<i>Serwii</i> miasta 247

Seym

<i>Seym</i> Niemiecki 222	<i>Sycylii</i> Krolestwo 192
Szwedzki 498	<i>Sycylia</i> wyspa 197
<i>Sfera</i> co iest? 39	iey obfitość 195
iey części 39	przymioty obyw: 195
przyſtoſowanie do	<i>Syryi</i> części, miasta 251
kuli ziemskiej 63	<i>Syryjska</i> wiara 133
używania różne sp: 80	<i>Szampanii</i> miasta 293
<i>Sheriff</i> Angielski 443	<i>Szerokość</i> geograficz: 66
<i>Siedmigródzka</i> zie: 474	miast znaczneyſ: 89
iey miasta 475	<i>Szkocyi</i> miasta 373
rząd 483	<i>Śląskie</i> Xięstwo 234
<i>Sierry</i> miasta 327	miasta 234 - 235
<i>Sklawonia</i> 472	<i>Sztokolm</i> miasto 484
<i>Sledzi</i> dziwna natu: 400	<i>Sztokolmski</i> bank 492
<i>Sleſwickie</i> Xięstwo 523	<i>Szwabski</i> cyrkul 201
<i>Stońce</i> y jego właſno: 55	-miasta Cesarſkie 201
<i>Smoleńsk</i> y Kiiow Mo-	<i>Szwaby</i> Auſtryackie 200
ſkwie uſtapiony 279	<i>Szwedzkie</i> Kroleſt: 484
<i>Śnieg</i> 34	kraie należące 484
<i>Socynianow</i> kacerst: 139	granice, obizern: 484
<i>Sokotoranow</i> wiara 155	<i>Szwecyi</i> właſ: miasta 484
<i>Solnik</i> Hiſzpań: ziele 335	Gotlandyi miasta 485
<i>Sporady</i> wyspy 256	Finlandyi miasta 486
<i>Srebra</i> do złota pro: 356	Laponii miasta 486
<i>Srzon</i> 34	państwa w Niemc: 486
<i>Stany</i> udzielne co ſą 120	wyspy należące 486
ich różności 121	właſności powiet: 489
<i>Stato</i> degli præfidii 195	handel 489
<i>Stokfiſz</i> 402	przymioty obyw: 493
<i>Sudawaii</i> miasta 543	handlowne miasta 493
<i>Supremacya</i> w Anglii 436	rząd 494
<i>Świat</i> dawny 17	Krolo: dziedz: moc: 496
nowy 23	rozdawanie urzę: 496
w kolo obiechany 9	<i>Seymy</i> 498
<i>Syamska</i> wiara 153	

Kom-

Kommissya sekret:	508	Sądy zadworne	520
rady	514	prawo	521
Senat	511	sily wojenne	522
Kancellarya	515	dochody	522
Skarb	516	tytuły Krolewskie	523
Sądy, Trybunały	518	Ordery	tamże

T.

<i>Tablica</i> długości y szer:		podział	247
geograficzney	89	wyspy	256
kraiw miesięczn:	96	<i>Turcyi</i> Azyat: gran:	250
<i>Tamiza</i> rzeka	20	podział	250
<i>Tartarya</i> mnieysza	256	wyspy	256
<i>Tatarow</i> rodzaie	257	<i>Tureckie</i> dzier: w Afr:	253
<i>Tęcza</i>	35	<i>Turcyi</i> kraie holdo:	256
<i>Tessalii</i> miasta	249	<i>Turcyi</i> własno: kraiu	262
<i>Topografia</i>	7	miasta handlowne	262
<i>Tortury</i>	450	przymioty	266
<i>Toskańskie</i> Xięstwo	236	rząd	268
<i>Toskanii</i> miasta	237	Dywan	270
tytuł W. Xięstwa	237	Urzednicy	268
<i>Transylwanii</i> rząd	483	Trybunały	271
<i>Tras-los-montes</i>	340	Duchowieństwo	272
<i>Trypolitański</i> kray	261	edukacya mlodzi	272
<i>Tunetańska</i> Rzplta	261	woysko lądowe	276
iey rząd	261	sily morskie	277
<i>Turkomanii</i> miasta	253	slabość	277
<i>Tureckie</i> państwo	246	<i>Turyngii</i> miasta	204
<i>Turcyi</i> Europey: gra:	246		

U.

<i>Udzielny</i> stan	120	<i>Urbii</i> Xięstwo	183
<i>Umbrya</i>	183	<i>Urzedow</i> w Szwecyi	
<i>Upsal</i> miasto	485	rozdzanie	496

W.

W.

<i>Walencyi</i> miasta	324	<i>Wenezuyńskie</i> Xięstwo	183
<i>Wallia</i> Xięstwo	372	<i>Wessalski</i> cyrkul	206
<i>Wapory</i> morskie	33	<i>Wezyr</i> Turecki	268
<i>Węgierskie</i> Krolest:	469	<i>Wiar</i> liczba	130
państwa do Węg: na:	469	<i>Wiary</i> Chrześciańskie	30
granice, obszern:	469	Katolicka	tamże
<i>Węgier</i> doln: miasta	471	<i>Wiatr</i>	35
górných	472	<i>Wirden</i>	210
żyźność	475	<i>Wighs - Torys</i>	424
kruszce, wina	476	<i>Wina</i> Francuskie	307
obywatelow char:	477	<i>Wirginia</i>	377
rząd	478	<i>Wody</i> podział	13
stany	478	<i>Wolkany</i>	12
wolności Szlachty	479	<i>Woloskie</i> miasta	257
rady, trybunały	480	<i>Woysk</i> Europ: liczba	343
prawo	481	<i>Wyspa</i> co iest?	11
prawo domu Austr:	482	<i>Wyspow</i> imiona na Ocea	
tytuły Monarchow	483	nach	27, 28, 29
Ordery	483	<i>Wzbieranie</i> morza	15

X.

<i>Xiążęca</i> izba w Nie:	218	<i>Xiążęta</i> Niemieckich	
lawy w niey	219	różnica	218

Y.

<i>Tork</i> nowy	377	<i>Yos</i> narod	166
<i>Tessanow</i> narod	172		

Z.

Z.

Zaćmienie słońca	55	wewnętrzne ułożenie 10
Zaćmienie księżyca	60	bieg y iego skutki 56
Zadunajski cyrkul	470	Ziemia względem po-
Zatok	14	wietrza 69
Zatyszański cyrkul	471	Złota do srebra prop: 356
Zegluga przez Ocean		Zodyak 42
połnocny	72	Zodyak ziemski 64
kupiecka narodow Eu		Zold woysk Europe: 343
ropey: iak wielka?	312	Zona 69
Ziemia co iest?	1	Zoroaster 142
iey z niebem związ: 1		Zorza polnocna 35
dyameter, wielkość	62	Zunt 25, 553
mieysce na świecie	7	Zydowskiej wiary po-
figura	8	dział 141
dowody okragłości	8	rozległość 111
wielkość	9	Zgdzi w Chinach 152

